

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ

Ч. 39

Митрополит Іларіон
(Проф. д-р Іван Огієнко)

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ
СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Том IV

П — Я

Накладом Товариства „Волинь”

ВІННИПЕГ

— 1995 —

КАНАДА

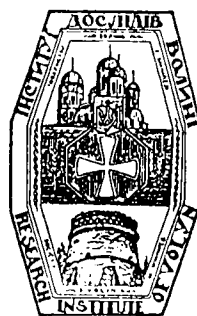
Metropolitan Ilarion

ETYMOLOGICAL AND SEMANTIC
DICTIONARY
OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Revised and enlarged
Dr. Magdalena Laszlo-Kutiuk

Vol. IV

П - Я

Published by Society of Volyn

WINNIPEG — 1994 — CANADA

Митрополит Іларіон

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ
СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Редакція й доповнення
Др. Магдалина Ласло-Куцюк

Том IV

П - Я

Накладом Товариства „Волинь”

ВІННІПЕГ — 1994 — КАНАДА

Від Видавничої Комісії

Починаючи видання „Етимологічно-Семантичного” словника, після упокоєння його автора Блаж. Митроп. Іларіона, Видавнича Комісія Товариства „Волинь” і Інституту Дослідів Волині плянувала видати його в чотирьох томах в багато коротшому періоді, але обставини склались так, що сталося інакше.

Словник був написаний бл. Митрополитом Іларіоном у різні часи, на різних клаптиках паперу, на яких часто був дуже короткий опис слова, або саме тільки слово, що спричинювало для мовознавця певні труднощі в праці.

По похороні Блаж. Митроп. Іларіона дочка пані Лариса і син Юрій принесли рукописи до Інж. І. Онуфрійчука і залишили. В короткому часі після того Інж. І. Онуфрійчук передав їх Проф. Др-ві Юрієві Мулик-Луцикові, який переглянув їх і погодився редагувати і доповнити, та на протязі довшого часу вміло опрацював три томи. Четвертий том не зміг опрацювати через тяжку недугу, яка спричинилась до його смерті. І тому Видавнича Комісія Товариства „Волинь” і Інституту Дослідів Волині, була змушена шукати іншого мовознавця, який міг би зредагувати і доповнити четвертий том. І останньо, рік тому, майже по двох роках шукання, за певними рекомендаціями знайшли в Букарешті, Румунія, Проф. Др. Магдалину Куцюк, яка погодилась опрацювати до друку четвертий том словника.

Видавнича Комісія Товариства „Волинь” і Інституту Дослідів Волині складає сердечну подяку авторові бл. п. Блаж. Митроп. Іларіонові за його велику, довголітню працю у складенні цього словника, який залишиться як великий пам’ятник по ньому. Також щиро дякує св. п. Проф. Др-ві Юрієві Мулик-Луцикові, за зреговання перших трьох томів та особливо дякує Проф. Др-ві Магдалину Куцюк за закінчення четвертого тому словника та всім, хто чим будь допоміг у виданні словника — ВЕЛИКЕ СПАСИБІ.

*Видавнича Комісія Товариства „Волинь” і
Інституту Дослідів Волині
Вінніпег, 14-го жовтня 1994 р.*

Редакційна Колегія:

*Др. С. Радчук, Інж. Ілія Онуфрійчук, о. Протопресв. Сергій
Кіцюк, Др. Іра Тарнавецька, Др. Степан Ярмусь, п. Петро
Данилюк.*

©Copyright by Research Institute of Volyn
Всі права застережені

П

П — дев'ятнадцята буква українського алфавіту, в ц. сл. зветься покой — спокій.

Па — це стародавній префікс (приставка), добре відомий у нашій мові. Визначає він другорядність, висновок, виник, потім. Приставку па- маємо в словах: пабородки, павідь, павіко, паволоч, паворожка, пагілля, пагін, пагуба, паділ, пасинок, паробок і т.і., — наголос падає все на цю приставку, як на вказівну.

Па — кажуть дитині, прощаючись з нею в Польщі і в Галичині. На Сході цього **па** не знають.

Па́ва — великий птах з родини фазанових. Самці мають яскраве оперіння і довгий хвіст. З нім. Pfau лат. pavo п. raw, pawa.

Павлі́н — на чол. ім'я, ст. сл. Павлінь, лат. Paulinus присвійна форма від імені Paulus.

Павло́, -ла́ — чол. ім'я, ст. сл. Павелъ, лат. Paulus малий. Це було на Пётра й Пávла. Лекс. 1627.444: Павелъ уста трубы або спокойный з єв. и ел.: покой людзскій лат.: слабый.

Пáволока — коштовна заморська тканина з бавовни або шовку із компонентів па- і волоку́. (тягну).

Слово о п. І. 1187 р.: Помчаша злато и паволокы.

Лекс. 1627.424: Коккін — зернятко, пáволока.

Па́горок, рка — височина з пологими схилами, рос. пагорб із слів па- і гора, гірка, див. гора.

Лекс. 1627 р. пер.: Имена пагорков.

Па́губа — те, що загрожує загибеллю, згуба. Праслово. Ц. сл. погубля, погубити — стратити і пагуба — втрата, загибель, губитель — убивця. Значення убивства, згуби переважає в рос. мові губитель, погубить тоді як румунська мова запозичивши це слово із слов'янських мов зберегла для слова pagubă лише значення шкоди. В укра. мові XIV-XV ст. це слово означало втрату, збитки: А им ест свободно засѣ до оугоръ поехать... без никоторой забавѣ и пагоубѣ (Сучава 1475 BD II 329)

Па́гінація — порядкове зазначення числа сторінок у книзі, у листі, дві сторінки, сторінкування. У давнину українські книжки

мали сторінкування звичайно зверху, а московські — доли. Назва походить від лат. pagina — сторінка листа.

Па́дати, па́даю, -єш, па́дає, па́дають, па́сти, паду́, паде́ш — переміщатись зверху вниз. Праслово. Авест. awarasti — падіння, лат. cadere, нім. fallea, болг. падам.

Слово о п. І. 1187 р.: Падоща стязи Игоревы.

Падéж — рос., укр. відмінок, від падати — відмінитися. Пор. лат. casus — відмінок від cadere — падати.

Падб́лист — діал. невдалий новотвір, бо **о** при з'єднанні ставимо тільки до іменника. Літ. листопа́д. Див. календар.

Па́дчерка — нерідна дочка, ст. сл. падышти — падчерка, під па- і дьшти — донька. Укр. па-дчер-ка, рідко вживане, але в Сл. Б. Гр. III 86 занотоване падчереня.

Па́зити — стерегти, берегти, охороняти. Слово дуже часте на Буковині, часте у творах О. Кобилянської. Болг. пазя з тим же значенням, але до зах. укр. діалектів слово прийшло через рум. посередництво а ра́же плече. Праслово. Лат. rango забиваю, нім. fügen припасувати, д. інд. raś — сідло.

Па́зуха — простір між грудьми і одежою, порожнина в тілі, розм. груди; рос. пазуха, п. razucha, рос. паз — щілина, чес. ра́же — плече. Праслово. Лат. rango — забиваю, нім. fügen — припасувати, д. інд. ras — сідло.

Лекс. 1596, 19 б: Нядро — па́зуха.

Лекс. 1627.149: Н дро — па́зуха.

Паї́сій, сія — чол. ім'я, гр. paisios — дитина.

Пай — східне слово, тюркське пай — частина, доля, ділянка. У сучасній мові вживається із значенням: частка, яка вноситься в капітал якого-небудь кооперативного чи акціонерного товариства, але і у значенні життєвих умов, в які потрапляє людина.

Пайо́к — продовольство, цигарки і т.і., які видаються певними нормами на певний строк. Голодний пайок — дуже мізерна норма харчів, сухий пайок — певна кількість їжі, яку видають у похідних умовах.

Па́ка — нім. Pack п. рака — велика кількість зв'язаних, скріплених мотузками предметів, великий тюк товару. На Галичині під польським впливом слово має значення ще й скринька.

Па́ки — арх. знову, наново, ст. сл. паки — знову, болг. пак — але, чс. рак — але, д. інд. аракас — збоку, позаду.

Лекс. 1596.23: Паки —еще́, зась.

па́ки і паки — часто вживаний ст. сл. вираз означає "знову й знову". Цим виразом починаються богослужбові ектенії, тобто молитви, які вимовляє священник під час богослужіння, яке складається з більшого числа прохань. Ектенія — грецьке слово, із значенням: спосіб.

Па́кість, па́кість — це робити "навпаки", не так, як бажано. Пор. ц. сл. опако — навідворіт. Пакость це те саме, що капость, первісна слов. форма пакость — прикроші.

А и ще что было межи насъ каъ здавна гостемъ путь чисть... без приймъ без пакости всякому члку (1392-1393 РКВ т. LXXV, 170).

Лекс. 1596.24: Па́кість — перешкода. Пакощу — перешкаджаю. Па́костник — перешкоца.

Пакт — лат. pactum, мн. па́кти, діал. пакта з п. Це умова, договір, уклад, мирова угода. Пакт про ненапад. В укр. мові слово вживається і в значенні: розділ якого-небудь офіційного документа, замість слова пункт.

Пала́дій, -ія — чол. ім'я, ст. сл. Палладій, гр. Palladios — належний богині Палладі, тобто богині війни Афіни. Палладіум називалась статуя Паллас Афіни, яка була охоронцем міста Трої. Еней захопив цю статую і поніс її до Італії, щоб зробити з неї оборонця майбутнього Риму.

Палама́р, -ра́ — церковний прислужний, з візант. palamagis — у службі витривалий, давнє паломарь, панамарь, пономарь.

Палани́ця — булка, білий хліб, рос. паленица, білор. паленіца, вірогідно від дієслова палити.

Пала́та -- ст. сл. палата з гр. palata, palation — дім, двірць, кімната, хороми. Часто у мн. — палати. Лекс. 1627.164: Палата — палаць. На Україні означає сьогодні переважно окрему кімнату в лікарні, де лежить велике число хворих. Це також назва деяких державних установ: торговельна палата, судова палата, книжкава палата. У країнах з парламентарною системою іноді парламент має дві палати.

Пала́ти — знищуватись у сильному вогні. Спільнослов'янське слово ц. сл. палити, палежъ — стос.

Чинити огнем палаючим Катих. 1645.65.

Див. запальчивий

Пала́ц — велика будівля з безлічі кімнат, величної архітектури. З італ. palazzo через п. palas лат. palatium. У давній мові наголос був під впливом польської мови на першому складі.

Лекс. 1596.196: Невѣстник: чертог, терем

Там же стро. 33: Чертог — палац, терем

Палеографія — наука про стародавнє письмо та про історію його змін. З гр. palaios — стародавній - grafo — пишу. Слово означає ще й особливості письма і зовнішнього вигляду стародавнього рукопису.

Палеотіпія — наука про стародавнє друкарство з грецького palaios — стародавній - typos — форма, формування, друк.

Палесті́на — назва Святої Землі походить від грецького найменування філістимлян. Ст. сл. Палестина, гр. Palestine. Заст. місцевість, край. Тлумачення Памви Беринди принаймі дивне: Палесті́на — покроплене попелом або порохом, або упадок приложеный, або двоякій... євр. Пелесе країна Сирів, котрої Іерусалим. Лекс. 1627.442

Пале́стра — у стародавній Греції гімнастична школа для хлопчиків. З грецького palaistra, palaio — борюся.

Лекс. 1627.442: Пале́стра — борба, бѣженьє, збиваньєся.

Па́лець, па́льця — рухова частина кисті руки ст. сл. пальць, болг. палец — великий палець, див. рос. беспалый, шестипалый, споріднений з лат. pollex, pollicis — великий палець руки і ноги. М. Фасмер (Этимологический словарь русского языка) припускає споріднення з новоперським palidan — шукати, іти слідом, болг. палам — шукаю, давньо верхньо-нім. fuolen — відчувати.

Петръ жаловал на Яна иж емоу четьри палци оутяль оу роук (XV ст. ВС 23)

З пальця виссати — коли нема підстави на що. Один як палець. Дивитись через пальці — недобачати, потурати. Знати як свої п'ять пальців — глибоко й сильно знати. Пальчики оближеш — щось дуже добре.

Пальчатки — рукавиці з пальцями. ст. сл. першатки — від

перст. див. перст. Пам'ятаю, що моя старенька баба з Покуття не раз уживала слова пальчатки, але в іншій значенні: "став на пальчатки" — став до сварки та бійки. Проф. П. Кривоносок P.S. Може відгомін того, що билися чи змагалися в залізних пальчатках?

Палівода — п. paliwoda — шибеник, горлоріз, і т.і., той що і воду запалить.

Палімпсест, -та — пергаментовий рукопис, на якому вишкряблене чи витерте попереднє письмо від гр. palimpseston (biblion), palin — знову і psao — стираю, вишкрябую.

Палітурка, палітурків, палітурник, палітурня — інколи оправа, переплет. З лат. politus — гарно оброблений, politura — вигладжування, обрібка; звідси й політура.

Палка, палиця — стовбур віддалений від дерева, очищений від пагонів, тонкий стовбур або товства гілка. Ст. сл. палиця чс. palice — дубина, словен. palice — посох, палка. М. Фасмер припускає, що слово позичено з старо верхньонім. rǫâl — кіл, яке споріднене з лат. словом palus з таким же значенням.

Палка два кінці має — може вдарити одним і другим.

Палля — удар лінійкою по долоні в школі за кару. Палі дати — ударити по долоні. Від палити — ударене місце, що вогнем палить.

Пальма — тропічне дерево з лат. palma, бо гілки підібні до розпростертих пальців руки. Звідси паломник — прочанин до Святої Землі, що додому вертається з пальмовою гілкою. Пор. сер. лат. palmarius, італ. palmiere ст. сл. паломникъ. Церк. устав кн. Володимира: А се цервконые люди: ...паломникъ (Син. сп. XIII в.) Паломник це також опис подорожі по святих місцях: "Паломник" Данила Мниха XII в.

Пальма першенства — це знак перемоги на війні або в мистецьких змагах. У давніх греків за перемогу урочисто давали пальмову гілку або лавровий вінок. Див. лавр.

Пальмова неділя див. вербна.

Пальто, -а — з фр. paletot — верхній одяг.

Памво, -ва — чол. ім'я ст. сл. грецьке пастир усіх.

Лекс. 1627.442: Памвон — Нітрін житель.

Паморока, мн. памороки — з ст. сл. мракъ, повноголосна форма — морок. Ст. сл. мракъ — теонта, туман, затемнення, основа мра, суфікс къ. В укр. мові з цієї основи слова: морока, морочити, паморока, заморока. У Франка: Поволі розвіялася густа холодна паморока, що залягла була над Бориславом. Крім цього "памороки" це притомність, свідомість: Чи вже тобі памороки забило, власної жінки не пізнаєш? (Франко). Утратити памороки — стратити притомність. Він утратив памороки, але скоро опам'ятався.

Паморока дуже цікаве слово. В нім па- приставка див. про це вище, а морока це повноголоса форма від давнього мрака. Слово одного кореня й одного значення з "меркнути" — темніти: тратити світло. Це праслово, а корінь його добре відомий і в інших старих мовах, напр. санскритське markás — затіння, литовське merkti — прижмурити очі. Давнє значення слова "паморока" те саме, що й старослов'янське мракъ: тьма, темнота, туман. В західноукраїнських говорах іще й тепер існує слово "паморока" — туман. Словник Б. Грінченка подає слово паморока як мряка з Кременчуцького повіту. Друге значення слова "паморока" повстало з першого: затіння взагалі, затіння голови, затуманення, втрата притомності, обморок: об-морок. Дуже частий і поширений вираз "не забивай памороків", треба розуміти так як кілля забивати — не забивай памороків (туману, темноти) в мою голову. В Придніпрянщині слово "паморока" часом неправильно розуміють як "пам'ять". В західноукраїнських говорах слово "паморока" ще й тепер живе й визначає обморок, непритомність. Напр. черновецький "Час" за 13 грудня 1932 р. пише "Припадок памороки в маршала Авереску" "На останці він перестав промовляти, впавши в памороки". А ось іще приклад, що показує перше значення слова "паморочний" як пасмурний, похмурий: "Того же лѣта бѣше паморочно зѣло и дождевно вельми и поводь всюду" ("Дрѣвній Лѣтописецъ" видання 1774 року під 1407 роком). Словник М. Уманця й А(деської) Спілки (1898. IV 59) рос. "сознаніє" перекладає словом "памороки" за ним те саме повторює й академічний "Словник правничої мови" 1926 р. ст. 87)

Пампушка, пампушечка — маленький хлібець, печений чи варений, рід великої галушки. З нім. Pfannkuchen через п. пампуш. Пампушка — жіночого роду — поширене по всій Україні, у тому і в мові літературній. Значно рідше пампушок, чоловічого

роду, зменшена форма до “пампух”. По-російськи це “пышка”. Словник Уманця російське “пышка” перекладає на ст. 845 так: 1. пухкеник 2. особливий — балабан 3. гречана на олії — пампух, і тут же додає: частіше — пампушка, і. 4. на молоці — сластьон.

Лекс. 1627.220: Сковородник — пампушок.

Памфіл, ла і Панфил, -ла — чол. ім'я ст. сл. Панфиль і Панфиль, гр. pan і philos — усіма люблений.

Лекс. 1627.443: Памфіль — всѣм милый, вседружен. Чрез у (Памфуль) всеколѣнный.

Памфлет, -а — в англ. мові тонка книжечка в м'якій оправі, вміщаюча публіцистичний твір на актуальну політичну або іншу тему. В Європі в тому числі і в східній Європі це пасквіль, книжечка гострого висміювального змісту. Від “Памфілус” — назва середньовічної поеми, яка появилася в Англії.

Пам'ятати — зберігати в пам'яті, не забувати від праслов'янських коренів *men* і *ma* має відповідники у всіх індоєвропейських мовах: д. інд. *manajati*, лат. *memini*, гр. *memona*, па- префікс. Див. запам'ятати.

Нехай пам'ятають на слова Псалмисты. Катих. 1645 pp. 77 б.

Пам'ятка — цього слова вживаємо на означення залишків старовини: Писані пам'ятки у Київській Русі розпочинаються в XI віку.

А пам'ятник — це фігура видатної особи, поставлена для пошани. пор. рос. памятник, п. *ramietnik*. У розмовній мові пам'ятка це предмет, що служить нагадуванням про кого-, що-небудь. Це було значення слова і в давній мові: Лекс. 1627.145: Поминаніє — пам'ятка.

Пан — старогр. божок всієї природи, всього *pas* особливо бог пастухів і стад, лісів та полів. Він назовні був потвора й на всіх наводив жах, звідси постало слово “паніка”, а також вираз “панічний страх”.

Пан — від гр. *pan* — все, у складних словах відповідає поняттям все, всеохоплюючий.

Пан, -а — слово дуже поширене в нашій мові, пор.: пан, панський, панеля, панщина, панство, пані, панич, панна, панночка, панувати, панування, панькатися і т.ін. Слово поширене тільки в західньо-слов'янських мовах, говірково знане й в мові російській.

напр. панья, панской товар.

Походження слова остаточно не встановлено. Панує думка, що слово “пан” повстало через скорочення слова “жупан”, як у російському із “государ” повстало “судар”: жупан — жпан — пан.

Слово східного походження, чи не аварсько-болгарського, — жупаном звався ханський урядник, пізніш взагалі владика якоїсь більшої чи меншої країни (жупи). При розкопках в Абові знайдено колони болгарського князя-хана Омортага 813-832 pp., а на них він зветься “жупаном”. У болгарській мові слово “жупанство” — провінція, яку управляє жупан і саме слово жупан має лише історичну вартість, тоді як у румунській мові, куди воно проникло з болгарського слово *jiupan* і досі живе і виразне у значенні пан, господар дому. На думку деяких вчених саме це слово жупан, проникши у західнослов'янські мови скоротилось на слово “пан”.

Слово “пан” відоме по наших пам'ятках із IXV-го віку, дуже часто у різних формах — пан, пані, панський, а це говорить про те, що слово це мусіло появитись в нас ще задовго до XIV в. Слово “пан” напочатку стосувалось тільки до великих владик, а пізніш воно ступнево опускалось все нижче, аж поки не стало словом загальним. Це доля слова “пан” зовсім однакова з долею грецького *Kyrios* ст. сл. Господь та старого “господин” — спочатку це були означення головно Бога, пізніш владик, далі всіх тих, хто мав рабів, а врешті так стали звати з чемності один одного.

Дехто з вчених, напр. Г. Ільїнський та інші, обстоюють споконвічно слов'янський характер слова “жупан”, що це слово загальне індоєвропейське, а з нього повстало слово “пан”. Такі видатні вчені як М. Фасмер, О. Трубачов — іншої думки. Вони вважають основою цього слова гіпотетичне індоєвропейське слово *gerape*, якого Фасмер в книзі “Этимологический словарь русского языка” співвідносить з д. інд. *goras* — пастух, сторож, і з дієсловом *gorauati* — стергти, тоді як Трубачов у книзі “Этимология, 1965” приймаючи за підставову цю форму вважає слово давньо-іранським запозиченням у слов'янських мовах.

Слово **пан** дуже поширене у грамотах XIV-XV ст. з такими значеннями: представник привілейованих верств феодального суспільства, офіційне до нього звернення, монарх — володар, службова особа, призначена королем або князем для управління замком, дідич — поміщик, урядовець, чоловік — супруг як напр.:

Ино господар король подає запису пана моего оу тых именах мене не порушил (Ровно, 1488 AS 1,241). Теж паномъ владытнымъ

десятикомъ не надобъ въ ты люди уступатися въ монастырскіе (Мстиславль, 1500 АСД II №3.)

Додам іще, що вирази пан, слуга в розмові з старшою поважною чи нам потрібною особою йдуть із найдавнішого часу і примандрували до нас так само зо Сходу через Грецію. Уже давні євреї були мистцями цієї мови. Так напр. Книга Буття (Berešit) переповнена цими зверненнями через пан, слуга. Ось уривок із розмови Якова із братом своїм, у якого він хитрістю забрав був благословення і тепер боїться помсти і піддобрється: “Яків уклонився до землі сім раз, аж поки прийшов до свого брата. І побіг Ісав назустріч йому, і обняв його і впав на шию йому, і поцілував його. І вони заплакали. І звів свої очі Ісав і побачив жінок та дітей та й сказав: “Хто то такі?” А той відказав “Діти, що ними обдарував Бог твого слугу”... І сказав: “А що це за цілий табір той, що я спіткав?” А той відповів: “Щоб знайти ласку в очах мого пана” 33:3-8.

Або ось розмова з Йосипом в Єгипті його братів, що не пізнали його. (42: 9-13): “І сказав він до них: “Ви шпигуни!” А вони відказали йому: “Ні, пане мій, а твої слуги прибули купити їжі... Слуги твої не були шпигунами... Дванадцятро твоїх слуг — брати ми!” Ще приклад 4-а кн. Мойсея (Числа) 11,28: “Пане мій Мойсею, затримай їх!”, а ще Лука 13:8, Ів. 4:11 Числа 32:25: “Невільники твої зроблять, як пан наш приказує”.

Цей церемоніал уживання виразів **пан**, **слуга**, від євреїв із Біблії через греків поширився по цілій Європі, а також дійшов і до нас.

Пан, Громадянин, Добродій “який титул краще вживати у відношенні до чоловіків та жінок” — запитує нас о. Д. Лещинин із Торонто. Слово “пан” так сильно закріпилось в нас, що годі легко вивести його з нашої мови, хоч воно мало демократичне й не все пасує до змісту нашої історії. “Пан” звичайно виводять із скорочення “жупан”: жпан — пан, слово аварського походження визначало урядника аварського хана, що збирив данину; рано “пан” поширився у мові польській замінивши давнього господина і від неї і в нашій. Громадянин — на взір архаїчного і рос. громадянин — сильно шириться останніми часами, як слово демократичне. Добродій, дуже гарне давнє наше слово, відоме з XV в. визначало перше людину, що справді робила кому добро (благодѣтель), а пізніше перейшло й на титул осіб поважних. Для теперішнього часу всі три титули придатні: “пан” у буденній розмові; коли хочемо підкреслити свою демократичність, вживаємо “громадянин”, коли ж хочемо

висловити свою чемність і повагу до людини, звемо її “добродієм” (див. ще “Рідна мова” річник I ст. 409). Але не повинно вживати слова “пан” самого, — все кажемо: пан учитель, пан професор, а на просто “пан”. В Галичині дуже поширена звичка звати вчителя чи професора просто “паном”, а лемківський Буквар (1933 р. ст. 83) навіть запроваджує це до букваря: Пан в школі оповідали нам, — це звичка малодемократична, бо понижує гідність учня.

Панагія — маленька округла іконка Спасителя чи Божої Матері рідко й якго Святого, яку носять на грудях архиєреї, гр. panagia — всесвята, цебто Божа мати.

Панама — По закінченню Суєзького каналу повстала думка прокопати Панамський канал і тим з’єднати Атлантичний океан з Тихим. Головний будівничий Фердинанд де Лессепс зробив 1879-1880 рр. недобрі обрахунки, з 1881 р. французька компанія почала будову, але повела справу так, що від 1888 р. вже не могла продовжити: підкуплені були 300 депутатів, преса, навіть міністри. З того часу слово “панама” стало назвою всякого великого грошового обману. Звичайно нарешті будова була доведена до кінця, канал будувався 30 літ і коштував 366 мільйонів доларів.

Панахида — служба за померлого, гр. pannuhida — давня панахида, панихида. На відміну від похоронної відправи може влаштуватись через значний час після смерті померлого.

Пандбра — це була красуня, яку, на приказ Зевса створив коваль Гефест. Зевс подарував Пандорі скриньку, і наказав ніколи не відкривати її. Але Пандора, як цікава жінка, таки скриньку відчинила. І тільки відчинила, відразу вилетіли з неї всі людські нещастя, а доті їх не було: турботи, хвороби, муки, голод, смерть і т.ін. Так Зевс відістив людям за Прометея, який передав їм вогонь. Це розповідає давньогрецький поет VIII в. Хр. Гесіод у своїй поемі “Труди і дні”. Так і тепер джерело нещастя звемо скринькою Пандори.

Пані — панійка, часом панія п. рапі — заміжня поміщиця у старій Польщі, особа жіночої статі, яка займала привілейоване становище у суспільстві, звертання до неї. Після того, як за роки радянської влади в українській мові це слово зберігалось тільки в діаспорі, як і слово пан, у вільній Україні тепер обидва ці слова поволі вживають як форма звертання, як ознака пошани. М.Л.К.

Панібрат — панібратство, бути з ким за панібрата — панібратствувати — поводитися з ким-небудь занадто вимушено, безцеремонно, фамільярно. Повстало з польського *panie bracie, za pan brat*.

Панікаділо — многосвічник висячий, гр. *polykándelon* — наша перероблена з давнини. Кандило гр. *kándelon* — лампадка.

Паніматка — паньматка — назва попаді, дружини священника. А. Свидн.: “Сказано: попада, паніматка — всьому селу мати” (86). Синонім — матушка.

Заст. — мати по відношенню до своїх дітей, господиня, ввічлива форма звертання до господині, молодшої жінки до старшої.

Панкрат, -та — чол. ім'я, ст. сл. Пагкратій і Панкратій, від гр. *pan* — все і *kratia* — сила влада. Лекс. 1627.442: Пагкратій — *всекрълок, всѣми владѣай или одолѣваяй*.

Панна, панночка — п. *pann, panienka* — 1. незаміжня донька пана, 2. дівчина. Лекс. 1627.59: Дѣва — дѣвая, дѣвица, панна.

У церк. традиції назва Божої матері: Пречистая Панна. Катих. 1645. 18 б.

Панотець — це давня назва для священника — синонім: батюшка. Також назва для старої поважної людини.

Паношитися — заст. з п. *panoszyć się* — ставати паном, пишатися. В укр. мові паношитися, розпаношитися — занадто пишатися, паніти.

Панство — 1. збірне до пан 2. поведінка, звичка як у панів 3. заст. панування, царство, держава.

Лекс. 1596.10: Господь — пан. Господствую — паную. Господство — панство.

Лекс. 1627.153: Достояность, панство.

Панталони — заст. штани. В Італії в Венеції багато людей звалися Панталеоне. Вони ходили в широких штанах і пізніше французи стали звати не тільки італійців, але й їхні широкі штани панталонами. Вкінці і в Італії явилось слово *pantaloni* — штани. Панталоне — це також маска венеціанської комедії.

Пантелеймон, Пантелемон, Пантелій, Панько́ — ст. сл. Пантелеймонь — чол. ім'я з гр. *pan* — все і *eleemon* — милостивий, жалісливий.

Лекс. 1627.443: Пантелеймон-всемилоств.

Пантели́к — спантеличитися. Вираз “збитися з пантелику” дуже частий у нашій мові, в розумінні заплутатися, дезорієнтуватися, слово відоме й мовам російській та білоруській. Повстання слова маловияснене. Корш уважав його за слово східного походження: пор. *панд* — хитрість, засіб, мистецтво, а -лік суфікс абстрактних іменників у тюркських мовах.

Панто́флі — м'які кімнатні туфлі з нім. *Pantoffel*, п. *pantoffel*.

Лекс. 1627.38: Виступць — бачмаги або пантофль.

Там же. 156 Черевик, пантофля.

Там же. 214: Садаля, черевіки, панто́фля. Садалій — панто́фель.

Панувати — від слова пан. Воно спочатку мало тільки своє пряме значення, пізніше повстало і переносне знатення. В залі панував півморок. Тепер панує і інше значення.

Лекс. 1627.287: Обладаю — паную. Область — панство, панова́ньє.

Пану́ргова отара — безрозсудна товпа, що йде без розуму за своїм вожаком. Французький сатирик Франсуа Рабле (1494-1663 рр.) у своєму романі “Гаргантюа і Пантагрюель” в IV книзі розповідає, що на кораблі, яким везли отару овечок, господар цієї худоби образив Панурга. Панург, щоб відомститися, купив собі барана вожака, а купивши, кинув у море. Тоді всі вівці самі кинулися в море за своїм водієм.

Панцир — заст. панцер, італ. *panciera* від *pancia* — живіт, нім. *Panzer*, п. *pancerz* — частина старовинного металевого бойового спорядження для захисту тулуба воїна.

Отписую Пречистой до Печерского монастыра панцир и кожух куний (XV ст. Арх ЮЗР 8/IV, 29)

Броня — зброя, панцир, Лекс. 1627.16.

Панчо́ха — р. мн. панчіх, п. *panczocha* з с.г.нм. *buntschuoch* — вибір, який одягається на ноги за коліна.

Паня́нка — розм. те саме що панна.

Лекс. 1627.310: Юноша — младенец албо дѣвчина — паня́нка.

Па́па — чол. глава католицької церкви й Ватикану лат. *papa* від гр. *pappas* — батько. У мові XIV-XVII ст. іноді вживалось під впливом польської мови і форма папез, папезський — п. *papież*, яке повстало під впливом нім. *papes*.

Tez podluh ustaw papeżskich wo imia swiatoho otca naszoho hrozne prikazujem (Луцьк 1388 Zbior praw litewskich od roku 1389,107)

Лекс. 1596.24: Папа — тато, отець.

Лекс. 1627.352: Архієрей — святитель, найвысшій або старшій Поп, Папеж або предній Священник.

Па́па, папця — дитяча назва хліба. Лекс. 1627.152: Паппа, сугубое к — дѣтей брашно естъ от мене хлѣба, иже латински па́нис нарицається.

Папа́ха — чоловіча хутряна шапка з суконным верхом з турм. папах — чоловіча хутряна шапка, перейнята на Кавказі на поч. XIX в.

Па́перть — місце перед входом до церкви, присінок. Ст. сл. напръть. Дано багато вияшень походження цього слова (Преобр. II 14-15), але не переконливі. Не виключено, що від лат. раурег — бідний, пор. рос. папертник — старець. В укр. мові це слово або не вживається або вживається як архаїзм.

Лекс. 1627.443: Па́перт — притвѣр церковный.

Папі́р, -пѣру, паперовий, папірня, папірник — В давнину писали на т. зв. папірусі гр. раругос — рослина, що розводилась в Єгипті на берегах Нілу, а з неї виклеювали листки чи звої до писання. Папірус панував в Європі аж до XII-XIII століття, і тільки з того часу випирає його новий матеріал до писання, що вироблювали з шмат. Цей новий матеріал затримав стару назву, його звемо з німецька папір. Звідси походить і папіроса жін. роду, форма східно-слов'янська і літературна. Слово папір вживається у польській та чеській мовах, тоді як в російській вживається слово бумага, а в болгарській слово хартія, запозичене з візантійського. На Україні папір відомий з XIV ст. але дістав широке розповсюдження лишень у XV ст. Лекс. 1627: Хартія, картка папѣр.

Бумага — бавовна, папѣр албо всякая мяккота. Лекс. 1627.15,277.

Папір усе терпить! переносно — писати можна всякі нісенітничі. Вислів дуже старий, бо ще славний римський оратор Цицерон (106-43 рр. до Хр.) сказав: "Папір не червоніє!"

Папі́рня — п. рарієрня — млин, що виробляє папір. В Україні свої папірні відомі з XVI-XVII ст. У м. Радомислі була папірня Києво-Печерської друкарні, була вона і в Пакульську, були

папірні і в Острозі та в Бустку. Див. І. Огієнко, Історія укр. друкарства, Львів, 1925.

Папі́рус, -су — слово це має три значення: тропічна багаторічна рослина родини осокових, матеріал для письма з цієї рослини і стародавній рукопис на такому матеріалі.

Папірус, гр. раругос, найдавніший м'який матеріал для писання. Папірусіві звитки відомі ще за 5500 літ до Христа. З Єгипту папірус вивозився і в Європу, є дуже багато гр. папірусів. Документи папської курії ще в XI в. писалися тільки на папірусах.

Папірус ріс не тільки в Європі але також і в болотистих місцях Єфіопії, Палестини й Сіцилії.

Паполóма — дуже старе слово, відоме вже у Слові о полку Ігоревом 1187 р.: Зелену паполому постла. Одѣвахте мя, рече, чрьною паполomoю на кровати тисовѣ. Слово походить із візантійського páploma — покривало, давнє грецьке perloma, perlous. Значення: покривало, попона, верхнє чоловіче убрання. Слово поширене серед слов'ян: словен. parlum, хорв. parlom, porlum, чс. parlon, rablon. В укр. мові тепер слово незнане, хіба як архаїзм, напр. у Руданського "Віщій Олег". На Закарпатті часом паплан під впливом угор. paplanu.

Папу́га — лісовий тропічний птах з яскравим пір'ям. З п. раруга. На Сході попугаї, ст. сл. папоугъ і папугаї, нім. Papagei, з новогрецького parragas, араб. babbagha, рос. попугай.

Дехто вважає слово за складене рара-гаї попівський птах, бо духовенство часто держало в себе папуг.

Папу́ша — звичайно у виразі "папуша тютюну" — жменя тютюньських листків. Слово повстало з рум. papusa — жменька, пучок. Слово споріднене зі словом papusoі — кукуруза, тому що часто тютюн загортався у листки кукурузи. Слово відоме і в рос. мові у формі пампуша.

Па́ра — ж. р., парити, паркий, парко. Рос. пар. ч.р. — газ, у який перетворюється вода. Паротяг заст. — паровоз. Ні пари з уст, — мовчки, ні слова не кажучи.

Па́ра — два однорідних предметів, запоз. через п. para з серед. верхньонімецького râr — пара, паралельне до лат. par — рівний, пара. У парі жити, до пари бути — бути одруженим, не судилось бути до пари п. do paru, рос. под пару.

Лекс. 1596.28: Супруг — пара.

Парадигма — від гр. *paradegma* — приклад, взірець. Це система форм словозміювання одного і того ж слова чи групи слів.

Лекс. 1627.328: Звод — форма, парадигма.

Парадокс — несподівана думка чи висновок, що не відповідають звичайним загальноприйнятим: гр. *paradoxos* — неочікуваний, дивний, чудний: *para* — мимо, *dokeo* — думаю, гадаю. Парадоксальний — несподіваний, невідповідний загальноприйнятому.

Паразит — ч.р. з нім. *Parasit*, гр. *parasitos* — товариш при столі. Первісно у греків це був помічник службовця, якому доручали збирання збіжжя для храму, але і дармоїд, який столувався за громадський кошт, а далі слово затримало тільки друге значення — дармоїд, нахлібник. Це сьогодні також термін з біології — істота, яка годується за рахунок рослини чи тварини. Лекс. 1627.443: Параситус — трапезоядцев.

Паракліс — ч. сл. параклісь, гр. *paraklysis* — благальний, молебн.

А онн... да имают нам слоужити... параклісь, а в п ток литоургію (Сучава 1488 BD 1,356)

Параклит — Лекс. 1627: ут шител, пот шител, або призваний, е. Це епітет Святого Духа: “Утішитель же Дух Свягий, що його Отець пошле в ім’я моє, той навчить вас усього і пригадає вам усе, що я вам говорив (Єв. від св. Івана 14:26)

Параліпомéнон — що оминали. Гр. назва старозавітніх книг Хронік I, II. Слово вживається і як загальне у значенні тексти, що є додатком, доповненням до опублікованих раніше досліджень або літературних текстів, яких було згадано але прилучено пізніше. Адденда, апендикс.

Лекс. 1627.443: Паралипомéнон: позосталых або остатки, имя Книг.

Параліч, паралізувати — втрата людиною здатності рухатися внаслідок ураження центральної нервової системи. “Діло” з ч. 163 за 1933 р. пише за польським параліж, параліжувати. Укр. літ. мова знає тільки параліч, паралізувати, паралізований. З гр. *paralysis*, лат. *paralysis*, нім. *Paralyse*, рос. паралич, але неясно звідки взялося кінцеве ч в рос. і в укр. мовах.

Парамбн, -на — чол. ім’я ст. сл. Парамонь, гр. *paramonos* — надійний, тривкий, вірний.

Лекс. 1627.443: Парамбон — терпеливе трваючий.

Параскєва і Параскєвія — жін. ім’я ст. сл. Параскева, нар. Параска, зах. укр. зовня форма Парá, гр. *paraskeue* — п’ятниця, приготування.

Лекс. 1627.443: Параскєвія еже и пятка и пятниц. Параскєви — пяток, приготуваньє.

Парасолья, парасолька ж.р. і парасоль ч.р. — закріплений на палиці, обтягнутий матерією каркас для захисту від дощу і сонця з італ. *parasole*, від слів *parare* — захищати і *sole* — сонце, фр. *parasol*, п. *parasol*.

Парафія — церковна громада, зах. укр. парохія, рос. приход. З гр. *paroikia* — життя в чужій стороні, життя серед чужинців. Перші християни серед нехристиян жили як чужинці, жили з іншими тільки як сусіди. Гр. *paroikeo* — жити біля, по сусідству, жити чужаком, жити в чужій стороні. Звідси парафіянин — член парафії з гр. *paroikos* — сусідній, прибулець, посланець. Лат. слово *parochia*.

Пара́ща, мн. парашіот — уривок з Старого Завіту, якого євреї читають по синагогах щосуботи та щосвята. З староевр. парош — пояснювати, параша — деталізація, пояснення.

Пардус, -са — назва звіра може барс, пантера; ст. сл. парьдось, парьдусь, парьдь. Слово всеслов’янське. Пор. у Слові о п. І. “пардуже ги здо” походить від гр. *pardos*, лат. *pardus*. Лекс. 1627.443: Пардусь — рысь. Словник укр. мови в II томах т. IV 1775 подає пардус — різновид леопардів.

Пареміографія — від гр. *paroimia* — прислів’я і *graphein* — писати — збирання і записування прислів’їв.

Пареміологія — наука про прислів’їв від гр. *paroimia* — прислів’я і *logos* — наука.

Паремія — уривок з книги Старого Завіту, який читають у православних церквах під час відправи з гр. *paroimia*.

Лекс. 1627.443: Паримія — притча, приподобленьє.

Паркан — огорожа через п. і чс. *parkan*, з угорського *parkány* — виступ на стіні для захисту від дощу.

Лекс. 1596.13: Збрало — паркан.

Лекс. 1627.71: Паркан — стѣна.

Пармѣн, -на — чол. ім'я ст. сл. Парменія, гр. παραμενο — застаюсь, твердо стояти.

Лекс. 1627.443: Пармѣн — чекаючий.

Паробок — діал. див. парубок. Це па-роб-ок. Давнє слово рабъ уже в Супральный рукопису XI віку відоме у формі робъ; з XII в. відоме й паробѣкъ, яко молодий слуга. Стара приставка па- добре в нас відома.

Слово о п. І. 1187 р.: Суть бо у ваю железны паробци.

Город чоднов на город три поушки а челяди два паробка а три жоньки и троє дітей (Інвентар міста Кременця XV ст.)

Паросток — молоде стебло росливи від па- і росток (рости).

Лекс. 1627.190: Приросль — паростка.

Парох — зах. укр., п. — приходський священник. З лат. parochia, див. парафія. Парохія — парафія.

Парсуна — арх. особа. Див. персона. Своєю парсуною — особисто.

Лі болѣї парсоунъ оу тои жалобѣ... быти положено (Статут Ягайла XV ст. 43 зв.)

Партач — початково визначало того, хто не був у цеху чи в церковім братстві. Але більшість робітництва належала до цеху, — поза цехом лишалися тільки нездари, що робили будь-як. Ось цих нецехових і звано партачами від нім. parteiisch, з лат. pars — через, н. partasz. Звідси партацтво, партацтви — робити будь-як, псувати.

Парубок — неодружений, ст. сл. паробѣкъ, відоме вже зі пат. літопису як слуга, прислужник, юнак. Звідси парубчак — ще недорослий парубок, парубоцький, парубкувати і ін. Див. парубок.

Лекс. 1596.34: Юнбша — парубок, младенец, молодец.

Лекс. 1627.310: Юнбша, младенец, молодець, парубок 20 лѣт. или по нѣкіих 15 лѣт.

Парус — прикріплений до шогла шматок полотна, ст. сл. парусъ з гр. ρήγος. Позичення усне, а не книжне, тому на початку **п** а не **ф**.

Лекс. 1627.40: Вѣтрило — жагел, парус, полотно кораблю для втру.

Там же. 351: Заслона лодяная, жагѣль (парус) корабельный, плахта шкурная опона кавная (морська)

Парфѣн, -на, Парфѣній, -нія, Пархом, -ха, Пархім, -хома — ст. сл. Парфеній, гр. parthenos — чистий, незайманий, дівочий; чол. ім'я.

Лекс. 1627.443: Парфеній — дѣвственник.

Парфяни — стародавні племена, що жили на північному сході Іранського пагір'я.

Лекс. 1627.443: Пафряне — з татарська утѣкаючий або виволанци, країна.

Парх, пархи, парші, пархатий, паршивий, пархач — заразне шкіряне захворювання у людей, при якому на шкірі під волоссям, на тілі, нігтях з'являються гнійні струпи і рубці. Звичайно ставлять поруч із перх — перхоть, порох, персть. Але пор. д. євр. парох — цвіті боляками на тілі пор. Лев. 31.20. "І огляне священник а ось вигляд її нижчий від шкури, а волосся її перемінилось на біле, то священник визнає її за нечисту, болячка прокази вона, вона кинулась на гнояку".

Пас — те чим підперізають одяг на тілі, ремінь, шнур і т.д., повстало з пояс, з польського (в польській — оја — частенько стягується в а) Пор. сваволя із свояволя.

Пасажір — людина, яка здійснює подорож з ним. Passagier, яке повстало під фр. впливом. Passage — це перехід, passager — плаваючий на морі.

Пасерб, пасербиця — дитя від першого шлюбу чоловіка чи жінки, нерідна дитина чоловікові чи жінці. Укр. пасерб, пасербиця, пасербик, пасербиня, рос. пасынок. Пасерб — подоба сина, недійсний син. Корінь *serb — визначає "ссати груди" укр. часте сьорбати.

Пасинок — всеслов'янське слово, і як пасерб, ст. сл. пасынькъ.

Пасіка — па-сіка. Праслово. Спочатку це була вирубана в лісі галявина, загорожена; пізніш на таких місцях розводили бджіл. Взагалі бджільництво довго провадилось тільки в лісі, на таких просіках чи "пасіках", а пізніш стали його вести й по інших місцях.

Паска — див. пасха, це великдень. З цього слова виводиться і інше значення, а саме солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, що за православним звичаєм випікається до великодня.

Пасквіль — У XV ст. у Римі жив швець Пасквіно, який писав їдкі насмійки (епіграми) на високих осіб. Народ назвав Пасквіно також скульптурного пам'ятника Аякса з трупом Ахіла, і на цьому пам'ятнику вивішували епіграми на події дня. В укр. мові слово походить з нім. Pasquille, а далі з італ. pasquillo.

Паскудний — па-скудний. Слово відоме з найдавнішого часу, і перш визначало бідний, немаючий, а це значення вкінці допровадило й до сучасного — брудний, морально нечистий. Слово відоме багатьом слов'янським мовам і виводиться з пракореня skod, ст. сл. osconditi — скоротити, болг. oskudel — бідний. Праслов. skod пов'язується через чергування голосних з коренем sked — щадити.

Паства — збірн. Віруючі, що живуть в одній парафії. Значення формувалось на реліг. тлі. від слова паства — паша, див. і. п. owce pastwy jego. У давній мові і сьогодні діалектально слово зберігає своє пряме значення:

А тако єму даєм и дали єсмо село... с паствами (Снятин, 1424 Р і 00)

Лекс. 1627.152: Паства — стадо овечєє, паша.

Паста — виганяти худобу, птицю на пашу, стерегти, доглядати їх. Пер Псал. 48.15: "Вони до шеолу зійшли, й смерть пасє їх як вівці". "Паста задніх" чи "паста задні" — бути відсталим, відставати в науці, в праці й т.ін.

Слово о п. I. 1187 р.: Пасет птиць.

Праслово. Индоєвр. корінь *ра- див. лат. panis — хліб, rabulum — корм, харч, гр. pateomani — споживаю, нім. Futter — корм, хеттське pahs.

Пастир, -ря — ст. сл. пастирь — пастух. Але на пастуха в духовному значенні кажемо тільки пастир. Пастирь — дослівний переклад давньоєвр. гоє — це дісприкментник від дієсл. гаа — нахилити або схилитися до чого, опікуватися чим, пасти. Це гоє в стосунку до людей — управляти, навчати. Пастир людей — метафора, взята з пастушого життя давніх євреїв, пор. Єзекієль 34:15 "Я буду пасти отару Свою".

При перекладі Старого Завіту на гр. мову гебрійське гоє — пастух просто скалькували і переклали через роімен. Гр. слово роімен походить від кореня ро-: годувати, боронити, пор. рои — стадо дрібної худоби, євр. цон. При перекладі гр. Біблії на ст. сл. гр. роімен переклали словом пасти, наше пастух або арх. пастир. Таким чином пастир — це пастух дрібного стада, в якому багато овечок або керівник стада, опікун його і вчитель.

Пастор — з нім. Pastor, лат. pastor — пастух — протестантський священик.

Пастух — походить від дієслова пасти. Пастух удавнину був людиною поважною, або й дуже шановною — це той хто беріг важливий тодішній маєток.

Пасха — великдень. Зо словом паска чи пасха християнський світ познайомився з грецького pasca чи pascha, що знаходиться у Святому Письмі. Але слово це не грецьке — до грецької мови воно дісталось з мови старовірейської: pesach, pesakh, арамейська форма pascha або paskha — перескочення, перехід або молоде ягнятко. Паска, пасха — це перше із трьох найголовніших єврейських свят, що святкується на спомин визволення євреїв із єгипетської неволі.

Як повстало свято пасхи, про те докладно розповідає друга Мойсєєва книга — "Вихід" в XII главі: Господь наказав, щоб кожна єврейська родина 14-го числа місяця нісана надвечір заколола ягнятко і його кров'ю побризкала одвірки й пороги в своїх домах, а саме ягнятко щоб похапцем з'їла засмаженим. І тієї ночі "Бог побив" усіх єгипетських первенців, а перескочив тільки ті хати, де одвірки обризкані були кров'ю. У Єгипті через цю епідемію зчинився великий сполох, чим скористались євреї й утікли з Єгипту. На спомин цього і установлено свято пасхи. Бог говорив про це свято: "І буде кров та вам знаком на домах, що ви там, і побачу ту кров і перескочу (pasachtі) над вами. Вихід, 12:13 Пор. Іс. 31:5 pasoach — перескакати.

Християнська Церква вважає, що великоднє єврейське жертвоне ягнятко "пасха", "песах" визначало Ісуса Христа, чому Новий Завіт і зве його "Агнець Божий або Паска". Деякі Отці Церкви слово пасха виводять навіть від гр. paschein — терпіти. Церква наша постановила святкувати Пасху на спомин Христового Воскресення.

На початку християни святкували Пасху разом із євреями —

14 нісана березня якого-будь дня, і аж Нікейський Вселенський Собор 325 року постановив святкувати Пасху тільки в неділю по весняній повні — конечно окремо від євреїв.

Українці паскою звать велику великодню булку, освячену в церкві по великодній службі, що кінчиться зо сходом сонця. У росіян Пасха — саме свято, Великдень. Патріарх константинопольський Єремія, бувши в Україні, звернув увагу на наш звичай святити паски й м'ясо на Великдень і назвав його еретичним; із цього приводу в 1591 р. цілий український єпископат випустив був грамоту до українського народу і в ній писав: в Україні “обрѣтєся нѣкая соблазна, яко в день Воскресенія Христова носять до церкви хлѣбъ і м'яса посвящати, и взявши в дома своя, з набоженствомъ великимъ уживають, аковы нѣкую святость... уподобившеся неверным жидом, паску себѣ от хлѣба й м'яса съставляють”. Єпископат усе це заборонив під карою прокляття, але цим не вивів нашого стародавнього звичаю. Незабаром грамота 1591 року була відмінена.

Лекс. 1627.444: Пасха — перестѣ, або хромѣта или страсть. Єв. фаска.

Пасхалія — давня наука вираховувати день Пасхи, а також всі інші церковні свята. Славетний математик Карл Густав Гаус запропонував в 1800 р. такку формулу для визначення православного й грекокатоліцького Великодня старого стилю. Великдень буде $32 + d + e$ березня або $d + e - 9$ квітня. Тут R — потрібний рік, a — решта від поділу R на 19, b — решта від поділу R на 4, c — решта від поділу R на 7; d — решта від поділу $19a + 15$ на 30; e — решта від поділу $2b + 4c + 6d + 6$ на 7. Напр. хочемо знати, коли 1934 року буде Великдень. Ділимо 1934 послідовно на 19, 4, 7 і знаходимо решти: 15, 2, 2 цебто $a = 15$, $b = 2$, $c = 2$ а далі знаходимо, що $d = 0$ а $e = 4$. Великдень буде $22 + d + e$ березня, цебто $22 + 0 + 4 = 26$ березня старого стилю.

Pater familias, лат. — “батько родини”, голова.

Патерік, кá — збірник Житій Святих Отців, Отечник від гр. *patér* — отець, батько.

Патерія — посох, палка архієрейська від гр. *paterizein* — назвати когось батьком, новогр. *pateritsa* — посох духовних осіб. Це палиця довжиною до двох метрів, яка зверху має дві зміїні голови з відкритою пащею, які дивляться одна на одну а між ними покладена куля або хрест. Змії символізують пастирську мудрість,

а куля і хрест означають те що архієрей керує людьми від імені Христа. Патерія нагадує посох Аарона з Старого Завіту.

Патмос — острів на Егейському морі на південь від Самосу. Він майже весь скелястий, дерева на ньому не ростуть. Під час римлян це було місце заслання, за традицією сюди заслали апостола Йоанна.

Лекс. 1627.444: Патмос ел. смертелнос.

Патрахіль — нар. скорочена форма див. епітрахіль. Епітрахіль символізує ярмо служіння Ісусу Христу і вважають його даром Святого Духа, як видно з молитви, яку виголошує священник, коли кладе його собі на шию. Дві частини епітрахіля символізують — справа тростину, яку дали як знуцання Христові, а зліва хрест, який Христос ніс на плечах. Епітрахіль — найважливіший літургичний одяг, без нього священник не має права служити літургію.

Патріарх — ст. сл. патриархъ і патріархъ — прабатько, з гр. *patriarches*, а саме: *patria* — походження по батькові (*patér* — батько), рід, плем'я і *arche* — починаю, цебто родоначальник. Слово вживається відносно праотців людського роду, згаданих у Старому Завіті а в Церкві, зокрема в православній це найвищий титул.

Лекс. 1627.413: В сені градъ (Єрусалимі) Патріарх от Апостол утвржен.

Там же 444: Патріарх — отцем началник.

Патріот — від гр. *patris* — батьківщина, вітчизна, гр. *patriotes* — патріот, людина, що любить свою батьківщину, патріотизм — любов до своєї батьківщини, патріотичний — пройнятий патріотизмом.

Патрологія — наука про Святих Отців від гр. *patér* — отець і *logos* — слово, наука.

Патрон, -на — з лат. *patronus* — захисник, оборонець, покровитель, у стародавньому Римі — багата, впливова особа, звичайно патрицій, що брала під своє заступництво вільних незаможних або неповноправних громадян. У капіталістичному суспільстві глава, хазяїн фірми або начальник підприємства, патронеса — жін. від патрона або представниця благодійної установи, патронат — становище патрона у давньому Римі, заступництво взагалі.

Патронат церковний — право великого князя литовського, короля польського, князів, магнатів, поміщиків і ін. бути покровителями церков і монастирів на їх землі і тому і вмішуватися в їхні справи, напр. призначувати у парафії священників, в монастирі ігуменів, користуватися церковними землями і т.ін.

“Патрон — оборонець, опекун, помагач” Лекс. 1627.76.

Патякати, патякання — неповажна розмова, пуста балаканина. За звуконаслід. патя!

Патьок — (Ос. Мудрий у Фельштині): Українська мова широко знає слово “патьок” — це окремий струмок. В Словнику Б. Грінченка III 102 приклад: Хата тече — по стіні патьоки знати. У Гулака-Артемівського: Попустив патьоки, патьоки гірких сліз. Це зложене слово: па-тьок, в нім приставка та сама що в словах парубок, па-синок і т.ін. Але по- в слові “потік” потягло за собою па- з “патьок”, чому часто стрінемо й форму потьок. Напр. у повістях І. Нечуя-Левицького 1872 р. т. I ст. 4 читаємо: Піт котився з їх потьоками. На Київщині вираз “піт котився потьоками” дуже частий, тому зайшов і до літературної мови.

Пафнутій, -тія — чол. ім'я ст. сл. Пафнутій гр. Paphnoutios
“А писал старець пахнотии Лихачевъ братъ (Київ, 1446 Р 155)

Пах! пих! — вигук для клубків диму. Звідси па́хкати — курити, па́хкати люльку. Пі́хкати — тяжко дихати. Звідси пиха́ — гордість, надутість, пихатій.

Пахблук, -лка — хлопчак, поводитир на посилках, з п. pachofok. Вживається головно на Полтавщині. Відомі слова: пахблик, пахблук, пахблеський, пахолья. Може з па-хлоп, па-хлопа — холоп.

Пахбм, Пахомій — чол. ім'я, ст. сл. Пахомій, гр. pachus — товстий, і omos — плече, з товстими плечима.

Лекс. 1627.444: Пахомій — толст плечима.

Пахучий — який має, видає сильний запах. Дієслово па́хнути, діал. пахну́ти. Від основи пах-, яка зустрічається у різних слов'янських мовах: рос. пахучий, запах, п. pach, pachnac, чс. pach — запах. Оскільки всі ці слова можна звести до факту, що запах ударяє в ніс, А Брюкнер (Slow. etymolog. jez. polskiego) виводить їх із поняття руху. Отож прикріплює до них слова, які на перший погляд дуже далекі за значенням: рос. пахать, укр. (діал) пахати — орати, ц. сл. пахати — відганяти мухи, словен. pahljasa і серб.

пахалица — віяло, ц. сл. опаш — хвіст.

Лекс. 1627.437: Прут масти пахну́чен. Олѣск пахну́чий.

Там же .456: Сок — пахну́чий.

Пац! — дриг, вигук. Па́цати — дригати ногами, лежачи на череві.

Паця — свиня в дитячій мові, від сл. паць! паць! — кликання свиней.

Паче — ст. сл. слово, часто вживане, визначає: більше, краще, надто. Це вища ступінь від пакъ, див. паки. В укр. літ. мові частий архаїчний вираз “тим паче” того ж значення, що й паче.

Никакої паче благословення его церкви созиждати или самовласте разорити (Луцьк, 1322, Арх ЮЗР I/VI 3).

Лекс. 1627.153: паче — радшей, болшей, надто. Паче силы — над силу.

Паша — трава на пасовищі або пасовище. Виводиться із кореня пах, як і слово пахучий. Див. пахучий.

Лекс. 1596.136: Злак — паша, трава з розмаїтým зельєм.

Лекс. 1627.151: пажить — паша.

Паша́ — титул вищих військових і світських сановників у Туреччині. Пізніше це титул тільки генералів і міністрів. Повстання слова неясне, може з перс. падшаг — цар, або двох турецьких слів: баш — головний і ага — начальник.

Пашали́к, -ка — адміністративна область у Туреччині. З турецького “пашалик”.

Пашня́ — хліб у зерні, сільськогосподарські культури, звичайно злакові діал. — пасовище. У давній мові паши я означало також і орну землю:

И пашни розпахали у границах того имения его (Краків, 1489, РИБ 432-433).

Пашпорт і пашпорт — документ, що засвідчує особу власника, від фр. passe — перехід і port — гавань; первісно дозвіл до відплиття. У нім. мову перейшло у форму Passport, у п. мову у формі paszport.

Паша — рот звіра, риби та ін. Слово східнослов'янське.

Паше́ка — те саме, що паша з па-шока звідси пашекувати, пашекуватий і т.ін. Значення “пашекуватий”: хто часто шоку

розкриває, багато говорить.

Півний — повстало з давнього “повати” уповати — надіятися, довіряти, покладатися. “Певний” — той, на кого можна надіятися, довіритися, звідси і об’єктне значення — визначений.

А вона два Михалъа пан Птръ оузѣли собѣ певный день розъиздом кто бы не сталъ тотъ бы стратиль (Галич, 1401 Р 68)

Лекс. 1627.165. Нестаточный, не певный.

Постановлена певная матерія. Катих. 1645 р. 44 б.

Хочеть певнымъ быти збавеня свогго. Там же 51 б.

Певність — абстрактний іменник до певний.

Лекс. 1596146: Извѣство — певность. Извѣстный — певный. Извѣствую — упевняю. Извѣстно — певне, добевна.

Певность, безпечность, упевняю, тверджу, твердоє-певнос, запевне, допевна, мощный — певный. Лекс. 1627.82. Зуполная вѣра албо упевненс. 83.

Педагог — слово грецьке, пережило цікаву історію розвитку свого значення. Грецьке *paidagogos*, лат. *paedagogos* — це той, хто веде дитину, дітководець. “Педагогією”, цебто провдженням дитини з дому багатого грека до школи та зо школи додому, спочатку займався звичайний раб; з бігом часу цей же раб став доглядати за дитиною. Ще пізніше стали вибирати на “педагога” освіченого раба, а вкінці таким “педагогам” навіть доручали початкове виховання дітей. А коли повстали організовані школи, то на їхніх вчителів перенесено стару, трохи не відповідну назву “дітководців”.

Лекс. 1627.199: Пѣстун, педагог, дѣтководитель. Пѣстунство — педагогія.

Пейсах — ім’я в євреїв від д. євр. *pesach* — пасха.

Пейси — довгі непідрізані пасма волосся на скронях у релігійних євреїв від д. євр. *peah* — кінець, край волосся, множина, *peot* — вимова в сефардів (іспанських євреїв) і в івриті, а в ашкеназів (німецьких і польських євреїв) — *rajes*, *rejes*, а звідси ніби множина *rejsy*, пейси (ашкеназійська вимова t-s).

Пекло, пекельний — зах. укр. пекольний. Слово пекло з бігом часу пережило цікаву історію. До XV-го віку по пам’ятках звичайно маєм оформу пеколь - пькль, тобто чоловічого роду, а визначало — смола. Слово повстало з грецького *pissa*, лат. *pix* — смола, звідси старонім. *resch*, лит. *rikkis*. Було в нас іще давнє

слово “пекольница” — пекарня, а воно вказує, що давнє “пеколь” визначало й місце, де горіло, або де горіла смола. Певне з дуже давнього часу “пеколь” стало визначати й ад, хоч давні наші пам’ятки не занотували цього, — вони знають тільки “пеколь” — смола. Цікаво, що в греків, німців і ін. слово, що визначає смолу разом із тим визначає і ад. В XVI в. в Україні панує вже форма нова середнього роду “пекло” (повстала, певне з форми пькль через хомонічну заміну кінцевого ъ на о пор. Петро, Павло з Птръ, Павль і т. ін.). В Крехівськім Апостолі 1560 року ц. сл. адъ перекладається вже словом “пекло”. Як ад, слово “пекло” відоме тепер майже всім слов’янським народам. Первісне значення пекла як смола сильно відбилося на українськім уявленні пекла-аду, що все в’яжеться зо смолою. Пор. звичайний у нас нар. вираз “будеш горіти в смолі (=в пеклі)”.

Лекс. 1627.153: Пек — горячность. Пекло — смола албо неугасающий огонь.

Душа уступила до пѣкла. Катих. 1645 р. 24 б.

Пекті — готувати їжу прокалюючи на вогні. Всеслов’янське слово ц. с. пекоу (з юсом великим), пешти, п. рієс, рос. печь.

Пекті ра́ка — червоніти, соромитися. При печенні рак червоніє, спечений рак — червоний.

Палагія, -ії — жін. ім’я ст. сл. Пелагія, Пелагея і Палагея, нар. Палажка і Палагна, гр. жін. форма від слова *pelagios* — морський. Лекс. 1627.444: ближица (близька) пучинная.

“Біда бабі Палажці Солов’їсі” — оповідання І. Нечуя-Левицького з народного життя.

Пелегрім, пілігрим — лат. *peregrinus* — чужинець, прочанин, богомолець, що іде до святих місць. Також і чоловіче ім’я.

Лекс. 1627.192: Приходень албо пѣлгрим, то ест странник.

Там же. 235: Странен, гость, приходень, пелгрим, вандровный.

Пеленчатко — дитина в пелюшках. Лекс. 1627.60: Дітище — дитя, немов’ятко, пеленчатко. Тепер слово вже не вживане.

Пелікан — великий водоплавний птах, нім. *Pelikan*, лат. *pelicanus*, гр. *pelekos* — молот.

Лекс. 1596.20: Неясит — по грецку пеликан птах ест в Египтѣ подібний бусюлови.

До речі пелікани є не тільки в Єгипті, але і в Дельті Дунаю.

Пенати — у римлян це були божки охоронці дому, родини, домового спокою. Їхні дві фігурки були в кожному домі і їм приносили трошки з того, що їли. Їх сильно поважали. З часом виробилися фразеологічні вирази — вернутися до своїх пенатів — додому, пенати — родинний дім. Побачити знову своїх пенатів.

Спочатку у римлян і етрусків це були боги порога, але згодом ототожнювались з ларами, божками, що були пов'язані з працею на полі.

Пензель — з нім. Pensel, Pinsel, лат. penicillum, п. pendzel — прикріплений до ручки пучок щетини для нанесення фарби.

Лекс. 1627.237: Стручок, кистка, пендзлик.

Пенклуб, -бу — письменницька організація (клуб), що постала 1921-го року в Англії. Три початкові літери П Е Н визначають зміст клубу: Поети, Есеїсти та Новелісти (себто повістярі, романісти).

Пентефрій — давня назва пантери.

Лекс. 1627.444: Пентефрій — афрійци вол, з сир. и єв.: кормный бык.

Пеня — заст. грошове стягнення, штраф, незадоволення або скарга “На кого маєте пеню, скажіть” (Г.Ф. Квітка Основ'яненко, II, 1956 396); біда, горе. Праслово гр. роіпе — помста, кара, лат. роена — кара, рос. пеня, п. penia, penitent, а також гр. रुपіге — карати, авест. каено, гр. тіно — покутую.

Пенязь, пінязь — у давній мові 1. найменша грошова одиниця. 2. гроші, п. peniadze, ц. сл. пнязь. З середньонім. pfenning, спочатку синонім до дінара, гроші вибиті з срібла.

А то все куплено твоєми пнязми (1386-1418 Р 35)

Лекс. 1596.13 б: Динар пнязь.

Пень, пня — збільш. розм. пнище, здрібн. пеньок — нижня частина стовбура дерева, яка залишилась на корені після того, як дерево обрубали. До пня — цілком, повністю, на пні — у нескошеному вигляді.

А хотарь т м селомъ поченши от молдави через лоуг та на дубови пень (Сучава 1427 DIR “А” 450).

Слово праслов'янське, рос. пень, пенек, пнистый, п. реіі, рніак, рніеве, ц. сл. пнь, серб. пань, чс. реі.

Первак — 1. перша дитина, старша дитина. 2. першокласник. 3. наливка, квас першого настою. 4. перший рій. На Буковині первак це двоюрідний брат, кузен, первий брат (на Мараморщині).

Первачка — розм. перша дитина, на Буковині двоюрідна сестра, кузенка, перва сестра (на Мараморщині).

Первий — перший, порядковий числівник від один. ст. сл. прьвъ, слово всеслов'янське, д. інд.

Перворідний — говориться про гріх Адама і Єви, через який Бог прогнав їх із раю.

Грѣхъ перворѣднѣй. Катих. 1645 р. 45 б.

Пергам — місто в Малій Азії, відоме в давнині як Пергамом, було столицею багатой держави. Місто було розташоване на височині.

Лекс. 1596.444: Пергам ел. — високоць.

Пергамент, -ту або пергамен, -ну — вироблена тонка шкіра.

Лекс. 1627.99 — Кожа — скоря, пергамін.

Назва походить від м. Пергам, де вперше стали виробляти його: гр. pergamenos десь за два віки до Хр. Про походження пергаменту розповідають, що пергамський цар Евмен II задумав скласти собі велику бібліотеку, яка конкурувала б знаменитій Олександрійській бібліотеці. Але єгипетський цар Птоломеї спротивився цьому і заборонив вивозити папірус з Єгипту до Пергам. Тоді в Пергамі стали виробляти шкіру для писання книжок. У греків такий писальний із шкіри матеріал звався pergamenos або charta pergamena, звався ще дифтера або мембрана, а в римлян так само charta pergamena. Головний матеріал для пергамену був: телячі, козліні, баранячі, ягнячі й ін. шкури.

Пергамен усе ширився і помалу випирив папірус, бо був міцний і гладенький. У IV ст. по Хр. пергамен частий уже в Візантії. На Русі пергамен уживається з X по XIV в. починає вживатися й папір. На Русі пергаменні пам'ятки звалися харатейними, хараттями, кожами — шкурами, телятинами.

Перебачати — арх. до пробачати, прощати від п. przebaczać.

Кривды перебачати. Катих. Лекс. 1645 р. 81.

Перевертати — повертати з одного боку на інше, перен. робити зовсім іншим, різко змінити, робити наперекір. Див. наперекір.

Лекс. 1627.397: Опроверзаю — перевертаю, вивертаю.

Перевести — змарнувати, втратити: перевів день — це втратити день. В Галичині перевести — провести, прожити. “Не могли перевести закона на зборах”.

Переводити, перевести — 1. переміщати, розташувати в іншому місці. 2. супроводжувати когось під час переходу через якийсь простір. 3. призначати на іншу роботу (переводити метри на сантиметри). 4. виражати щось в інших величинах (переводити метри на сантиметри). Фразеологічний вираз: переводити гроші, хліб, папір — див. вище — означає марно, нераціонально витратити або псувати. Від дієслова водити, частотний до вести, слов'яно-бальтійське праслово, ц. сл. водити, вождь, водьць, лит. wadyti, wadzioti — водити, wadas — вождь, рос. водить, болг. вода — воджу, п. wodzić, wódz і вести — ст. сл. вести, рос. вести, п. wieść, лит. westi, wedu; в деяких мовах пов'язано з виведенням, викраденням жінок: лит. wedu — женитися, д. інд. wadhu — улюблена і ран. wademo — улюбленець, гр. hedman — шлюбні дари. М.Л.К.

Перегороба, перегородка — легка стіна, що розділяє приміщення, простір на частини. Від слів пере праслов. *рге, *пръ і городити — див. городити.

Лекс. 1627.175: Преграждені — перегорода.

Перегородити — споруджувати перепону.

Слово о п. І.: Поля щиты прегородиша.

Перед — спільнослов'янський прийменник, повстав від додавання суфіксу -д до слова **пер**.

Слово о п. І.: Пред пълки. Рано пред зорями.

Передмістя — житловий район, що прилягає до міста.

Лекс. 1627.176: Предградіє — передмѣстьє.

Передмова — вступ. У давній мові означало вступну частину: Першая часть Молитва єсть предмова. Катих. 1645.65 б. Предмова Молитвы Господней там же 66.

Передній — перший, хто спереди, перед.

Слово о п. І.: Предною славу сами похитимъ.

Перекладач — той, хто перекладає якийсь усний чи письмовий текст засобами іншої мови. Від слів пере- і класти, калька з

лат. traduco — переводжу, нім. übersetzen — перекласти, Übersetzer — перекладач, через п. przekładać, przekład — перекласти, переклад.

Лекс. 1627.180: Толмач, перекладач.

“Толмач” відповідає п. слову tłumacz, що є загальнослов'янським запозиченням з східних мов: половецьке: толмач, угор. tolmács, тюрське тілмач.

Перекупка — жінка, що купує й перепродає на базарі в кошиках чи рундучках.

Перелесний — рідко: який чарує, спокушує, спокусливий. Псков. літ. I під 1570 р.: Русские люди прелестни и падки на волхование.

Перелесник — казкова істота, яка, літаючи до жінок у вигляді огняного змія, спокушує їх. Дух вогню, споріднений із Сварогом. Персонаж із драми-феєрії Лесі Українки “Лісова Пісня”.

Переліг, -легу — неоране поле, земля, яка пролежала довгий час. Звідси в рум. мові слово parlog.

Переломити — ламаючи ділити, розламувати.

У “Слові” про Ігорів похід слово має ідіоматичне значення — переломити спис в кінці якогось поля значить стримати перемогу на тому полі битви:

Слово о п. І.: Хошу бо копіє преломити.

Перелюбити — відлюбити дівчину. Літературна мова знає тільки невиразне: відбити, переманити дівчину від другого хлопця. В. Гренджа-Донський пише в “Ілько Липей”: Його дівчину перелюбив жонатий Юрко Клевець 95. Не від Івана Костюка відлюбив я дівчину, але від Панька 99. Ці живі народні вирази відлюбити, перелюбити майже вийшли з ужитку сучасної нашої літературної мови, хоч жива наддніпрянська мова їх знає. Так Б. Грінченко подає у своєму Словнику: Уже ж мож дівчина да й одлюблена, пісня. Вона мого хлопця перелюбила, Харківщина. З останнього слова повстали наші: перелюб, перелюбець, перелюбки, перелюбний, перелюбник, перелюбниця, перелюбство.

Перемагати, перемогті — подолати ворога, від могли, ст. сл. мошти, див. заможний. Праслов. mogti має свої відповідники в інших індоєвр. мовах, нім. mögen — могли, гр. magos — могутній. Польська форма дієсл. przemoć пояснює вираз з лекс.

Памви Беринди 1627 ближче до сучасної укр. форми: Удолъваю — перемагаю (265).

У мові XIV-XV ст. слово перемочи означало і втратити судову справу, отже переможеним був той, який був визнаний винуватим:

А будѣт в соудѣх переможенъ пастух оу шкодахъ поставных имасть шкоды вси платитѣ (XV ст. ВС 37 зв.).

Перемагати це “перемогу одержати” — калька з фр. *remporter une victoire*.

Преможний у старій мові це не переможний, а під впливом старопол. *przemozny* означало могутній:

“Нѣкгды преможний панъ александръ воєвода землѣ молдавскои... нас розгнѣваль (Ланчиця, 1433 Р 120-121).

Перембжець, -ця — той, який перемагає.

“Переможців не судять!”. Розповідають, що генерал Суворов не послухав свого фельдмаршала Румянцева, самовільно пішов року 1773-го на штурм турецької фортеці Туртукай і взяв її приступом. Військовий суд засудив Суворова за самоволю, але цариця Катерина II, що мала затвердити присуд, написала на справі: “Переможців не судять”.

Переносний — непрямої, фігуральний. Калька із грецького слова *metaphora* — переміщення, віддалення. На п. мові *przenośnia* — це метафора, тоді як рос. мова як і укр. вживають вираз переносне значення слів. У Лекс. 1627 р., 221: Преноснѣ, метафорикѣс, тобто вже є нахил до прикметникової форми. Там же на стор. 203 слово “переноснѣ” — переносно. Переносне значення розвинули з віками дуже багато слів. Перші слова мали реальне й одне значення — скажемо, різати визначало справді тяти якусь річ реально. А з бігом часу розвинулось переносне значення: різати те, що їй не ріжеться: напр. розрізав просто складне питання, цієї відповіддю ти розрізав мені серце і т.ін.

Пéрепел, -ла — ч.р., перепелиця, перепілка, ж.р. перепелячий і перепеличий. Слово всеслов'янське, звуконаслідувальне, подвоєний корінь *пелпель через розподібнення дав *перпель, перепел. Перепел — це невеличка польова перелітна пташка з родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення.

Переполѣх — див. лохнути.

Переставання — від переставати, припинити робити щось, арх.: відношення.

Лекс. 1627.450: Суббота — отпочинок або переставанья.

Переставатись — заст. умерти, чиясь душа переставиться — хтось умирає. Рос. преставиться — умирати.

Лекс. 1627.183: Преставленіє — переставленьє, умертьє.

Пересторба — від дієслова перестерігати — попереджати про загрозу, отже пересторога — застереження. Це назва полемічного твору, який появився у 1606 р. і затерігас про небезпеку, яка чигає на православних разом із прийняттям унії. Див. п. przestroga від дієсл. przestrzec з тим же значенням.

Лекс. 1627.280: Храненіє — стереженьє, сторба, пересторба.

Слово пересторожа в сучасній мові вже не вживається, але є прикм. сторожливий і прислівник сторожливо, які вживають рідко, а також є слова перестереження і перестережливий — який перестерігає про небезпеку.

Перєстрах — розм. Те саме що переляк, п. przestrach. Див. лякатися, страх.

Лекс. 1627.266: Ужас -- перєстрах, переполох. Ужасаюся — страшуся, ужасовеніє — перєстрах.

Перетинати, перетятий — розсікаючи, розділити на частини, рухатись упоперек чого-небудь. Від дієслова тяти, тинати - пере. П. сіа́с.

Праслово ц. сл. тяти, лит. tinti — клепати косу, лат. tondeo, tonsum — стригти, гр. tamnō, temnō — тне, tomos — відтинок.

Лекс. 1627.450: Саддукей — перетятий.

Перехитрити — обманути, обдурити. Див. хитрий.

Лекс. 1627.290: Обходжу — перехитрую, ошу́кую.

Перехрєстя — місце перетину шляхів.

Лекс. 1627.95: Исходище — вхож нье або распутьє, перехрєстьє.

Пєрець — овочева рослива, яка використовується для їди або як приправа, а а також тропічна повзуча рослина, що має плоти у вигляді зернят із пряним запахом. Давнє запозичення з лат. piper, яке походить з гр. peregі, давньо-інд. pīpālī, через давньо-верне-нім. Pfeffer — давньорус. пѣпъръ, словен. pīrag.

“Дати перцю” — побити, набити калька з нім. einen verpfeffern. Може означати і: добре вилаяти когось.

Перечка — діал. арх. суперечка, див. п. *przeczyć i zaprzecć* — суперечити, заперечити чс. *przerpze* і рос. прения — дебати, спор, сварка, суперечка. Праслово гр. *spairo* — противлюся, лат. *spernere* — відкидати, зневажати.

Лекс. 1627.: Перечка, посварок, свары.

Лекс. 1627.425: спор перечка.

Перешкода — перепона, завада. Праслово з давнього кореня *skond або *skend. Див. паскудний. Проте до укр. мови це слово прийшло через посередництво п. *przeszkoda* з нім. *Schade* (давнє *scado*), тому рос. мова знає слово скудний, але не знає слово шкода. Є також і старочеське *škoda*; в укр. мові відоме вже з документів в XV ст., де означає не тільки втрату але і перешкоду, а в лексиконах XVI-XVII ст. маємо навпаки, слово перешкода означає також і втрату.

Лекс. 1596.24: Пакость — перешкода. Пакощу — перешкаджаю, пакостник — перешкодаца.

Лекс. 1627.151: пакость — перешкода. Проте слово появляється у лекс. Памви Беринди вже і в значенні перепона: На перешкоды не дбаючи (передмова). Препона — перешкода (182). Преткновеніє — перешкода (184). Затрудненьє — перешкода (238), а в Катехизмі 1645 р.: Без вшелякои перешкоды (57).

Хитання появляються і у випадку дієслова перешкоджати: Лекс. 1627.151: перешкаджаньє — чиненьє шкод, але у Катих. 1645: Абы сумнѣнс сму не перешкожало 53 б.

Переяслав — постало на правому березі р. Трубежа (ліва притока Дніпра) десь у VIII ст. В Літопису уперше згадується під 907 роком. Літопис оповідає, що билися поляни з печенігами і звичаєм того часу війну розпочали двобоєм двох найсильніших вояків. І українець Кирило Кожем'яка побив печеніга, і тим “перей славу” всього бою. Місто, постале тут, було назване Переяслав. Тепер зветься Переяслав Хмельницький (на пам'ятку Переяславської Ради 1654 року).

Слово о п. І.: Уже бо Сула не течеть кь граду Переяславлю 33.

Періна — довгастиий мішок з пір'ям або пухом. Спить на перні, зах. укр. під периною, бо тут периною укриваються, чога на Сході зовсім не знають, тут сплять на перні, покриваючись ковдрою. Див. перо І.

Перкаль — ч.р. тонка і цупка бавовняна тканина, фр. percale, з перського пергала. На Правобережжі — пёркаль.

Перламўтр — внутрішній шар деяких морських молюсків, який має мінливе забарвлення і використовується для виготовлення гудзиків і прикрас. З нім. Perlamutter, калька з італ. madreperla — мати перли.

Пёрли — рідко пёрла, мн. однина, рідко пёрло — перламутрове зерно. З нім. Perle через п. perla. В Індії перли знають з найдавніших часів, їх згадують також і у Біблії і в Єгипті. В Греції вперше згадує їх Теофраст. Від греків вони перейшли до римлян, які знали їх під назвою margaros або margarites, тоді як основна теперішня назва утворена з лат. pìgula — маленька груша. Слово бісер, під яким перли, відомі в Давній Русі арабського походження, і означає підроблені першли. Див. бісер.

Лекс. 1596.3 б: Бісер — пёрла.

Лекс. 1627.433: Маргарита, ел. пёрла.

Пёрó — 1. рогове нашкірне утворення, яке укриває тіло птахів. Праслово ц. сл. pero; лит. sparnas, доводить, що першою літерою було колись с. Лит. слово означає крило.

Лекс. 1627.153: Періє — пѣря або пёрó.

2. У старовину писали каламом (див. каламар), але пізніше, коли запанував пергамен, а потім папір, стали писати й пером — гусинім чи іншим. Пера такого вживано аж до XIX віку, коли появилися сталеві пера (пор. п. stalówka), але їй за цими сталевими зосталась стара назва — перо.

У переносному значенні, перо — це хист письменника. Гостре перо, спроба пера.

Perpetuum mobile — вічний двигун.

Пёрса — груди. Праслово, інд. parsu — ребро, авест. peresu, ц. сл. пьрси. В укр. і рос. мові тільки в множині.

Лекс. 1627.433: Мамант - лт. перс або цика.

Пёрсія — назва країни, сучасний Іран. Словник П. Беринди має цікаве пояснення до етимології цього слова, виводячи його з біблійного дозволу споживати м'ясо тварин, які мають розділені копита (Кн. Левит 11), лат. pertusiare, фр. percer — пробивати, прорізати.

Лекс. 1627.445: Персія — ламлючій, або дьялячій або копыта, або грыф. Персида.

Персо́на — заст. особа, людина як окрема особистість. У лат. мові слово *persona* означало: 1. маску актора. 2. його роль. 3. особу.

Лекс. 1627.108: Лице — особа, лице персона.

Там же .229: Собство — персона, особа.

Там же .466: Ипостать — персо́на, особа.

Бог в трех Персонах. Три Персоны, а един Бог. Катих. 1645 3 б.

Духъ Святыи от самого Отца Персоны походить. Там же 31.

З України через школи це слово перенесено в Росію.

Персона грата — лат. *persona grata* — бажана особа, особа важлива. Заголовок новели М. Коцюбинського.

Персона́льний — особистий.

Лекс. 1627.224: Слово тоє Син Божий єст персональное и навѣки трват.

Другіє власности Бога суть персональные. Катих. 1645 р. 5.

Перст, -ста́ — ч.р. арх. ст. сл. прѣсть — палець руки, лит. болг. прѣст, ч. р. словен. *prst* — перст Божий — Божа воля, один як перст — один як палець. Див. наперсток.

Лекс. 1627.158: Перст — палець.

Перст Божий чи палець Божий староєвр. Ецба Елохім, палець — синонім волі, могутності. Пор. Вихід 8:15 “І сказали чарівники фараонові: “Це перст Божий!” Повторення закону, 9:10: “І Господь дав мені обидві кам’яні таблиці, писані Божим перстом” Луки 11:20: “А коли перстом Божим вигоню Я демонів, то справді прийшло до вас Боже Царство”.

Пѣрстень, переня і перетінь — ст. сл. було прѣстень і пѣрстень, тому в укр. з давнини перстень і перетінь. Від ст. сл. прѣсть, перст ч. р. — палець. В укр. перстень — чимсь приоздоблений, каблучка — без оздоби і обручка, що надягається при обрученні (зарученні). Див. наперсток.

Переть, -ті — арх. земля від ст. сл. прѣсть, болг. прѣст — земля, прѣстен — земляний, словен. *prst* — ж. р. земля. Переть — жін. роду.

Лекс. 1627.158: переть, прах — порох. Див. порох.

Перський, персидський — заст. персіяньський — від слів Персія і Персида — стара назва Персії. Див. Персія. Рос. персидский.

Перу́н, -руна — У Східних слов'ян головне божество, бог дощу, грому і блискавки, бог війни. Відповідник грецького Зевса і римського Юпітера. Оскільки Перун — це дальший розвиток архаїчного культу вогню в індоєвропейських племен у ранню добу, то ім'я виводиться з типового для культу вогню кореня PR/PER. З цього ж кореня лит. Perkunas, болг. Порун, словацький Peron, чс. Pegaun, п. Pjogun, але і ведійський (індійський) Perghunos, германський Feirguni, Fjorgyn.

Всі ці назви божеств споріднені з д. інд. pṛe— вогонь, сонце, гр. pṛ, -os, давньо-нім. fuig, сучасно-нім. Feuer, англ. fire, які всі означають вогонь.

В момент хрещення Русі саме культ Перуна зазнав найбільше переслідувань. Його статуя була кинута у Дніпро. Але його назва, однак, із мови не зникла, збереглась як загальне слово із значенням: грім.

Лекс. 1627.153: Пёрун — гром.

Там же .260: Трѣсновеніє — пёрун. Тутно — грум, пёрун. М.Л.К.

Перфуми — арх. пахощі, рос. духи з фр. parfum через п. parfuma. З лат. perfumare — продиміти.

Лекс. 1627.353: Ароматы — вон, пахнучіи речи: перфуми, кадила, марры.

Перше — рос. прежде, зах. укр. передше, прислівник: до цього часу, колись, раніше. Перше ніж, перше усього.

Пёрший — сл. сл. пръвый, порядковий числівник до один. П. рос. первый. Україн. форма з'явилась через додавання суфікса -ш і стягнення.

Слово о п. І. Пръвоє припѣвку рече. Помянувшє пръвую годину и пръвых князей.

А прото естли на первшини Ваши листы от мистра отписанное не сть (Брест Куявський 1447-1492 ЛКБВ).

На Никейском пёршом Соборѣ, Катих. 1645 р. 36 б.

Пес, пса — собака, самка — сука, малята песеня, песик, великий пес, псина, псюга, псяка, пркм: псячий, псиний, помешкання для псів: псарня, псарний двір, доглядаю псів: псар, -ря, лайливе псюка, псюга, псяка, псявіра частина окремих слів: псеїголова, псеїголовець. Поговірка: звів усе на псе.

Ст. сл. пьсь, песни, пьсоглавь, пьсовати — лаяти. Слово вєселов'янське, ширковідоме. Походження невияснене. Санскрит. *pacus* — домова худоба і багато інших старих мов знають подібні слова, але в значенні скот, худоба. Худобу охороняли пси, і, можливо, що назва скота перейшла на назву їх охороня. (Преобр. II.3.).

На Сході України слово *пес* не часте, частіше собака. На Заході навпаки: собака рідке, панує *пес*.

Слово *пес* вживається у багатьох ідіоматичних виразах. Навіть *пес* не загавкав коли що сталося. Те саме в Біблії. А до всіх синів з Ізраїлевих навіть *пес* не погострить язика свого. Вихід 11.7.

Псячі мухи — Четвертою язвою на фараона і на єгиптян Мойсей послав псячі мухи. Книга Вихід 8.16-28. В старо-євр. Біблії це зветься *агов* — мішанина звірів чи мух. У євреїв є переказ, що це було мішанина різних звірів і звірят. Інші твердять, що це була мішанина всяких мух. За Єронімом (Вульгата) це була “мішанина мух”. Пор. Пс. 77.45: “Він послав був на них рої мух (*агов*) і їх жерли вони.

Пестливий — прикм. до пестити — ніжно піклуватись.

Пестливих форм в укр. мові дуже багато — вона кохається в них. Для метафоричного порівняння в укр. мові часто вживають назви улюблених пташок, напр. голубе мій, голубко моя, лебедик у мій, ясочко моя, соколику ясний, пташечко красна, перепілочко і т. ін.

Пістрій — діал. рябий. Слово дуже відоме в рос. мові. З ст. сл. *пєстрь*, болг. *пєстрь*. Пов'язано через чергування кореневого голосного з словом писати — ст. сл. *пєсати*. Дав. верх. нім. *feh* — пєстрий, д. інд. *pacas*, авест. *paesa*. В укр. літ. мові з цієї основи є пістрявий — з різнокольоровими плямами, смугами; дієслово пістрявити, пістрявити, ім. пістрявість і присл. пістряво, а в розм. мові ім. пістря — груба, звичайно саморобна матерія із різнокольорових ниток.

Лекс. 1627.202: Різно, пєстро. М.Л.К.

Петелька, петля, петлиця — частина мотузки, складена кільцем з нит. *Bändel* — стрічечка від *binden* — зв'язувати, через п. *petlica*, чс. *pentlek*.

Лекс. 1627.154: Пєтель или петля, петлиця.

Петрб — чол. ім'я ст. сл. *Петрб*, гр. *petra* — скеля. лат.

Petrus. Єв. від Івана: Будеш званий ти Кифа, що визначає: “скеля”. Ім’я це надав Христос рибалці Симону, зробивши його апостолом. Арамейське слово kefa визначає камінь, скеля. Арамейською мовою, близькою до старо-євр. говорили в Палестині в часи Христа. Пор. І. Кор. 1:12. Синонімія Петро — скеля — кифа дуже часто використовується метафорично у Сковороди. Напр. у 29-ій пісні Сада божественных песней “Спаси мя, Петра, молюся!”, що відповідає фіналу 14-ої пісні: “Выскочь мнѣ на кефу!”

Лекс. 1627.445: Петр — опока, от опоки, зри Кифа.

Соляр. III.206: назва головного міста Ідумеї гебр. Села гр. Петра і араб. Хагар, і всі визначають: скеля пор Судді 1,36,Іс.16.1 і ін.

Пех — часте в Галичині слово: неповодження з ним. Pech — лихо, розм. значення від основного значення цього слова: смола. До цього близьке і д. євр. rash — сільце, тенета, пастка, пор. Пс. 119:110,140:6.

Печаль, -лі — ж. журба, сум, пригнічений настрої з спільно-слов. печся — старатися, гризтися; звідси у слов. мовах печа і печаль.

Слово о п. I. 1187: Печаль жирна тече средь земли Рискый 20.

Лекс. 1596.23: Печаль — утиск, Печалую — в утиску естем. Печáлен — утиснѣнный.

Лекс. 1627.153: Пекуся — стараюся, зри печаль.154: печаль — фрасунок, бѣлесный жаль, скорб, печалованье, журба, смуток.

Печáтар — див. протосингел.

Лекс. 1627.459: Сингел — келійник патріарший або печáтар.

Печáтка — арх. форма печать: 1. невеликий предмет з вирізаним на ньому знаком. 2. відбиток цього знака.

А на то єсмь приложиль свою печать и отць мон Лучьський арсении (1366 Р 14).

А на то свѣдоцтво завѣсиль свою печать и пань Михайло свою (Львів 1386 Р 31).

Лекс. 1596.86: Ваятель тот, который рѣжет печати.

Печáтня — арх. друкарня.

Лекс. 1627.307: Штанба — печáтня, друкарня.

Печáть — 1. арх. до слова печатка. 2. характерна ознака від чогось. Походить від слова печ піч оскільки ідеться про випалений

знак. Див. нім. Petschaft, рос. печать, п. pieczęć.

В давнину означало і сторожу — варту або тюрму.

Лекс. 1627.426: Кустодія. лат — печать або сторожа.

Печеніги — давнє печенѣгы, печенѣзи — назва тюркського народу, в X-XI вв жив між Доном і дельтою Дунаю, в XI в. володіли дорогою з Русі в Крим. Угорське besenyő від bačanak із зменш. суфіксом -nak від badža, bača — чоловік старшої сестри. В XI-XII в. печенєги нападали на Візантію, але року 1122 їх розбив імператор Йоанн Комнен II у битві, названій “кінець печенігів”. У XV ст. в документах ще згадується Печенежець — назва лісу на Подільській землі.

Печѣра — заглиблення у скелі або в горах, ц. сл. пештера, форма, в якій відоме і в рум. мові pesteră, болг. пещерá, рос. пещѣра, можливо утворилось за допомогою суфіксу -ер- від слова пещь.

Лаврінів рукопис під 1051 р. подає “Із того часу почався Печерський монастир: від того, що чернеці жили перше в печері і прозався монастир Печерський”.

Се азъ... андрен владимирович съ своєю женою поклонихом сѧ оца своѣг гробоу... и всѣх стыхъ старцеввъ гробом въ печерьѣ (Київ, 1446 Р. 154).

Пещь огненная — піч огненна, в яку були вкинені три отроки (див. кн. Пр. Данила глава 3), але не згоріли вони.

П'ємонт, -ту — історична область Італії, круг якої 1861 р. об'єдналась вся Італія. Так папа назвав П'ємонтон Галичину, чекаючи, що вона об'єднає себе православних.

Пилат Понтій — див. Анна. див. Пилат.

Пиліп, -па — чол. ім'я ст. сл. Филипъ. Від гр. слів phileo — люблю і hippos — кінь. Philippos — друг коней, мужній лицар.

Лекс. 1627.468: Філіпп — конелюбець.

Пиліп — це народна назва зайця, пор. Михайло — ведмідь, Василь — кіт і т. ін. Звідси: “Вирвався, як Пилип цебто засць з конопель” — вирвався як засць на свою біду.

Пільний — уважний, старанний, терміновий. Праслов'янський пилн — відмінний, чс. pile — праця, старання, п. pilny — старанний.

Лекс. 1627.18: Прощу пільно.

Там же .187: Прилежная — пилнии речы. Прилежно — с пилностью. 188 Прилежу — пилну́ю.

Там же .262: Тщалив — пїлний, пилнуючий, стараючийся. Тщаніє — пилн.

Ту ю книжечку наипилнѣй читай. В памяти своей пилне заховуючи. Катих. 1645 р. Предмова.

Пильність — ім. до пильний.

Лекс. 1596.3: Чуйност — пїлност.

Лекс. 1627.187: Прилежаніє — пїлност, пильнованьє.

Там же .262: Спѣшуся, поспѣшаюся, с пилностью чиню.

Казаньє з пилностью слухати. Катих. 1645 р. 39.

Пильно — присл. уважно.

Лекс. 1627.295: Опасно — пилно, осторобне. Опасный — осторобный.

Пильнувати — бути на сторожі, стежити; виявляти старанність, п. pilnowac — стерегти, придивляться.

Лекс. 1596.24 б: Прилежу — пилну́ю. Прилежаніє — пилность. Прилежно — с пилностью.

Пімен, -мена — чол. ім'я ст. сл. Пимень гр. роімен — пастир.

Лекс. 1627.445: Пїмін, Пімен — пастыр.

Пінна, -ни — чол. ім'я (Святий із скифів) скиф. від гр. ріппа — перламутрова раковина.

Пир, пиру — заст. бенкет, учта. Слово пир звичайно виводять з пи - ти, пи - р, тут -р суфікс, як у да-р від дати, жи-р від жити, хоч пор. ст. сл. пыро — пшениця. Але можливо, що це східне слово: асирійське pūḫu, сирійське ruḫa — це святкові збори, бенкет, тобто пир. Див. пиріг.

Слово о п. І. 1187: Ту пир докончаша.

Лекс. 1627.154: Пир — учта, честь, пированьє, бѣсѣда, колацѣя.

Пиріг, -орга — спечене з чимсь (з яблуками, маком, м'ясом і т. ін.) в печі тісто. Поставила козаченьку пиріг на тарілці. Метлинський. 90

Пиріг повстало з старого “пиро”, що визначало й пшеницю (“Русск. Филол. Вѣстн.” т. 66 ст. 348. А. Соболевський); “пиріг” — це пшеничний хліб; “пирувати” — це може їсти пироги, хоч його звичайно виводять від пи- пор. пити і суф. -р: пи-р. Східнослов.

пиріг — це хлібець невеликий, довгастий із пшеничної муки, пор. Печемо пироги на Різдво, однести бабі пироги; пиріг може бути й з начинкою, але все печений. В Галичині “пирогамі” звать вареники (пор. польське *piegogi*). Так само і на Волині. Пор. колядку: Пане господарю, застеляй столи, клади пироги з ярої пшениці. А. Брюкнер (*Słownik etymologiczny jęz. polskiego*) виводить “пиріг” від “пир”.

Лекс. 1596.24: Пыро-жи.

Лекс. 1627 р. 62: Пирог в оливъ смáжений.

Там же .199: Пыро — жито або просо.

Пирх! порх! пурх! — наслідування руху (відлету) пташки. Звідси пірхати, порхати, пурхати, -ання. Стародавні слова.

Пирятин — поселення на р. Удаї на Полтавщині. А. І. Соболевський виводить назву від імені Пирята — скорочене ім'я київського боярина XI-XII ст. Пирогоста.

Писання — від дієсл. писати, ст. сл. *psати* “нездоланна пристрасть до писання”. А. Брюкнер (*Slow. etymol. jęz. polskiego*) показує, що первісно воно означало не писання, а креслення, малювання (пор. писанка) або карбування. Таке значення збережене і в деяких ідіоматичних виразах напр. “Ох, молодиця, не йде, а пише” Є. Гуцало. “Зелена Воля” відображає і в етим. слова пестрий (див. пестрий), але і в споріднених мовах див. лат. *pingere* — малювати, вишивати, *pictura* — малюнок, вишивка, інд. *piṃśati* — вирізблювати, оздоблювати, староперське *piṃšta* — написаний. Цей паралелізм пояснюється тим, що первісно літери не писались, а карбувались, видовбувались. Ті самі відношення існують і в давньо-єврейській мові: катов — писати; хато — вишкрябувати, проколоти; гацов — вирізблювати. М.Л.К.

Писáтися — зах. укр. зватися. Як ти пишешся? (Як твоє прізвище?)

Писемність, -ості — 1. система графічних знаків уживаних для писання в якій-небудь мові чи групі мов. Поява писемності у східних слов'ян. 2. сукупність писемних літературних пам'яток якогось часу. Давньо-українська писемність.

Писк, -ку — високий неголосний звук, який видає жива істота; плач немовляти пор. рос. *пишит*, чс., п. *pysk*, рос. *писк*, болг. *писък*. Лекс. 1627.146: Пйском унижение по земли лязячи.

Пйскати — видавати писк, звуконаслідувальне слово. Рос.

пищать, ст. сл. напиштити сѧ.

Лекс. 1627.48: Гуденіє — писканьє, гудѣньє, пищѣньє.

Там же .220: Скомлю — якаю, пискаю.

Пісок — розм. обличчя, морда; староп. pieski, piesek — скроня. Походження невідоме.

Лекс. 1596.215: Птах, пысок уложивши в воду.

Письмѣнство — синонім до слова література. Красне письмо — калька від фр. belles lettres — белетристика, художня література.

Письмѣ — від дієслова писати. У мові XIV-XV ст. означало: те що написане, писання; живописання, послання, лист. ц. сл. писмѣ.

У сучасній укр. мові письмо це: 1. уміння писати, зображувати графічні знаки на письмі — у письмовому вигляді. 2. уміння писати і читати — письменність, неписьменний — людина, яка не уміє писати. 3. система графічних знаків, що їх вживають для писання у якійсь мові чи групі мов, готичне письмо. 4. форма букв.

Історичний розвій форм букв пережив оці три роди: а) уставне письмо чи устѧв, письмо окреслене, визначене, лат. маюскульне чи маюскул, majusculus — досить велика букв. В східн. слов. письмі форма уставу — букви великі, квадратіві, кожна буква пишеться старанно й окремо. Це письмо панувало в X-XIII віках.

б) півуставне письмо чи півустѧв, лат. мініскульне письмо, minusculus — маленький чи дрібненький. Письмо мало старанне, дрібніше від уставу. Панувало в нас у віках XIV-XV-XVI-XVII.

в) письмо скорописне чи скоропис, зародилося по княжих та єпископських канцеляріях, панувало в XV-XVII віках і далі.

5. стиль; він має гарне письмо. 6. індивідуальні прикмети письма, почерк. 7. заст. написаний або друкований твір. Святе письмо — книги Ветхого (Старого) і Нового завіту.

Питання — звертання до кого-небудь, яке потребує відповіді; проблема; справа, болг. питане — питання, прохання, серб. питанье — питання.

Лекс. 1596.23 б: пытанье чиню. Теж у Лекс. 1627.189.

В Катих. 1645 р. скрізь заголовки: Пытане і пытан'є — Отповѣдь.

Питання життя чи смерті з фр. une question de vie et de mort. Важливе питання.

Пита́ти — звертатися до когось потребуючи вяснення чогось. Означало первісно мучити, катувати, див. рос. пытка — мордування. Такий розвиток значення подає А. Брюкнер (*Słownik etymologiczny jęz. pol.*) до розвитку п. слів *pytać, zaputać*. Це значення засвідчено і Лексисом Лавренія Зизанія 1596 р. ст. 15: *Истязаю — пытаю. Истяза́ніє — пыта́ніє*. Проте, паралельно вже у XV ст. засвідчено і сучасне значення цього слова.

И мы пытали Сопѣги свѣдомъ ли он того коли тотъ листъ брали въ небощика (1498 АЛМ, 169).

А найранніше значення це краяти, рубати: *amputare*, чс. *rutwa* — анатомія, староп. *pitwać guby* — потрощити, *pitwak* — тупий ніж.

Пита́ч — арх. можливо м'ясник, різник, від первісного значення дієслова питати — рубати.

Лекс. 1627.412: Мнасон — пы́тач.

Пі́тель — млин, що дрібно меле муку крупчатку. Мука з цього млина зветься питльбвана чи питльовка. Хто хоче питлювати, мусить зачекати. Номис: Приказки 5596. З німецького *Beutel*, давня форма *putil*, черес чс. і п. *pytel*.

Пі́ти — всеслов. і індоєвр. слово. Ст. сл. пити, питиє, оупивати ся, поити, напоити, гр. *pio* і лат. *bibo* — п'ю. В укр. мові цей корінь дуже рясний: *питво, пійло, п'яний, п'яниця* і т. ін. Пити, випити з родовим: чого.

Слово о п. І.: Испити шеломомъ Дону 24.

Пити́мий, пито́мий — рідний, свій, той, хто “воспитав” — вигодував, Марко Вовчок. Нар. Оповід. 1861 р. т. 1: Деж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводитилась 25. Б. Лепкий, “Мотря” т. 1: Нівечучи його питьоме, довгими віками влаштоване життя.

Первісне значення: який становить чинює власність:

Се я Янь... продалъ есмь добровольно землю свою питомую у волости Волковской (Вільна 1451 Арх ЮЗР II 106).

Пі́тка — арх. пытка — катування, укр. катування. Питка — випитувати з катуванням. Сюди: питати — дознаватися, ст. сл. питати, іспит — випитування, мн. іспити. Див. питати.

Пі́тки — пити в дитячій мові. Хочеш питки? — це: хочеш води?

Питльо́ваний — див. питель.

Лекс. 1627.452: Семідалин — тот що есть с чудной пытльованон мукп.

Пиха́ — погорда, зазнайство. Пор. рос. пѣха, п. руща. Див. пишний.

Лекс. 1596: Гордыня — пѣха, гóрдость. Гордый — пышный.

Лекс. 1627.20: Велможне о собѣ держу, пышнюся.

Там же .175: Превозношеніе — пыха́.

Там же .222: Славолюбіе — коханье ся в славь то ест пыха́.

Пишний — первісне гордий від слова пиха́. У сучасній мові густий про волосся, буйний про цвіт. Праслово, корінь із s у гр. мові fusa — надування, fysao — дму, лат. pustula — пухир, див. і рос. пыхать і пышный, п. ryszny. Можливе і інше пояснення. Див. пах!

Лекс. 1627.276: Ухищряемый — пышный, выставный, оказальный.

Там же .448: Раав — пышная.

Пищáлка — діал. сопілка, п. piszczafka. Звуконаслідувальне.

Лекс. 1627.229: Сопѣль, пищáлка.

Південь, -дня — 1. одна з чотирьох сторін світу. 2. місця з теплим кліматом. Від пів - день. Слово виникло для відрізнення від слова полудень. Див. день.

Півень, -вня — свійський птах, самець курки. Пор. піти — співати п. ріас. Рос. петух з XVII ст. (Черных 46). Ст. сл. пѣтьль — півень. Корінь пі-, ст. сл. пѣ — він охоплює десятки слів.

Лекс. 1596.23: Пѣтел — когут, пѣвень, петѹх.

Лекс. 1627.199: Пѣтель, чески и руски когѹт, волински пѣвень, литовски петух. Пѣвнево пѣніе.

“Червоний півень” — символ пожежі.

Північ, -ночі — одна з чотирьох сторін світу: місця з холодним кліматом: на Півночі.

Слово о п. I. 1187 р.: Скочи въ плѣночи 35.

Північний — прикм. до слова північ.

Лекс. 1627.456: Вѣтр полно́чный.

Півустáв — див. письмо.

Пігмеї, -їв — малесенькі люди з гр. pygmaios — величиною з кулак, гр. pygme — кулак. Переносно — маловарта людина.

Пігулка — зах. укр. з п. *pigula* на Сході — таблетка, пілюля, з лат. *pilula*, фр. *pilule*, чс. *pilulka*.

Під, *пóду* — низина, основа, підлога в хліві, горище в хаті, долішня частина печі, підпіччя. Часте на Полт. і півд. Київщині. Ст. сл. *подь* — основа, низина, діл. Слово всеслов'янське.

Під — сл. сл. *под'* чи *подь* — прийменник з місцевим відмінком. Виражає просторові відношення.

Слово о п. I. Под трубами повити. Под копыты. Под шелома латынскими.

Грань з Лютицею *подь* задний островъ наш Росохи. Луцьк 1322 Арх ЮЗР ч. 1 т. VI, 2).

Під гору, іти під гору по-укр. іти вверх, на гору. По-рос. ийти под гору це йти додому, до початку гори.

Під! — звуконаслідування перепілки. Форма подвоєна: підь-підь. Форма здовжена: підь-пільть або під-пільом і ін. Звідси: підькати, підьпільткати, під-підьомкати. Старі слова.

Підвечікувати — їсти підвечірок, їсти перед вечерею.

Підданий — підлеглий кому. Пани мали своїх підданих, а цар — своїх. Рос. *подданный* від *поддаться* — покоритися під натиском, п. *poddany*.

Піджак — верхня частина чол. костюма, рос. *пиджак*, нар. укр. *спинжак* (тому що зодягається на спину) з англ. *rea-jacket* — коротке пальто з сер. голландського *ріс* — байкова куртка.

Підканцлер — заступник канцлера, давнє *підканцльрій*. Див. канцлер.

Підлеглий — який перебуває в залежності від кого-небудь. Від слів *під-* і *лежати*.

Абы заправовали преложоные собѣ подлеглых (Катих. 1645 Предмова).

Підлий — прикм. — який викликає осуд, нечесний, підступний. Підлий ще в XVII в. означало “покірний”. Так архимандрит Іоанникій Галятовський писав у посвятах на своїх творах “Я, подлый автор. Крім цього “подлий” означало людину підлеглу, що під кимсь, а пізніше — простий чоловік, кріпак, зіпсутий, недобрий.

На думку Ал. Брюкнера (*Słownik etymologiczny jęz. pol.*) слова типу *під* (іменник), *підлий*, *підшва* походять не від прийменника

подъ, а від іменника із значенням нога, земля, гр. *pus, podos* — нога, чс. *puoda* — підстава, земля. В такий спосіб можна пояснити і підпис Галятовського, що означало уклінний, смиренний, простий.

Лекс. 1627.281: Худый — простый, голый, подлый.

Там же .437: Убогий, або покорный, або подлый.

Підмет — латинський термін *subjectum* слово всі слов'яни зрозуміли як *subjacio*, себто підкидати, або по-давнішому "підметати" метати — це кидати, пор. наше меткий; чому слово *subjectum* і переклали на слово "підмет", напр. п. *podmiot*, чс. *podmět*, словенське *podmēt*, укр. так само підмет. Самі тільки болгари зрозуміли *subjectum* як *subjaceo* (під-лежати) і переклали "подлежаше", а від болгар запозичили й росіяни — "подлежащее". У нас уже І. Галятовський у своїм "Месії" 1669 р. писав: "суб'єктумъ — подмѣт або подлога" л. 99, а це свідчить, що це дуже старий у нас термін.

Піднести голову — це простити, не рідке в біблійній мові. Напр. *Issa Far'oh et rošecha* — піднесе фараон голову твою — цебто простить фараон тобі (Буття 40:31-19). Хто чого просив, то падав на коліна перед паном, опускаючи голову до землі. Коли пан підіймав його голову, то тим самим задовольняв прохання.

Підніжжя — нижня частина чогось високого. Підніжжя гори.

Підніжок — 1. підставка до ніг. 2. підніжка, ступінь до входу до чогось. Див. нога.

Лекс. 1627.162: Подножіе — подножок.

Підногбтний — від слова під і ніготь. Див. нога.

"Підноготня правда" або підноготна — дійсно вся правда справи, вся таємниця її. У давнину в Московії (Росії), коли переступника допитували про справу, а він правди не говорив, тоді йому забивали під нбогті голки, цвяхи або гострі дерев'яні кілочки. Ніхто цього видержати не міг і звичайно говорив "підноготну правду", — усе, що вимагали сказати. Вираз засвоївся і в українській мові.

Підозрілий — який викликає недовір'я, підозрений. Підозрілий належить до сім'ї слів: назирати, зір, дзеркало. Праслово — ст. сл. зрьѣти, зрьѣиє. Див. назирати.

Лекс. 1596.13 б: Зазорен — погуженый, подозрѣнный.

Підошва — нижня частина взуття, якою вступають по землі. Раніше означало саме взуття. Рос. подошва означає і ступню. Див. підллий.

Лекс. 1627.156: Подóшва, сандал, черевик.

Підпёртися — спиратися на що небудь, стоячи або пересуваючись. Недок. підпиратися. З первісного кореня рег-, ц. сл. запрѣсти, запыру з юсом великим, рос. запереть — замкнути, подпереть — підпирати, чс. podeprziti — підпирати. Рос. пры, преть — гнити, напор — тиск. Від первісного значення розпаритися, пом'якшити від пари; цей корінь набув безліч, далеких одне від одного значень, під впливом різних префіксів.

Слово о п. І. 1187 р.: Пъй клюками попрося о кони. 35.

Підпирати — ставити підпору для підтримання чого-небудь, підпирати спиною стіни, одвірок.

Слово о п. І. 1187 р.: Съдиши, подпер горы Угорским. 30.

Підпис — прізвище написане власноручно під текстом.

Лекс. 1627.162: Подписаніе — подпис.

Підписчик — на Наддніпрянській Україні визначає передплатника на газету чи журнал з рос. “подписчик”. Але початкове значення цього слова було зовсім не те: “подписчиком” в старовину звався той, хто підробляв чужі записи. В “Матеріалах” І. Срезневського т. II ст. 1066 подається такий приклад з 1552 р.: Ябедниковъ и подписчиковъ, и всякихъ лихихъ людей”. З бігом віків значення цього слова зовсім змінилось, але певне й сьогодні наші редакції охоче зарахували б багатьох своїх “підписчиків” до числа “ябедників і всяких лихих людей”.

Підпóра — те чим підпирають, підтримують що-небудь.

Лекс. 1627.458: Стояло — подпóра або подетáвка.

Однак значення цього слова як і дієслова підпирати досить рано збагатилось додатковими відтінками, дієсл. підпирати почало означати підвердити, підпирати слова підписом, а іменник піпора почало визначати моральну підтримку, по-сучасному протекцію.

Ино мы недоуж быхом дати еи а боронити съ нам никак заноуж помоч и подпоры жадной не имаем ниотколъ (Васлуй 1456 ЭСФ).

Останнє значення наявне і в сучасній мові. М.Л.К.

Підприє́мство — рос. предприятие, п. przedsiębiorstwo, калька

з нім. *Unternehmung* від *unter* — під і *nehmen* — брати, приймати. Первісно це окрема виробнича установа, яка базується на приватній ініціативі *unternehmen* — це саме мати якусь ініціативу. Далі стало означати просто виробничу установу і в цій формі стосувалось і соціалістичної економіки. М.Л.К.

Підста́вка — 1. предмет, на який ставлять що-небудь. 2. те чим підпирають, підпірка. Це слово слід відрізнати від слова **підстава** — нижня частина якого-небудь предмета, споруди, основа, яке має і переносне значення, те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь.

Підста́рший — Хлопець був підстарший. А. Свидн. Любо-рацькі. 41. Це значить народжений після старшого.

Підсу́мок, -мку — результат якої-небудь діяльності, якогось процесу думки; рос. *итог*. Це — загальна сума, те, що зведене “під суму” одну. Кінцевий підсумок. Підбивати або підводити підсумки — підсумовувати.

Пі́ка — з фр. *pique* — спис від *piquer* — проколоти. В карточній масті те саме, що в нас кажуть “вино”. Прийшло з німецького від чехів і поляків. Див. вино.

Піла́т — арх. людина, яка зробила щось погане чужими руками. Від імені Пілата Понтійського.

Лекс. 1627.445: Пілат — в’яжучий або зв’язаний.

Це спроби П. Беринди пояснити етимологію цього імені. Насправді етимон. лат. *pilatus* — людина з списом.

Пілю́ля — тверда куля з лікувальною речовиною, таблетка. З фр. *pilule*, лат. *pila* — м’яч, *pilula* — м’ячик. *Avaler la pilule* — “проковтнути пілюлю” — прийняти щось неприємне або кривдне від іншої особи. “Позолотити пілюлю” — скрасити яку неприємність. У давнину гіркі пілюлі в аптеці золотили, і хворий, приймаючи їх, не чув гіркоти.

Пі́на — пухлята маса утворена на поверхні рідини. Рос. пена, п. *piana*, ц. сл. *pъны*, серб. пена, прусс. *spoiāno*, литов. *pienas* — молоко, д. інд. *rajas* — молоко, авест. *raeman* — молоко, гр. *πιον* — жирний, лат. *spuma* — піна, д. нім. *feim* — піна, англ. *foam* — піна.

Піна *kesef* — дуже часто визначає в Біблії гнів, а пінитися — гніватися, як і в живих слов’янських мовах. Пор. Числа 16:22, 17:11, Повтор. закону 29:27, 1. Сам. 29:4. Запізнівся: *jik’cof* — це

розгніватися. Числа 31:14.

Пінське — про повстання назви цього міста пише Йоаникий Галятовський у своїй “Скарбниці” 1676 р. ст. 29 таке: “В Князтвѣ Литовском єст мѣсто Пѣнскъ, од Пѣни рѣки названое, же над рѣкою Пѣною єсть збудованое”.

Пінхас — часте в євреїв ім'я, д. євр. Pinchas. Значення невідоме, чи не з єгипетського.

Пінязь — див. асарій. див. пенязь.

Піп — слова жувть так само, як і все живе на світі: народжуються, цвітуть, старіють і вмирають. Кожне слово зокрема має свою цікаву історію. Таке й наше стародавнє слово піп.

Як і більшість слів нашої духової культури, слово піп повстало з грецького джерела, а саме від слова parras — батько, дід. Але прийшло до нас це слово не просто з мови грецької, але через німецьке посередництво. Грецьке parras німці перейняли дуже рано і переробили на pfaffo (петерішнє Pfaffe). Це слово pfaffo німецькі місіонери ще в VIII-IX в. занесли на західнослов'янські землі, де воно скоро слов'янізувалося, цебто **f** замінилося на **о**; а чуже **a**, як то часто буває в слов'янських позичках, змінилося на **о**; так повстало ще десь у VIII-IX в. по Христі загальнослов'янське слово rarus, що пізніше, у пам'ятках старослов'янських X-XII вв. має форму по п ъ.

Коли св. брати Константин і Мефодій р. 862-го прибули в Моравію, то вони застали там цілу низку греко-латино-німецьких релігійних термінів, а серед них і слово по п. Цих слів св. брати остаточно не виганяли й не заступали їх іншими грецькими, бо вони сильно вже зашепилися були серед слов'ян. Так це слово позосталося загальнослов'янським аж до нашого часу.

Пам'ятки старослов'янської мови X-XI в. переповнені словом по п. Так у Синайському Требнику X-XI в. це слово знаходимо 39 раз (див. Slonski: Index verborum do Euchologium Sinaiticum 1934 р. ст. 103). Старослов'янські пам'ятки XI в. уживають слів: поп, попьск, попьство й ін. як звичайних.

Ось таким чином слово по п і похідні від нього — це слово загальнослов'янське, чому воно сьогодні відоме по всіх без виключення слов'янських мовах; порівняй ще і пруське raps — ксьондз.

В українській мові слово по п відоме з найдавнішого часу. Пам'ятки XI в., що повстали на нашій землі, повні цими словами, напр. Слова Григорія Богослова, Пандекти Антіоха. Повно цих слів

у Повісті временних літ., в Лавр. та Іпат. Літоп. і ін. В Повісті врем. літ, під роком 898 записано: “Мефодии же посади 2 попа скорописца”. В Лавр. Літоп. 1237 р: “Мужу богобоязливу поповичю Андрияну”. Життя Бориса і Гліба: “Все поповьство и людие”. Церковний устав Всеволода: “Изгои трои: попов сын грамоті не умієть”.

І молодші наші пам'ятки XV-XVII вв. переповнені цими словами. В Київськ. запису 1500 р. читаємо: “Григорей, поп Борисоглебский” див. Каманин. В Служебнику 1604 р., Єв'ю, ст. 424: “Поп приєм спітрахиль”. Наш Словник 1627 р. П. Беринди подає: П о п: пресвитер, зацный отець, старець, зри папа”.

Слово п о п надзвичайно у нас поширилося й українізувалося — прийняло форму піп, цебто перестало відчуватися чужим. Воно сильно розплодилося у нас, пор.: піп, попів, попівна, попівство, попадька, попадая (так само з новогрецького *paradia*, давнє попададя).

Український народ створив сотні приказок про попів, див. їх у Приказках Номиса 1864 р. Українські пісні та думи так само вільно й часто вживають цього слова. Нагадую хоча б Думу про Марусю — попівну Богуславку”. Сьогодні сотні місцевостей носять на нашій землі назви від кореня -поп-.

Але з бігом часу слово п і п стає помалу словом з деяким забарвленням вульгаризму. Чим це пояснити? Сильно на це вплинула мова польська.

Польська мова аж до XVII віку сильно вживала слово “pop” на означення своїх римокатолицьких ксьондзів. Ал. Брюкнер (Етим. Словник 1927 р. ст. 430) пише “Поп визначає тепер тільки “священника руського”, але ще в XV і XVI в визначало й римського, про що свідчать усякі місцеві назви: Попово і т. ін. розкидані по всій Польщі”. І справді давні польські пам'ятки вільно вживають слова pop в значенні сьогоднішнього ksiądz, а польські словники місцевих назв мають сотні назв з корінням -pop-. Але вже десь у XVII в. коли запалилася запекла релігійна боротьба між католиками та православними українцями, тоді й зникло в польській мові слово pop, поляки надали цьому слову згідливого значення й застосовували тільки до українського священника. З того власне часу й українські священники почали потроху оминати це слово. А вже духовенство в Галичині, особливо в XX ст. виразно погорджує тим словом.

Може вплинуло на це також те, що церковнослов'янська Біблія не знає цього слова. В старовину по книгах Св. Письма не

раз можна знайти слово *поп* в розумінні ієрей, але пізніше, при виправленнях Біблії, це слово повикидали. Може тому, що *піп* — це тільки світська народна назва священика, якої вживають тільки позаочі, а в очі скажуть: *отче*, *панотче*. Але на Наддніпрянській Україні слово *піп* ніколи не було згідливим, хоч його — скільки себе пам'ятаю — в очі священникові не говориться. Але попаді питаються: “Чи піп удома?” Правда, скоріш скажуть: “Чи паніматка вдома?” “Чи панотець або інакше батюшка прийшли?” й т. ін.

Слово “батюшка” широко знане в Україні. Це зменшена форма від “батько”, повстала у нас, в Україні, а не принесена до нас з Московії, як дехто твердить. Але що “батюшка” міцно зацепилося в Росії, воно помалу виводиться від нас; його на означення українського священика вільно й часто вживають усі наші письменники-класики.

Цікаво, що старі українські переклади XVI-XVII вв. вільно вживають слово *піп*. Так Крехівський Апостол 1560-их років переповнений цим словом: Поп Бога вишнього 560, Старший поп 25, Они без присеги сталися попами 562, Поповского уряду 126, Справуючи поповство 560 й т. ін. Цікаво, що інша рука переробила тут слово *поп* на *жрець*.

Зо словом *поп*, *піп* тісно зв'язане слово *папа*, про яке доповню тут деякі дані. Див. *папа*. З того же грецького кореня, що і слово *піп*, воно розкинулось інакше. Див. нім. *Papst*, старофр. *papes* і ін. Напочатку слою **папа** було титулом єпископа і це тривало аж до кінця V-го віку. Пізніше *папа* стало визначати тільки патріархів, — так звалися всі східні патріархи. Так, іще в Синайському Патерику XI в. читаємо: Книги папы Фаранського = *episkopi Phari*, л. 166. Тут же на л. 200 читаємо: Папі Александрської глаголюще і т. ін. В давнину на папу дуже часто казали “поп”, старослов'янське: *попъ римський*.

Цікаві звістки про слово *папа* подає київський Словник Памви Беринди 1627 р. “Папа: поп, тато, папіж, зацний отець або отець отцев многих. Називалися перше тым именем папас всі духовный или где весь причет церкве и Литургия по вся дни исполняется а особливе патріярх Александрійській называється папа”.

Що “пап” було багато про це свідчить і те, що в нас, в Україні, віддавніни говориться “папа римський”, а не просто “папа”. Скажемо на Наддніпрянській Україні ніколи не почуєте “папа”, а

тільки “папа римський”. Навіть слово “папіж”, відоме в нас із пам’яток XI в., так само вживається в сполученні з “римський”; напр. у Остромировій Євангелії 1056 р. на л. 263 читаємо: “Святого Климента папежа римська”.

Зо всього сказаного видно, що слово *п і п* існує в нас понад тисячу літ. Воно освячене найбільшою традицією, органічно зв’язане зо словом *п а п а*, і вже через те не може бути якимсь згідливим словом. Слово *п і п* — світська народна назва священика ще від найдавнішої давнини, і таким воно зостається в народі ще й тепер.

Але життя сильно накинуло погорду й на це слово, й його стали оминати, вживаючи інших: священик, отець духовний, панотець і т. ін.

Пірат — морський розбійник, лат. *pirata*, гр. *peiratis* — отчайдух, хоробрий воїн, моряк, морський розбійник, *peirateuo* — займаюсь морським розбоєм, *peirao* — намагаюсь захопити.

Пірова перемога — сумнівна перемога, не варта ціни за неї. Цар епірський Пірр 319-272 рр. до Хр. був великим полководцем у греків і 230 р. розбив римлян до ноги. Розбив їх і наступного 279-го року у битві при Аускулі, але розбив занадто великою ціною. І він сказав: “Коли я матиму ще одну таку перемогу, то я загину”. Через рік римляни насправді розбили Пірра.

Пір’я — збірне слово від *перо* і.

Пісенька — здрібніле від *пісня*. Див. *пісня*.

Лекс. 1627.473: П’їніє, п’єснка.

Післанець — арх. посол, гінець; п. *posłaniec*, рос. *посланец*, *посланник*. Див. *слати*.

Лекс. 1627.426: К’урсор, лат. — посл’анец, скорот’еча.

Після — присл. з *посл’я*, *посли*, *посль* виражає часові відношення — синонім **по**. З огляду на наявність в основі суч. укр. форми голосного *-і-* А. І. Соболевський відтворював форму *посль’я* і розкладав на *по - сь* стара основа середнього роду на *і* і частку *л’я* (РФВ т. 66 стор. 401).

“И мы того досмотревши... пана Ф’едька есмо в том оправили и посл’я оу его людей оузяли есмо осм’десят грошей (Ступно 1444 AS 1,42).

На Зах. Укр. постійно вживають **після** як п. *według*: після умо-

ви (літ. по умові), після моїх сил (по моїх силах), після мене — по-моєму, після моєї думки — на мою думку, після наших поглядах — на наш погляд, після закону — за законом.

Піснопіння — релігійний гімн, рос. песнопение.

Лекс. 1627.322: Пѣснопѣніє — Спѣванье Богу належачас, спѣванье пѣсней.

Піснотворець, піснетворець — пісняр, автору тексту пісні. В давнину означало і того, хто прославляв, оспівував когось.

Слово о п. І. 1187 р.: Рекъ Боягъ и Ходына, Святъслава пѣснотворща. 44.

Пісня — словесно-музичний твір, призначений для співу. Спільнослов'янське слово. Ст. сл. пѣти, рос. петь, чс. peti, п. piaci; -си с суфіксом.

Слово о п. І. 1187 р.: Хотяще кому пѣснь творити. Пѣснь пояше.

Піт, піту — рідина, яка виділяється підшкірними залозами. “І до Адама промовив Господь: у поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох і до пороху вернешся (Буття 3:19). Всеслов'янське слово, ст. сл. поть. Виводиться з гіпететичного *рок-t, споріднене з *peku, *pekti (пекти, піч).

Вираз “в поті чола” означає “тяжким трудом”. Д. євр. оригінал подає Be zeat арреша — в поті носа твого, бо при важкій праці піт капає з кінчика носа. Д. євр. ар — ніс, переносно — лице.

Піфагор, -ра — видатний грецький філософ і математик, переніс до Греції мудрість єгипетських жреців. Жив у VI ст. до н. е. Лекс. 1627.445: Пифагѳр — им`я філософа.

Піхва — мн. піхви, піхов — футляр для шаблі. Давня форма похва, похов. Чехи мають слова roshva і rošva з тим же значенням. Поляки до XVII в. мали також два синоніми, але залилось із значенням футляра для меча тільки слово roshwa. Корінь слова шов, шову від шити.

Лекс. 1627.411: Фикара — ножна, похвы, пѣздо.

Добывши меча з похов. Тишівська Олександрія поч. XVIII в. 99.

Пішки — на власник ногах. Було в мене троє коней, — тепер хожу пішки. Б. Гр. Сл. III стор. 189. На Зах. Укр. часто піша,

піхотою. Ст. сл. пѣшь, болг. пеш, чс. pechu, п. peiszo, з праслов. pedsio, яка походить з індоєвр. ped — нога, слід; лат. pes, pedis, лит. peda, д. інд. padam — слід ноги.

Спорідн. з цим словом є піхота — це військо, яке пересувається пішки. Від пѣхъ — коротка форма з індоєвр. ped — нога.

Піак чи піяка, піяцтво, піячити, зах. укр. На Наддніпрянщині п'яниця, п'янство, п'ячити від дієсл. п'ю, п'єш.

Діал. форма піак близька до п. piak, riactwo. Праслово. Інд. ratum — пити, лат. bibo — п'ю, rotor — п'яниця, фр. poisson — отрута. Див. пити.

Піяти, пів, пієш, піяв, піяли — співати, звичайно про півнів. Піяли кури А. Чайківській, Малолітній. 137. На Наддніпрянщині часте: півні співали. Ще треті півні не співали. Т. Шевченко "Причина". Див. пісня.

Плавати, -аю — пересуватись на поверхні воду самому або на човні; рос. плавать, ст. сл. плавати. Див. плисти.

Слово о п. І. 1187 р.: Злаченныя шеломы по крови плаваша. 29.

Плай, пляя — гірська стежка, слово часте на Гуцульщині, на Покутті і ін. місцях. З рум. plai — простір на узбіччі гори незарослий деревами, гірська стежка. Зустрічається в творах Федьковича.

Плакати, плачу — лити сльози від болю, горя і т. д. Праслово. Первісне значення "бити" у ц. сл. ще звичайне, бо спочатку означало бити себе. Див. лат. plakti — бити. В інших індоєвр. мовах із г замість к; гр. plege — удар, лат. plango — плачу, б'ю себе у груди, нім. fluchen — проклинати.

Слово о п. І.: Ярославна рано плачеть. 38.

Там же: Плачется мати по уноши. 42.

Планета — 1. кулясте тіло, що обертається навколо сонця. Від гр. planetus — блукаючий. 2. арх. те саме, що доля від назви знаків зодіаку.

Лекс. 1627.155: Планіта — тулач, звѣзда блукаючыся.

Там же .463: Телец — планета.

Плаский, плоский — який не має заглиблень і підвишень на поверхні; рос. плоский, ц. сл. плоскъ, нім. flach. Праслово. З нього площа, площизна. Див. площа.

Лекс. 1627.260: Тупоносый — пласконосый.

Пласт, а — суцільний шар якої небудь однорідної маси, скиба ґрунту. На Заході: українська молодіжна спортивна організація.

Пластити — полати, підкрадатися.

Пластун — у Словнику Б. Грінченка т. III ст. 192: Кубанський козак, який несе сторожеву і розвідну службу і одночасно займається рибальством і мисливством. Суч. значення — розвідник, який пересувається плазом на животі. Член. огр. Пласт.

Лекс. 1627.235: Пластовый — мѣд, пласт мѣду.

Пластир — наклейка з лікувальними речовинами з лат. emplastrum — мазь, пластир, нім. Pflaster, п. plaster.

Платіти, плачу́ — давати гроші або цінності за річ або послугу. Платити повстало від слова “плат” — кусок матерії, хустка. Пор. у думках: З-під пояса шовковий платок висмикав. Тонкі льняні “платки” хустки ще в X віці вживалися як одиниця при міновій торгівлі. Перше значення “платити” було — видавати ці плати чи яко данину, чи в цілях обміну.

У XIV-XV ст. платъ — це грошова данина, грошовий податок:

Мы великий князь Швитригаил... дали єсмо и записали за его в рную службу села... зо всеми платы (луцьк 1430 Арх ЮЗР 8/IV, 7-8).

Звідси платити — сплачувати данину, виконувати грошові зобов’язання, але в XIV ст. наявне і сучасне значення — давати гроші за виконану роботу:

А глинаромъ... шість гривень платилъ єсмь глинаюмъ клепаць же казаль платити. 1386-1418 Р 35.

Платон, -на — чол. ім’я ст. сл. Платонъ, гр. platys — широкоплечий, грубий.

Лекс. 1627.: Платон — прострѣн, або широк.

Ім’я відомого грецького філософа. Жіноча форма цього імені: Платоніда.

Плафон, -на — стеля з фр. plafond — з тим же значення, з двох слів plat - fond — плоске дно, плоске тло.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Блафонъ — потолок, стеля.

Плэхта — самодільна українська смугаста або клітчатa тканина, а також чотирикутний відрізок від неї використаний як незшита спідниця.

Лекс. 1596.7 б: Врѣтише — плáхта.

Нечк. 1627.222: Врѣтише одъше або плáхта.

Там же .351: Плахта шкурная.

Плац, -у, або пляц, -у — площа для військових занять із фр. *place* — місце, площа; гр. *plateia*, лат. *platea* — вулиця, нім. *Platz* — місце, площа, п. *plac* — місце. У давній укр. мові пляц означало ще і ділянку земельну, місце для забудови.

Тыломъ тые пляцы до домовъ церковныхъ... а поперокъ до цмынтара а пляцовъ костелныхъ (Луцьк 1389 Русско-еврейский архив I, 26-27).

Лекс. 1596.1; Лекс. 1627.111: Пляц порóжній.

Лекс. 1627.164: Позорище — пляц, где ся игриском присмотруют.

Там же .317: Двор, сѣнь — сѣни, подвояря, пляц, гáнок, саля, притвор.

Плачинда — печений пиріг, начинений кабаком, улюблена страва на півдні України, позичена від молдован. Рум. *plăcintă* — те саме з лат. *placenta*.

Плащ — зах. укр. пальто. На Сході плащ — це верхня одежа від дощу чи пороху з рукавами або без них. Ст. сл. *плащь* — верхня одежа, чс. *plášť*, п. *plaszcz*. Створено з слова *плат* або *пласк* — плоский з суфіксом -й-, див. рос. *плащ* і *плащаниця*.

Лекс. 1627.209: Шата, плащ, верхнеє одѣнье.

Плащаниця — старослов'янське *плаштаниця* визначає кусок полотна взагалі, див. Діяння апостолів 10:11, 11:5; простирadlo (Єв. Марка 14:51) або покривало для мертвих, саван (Матв. 27:59). Теперішнє церковне значення: образ на полотні мертвого Христа в цілий зріст. Звідси і слово *плащ* — загортка. Пень цих слів, здається, *плат*.

Лекс. 1627.156: Плащаниця — простирadlo.

Плебáн — католицький сільський ксьондз, з лат. *plebs* — народ, юрба, бо служить сільському народу. Його помешкання: *плебанія*, у православних — *парафія*.

А при том были добрые люди: панъ Взячь... а панъ Ласко, а духовныхъ были: плебанъ Володимерскни князь Станиславъ... а пупъ Иванъ Пятницкни (Володимир, 1471 АрхЮЗР 8/III, 628).

Цікаво, що в цій грамоті католицький священник названий і *плебан* по місці служби і князь, тобто ксьондз, по званню, а

православний — пупъ — тут є ступінь переходу голосного **о** в голосний **і** у закритому складі.

Плѣвели — мн. що-небудь шкідливе, непотрібне, яке псує, засмічує, занапашає щось. Праслово. Ц. сл. плевльъ, плевель — куліль, інд. palawas, праслов. *пелва, рос. полова, п. plewy.

Лекс. 1627.156: Плѣвел — кукуль.

Племінник, племінниця — син чи дочка брата або сестри. Небіж, небога. Давнє племянникъ — соплеменник, родич, пор. Судебник 1497 р.: Своихъ племянников и людей посылати.” У XIV-XV ст. ще її двоюрідний брат. Ось сучасне значення у грамоті XIV ст.:

Нашъ племѣнникъ бекбулатъ и хожа мѣдинъ оучинилса нам вогоръ и оустали на нас (1392-1393 РФВ 170).

Плѣм'я, племені — сер. роду — форма суспільної організації родового ладу; група споріднених народностей (відносно до давніх епох). У XIV-XV вв. означало 1. родина, рідня. 2. член родини. 3. потомство, нащадки, рід. 4. покоління. Ось приклад із значенням родина, рідня:

Тогди одни пришедша вшистци и своимъ племѣнемъ оуздали пану вятелаву со всѣми объѣзды того дворища (Львів, 1370 Р., 18).

Давньо-укр. племѣ, племѣ, ст. сл. племѣ род. племѣнѣ, болг. племе, чс. pléme, п. plemie, з *pled-men- пов'язаного чередуванням голосних із plodъ — плід, спрідн. з ірл. loth — огир, жеребець, гр. plydos — багато, лат. plebs — юрба, pleo, -ere — наповнити. О. Трубаčov виводить це слово з індоєвр. *pel-: породити (Вопр. языкознания №2, 1957).

Плескати — хлюпати, бризкати водою; бити у долоні — по суті утворювати звуки подібні на плескіт. Звуконаслідувальне. Див. плись.

Слово о п. І. 1187 р.: Вьсплескала лебедиными крылы. 19.

Плечѣ, мн. плечі — частина тулуба від шиї до руки. Праслово: ст.сл. плещи, п. plece, рос. плечи, лит. відповідник без л petys, інд. prathati — бути розпростерти, гр. platys — широкий, плечистий; див. Платон.

Пливати — діал. див. плавати і плисти.

Плиг! — рухонаслідування скоку, скік! Слово стародавнє. Звідси: плігати, плігання, плігнути.

Плисті, пливу́, пливé, рідше пливті́ — їхати кораблем або самому своїми руками пересуватися по воді. Слово всеслов'янське і індоєвропейське, тому сильно поширене в нашій мові: розпливатися, перепливати, плав, уплав, плавні — трясина, поплавець при вудці і багато ін. Ст. сл. плоути, плову, плоутиє, плавъ — корабель. Пор. лит. plauti — мити, гр. pleo — пливу човном, лат. pluit — дощить, інд. plawajati — пливе, нім. fließen — текти, п. pľupać, pľuwać — плисти. Див. і плавати.

Плись! плюсь! — звуконаслідування плеску, коли щось падає у воду. Звідси плюскати, плюснути, плюск, плескати, плескіт. З прамови.

Пліт, плóту — 1. огорожа, плетена з хворосту. 2. скріплені колоди для сплаву або переплау на воді. У давній мові слово плоть означало: 1. огорожу навколо оброблюваної землі. 2. невід. 3. греблю, загату. Ось у значенні 1. приклади:

Кто у чюжемь именьи плоты собѣ городить (XV ст. ВС 6 зв.).

Лекс. 1627.157: Плот, горожа.

Корінь: плести.

Плітка — видумка, неправдива видумана звістка, сплітка. Хто пускає ці видумки — пліткар, -ря. Корінь: плести, плету нісенітниці. Лекс. 1627.19: пліотка .296: хитлянство, плетки.

Плоть, -і — тіло людини на противагу до душі, рос. плоть, воплотить — втілювати, ц. сл. плъть, вплштение — про Ісуса Христа, праслово: п. pľeć — рід, орґценіє — втілення (Христа); лит. pluta — шкурка хліба, словен. polt — шкіра, колір шкіри, серб. пуг — тіло, м'ясо, болг. плът.

Лекс. 1627.157: Плоть — тѣло.

Співвідношення цих значень стає зрозумілим у світлі біблійної семантики: плоть людська basar iš — це людина пор. Йов. 12:10. Що в нього в руці душа всього живого й дух кожного людського тіла? Ašer beiado nefeš kol chai vebasar kol iš.

“Плоть і кров” basar vedam дуже частий вираз у біблійній мові, визначає: вся людина, людина тоді як слово basar — це м'ясо, тіло, єство.

Плохій — тихий, лагідний а рос. плохій — поганий. Така розбіжність пояснюється семантикою слова. Болг. плаша — це лякати, чс. pľáchu, п. pľochу — лякливий, легкважний, ц. сл. плахъ — страх.

Отже “плохий” споріднений з “полохливим” а зі страху буває і лагідність, але і необдумані, злі вчинки, породжені також страхом.

Пло́ща, -і — яка-небудь ділянка землі природно обмежена або спеціально виділена з якою метою, здрібніле — площадка від слова плоский, плаский. Пор. рос.: староукр. площадь, ц. сл. плоштадь від *ploskĕd — плаский.

Лекс. 1596.24: Площа́дка — заулок.

Лекс. 1627.234: Сто́гна — плóщадь, улица.

Плуг — сільське господарське знаряддя з широким металевим лемешем, яке заміняло давніше дерев'яне рало. Слово плуг відоме всім слов'янським народам, отже воно ще праслов'янського походження» Це дуже стара позичка з германської, пор. давньо-герм. rfluog. До слов'ян слово прийшло разом із оруддям плужити землю. Взагалі слов'янські мови знають багато надзвичайно старих позичок із германської мови, і все то слова першої нашої матеріальної культури, напр. колодязь, князь, хижа і т. ін.

У XV ст. слово це означало ще і міру землі, що дорівнювало розміру ділянки виораної за день одним плугом.

Лекс. 1627.205: Рало — орач, плуг.

Плу́тати — 1. безладно перевивати, переплітати щось. 2. помшлятися, збиватися. З слова путо — мотузок, яким перев'язують ноги коней під час пасіння.

Слово о п. I. 1187 р.: А вѣ соколца опутаєвь. 43.

Серб. путити — працювати надбайливо, чс. routati — накладати пута, п. рѣтаѣ — те саме. Праслов. *rotati виведено з *roto.

Плюга́вий — який викликає зневагу, огиду, миршавий, п. plugawy — плювагий, plugastwo, plugawosc — нечисть, бридота, plugawiec — мерзотник: споріднено з блювати: п. pluć — сплюнути. Праслово, ц. сл. плути — плювати, рос. плюнуть, лит. spiauti, гр. ртуо, нім. speien.

Лекс. 1596.4 б: Бляденіє — плюгавоє мовленьє.

Лекс. 1627.354: Асія — плюгавая.

Таке дивне визначення Азії пояснюється другісним значенням слова “плюгавий”, яке могло появитись під впливом інших мов, напр. чс. plihati — волочити, валяти у болоті, словац. plhavу — брудний. У XVII ст. вважали, що слово Азія, вони його вимовляли по-грецькому Асія, походить від грецького asis — мул, отже болото, брудна країна, тобто плюгава. Див. у третьому тому цього

словника статтю “Мул” і назва Азія, стор. 143.

Плюга́вість — властивість за значенням плюгавий. П. plugawosc.

Лекс. 1596.29: Сквѣрна — нечистость, плюга́вость, Скверний — нечистий, плюгавый, покаяний.

Плюндрува́ти, плюндрування і пліндрувати, пліндрування — грабувати, руйнувати, спустошити; п. plondrować з нім. plündern.

Лекс. 1596.24: Пльнаю — в пѣлон беру, плюндрую.

Лекс. 1627.157: Пльняю, плюндрую.

Спочатку у нім. мові слово це стосувалось праві, які впливають з обставин війни, тому давні укр. словники асоціювали це слово з полоном, фактично в нім. мові слово однак плюндер спочатку означало рід одягу, далі всяку погану річ, нечесну дію. На таку семантику могла штовхнути давні словники і форм слова у польській мові, де несподівано замість німецького *ü* появляється *o*, тобто той самий голосний, що і в слові полон.

Плю́нути — одноразове від плювати — викидати з рота слюну. Загальнослов'янське. Див. плюгавий. ц. сл. пльвати, плюю (у носове), плинсти — плювати, чс. pliti, plivati, п. pluć, pluje, праслов. *rjuti, *rjujo, rjevati, спорідн. з лит. spiauti — плювати, лат. spuo, spuege, гот. spreivan — плюєш, д. інд. sthivati — плює. Це зробити — раз плюнути означає дуже легка справа.

Плюралізм — філософська наука, що в основі світу лежать багато самостійних духовних цінностей. Протилежне — монізм; вимога допустити до вияву більше число протилежних політичних позицій. Від лат. pluralis — множиний.

Плюск, плюскіт — звуконаслідувальне. Шум від дощу. Ц. сл. плюскъ, рос. плеск, п. plusk — плюск, словен. pljuskati — бризкати.

Лекс. 1627.309: Плюск, плюскота от дожджу.

Плюсква — блощиця, клоп, полонізм у давній мові.

Лекс. 1627.425: Кѣріс — плюсква.

Плющ — див. блющ.

Плям! плямк! — звуконасл. чавкання ротом. Звідси плямкати. Стародавнє слово.

Пляц — див. плац.

Лекс. 1627.233: Стадіон — завод, пляц до заводу або до гонитви.

Пляцок — зах. укр. з п. placek, на Сході — корж, пиріг, перепічка, паляниця.

Лекс. 1627.470: Хамоны — пляцки.

Це пиріг названий на згадку про біблійного Хамона з старозавітної книги Есфіри. Євреї їдять його на свято пурім.

Лекс. 1627.473: Ог — пляцок або колáč.

Пляшка — скляна посудина для рідин, яке маю вузьку довгасту шийку. З нім. Flasche, утвореного з дієсл. flechten — плести, бо спочатку пляшки були плетені з лика і обмазувалися глиною. Звідси п. flaszka, зах. укр. фляшка. Слово відоме і в романських мовах: фр. flacon, італ. fiascone.

Лекс. 1627.303: фаска — фляша.

Там же .341: Амфора, фляша, конва.

Там же .427: Боклажок, пляшка.

По — прийменник, вказує на місце вздовж якого відбувається дія. Інші значення: згідно з чим, після чого. Вживається з місцевим, а в давнину вживалося з давальним відмінком.

Слово о п. I. 1187 р.: По былинам сего времени. Скаче по древу.

Там же: Грозы твоя по землямъ текуть. 30.

У давній мові сфера вживання цього прийменника була ще ширшою, ніж в сучасній, то тепер його значень замінено безпрійменниковими конструкціями з орудним відмінком. Давніше **по** виражало і причинні відношення — сучасне через що, з чого або просторові із значенням — до.

А се я король Казимиръ далъ єсмь землю рольную по Куцеву ниву (Казимир після 1349 Р. 3).

А ведже мы по долгу листу господарского зъ паномъ Карпомъ чыныты грані поехали (Новоселця 1430 ГВКЛ 7).

Лекс. 1627.158: По — предлоза, ведлуг, яко: по мнѣ за мною, водлуг мене.

По улицахъ лежали. Катих. 1645 р. 78 б.

Тут же помітно вживання місцевого відмінку.

По вказує на характеристику особи, предмета і т. ін. через їх стосунок до іншої особи, предмета і т. ін. “Добрый козак: по батькові пішов” П. Куліш Вибране 1969,69.

Але вираз **по-батькові** має і інше самостійне значення будучи синонімом до слова патронім. На Україні це третє ім'я людини поруч із особистим ім'ям і прізвищем. Дехто вважає звертання по-батькові яке донедавна не було прийнятим на Західній Україні впливом російської мови. Це не так. Патроніми вживались і в добу Київської Русі, навіть у західному Галицько-Волинському князівстві, відомий наприклад князь Данило Романович. Вище під гасло "печера" ми навели приклад з Києва з XV ст. — се аз Андрей Владимирович. Польський вплив витіснив особливо на Зах. Укр. звертання по-батькові, але і тут у народній мові воно трималось постійно, хоча у своєрідній формі — патронім без імені як форма ввічливості, вираження поваги до старшої особи. З власного досвіду можу сказати, що коли у 1991 р. я була на Тернопільщині дуже багато осіб називали мою діверку Валентину Кузьмінічну Коцюк просто Кузьмінічна. Це зустрічається, до речі, і в Болгарії, де заміжніх жінок часто називають по їх батькові. М.Л.К.

Побиття — від дієсл. побити означає убивство багатьох, вбиття всіх або багатьох, перемогу над багатьма, робиття. Корінь бити, ст. сл. бити, болг. бия — б'ю, п. bić, давньонім. bihal — сокира, вірм. big — палка, гр. fitros — стовбур дерева, колода, ірл. benim — ріжу, б'ю. Праслово.

Лекс. 1596.29: Струт — збуреньє, мѣста албо люду побитьє.

Там же .32 б: Обложеніє — покритьє, побитьє.

Як видно у даній мові слово побиття означало і облогу.

Побіда — арх. перемога, ст. сл. побѣда, побѣдити, побѣждати. У сучасній мові вживається у назві ікони Георгій Побідоносець, як прикметник — побідоносний, як патетичний вираз у поезії. Проте дуже цікаво, що деякі форми цього слова виражають не перемогу, а бідність: побідний — розм. це бідолашний, побіденник — то бідолаха. Ці факти сучасної укр. мови підтверджують думку мовознавців, що побіда у давній мові означало і поразку і що взагалі слово побіда і біда — споріднені. Це твердить і Ал Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego) і М. Фасмер (Етимологический словарь русского языка 2-ое изд. Москва, 1986 т. III ст. 293). Аналізуючи етимологію п. слова biada (ст. 24) А. Брюкнер співвідносить його з гот. baidjan — змусити, гр. peitho — намовляю. Але побѣда безперечно слово праслов'янське.

Слово о п. I. 1187 р.: Кликомъ плъкы побѣждають. 27.

Там же: Донь зоветь на побѣду. 32.

Там же: Погани приходжаху съ побѣдами.

Побір. -бору, побѳр, -ру — арх. чинш, данина, що береться за призначення. **Побіріці** — ті, що збирають побір. Див. брати, забороло. Слово брати означало первісно “носити” як і лат. і гр. *fero*, але через префіксовану форму збирати слов споріднене із поняття згромадження. Див. збирання. З дієсл. *brać* — брати походить і польське слово *robót*, як і *robotowy*, *robotca* під впливом яких і вживалось у давній укр. мові слово *побор* як і *побірець*.

А се я княз Левъ дал єсмы ѣма оу перемыскоѳ волость село добаневичъ... со оусѣми поборы (1446-46 Р 147).

Лекс. 1627.49: Дань — чинш, побѳр, заплата чиншованя.

Побожний — віруючий, церковний, шанобливий. Див. Бог.

Лекс. 1627.пер. Муж в Церкви побожний.

Там же .316: Набѳжний, побѳжний.

Побоже жити. Катих. 1645 р. 1.

Животь побѳжний. Там же .68.

Побѳжність — абстрактний іменник до *побожний*.

Лекс. 1627.182: Побожность, святобливість.

Побратім — названий брат. У давнину був дуже поширений звичай обирати собі брата чи сестру — вони ставали побратимом чи посестрою. Був окремий “Чин Братотворенія”: побратими чи посестри складали присягу в церкві на вічну дружбу й допомогу. Цей Чин Бр. видрукований у Требнику Митр. Петра Могили 1646 р. Укр. “побратати” — взяти побратима.

Побудка — 1. спонука. 2. бажання, п. *robudka*, рос. побужденіе. Див. будити і збудити.

Лекс. 1627.161: Подвиженіє — побудка.

Повага — почуття шани, прихильне ставлення до когось, префікс по - вага. Походить з нім. *Wage* — прилад для змірення тягару. Див. вага. В нім. мові з цього кореня походить дієслово *wagen* — мати відвагу і дієсл. *erwägen* — зважити. Але дивовижне розгалуження цього корення відбулося на слов’янському, в першій мірі польському ґрунті. Звідти прийшло в укр. мову і слово *rowaga*.

Лекс. 1627.159: Повага.

Там же .261: Тягость, повага, помпа.

Тоє Имя такои єст поваги. Катих. 1645 р. 15.

Пова́жний — вдумливий, значний, серйозний сповнений гідності; п. rowazny.

Лекс. 1627.452: Север — пова́жний.

Автор має на увазі не північ, а ім'я лат. походження Sever прізвище римського імператора Септимія Севера. Лат. severus — строгий, серйозний, тверезий.

Пова́жність — гідність, величність, серйозність. Абстр. ім. від прикм. поважний.

Лекс. 1627.317: Досто́инство — поважність, пова́га.

Там же .423: Кирос — поважність албо власност.

Повеліти — арх. літ. наказати, звеліти. Див. веліти.

Грамота в. к. Мстислава 1130 р. Повелѣтъ есмь сыну своесму.

Повернутися — приходити самому назад. Див. вертати, вертаюся. Повернутися, вернутися в давньоєвр. мові часто визначає “знову”, і старослов'янський переклад звичайно розв'язує цей гебраїзм через слов'янський “паки” хоч і не докладно. Напр. Єр. 34:28: Вернися (šub) візьми — цебто знов вільми ц. сл. паки возми. Єр. 34:11: І верулися (vajjašuvu) потому й вернули тих рабів, цебто. Але потому вони знову вернули тих рабів ц. сл. И обратишася по сихъ и удержаша паки раби. Повторення закону 30:3: І верне (vešav) і позбирає тебе, цебто: І знову позбирає тебе, ц. сл. И паки собереть тя. Мал. 1:4: І вернемося (vepašuv) і збудуєм руїни = І знову збудуєм руїни, ц. сл. И обратимся и возсозиждемь опустѣвшая.

Повзати — пересуватись по поверхні всім тілом. В інш. слов. мовах і в дав. укр. з л рос. ползати ц. сл. плѣзеть — повзає, ст. сл. плѣзати, плѣжу (з носовим у) плѣзати, п. ľazić i teźć, болг. плезя, пълзя — повзу, серб. пузити, чс. plznouti. Праслово. Латв. lezat — спуститись з гори на санях, пруський lizi — повзе. А. Брюкнер (Słownik etymologiczny) припускає споріднення з гр. lachys — низький і давньонім. läge — плаский.

Слово о п. І. 1187 р.: Полозие ползаша. 43.

Лекс. 1627.157: Пóлзаю, ползú, ползѣт.

Пові́нен — зобов'язаний, п. rowiniен від основи “вина”. Праслово, ц. сл. вина, повиньн, виновьн. Див. винен.

Повинние мы Господа просити. Катих. 1645 р. 42.

Вѣру пові́ненъ визна́ти. Там же .46.

Мы также иже повини есмы его воли пристати и заоуждыи вири послушни быти обыоуемъ. Львів, 1436.

Повиннисмы Господа просити. Катих. 1645 р. 42.

Вѣру повинень визнати. Там же .46.

Повітій — огортаний, покритий, обплетений; основа — вити. Праслово. п. powiać — повити дитину, pawiać — повити нитки, ц. сл. вити, лит. wuti, wutuwai — клубок ниток, гр. itys — обвід кола, лат. viere — плести. Див. вигися, звивати, звиток.

Повідати — сказати. Перше значення: давати знати, дати до відома. Праслово. Ц. сл. повѣдати — говорити, гр. oida — знаю, гот. wait, wutum, інд. weda — наука, авест. waeda. Див. відповідь.

Слово о п. І. 1187 р.: Кровавыя зори свѣт повѣдают.

Пришель перед нас князь Василей из братомъ своимъ а поведали намъ штож оумовили межи собою (Луцьк, 1463 AS 1,55).

Повільний — від “воля”, перше значення — те, що робиться з своєї волі, вільно, свobodно. Таке значення ще часте в нашій мові, напр. у Метлинського: Ти ж мій повільненький світу! Або: Шапка повільна — широка. простора. Пізніш виробилося нове значення: не скорий, не швидкий, тихий, загайний, забарвливий. Див. вільний, невільник.

Повість — літературний твір, проміжний між оповіданням і романом. У давній мові — розповідь, від дієслова повідати, повісти, ст. сл. поведати, повѣсти. Рос. повесть, п. powieść. Див. відповідь, вістник, повідати.

Слово о п. І. 1187 р.: Почнем повѣсть сію.

Лекс. 1627.160: Повѣсть — сказаніє, історія.

Повіт — адміністративна одиниця, яка охоплює кілька місцевостей, п. powiat, слово зустрічається тільки у поляків, чехів і українців. А. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego) порівнює його із словом віче, давньорос. вече, ц. сл. вѣште з дієсл. вѣтати — мовити.

Я Петръ Боговитинович сознаваю... иж дал ссми Тоурьюю оу Кременецкомъ повѣтѣ (Боковичі, 1496 AS I 244).

Лекс. 1596.18 б: Мѣсто в повѣтѣ.

Лекс. 1627.178: Граница, краина, повѣт.

Там же .235: Странá — повѣт, сторона, крайна.

Там же .464: Тритопа́рхія — три повѣти.

Повітря — з найдавнішого часу визначало попутний вітер, цебто по-вітріє, воздух. Напр. Слова Григорія XI в: Донъдеже

повѣтріємъ пловеші, оубоіся потоплення. Учительна Євангелія 1619 р.: Яко дымъ на повѣтру триваючій. 4. В старовину вірили, що різні хвороби приносить вітер тим то на Літургії в великій ектенії молимося “о благорастворенії воздухів” а тому рано “повітря” яко рухливий воздух, по-вітря стало означати мор, помірок, епідемію. В Словнику П. Беринди 1627 р. читаємо: Смертоносіє — мор, повітря, і Гибель — моръ, повѣтрѣ. В теперішній час у літературній мові “повітря” — то воздух, але в мові народній “повітря” часто визначас ще й епідемію, мор, взагалі — заражений воздух; а звичайний воздух так і зветься: “воздух”. В мові літературній стародавній “воздух, воздушний” уже майже зовсім заступлені словами “повітря, повітряний”. “Повітря” у розумінні “воздуха” вже знає і Лексис Л. Зизанія “На воздух — на повѣтря” а в Словнику Памви Беринди 1627 р. читаємо: Анрь — вѣтр, въздух, повѣтріє. Див. вітер, воздух.

Повмірати — умирати про всіх або багатьох. Див. смерть.

За тую Вѣру Мученици поумирали. Катих. 1645 р. 31 б.

Поводір, -иря — 1. той хто водить кого-небудь, переважно сліпого. 2. керівник, вожак, від дієслова поводити. Див. вождь, переводити.

Лекс. 1627.212: Руководитель — поводыр, проводник.

Поворобка — мотузка, тонка віршовка, п. powróz, з спільно-слов. верзти — зв'язати, ц. сл. поврза — зав'яже, отврза — розв'яже, арх. отврзати уста.

Лекс. 1596.22 б: Узы — ланцухі, поворобъє.

Лекс. 1627.156: Сило, поворобк, ланцух.

Повставати, повстати — 1. підніматись на боротьбу, піднімати повстання. 2. чинити опір. 3. з'являтися, виникати; ст. сл. възстати від възстати. Див. встати, стати.

Лекс. 1627.30: Возникаю — повстаю, указуюся, выникаю.

Повстання — масовий збройний виступ. Рос. восстание, п. powstanie від дієсл. встати, ст. сл. възстати. Див. встати, переставання, стати.

Лекс. 1627.316: Востаніє — повстанъє.

Повсюди, повсюду — прислів. — скрізь. Належить до відзайменникових прислівників, які мають дуже давнє походження. Складається з прийменника по - займ. все - суфікс уду удѣ (з

*odu). Вже у староруській мові був відомий прислівник вьсюду — звідусіль, проте з бігом часу прислівники ускладнювались і змінили частково своє значення.

Поганий, погано, поганець — і ін. походять від лат. pagus — село, paganus — селянин, але вже віддавна пишуть поганий, бо чуже а часто передаємо через о: ст. сл. поганый. Тому, що християнство ширилося напочатку головню в містах, а села довго були нехрещені, то слово paganus — поганый стало визначати неохрещеного, нехриста. І нарешті, через погордливе ставлення по відношенню до нехрещених поганів повстало дальше значення: злий, недобрый. Костянтин Порфіророджений твердить у половині Х-го віку, що слов'ян нехрещених звуть paganos і певне це так було, бо вже найперші слов'янські пам'ятки Х-ХІ віку широко знають це слово головню в значенні невихований, грубий. У ХІІ ст. поганий — половецький, неохрещений.

Слово о п. І. 1187 р.: Наводити поганья на Землю Русскую.

Там же: На поганья погыбе. Погании приходжау на Землю Русскую. 19.

Там же: Нечестно кровь поганую пролиясте. 26.

Там же: Тамо лежат поганья головы половецкыя.

Там же: Поганый половчине.

Лекс. 1627.312: Язык — народ поганській. Язычник — поганець.

Погасіти, погашу́, погашати — припинити горіння, від гасити. Праслово. Ц. сл. гасити, гашу (з носовим о), болг. гася, серб. гасим, чс. hasiti, п. gasić. Споріднено з лит. gestu — гаснути, гр. sbesai — погасити і asbestos — погашений звідси слово азбест, тохарське kas — погаснути, пройти. Див. гасити, гаснути.

Слово о п. І. 1187 р.: Оба багряна стльпа погасоста. 25.

Фалко познал иже свечи погасил (XV ст. ВС 27).

Погибати, погинути — вмерти, пропасти. Див. гинути.

Слово о п. І. 1187 р.: Погибасть живиш.

Погибель — 1. Передчасна, насильницька смерть. 2. руйнування, занепад, знищення чогось. У давній мові погибель имати означало перебувати під загрозою смерті.

Мы... радили есмы... о оутисненіе и погибели земли нашей що ж съ оусих сторон имаем (Васлуй, 1456 ЭСФ).

Однак, слово це має ще і інше арх. значення, старе згиб — звідти і вираз “зигнувся в три погибелі” — в три згиби.

Погли́нати, поглинати — вбирати в себе, звуконасл., рос. поглотать, глотка, давньоукр. глътати, болг. гълтам, серб. гутати, чс. hltati, п. chlonac, kltac; спорідн. з лат. glutio, - ture — поглинати.

Погляд, -у — 1. скерованість зору. 2. думка про щось. “На перший погляд” — відразу, фр. au premier aspect.

Слово погляд має як компоненти по - глядіти, тобто дивитися. Див. глядіти.

Пого́да — стан атмосфери в даному місці, в даний час. Від по і **годити**. Дієслово годити має кілька значень у слов. мовах, які всі походять з ст. сл. годити — лагодити, догоджати, див. годити. Таку етимологію подає понайімні Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego стор. 148). Проте ми схильні вивести це слово скорше з іменника година, який в даній мові означає час взагалі. Див. і приклад з народної мови, який подається під гаслом година у I-му томі цього словника ст. 283: Стояла хороша година бо з дієслова годити тяжко вивести значення слова погода. М.Л.К.

Лекс. 1596.7 б: Ведрб — пого́да.

Лекс. 1627.313: Ясность — пого́да.

Погорджувати — вважати негідним пошани. Від прикм. гордий. П. gardzić — зневажати. Загальнослов. Див. гординя.

Лекс. 1627.281: Вырѣкаюся — погорджаю.

Погріб, погребу — зах. укр. — літ. похорон, хоч в Остріж. Біблії 1581 р. єсть погребъ зам. погребєніє. На Сході погріб, -гребя — це льох. У мові XIV-XV ст. похребъ — це місце поховання, могила.

Погрібати — арх. суч. погребати — поховати. Гріб, гробу — могила. Ст. сл. гробъ — домовина, те саме і рос. гроб. Нім. Grab — це могила, проте це не запозичення з нім. мови і слов. праслово. Див. і словен. grebsti — копати, skorati grob — викопати могилу.

Лекс. 1627.450: Савл — погребєный.

Етимологія у Берниди неточна. Саул ім'я бібл. царя означав не похований, а “той якого просять” від дієслова шосл — питає.

Подарунок — рос. подарок, п. podarunek, корінь да- з якого і дієслово давати, дати. У слові дар, -р є суфікс. Дар, подарунок — це то що дається комусь як знак доброї волі або щоб когось прихилити на свій бік. Див. дати, данина. Дати — праслово.

Лекс. 1596.10 б: Дар — подарок.

Пбдвиг — героїчний вчинок здійснений у тяжких умовах.

Рос. подвиг з дієсл. подвигнутися, подвизатися — рухатись, воювати; див. двигатись.

Лекс. 1596.24 Б: Подвиг — битва, чуйное старанье.

Лекс. 1627.161: Подвиг — страданіє, бой, битва, гонитва, старанье, труженье.

Подвіжник — 1. аскет. 2. самовідданий трудівник.

Богомислець — скитникъ, подвижникъ, учителникъ, стадалець Синонима 8.

Подібний — схожий, рос. подобный, ц. сл. подобнь. Подобизна — копія. Праслово. Лит. daba — характер, гот. gadabun — підходити, gadofs — відповідний.

Подлий — див. підлий.

Лекс. 1627.324: Смѣренность — подлость, тѣньость.

Пбдлинник, -ка — опис, як правдиво (“подлинно”) малювати того чи іншого святого. Слово подлинник протилежне до слова копія збережено в рос. мові, в укр. — оригінал.

Подобатися — знайти приємність у кому чи чомусь, п. podobać się, ц. сл. уподобич, сподобичь — ц. сл. подоба означає оздоба, подобасть сь — зручно, годиться. Це значення частково збережене у давній літературі:

Лекс. 1627.264: Догоджую, подобаюся.

Проте в Катехизмі 1645 р. наявне і сучасне значення слова:

Без Вѣры неподобная ест реч подобатися Богу. Катих. 1645 р. 1 б.
На Галичині — подобати — це значить бути подібним.

Подбвгу — завжди довго, щораз довго. Напр. Подовгу в цариці гостювали. Вол. 422. Див. довгий.

Подолати — перемогти, бути сильнішим, від загальнослов. слова доля — участь, чс. udolati, zdolati, п. podobać, рос. одолеть.

Лекс. 1596.32 б: Одолѣніє — звиязтво.

Подблок, поділок — нижній край сукні, спідниці, пальто, від слова діл. Див. долина.

Лекс. 1627.295: Омѣты — подблки або подблокшаты albo отребы.

Подброжник — придорожний бур'ян з прикореневими листями. лікарська рослина від слова дорога з первісного *dorga, ц. сл. подраг.

Лекс. 1596.30 б: Подорожник, язычок, бабка.

Лекс. 1627.445: Пікріда — подорожник.

Фр. *pitride* — назва подорожника.

Подорожний — 1. який перебуває в дорозі, подорожує. 2. пов'язаний з подорожжю, поїздкою; п. *podoroźnik*.

Лекс. 1627.198: Путник — подорожний чловѣк.

Пбдруг — друг, пбдруга, подругувати, подружка, подружжя і т. ін., давні подружжє, подружжє — супруга. “Дружина” — супруга з к. XVIII ст. Трубачев III. Лексикон 1627 р. ст. 58: Дружина — товáришка. У сучасній мові слово “подруг” вживається тільки як діалектизм у значенні чоловік по відношенню до жінки, або жінка по відношенню до чоловіка. Див. друг, дружина.

Лекс. 1627.163: Пбдруг — товáриш.

Подруга життя — жінка, дружина.

Подушка — див. перина. О. Підгородецький із Борислава прислав нам цікаву замітку, в якій доводить ніби слово “подушка” — найзвичайнісінький полонізм і його слід би замінити на лемківську форму “підушка”, бо слово повстало з “з під ушка”. З Вашими думками не погоджуюсь. По-перше, слово подушка не полонізм — маємо ж і чеське *poduška*. В старовину казали вьзгловиє позосталось і тепер у мові болгарській, але і подушка старе слово, його знає вже Лист єп. Симона до інока Полікарпа з 1226 р. в Патерику Печерським, див. Срезневського “Матеріали” II 1048; а в XVI ст. це вже звичайне слово у східних слов'ян. Відомий Словник П. Беринди, Київ 1627 ц. сл. вьзгловиє перекладає: вьзгловьє албо подушка форма це старопольське *wezglowie*. “Месія” Галятовського, Київ, 1669 р. л. 135: пбдушкою задушили. По-друге, походження слова неясне. Звичайно його пояснюють як под-уш-ка, напр. Преображенський II 87 пор. фр. *oreiller*, але проти цього можна заперечити: 1. хіба подушку підкладають конче під ухо? Правильніше було стародавнє вьзгловиє. 2. коли б це слово справді повстало як “под-ушка”, то воно обов'язково перейшло б на “підушка” по всіх українських говорах, що знають о і пор. підупадати, підучити і т. ін., а тим часом цього не сталося. Ось тому́ я такої думки, що тут ми маємо по-душ-ка: по- приставка а корінь дух. Такий власне слововід дає Ал. Брюкнер (*Słownik etymologiczny jęz. polskiego*, 1927 ст. 102) і подає старе польське *duchna* — перина, пухова нічна шапочка.

Поэма — жанр віршованого оповідного твору. Ж. р. з лат. роета, з гр. роіума. В З. У. поемат з п. роемат. В англ. роет — вірш.

Поет — з гр. роіетес або роіітіс — творець. Слово “творець” замість поет було в слов’янській літературі довго. Напр. “Григорій, творець Канонів” тут це за гр. роіетес Канон. У Григорія Амартола: “Б’яху философи и творци роіетай... Аще оставиши творца, яко складословца”. У “Слові” 1187 р. є термін п’єсотворец, гр. одороіос.

Лекс. 1627.445: Поёта — твóрец.

Поєдинок — бій між двома суперниками, дуель, двобій; п. роједупек — двобій. Див. дуель.

Лекс. 1627.14: Борбище — тризнице, м’єстце где бывають поєдинки.

Поєднання — у суч. мові виводиться з дієсл. поєднуватися — згуртовуватися. У давній мові запозич. з п. роједпаніє з дієсл. роједпаѝ сіє — примиритися.

Лекс. 1596.17 б: Помирёньє, поиднáньє.

Пожаданний — рідко, те саме що бажаний, сподіваний; п. рожадану; див. жада́ний, жажда.

Лекс. 1627.64: Желáемый — любимый, пожада́нный, милый.

Пожадання — рідко — вимога, бажання; староп. рожаданіє.

Мы князь дмитрии олг’ѣрдович чинимъ знаменит иже имеюще чисто мысли милосердие и пожадание в велико королеви володиславу тому истому королеви слюбусмъ д’ѣржати ц’ѣлую правду (Молодечко 1388 Р 43).

Лекс. 1596.7: Вожденіє — пожада́ньє. Вожделью — пожадаю.

Вожденный — пожада́нный.

Лекс. 1627.323: Желаніє, пожада́ньє, тугá.

Пожадливість — 1. охота, сильне бажання. 2. корисливість, пристрасть до наживи; п. рожадливос’є.

Лекс. 1596.12 б: Желаніє, пожадливость, хот’є.

Лекс. 1627.172: Пóхоть — пожадливость.

Поживати — 1. жити. 2. вживати. 3. споживати. Від дієсл. жити. Див. жити, життя, заживати.

Лекс. 1596.16: Комкаю — заживаю.

Кто поживаеътъ Тѣла Мосго... Катих. 1645 р. 48 б.

Пожіток — 1. користь. 2. майно. 3. діал. достатки, п. ро́зYTEK.

Лекс. 1627.164: Полза — пожіток .165: Маю пожиток.

Там же .273: Успѣваю — вспомагаю, пожіток чиню и маю. Успѣшный — пожиток чінячій.

Там же .452: До пожітку належачій.

Чловѣкъ свѣцкій добръ церковныхъ жаднымъ способомъ на свой пожитокъ оборочати не маеътъ. Катих. 1645 р. 42 б.

Пожиточный — розм. 1. корисний. 2. поживний, п. ро́зYTEC-пу.

Лекс. 1627.441: Онісі́м, ел. — пожиточный, полѣзен. Онісіфо́р, ел. — пожіток приносячій.

Позавчора — день перед вчора, дав. оноді. Див. вечеряти.

Поза́торік — постало з “по за той рік” — поза минулий (той) рік. Див. рік.

Позбавля́ти, позбави́ти — забирати щось у когось, звільняти, зменшити, урізати; п. rozbawić — споріднене з словом бавити, а також забава, забавний. Розвиток цієї сім’ї слів дуже складний, оскільки від первісного значення труднощів, перешкоди перейшло до значення веселощів, розваги. Слово “позбавити” по суті переносна форма слова позбутися від слова бувати частотливе від бути.

Ласки Божен нась не позбавляеътъ. Катих. 1645 р. 90.

Поздоровлення — дія із знач. поздоровляти.

Поздоровлѣн’є тоє, о томъ поздоровленю. Катих. 1645 р. 21.

Так Панну поздоровля́ти — Там же.

Поздоровля́ти — 1. бажати здоров’я. 2. дати комусь здоров’я.

Позива́ти — притягати когось до судової відповідальності. Від звати. Див. назвисько.

У мові XIV-XV ст. використовували для цієї дії ще й слово позвати. Казали позвать к праву в розумінні позивати до суду. Пізніше слово позвати зосталось із значенням покликати, а позивати з юридичним значенням. Один виступив у ролі позивача, інші погодились бути свідками — сучасний приклад.

Пан дмитръ данилович з роуды жаловаль и позваль пан мика

дѣдошничког аже ємоу вздаль вєпрѣ на єго дубровѣ (Зудечів 1430 Р 116).

Лекс. 1596.23: Поємлю — приїмую и тых позываю, скáргу покладаю.

Лекс. 1627.163: Скáржу, позываю. Чиню позыва́нья.

Там же .172: Правник, позыва́чий.

Позі́мніти — зах. укр. з п.; на Сході — похолодати. Див. зима.

Позі́скати — зах. укр. з п.; на Сході — придбати, набути. Див. зиск.

Позича́ти, позича́ю, позичка — На Галичині пожитати, пожитачо.

Позичив лантуха. Б. Грінченко, Під тихими вербами. 184.

Пожитило нам двѣ тисяче рубли (френского сребра) (Луцк, 1388 Р. 36-37).

Слово позичати означає: 1. брати щось у борг від кого-небудь. 2. давати в борг кому-небудь; п. роўсзаѣ. Див. зичити.

Лекс. 1596.13 б: Заємлю — позычаю. Заємлєніє — позычаньє. Заємник — пожитачо́чий.

Лекс. 1627.28: Взаєм даю — позычаю кому.

Там же .72: Позыча́ю, позычаньє, позычаю́чий — заємлю заємник. Позычаю́чий і пожитачо́чий — занмодавец.

Позі́р, -зору — 1. погляд. 2. вид, вигляд. Під позором — на З. У., на Сході — роблячи вигляд, на позір — з першого враження. Для позору — для людського ока. Див. зіркатий.

Познайо́митися — з ким, чим на З. У. познако́митися. Учора я познайо́мився з новим лікарем. Див. знайо́мий.

По́зов, по́зову — покликання до суду. Від по-зов. Див. назвисько.

Лекс. 1627.219: По́зов, скáрга, оскаржѣньє.

Позорі́ще — арх. видовище, театр. Корінь ст. сл. зьрѣти — бачити, позьрѣти — поглянути. Див. назирати.

Лекс. 1596.30: Трижнише триж позоріще — мѣстце, где ширмуют албо куншты или комедію справлуют.

Позоста́лый — рідко дієприкм. до дієсл. позостатися: залишитися десь, не зникнути. На думку Соболевського (Лекции по ист. рус. языка, 109), рос. остальное — це дисиміляція від

останькь з о - стати, статися. Це саме стосується і укр. позосталый — по - зо - статися.

Лекс. 1627.219: Позосталых або остáтки.

Показу́ха — роблення якої праці тільки на показ добре, а насправді зле; показування чого-небудь у прикрашеному вигляді. Походить від слова показний, у розумінні: розрахований тільки на зовнішній ефект. Дієслово показувати, показати, корінь казати, ст. сл. казати, кажу (з носовим о), болг. кажа, казвам — говорю, словен. kazati, kažem — показую, чс. kázati — показувати, п. kazać, kaže — появляється, світить, авест. okasat — побачив, гр. deigma — доказ.

По́ки, покіль — присл. в даний момент, зараз; тим часом, до цього часу, коли-то, ще до того часу як. У давній мові вживалось у значенні “доки” і мало іноді форму “покуль”. Із по - відмінковальна форма ка від займенників койі, кто або к, кыйі, або по - ка - коль від коли, болг. от ка.

Лекс. 1596.11: Дондеже — аж поки, и тым навѣки.

Лекс. 1627.53: Докблъ — покуль.

Покуль трвають. Катих. 1645 р. 49 б.

Поки ж, Господи Святыи и Правдивый не судиш? Там же .93.

По́кій, -кою — 1. відсутність шуму, тиша. 2. душевна рівновага, відсутність турбот. У мові XV-XVII ст. означало ще й мир, а покій учинити означало скласти мир.

Лекс. 1596.17 б: Мир — по́кой.

Від ст. сл. почити спорідн. з лат. quies, -etis — ж. спокій, сон, мир, requiesco — відпочиваю. Це і лат. напис на могилах requiescat in pace. Покій — своє праслов'янське слово в значенні й спокій. Але значення “кімната” набуло воно, як і п. роко́ж від сер. нім. Gemach, що визначало перше “спокій”, а пізніше й те що його дає — кімната. У рос. спокойствие таке значення відсутнє.

Покіль — див. поки. У давній мові покуль, поколь.

Покі́рний — який завжди покоряється, не суперечить, слухняний. Від слова покора і покорятися. Див. коритися.

Лекс. 1627.424: Климе́нт — лат. покрб́рный, ласка́вый, скромный.

У давній мові було синонімом до слів убогий, підлий, які змінили своє значення.

Лекс. 1627.437: Убогий, або покрб́рный, або по́длый.

Поклад — 1. скупчення гірських порід. 2. великий запас. 3. штучне яйце. Див. класти.

Покла́сти — див. класти. В д. євр. мові часто визначає наше зробити, обернути в що, вчинити. Напр.: І покладу (šam'ti) Самарію руїною в полі, себто зроблю ц. сл. И положу Самарію... Мих. 1:7: Усіх бованів її я покладу (ašim) тобто вчиню спустошення, ц. сл.: Вся кумири єя положу вь пагубу.

Покоління — 1. сукупність родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка. 2. люди близького віку, що живуть в один період. 3. рід, плем'я — архаїзм. Див. плем'я.

Політична бисть сия каплиця повелением королевы елизаветы іс поколенья цѣсарьского вноука (Краків, 1478 ОБРН 130).

В четвертомъ поколѣню. Катих. 1645 р. 94 б.

Покбра — абстр. ім. від покірний. Див. покірний.

Юж не в покорѣ але в славь. Катих. 1645 р. 29 б.

Покбрити — встановити силою свою владу. Див. корити.

Лекс. 1627.159: Повиновати — покорити.

Покорм, -му — їжа, харчі, п. pokarm. Рос. дієсл. кормить в укр. мові вживається рідко, літ. годувати. Болг. кърмя — годувати грудню, годувати. Праслово. Корінь *sker-.

Лекс. 1596.3 б: Брашно — покорм, идло.

Покрєвний — зах. укр. споріднений з п. pokrewny, krew — кров.

Лекс. 1627.185: Покрєвний, яко власная жона, власныи дѣти.

Покрик, -у — сильний крик. Див. крик.

У давній мові так називали рослину, споріднену з картоплею, яку використовували для ворожби, п. pokrzyk — беладонна.

Лекс. 1627.433: Мандрагора — покрык.

Покритка — дівчина, що має дитину: вона мусить покривати голову, не може ходити з відкритим волоссям. От тебе сина мала, покриткою стала... покриткою... який сором. Шевченко. Покритка попід тинню з байстряками шкандибає. Шевч. Поляки мають таке слово pokrytka з тим же значенням, мабуть під укр. впливом.

Покриття — 1. закриття зверху чогось. 2. покрівля. Див. крити.

Лекс. 1596.32 б: Обложеніє — покритіє, побитіє.

Покрѡва — ж. р. рос. Покрѡва або Покрѡва́. Назва релігійного свята, що відзначається православною церквою 1-го жовтня за старим стилем, 14-го за новим. Це свято було запроваджене у XII ст. православною церквою в пам'ять про визволення Константинополя від сарацинів, тобто мусульман в середині X ст., яке на основу видіння Андрія Салосьького було приписано Богородиці. В народному повір'ї цей день відповідно для весіль. В козаків це свято було у великій пошані, храм Покрови мала церква задунайських козаків. У день Покрови відбувались вибори нового отамана.

А мы дали єсмы служѣ нашому Бѣдуну церковъ на имя Покрова (Судомир, 1408 АкЮЗР 1.6).

Покѹса — діал., арх. — спокуса, рос. покуситися, покушатися, відкушати — пробувати, ст. сл. испытаніє.

Волными зостаємось от покѹсѣ бѣсовскихѣхъ. Катих. 1645 р. 52.

Покѹта — 1. каяття. 2. церковне покарання за злочин або гріхн. Від по-кут-а — стояти в куті на колінах за кару за щось, п. rokuta — каяття. Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego ст. 428) дає як етимологію ц. сл. сконати (з носовим о) — загортати і вважає самий церковний вираз запозиченням з чеської мови: rokutovati — покаятись за гріхн.

Лекс. 1627.269: Закамен лость, непокаяньє, ненавертньєся до покуты. Там же .438: Наум — покутуючій. Через Покуту очищати себе. Катих. 1645 р. 9. Во Имя Его покута и отпущенє грѣховъ. Катих. 1645 р. 36 б.

Пятый Сакраментъ — покута. Там же .54 б. Без доброй Вѣры жадная Покута быти не можетъ. Там же .55.

Покѹтувати — дієслово до покута.

Той, которий покѹтуєть. Катих. 1645 р. 55.

Пол — Багато священників із Волині запитують мене, яким словом перекласти стародавнє полъ. Старослов'янське полъ визначало не тільки "половину" взагалі, але й половину роду людського напр. уже в Євангеліє Остромира 1056 р. читаємо: Младеньць мужска полоу, Лука 2:23. Книга пророків із рукопису (відпис) Упиря Лихого 1047 р. В женьст полу 282. Це слово в мовах слов'янських бринить так: болг. памина, срб. пол. чс. plet', п. pleć. Так само і по українському маємо старі наші "пол" або "плоть": женського полу або женської плоті. Словник Б.

Грінченка подає “стать”: Жіноча стать у Свидницького “Люборацькі” 76 маємо: Жіноча стать убирається яки біси. Академічний “Російсько-український словник” 1924 р. т. I ст. 281 дає: Жіноча стать. Академічний “Словник правничої мови” 1926, ст. 133 слово “пол” перекладає “пол чоловічий, жіночий, рід, стать (стати); старовинне, тепер не вживане — стан”. На Наддніпрянщині тепер найчастіше вживають “стать”. Слово “мужеський” — старе наше слово, але вільно вживається (мужеський рід, мужеський пол, мужеської стати), хоч потроху вступає своє місце народному “чоловічий”.

Пóле — 1. відкритий безлісний простір. 2. засіяна або оброблена земля. 3. переносно: поприще діяльності. Поле битви Н. Риб. 418. — терен бою чи праці. Кажуть і про судовий поєдинок. Див. нива.

Рос. поле, п. pole, праслово від того ж пол-, що й половина, рос. голый — відкритий, лат. palam — відкрито і planus — рівний, корінь rela, гр. palanos — про тонкі і плоскі речі, нім. Flug — поле.

Слово о п. I.: По чистому полю. Ранены на полѣ незнаемѣ. 29.

Там же: Чрез поля широкая.

А в поли кде собѣ проорють нивы (Смотрич 1375 Р I 20).

Лекс. 1596.29: Селó — поле, лука, сѣножать.

Пóле — мешканці поля, половці.

Слово о п. I. 1187 р.: Загородите полю ворота своими стрѣлами.

Пóле — переважно в множині пóля: широкі краї в книжці чи в папері, чи в зшитковій, а також широкі краї в капелюсі. В Зах. Укр. краї писаного листа чи книжки звуться маргінеси від лат. margo — край чого.

Пóле — судовий поєдинок, “поле битви”, вирішення суперечки про що боєм. Розсиноу не звати латина на полѣ биться у Рускои Замли”. Смол. Грам. 1229 р.

Поливáння — дієприкм. до сл. поливати.

Хрещення чиниться с трояким погруженємъ, албо поливáнем. Катих. 1645 р. 45 б.

Політи, поливати — ллючи рідину змочувати, обливати щось. Див. лити.

Слово о п. I. 1187 р.: Земля кровію польяна.

Поличок — п., чс. polis. В укр. мові немає сталого слова, кажуть полічник, ляпас, ляпанець, мордасник, дістав у лице. Див. лице.

Полієвкт, -кта — чол. ім'я ст. сл. Полиевктъ, гр. ім'я Polyuektos — сильно бажаний.

Лекс. 1627.446: Полиевкт — многомилостивен.

Полікарп, -рпа — ст. сл. Полікарпъ, гр. polikarpōs — плідний.

Лекс. 1627.446: Поликарп — многоплоден.

Полікарп був учнем Йоанна, помер коло року 160 у віці 86 р. Святий, єпископ Смирни.

Поліксенія — жін. ім'я, ст. сл. Поликсения, гр. ім'я Polyxene — дуже гостинна.

Поліхроній, -нія — ст. сл. Полихронии від гр. слів polis — численний і chronos — час. Многолітній.

Поліція — нова позичка з нім. Polizei. Але нім. з лат. politia, а те з гр. politeia — управління, державне управління. Лекс. 1627.66-67: Жителство — politeuma, громадянство, життє, реч посполитая, поліція, помешкання, мешкання. Сучасне значення — державна установа, що охороняє лад і порядок. Тут слово, що визначало саму державу, перенесено на охорону частини її.

Поліклініка — лікувальний заклад, який дає хворим амбулаторне лікування а також забезпечує відвідування хворих дома. Донедавна вважалось, що слово походить від гр. poly — багато і kline — ліжка. Новіший погляд є той, що слово походить від гр. polis — місто і kliniku — лікування.

Полк — велика війська частина командиром якої є полковник. Ст. сл. пълкъ, плъкъ — народ, юрба. Служба Кирилу й Мефодію: “И плѣку чешкому тобою свѣтлость просія” (Черных, История древнерусского языка, Москва, 35). Старе пълкъ визначало ще: військо, частина війська, лагерь, битва. В Слові о п. І. 1187 р. слово “плѣкъ” означає похід, війна, військо, частина війська. Рос. полк, срб. пук — народ, війська частина, чс. pluk — купа, запоз. з сер. верх. нім. folk, яке походить від fulkaž; англосакс. folc — військо. М. Фасмер виключає індоєвр. походж. оскільки в індійському немає суфіксу розширення -к.

Слово о п. І. 1187 р.: Были плъци Олговы.

Лекс. 1596.23: Полк — обоз.

Лекс. 1627.165: Полк — обоз, войско, гуф.

Полкóвник — офіцерський чин чи ранг вищий від майора. Від слова полк, рос. полковник, срб. пуковник.

Лекс. 1627.459: Стратилат — полкóвник.

Полóва — відходи при обмолочуванні зерна, хлібних злаків. Походить від слова пол — половина.

Лекс. 1627.157: Пльвы — полóвы.

Половецька мова — належить до мови кипчацької. Її найстаріша пам'ятка: Codex Cumanicus, якого склали італійські чи німецькі місіонери в к. 14 чи початку 15 в. десь у Криму, може в районі теп. міста Судака. Вивчив цей кодекс угорський граф Геза Куун з Трансільванії у праці виданій у 1880 р. Він також вивчив кодекс Петрарка, що походить з 1303 р. і вміщає головні половецькі слова і вирази. Його склали венеціанські купці у Криму.

Половина — від сл. пол. Праслово, ст. сл. поль, рос. пол, половина, п. рóf, словен. pol — сторона, половина, вірогідно споріднене з алб. pale — сторона, партія, розділ, відділення. Половина може бути дійсно 1/2, але може визначати й частина. Напр. Поділив хліб на дві половини, і більшу взяв собі, а меншу дав мені. Те саме і в німецькій die kleinere oder die grössere Hälfte. У давній мові вживалось і форма половица, половиця.

Тоф дубровы половина ко млину (Смотрич, 1375 Р. I 20).

Пóловці — тюркський кочовий народ. Вони появились вперше після відходу угорців на берегах Вольги, а далі кочували до Кавказу, де об'єднались з іншим тюркським племенем. Араби називали їх гхузами, латинська їх назва кумани оскільки вони жили довгий час на берегах річки Куми. Русь називала їх половцями, бо були жителями безмежних степів — поля. У XI-XII ст. жили у сусідстві з Київською Руссю і мали численні сутички з нею, навіть обложили Київ. Після битви на річці Калка 1223 р., коли татари побили об'єднане військо русичів і половців частина їх відійшла до Криму, а частина подалась на захід і осіла у південній Молдові і в Трансільванії, викликавши численні заворушення в угорському королівстві. У 1227 р. був заснований в південній Молдові, після їх покрещення католицький половецький єпископат. Поступово вони злились з місцевим населенням і слід їх зберігся хіба лишень в топоніміці і антропонімах.

Слово о п. I. 1187 р.: Половці главы своя подклониша. 32.

Там же: Загородите полю ворота своїми стрѣлами. 33.

Пѣлоз, -за — велика гадюка. Назва від плазувати. Заголовок повісті Франка “*Boa constrictor*” перекладається як змії-полоз.

Слово о п. I. 1187 р.: Полозиє ползаша. 43.

Полѣн — відсутність свободи, неволя, в яку попадає хтось захоплений противником під час воєнних дій. З ц. сл. плѣнь означало переважно здобич. Рос. плен, п. plon, первісна форма *pel - п, лит. pelnas — заробок, гр. poleo — продаю, нім. feie — продажний.

Лекс. 1596.157: Пльнь — полѣн.

Полонѣний — взятий у полон.

Слово о п. I. 1187 р.: Луце ж бы потяту быти, неже полонену быти.

Полоніти — ст. сл. плѣнити — у полон брати, перен. захопити.

Слово о п. I. 1187 р.: Уже туга умь полонила. 24.

Полока́ти, полочу, -чеш — промивати одяг, промивати рот для очищення, рос. полоскать, п. ро́токаć від слова loкаć, рос. лакать, лит. lakti, укр. хлебтати. Слово споріднене з назвою озера в різних індоєвропейських мовах, лат. lacus, кельт. lock, гр. lakkos — цистерна. Див. і назву болота в деяких слов. мовах: болг., срб. локва, чс. loкаć, ц. сл. локи.

Полотнѣ — конопляна, лляна, бавовняна тканина особливого переплетення, ц. сл. платно, рос. полотно, п. рlѣтно. Від плать — див. платити.

Пани его позвала мене и пыгала мене есть ли полотна (Вільна 1498 АЛМ 163).

Лекс. 1596.6: Віссон — полотно тонкѣе.

Там же .16: С тоненького полотнá.

Лекс. 1627.156: Плáтно — полотнѣ.

Полѣхатися — боятися. Див. лохнути.

Лекс. 1627.266: Ужасаюся — страшуся, лякаюся, зжахуюся, сполѣхуюся.

Полохлѣвий — лякливий.

Лекс. 1627.236: Страхливый — боязливый, полохлѣвий.

Пѣлоцьк — місто на лівому березі устя Полота, нині районний

центр Вітебської обл. в Білорусі. Давнє Полотськь. На думку М. Фасмера (Этим. слов. рус. яз.) гідронім можна зближати з латв. *palts* — болото.

Слово о п. І. 1187р.: Въ Полотськь позвониша въ колоколы.
36.

Щодо етимології там же: Двина болотом течет грознымъ полочанам.

Нарекошая полочане, рѣчькы ради, яже втечеть в Двину, именовъ.

Полота, от сея прозвашася полочан. Іпат. Літ. 4

Полта́ва — походить від Пол-лт-ава, тут по- приставка пор. Полісся, Погора, Поділ і т. ін., а -ава суфікс, може "вода", "річка". На іншу думку склад по- літописне Лтава — Олтава. Як поселення існує з XII ст.

Полудень — середина дня, арх. південь, розм. приймання їжі опівдні і також в проміжку між обідом і вечерею: полуднати, полуднювати. Давнє полудніє, полуденьє, польдьньє.; п. *południe*.

Слово о п. І. 1187 р.: Третьяго дня к полуднію.

Лекс. 1627.155: Пладне — полудне.

Там же .310: Юг — полудный вѣтр, полудненная сторона или полудне.

На полудень поспів додому. Свидн. Люборацькі. 45.

Полу́кіпок — 1. півкопи. 2. плата натурою за користування землею. 3. 30 снопів.

Ино... Федько дал ему на полукопьи он тоє дасть (Близько 1471 ЛКЗ 93 зв.).

Лекс. 1627.100: Полукопок.

Полу́ндра — вигук остереження: уважай! Обережно! З гол. *val onder* — падіння додолу. В укр. прийшло тепер з рос. і вживається рідко.

Полюна́ти — переслідувати диких звірів з метою убивати їх, рос. охотиться, п. *polować*; полювання — рос. охота. Слово стародавнє "полевати" від слова "поле".

Полягті — умирати на полі бою, див. лежати.

Слово о п. І. 1187 р.: Самы полегоша за Землю Рускую.

За милую отчизну свою полѣг. Лекс. 1627 пер.

Полѣг в бою. Там же.

Полька — танець позичений від чехів, коли танцюють хлопці і дівчата. І стриження буває “під польку”.

Помагайбі — пор. спасибі, присяйбі.

Помазанець — арх. монарх, над яким здійснено обряд помазання на царювання. Цей обряд здійснив первосвященик Самуїл над першими єврейськими царями — Саулом і Давидом, яким помастив голову олією. Оскільки за запевненням пророків визволитель єврейського народу мав бути з роду короля Давида, то він також називався помазанцем — у д. євр. мові *mašiaš*, у грецькій вимові — Месія, а в гр. перекладі — Христос.

Лекс. 1596.31: Христос — Месія, Помазанець.

Помазання — реліг. покривання шаром масляної олії — мирування в знак возведення в царство. Робиться при хрещенні дитини, перед смертю і також під час релігійного вінчання царя (коронування).

Через помазанє. Катих. 1645 р. 47.

Помаранча — діал., літ. апельсин. Помаранча — це п. *romarancza*, з італ. *arancia* з додавання слова *romo* — яблуко, ч. *romaranc*. Італ. слово, як і фр. *orange* походять з араб. *narandj*, пор. і угорське: *narancs*.

Помёркнути — утратити яскравість, потьмяніти; болг. *мърквам* — смеркаю, рос. *присмерки* — меркання з **mogk*, ц. сл. *мракъ* — темрява, *померки* — напівтемрява, напівморок.

Слово о п. І. 1187 р.: Два сонца помёркоста. 25.

Помёрти, помирати — переставати жити. Праслово: інд. *mar* — помирати, *amrta* — безсмертний, звідси виводив Ол. Потебня і походження назви ляльки Марени або Морени з обряду купалочних свят, гр. *ambrotos* — безсмертя, звідси і амброзія; див. амброзія, лат. *moŕiog*, *moŕi* — заголовок вірша Франка “Віверє мemento” протилежне до “memento mori”, *morbus* — хвороба, нім. *Mord* — убивство, звідси укр. мордувати, ц. сл. *мьра*, *мрѣти*, рос. *умереть*, п. *umŕeć*.

Лекс. 1627.221: Скончашася — докончали, метафорично померли.

Помиліти — робити неправильний вчинок, поплутати; п. *mylić*. Помиліла дорогу додому. Андрій Чайковський “На ухадах” 57, на Сході такого слова нема, тут тільки помилитися — Помилив-

ся на зятеві, Гр. Під тих. в. 71. Дивись щоб не помиливсь, а опісля не журивсь. Номис. NQ5859. На Наддніпрянщині помилити це натерти милом.

Помілка — неправильний вчинок, неправильне написання слова. Основа милити зустрічається тільки у зах. слов'ян і укр., ч. *myliti*, п. *mylić*, *omyłka*. Укр. слово утворено по аналогії із словами з префіксом по-. Див. милити.

Лекс. 1627.160: Погръшеніє — омы́лка.

Поміркуваний — хто вміє обміркувати, обдумати, обережний. Див. міркувати.

Помі́ст, -мб́сту — підвищена площадка збита з дошок, рос. помост, п. *romost* від слова міст. Це праслов'янське слово із значенням кладка. Театральний поміст — сцена або сам театр.

Лекс. 1627.258: Помб́ст троякий на игырську.

Помі́чник, -ка́ — хто допомагає, рос. помощник, п. *romosnik* від могти, ц. сл. мошти, староукр. мочи. Праслово із значенням уміти. Див. можна, неміч.

Лекс. 1627.231: Споспъшник — помб́чник, помб́гач.

Там же .476: Помб́шников велми мало.

Помо́р'я — місцевість, що прилягає до морського берега. Із слова море з префіксом по-. Синонім примор'я.

Берегъ морскій — поморіє, приморіє. Син. 5.

По́мпа — урочистість, пишнота розрахована на зовнішній ефект, з фр. *pompe*, що походить з гр. *pompe* із значенням процесія, лат. *pompa* — від дієсл. *pompeo* — йти з триумфом.

Лекс. 1627.166: По́мпа — киченіє, годеньєся.

Там же .193: Проводжаніє — по́мпа.

Там же .261: Повага, по́мпа.

Там же: Гордыня — ро́мре, пиха́, по́мпа.

По́мпа — насос для накачування рідини або газу. З італ. *pompa*.

По́мста — відплата за заподіяне зло, рос. месть, ст. сл. мьсть. Див. Мстислав.

Слово о п. І. 1187 р.: Лелъюсь мьсть Шароканю.

А колиж оу жалобах оу праведливаг соуд не иеть гнев и мъсца имееть ані зазрасть помьсты. (XV ст. ВС 33 зв.)

Лекс. 1596.17 б: Мьсть — по́мста. Мь́стник — помститель.

Мщуся — помсту чиню.

Лекс. 1627.157: Мечь — помста, мщеньє, помсты чиненьє.

Там же .283: Отмщеніє, мечь — помста.

Пом'яну́ти, поминати — віддаючи шану називати кого-небудь, що-небудь заст., тепер кажуть пригадувати, пам'ятати. Див. пам'ятати.

Слово о п. I. 1187 р.: Помянути пръвую годину. 37.

Она тим помянет душу мою (XV ст. Арх ЮЗР 8 IV 29).

Понеділок — рос. понедельник — день після неділі; ст. сл. понедѣльникъ, болг. понеделник, чс. ponděl, п. poniedziałek — первісно день після свята, тобто дня, коли нічого не роблять, не ділають, можливо калька з лат. feria secunda — день після вільного.

Понéже — ст. сл. понэже, ще часте у зах. укр. говорах, в літ. укр. мові рідке як арх., значення: тому що, того що, через те що. У давній мові приєднувало підрядні речення причини.

Кто боудет государ нашей земли тот да не пороушит нашего даіііа... понэже дали ссмо съ вьсМм добрим оумыслом (Сучава 1487 BD I 310-11).

Понт, -та — море Іпат. літ. 4. Лат. pontus — глибина, море, гр. pontos — море, шлях через море. Спорідн. із словом путь. Див. путь.

Давньоруська назва Чорного Моря — поньть, греки мали для нього дві назви Pontos Axeinos — негостинне, темне море, далі Pontos Euxeinos — гостинне море. Лекс. Памви Беринди дає два значення слова (стор. 446): Понт — море ел. Країна Азії к Морю Евксінскому лежачая. Ідеться про Понтійське царство розташоване на північно східній частині Малої Азії, яке проіснувало від 302 до 64 р. до н. е., коли воно було завойоване римлянами. Основне населення — хеттські племена кападокійців, хоч правляча династія була перська. Основні міста Трапезунт і Синоп. З Трапезунту походив св. Іван Новий Сучавський. З Кападокійської Кезареї походили три визначні отці Цекрви: Григорій з Ніси, Григорій Назіанський і Василь Великий.

Понті́й, -тія — чол. ім'я ст. сл. Понтин, гр. pontios — морський.

Пону́рення — опускання вниз голови, очей. Від дієслова

понури́ти. В цій сім'ї і слова понурий і ниря́ти — пірнати у воду, занурятися — опускати́ся у воду, від нього прикм. занурений з тим же значенням. Праслово, корінь *neg-, ц. сл. вьнрети, рос. нырять. У давній мові ще не існувало відокремлення значень на основі префікса, тому у Лекс. 1627.160: Погруженіє — понурёньє.

Пбнчик — походить з польського *paszek* — кругленський пиріжок, засмажений в олії. Це слово подає Словник російської мови Д. Ушакова, т. III ст. 581, 1939 року, подає і приклад: Пбнчик с вареньем. Слово “пончек” у польській мові визначає найперше пуп'янок на дереві, а також “пучок” — і оце дорога повстання цього слова. З Польщі це слово пішло на схід — в Україну і в Росію, але в Україні воно рідке, і відоме тільки в інтелігентних колах.

Поп — див. піп. У XIV-XV століттях зустрічається у формі поп і пуп.

А се попове дисни попь Юрко Кропыштевич попь лои (Львів 1370 Р 18).

Лекс. 1627.167: Поп — Пресвітер, зацный отец, старец.

Попадя́ — назва дружини священика, давнє попадія з гр. *poradia* — паніма́тка, матушка.

И оу том також прїдоша попадія попа Михоула (Сучава 1499 II, 135).

Попертя́ — слово зах. укр., літ. і сх. укр. допомога, підтримка, п. *poracie* — підтримка від дієсл. *poriegać* — підтримувати.

Попі́л, *пбпелу* — легка пилоподібна сіра маса, яка залишається після згорання чого-небудь; давньоруське *пепель*, *попель*; ст. сл. *popelъ*, *пепель*, болг. *пепел*, чс. *popel*, п. *poriol*, спорідн. з пруськ. *relanne* — зола, лит. *relenai* — зола, лат. *pulvis* — порошок, гр. *palu* — порошок, борошно тонкого помолу. Від **pel* — палити через подвоєння кореня.

Лекс. 1627.153: Пепел — попѣл.

Там же .449: Покропленьє попелом або порохом.

Там же .468: С пбпелу своєго знову ся родит.

Поповський — арх., попівський.

Лекс. 1627.422: Шапка поповская оздобная.

Попої́ти — 1. давши напитись вгамувати спрагу. 2. упоїти багатьох. Див. пити.

Слово о п. I. 1187 р.: Сваты попоиша.

Попра́ва — діал. виправлення, справність. У давній мові слово мало під польським впливом ще й значення покращення. Корінь — правий.

Абы даль попра́ву живота. Катих. 1645 р. 73 б.

Попразе́н, -ена — наступний день по празникові. Чого собі на оті досвітки, на празники та попразени ходить. Київська Старина 1882 VIII 263. Або: попра́зниця чи попра́зниче. У Свидн. “Люборацькі” 84: На попразень — наступний день по Пречистій.

Попри — прийм. відомий в зах. укр. говорах, у літ. мові не вживається. Шлях вів попри водопад. Франко, Зах. Б. 68. У літ. мові — коло, біля, повз.

Попря́тати — зах. укр. з п. porztać; на Сході — поприбрати, привести до порядку.

Попу́кати — зах. укр. з п. porukać — постукати, попукати у двері, але коли кажуть ноги попукали — це вже інше слово із значенням потріскати, з п. porękać. Слова porukać і porękać у польській мові мали спочатку однакове значення, але потім їх значення і написання відокремились, тоді як в зах. укр. діалекті слова з різними значенням пишуться однаково. Від звуконасл. puk — пук.

Пора́да, рада — пропозиція, як вийти з скрутного становища, п. porada, нім. Rat, дієсл. raten, який має відповідники в індоарійських мовах.

Лекс. 1596.27 б: Совѣт — рада, пора́да. Совѣтую — ра́джу. Совѣтованіє — пора́дженє.

Пора́дити — давати пораду. У давній мові означало і порадитися:

Мы великий князь швитрикганль... чиним знакомито... иже мы порадив с нашими князи дали есмо село (Київ, 1433 Р. 118).

Мы великий князь швитрикганль чиним знаменито ижь мы порадивше с нашими князи дали есмо ему села (Луцьк, 1438 Р. 138).

Але означало і споруджувати, збудувати: Аби они земли его забрали и дворе себе порадили (Краків, 1489 РИБ т. XXVII 432-433).

Це значення повстало мабуть під впливом п. sporządzać — приготувляти, скласти від слова porządek — порядок, яке має цілком іншу етимологію (від сл. rząd).

Пораженець, -ця — так звали у 1917 р. тих, що згоджувались хоч і на поразку свого війська, аби тільки війну спинити. Див. поразка.

Поразка — п. рогазка від слова раз — удар. Розгром війська у битві, невдача в боротьбі, в тому числі і в буденному житті. Див. потерпіти поразку.

Поранок — діал. ранок, п. roganek — світанок.

Лекс. 1627.275: Утріє, ўтро — поранок.

Порівняння — виявлення спільних або відмінних рис, рос. сравнение, п. porównanie — від слова “рівний”, що походить з праслов. *rowies, *orwino.

Лекс. 1627.251: поровняньс.

Порічки — куші ягід, що ростуть на берегах річок. Росіяни часом і українці звать сморбдіна за смердячим запахом. П. porzeczki, нім. Johannisbeere — Іванова ягода — на цей час ягода визріває.

Породіля — жінка під час пологів, від дієсл. родити, п. porodówka.

Лекс. 1627.210: Роженица — породѣля, пороженіца.

Порожній — нічим не заповнений, рос. пустой, п. próżny. Праслово, ц. сл. правдѣнь, чс. pražny від первісного *porzd-

Лекс. 1596.29 б: Тош, тощій — порожній. Тще, тоще — порожне. Тщеславіє — порожня слава. Тщеславный — прожно-хвалца.

Лекс. 1627.448: Рака — порожній або порожніючій.

Там же .461: Порожнее нѣкчѣмноє спанье.

Дадуть люде личбу за всѣхъ словъ порожныхъ. Катих. 1645 р. 30.

Порожній і пустий — синоніми. Порожній — нічим не заповнений про яке вмістилище, а пустий — неповажний. Напр. порожня бочка, але — пуста людина. Проте часом ці синоніми зовсім однозначні. Місце в вагоні вільне — рос. порожнее место.

Порбм — давнє поромъ, прамъ, місцеве порон — укритий настилом з дошок великий човен, що пересувається на канаті і призначений для перевозки людей. Болг. прам, срб. прам, чс. prap, споріднене з давньоісл. farmr — ноша, тягар, д. верх. нім. farnt, сер. верх. нім. varnt — човен, пором, гр. pordnos — місце переправи,

переїзд, д. в. нім. *fahren* — їхати, сучасне нім. *fahren* — їхати.

Се азъ Іо Стефан воєвода... оже дали єсми двѣ села съ поромом що єст на Молдавѣ (Сучава 1488 BD II 342).

Порося — маля свині, ц. сл. *pras*, болг. *prase*, словен. *prases* — кабан, праслов. *porse*, -te, лат. *porcus*. Це свійська тварина, самець. Самці свійських тварин приносились в жертву в індоєвропейських племен в дуже давній час коли існував спільний культ вогню його божествам. Про це переконливо писав уругвайський вчений мовознавець Хозе Педро Рона у своїй праці *El culto indoeuropeo del fuego*, Монтевідео, 1957. Слово виводиться в багатьох індоєвр. мовах — пор. і гр. *porkos*, давньопрусськ. *parstian*, д. верньонім. *farah* з типового для цього кола понять кореня *PR/PER*. Див. Перун, право. М.Л.К.

Порох — 1. дрібні тверді частинки, що зависають у повітрі, або осідають на поверхні чого-небудь, пил, курява. 2. вибухова речовина, яку застосовують для стрільби. Рос. *порох*, ст. сл. *прахъ*, болг. *прахът*, срб. *прах*, чс. *prach* спорідн. з д. інд. *rgsan* — пістрявий, рябий, д. ісл. *fogs* — водопад, хеттськ. *parrags* — бризкати. З цього кореня виводиться і слово *престъ* — земля, а також прикм. *пестрий*, *пістрявий*.

Слово о п. І. 1187 р.: Порося поля покрывають.

Лекс. 1596.15 б: Истнѣный — стѣвченый, стертый на порох.

“Я тебе на порох зітру” — я тебе переволю, знищу.

“Чи є ще порох у порохівницях?” Слова Тараса Бульби в творі Гоголя. Чи є ще сили для праці. **Порохівниця** — це металева або дерев'яна посудина або шкіряна торбина для перенесення пороху у другому значенні. Це саме значення у виразі: “Він пороху не видумає”. Так кажуть на молорозумного, щоб не називати своїм іменем: дурний. Те саме у нім. *Er hat das Schiesspulver nicht erfunden*.

Порск! — рухонаслід. бризкання. Звідси *пърскати*, *порскнути*.

Порск! — звуконаслід. вигук коня. Коні *порскали*.

Порт — 1. ділянка обладнена для стоянки суден. 2. місто збудоване поблизу; фр. *port*, лат. *portus*.

Лекс. 1627.19Ш: Пристанище — порт, пристань.

Портрѣт, портрету — образ людини відтворений живописом, рисунком або фотографією. З фр. *portret*. У народі кажуть іноді

партрет. Пор п'єсу Миколи Куліша "99".

Поруб — 1. рубання лісу. 2. місце, де вирубано ліс. 3. арх. тюрма, в'язниця. Від дієсл. рубати.

Поручений — довірений, накладений як обов'язок на когось. Корінь рук-. Див. доручати.

Лекс. 1627.268: Вручєнный, повѣренный, порученый.

Поручник — поручитель, книж. Той, хто дає поруку, гарантує за когось, рос. поручитель, п. rogeszyciel; див. доручати.

Лекс. 1627.237: Поручник, спра́вца, ша́фар.

Порфи́рій — чол. ім'я ст. сл. Порфоурии, гр. porphyreos — багрянний, пурпуровий.

95 А при том были свѣтки владыка володимєрскій порфи-рей... (Володимир, 1470 AS 1.65).

Порфі́ра — царська верхня одіж, горностаєм підбита, або пурпуровий мрамур. З гр. porphura — слимачок, що дає багряницю, багряну чи пурпурову фарбу.

Лекс. 1627.446: Порфі́ра — ша́рлат.

Поря́дний — чесний, гідний довір'я.

Лекс. 1627.185: Прискни́й — рядни́й, поря́дний.

Поря́док — розкладання речей відповідно до їх рангу або місця. У кімнаті є порядок. Громадський порядок — це ознака правильного функціонування суспільного життя. "Поря́док денний" — це послідовність певних дій під час зборів, нім. Tagesordnung. Походить від ст. сл. ряд — ряд, з якого розвинулись всі інші значення. У давній мові відома і форма поря́ддя:

Такоже нєлюбил нашєму господствоу прияти и строити оусяки поря́дн церковни (Сучава 1401 RIR 1934).

Лекс. 1596.33: Чин — поря́док. Чиновнѣ — ведле поря́дку. Чиннѣ — поря́дне.

Лекс. 1627.305: Чин — поря́док. Чинный — поря́дний. Чиннѣ — поря́дне. Чиновнѣ — ведле поря́дку.

Поса́г — ст. сл. посагъ і посягъ — шлюб, заміжжя, весілля, а також придане, п. posag — придане. В укр. мові особливо в З. У. живе як придане: Хоч в мене посагу не буде, але візьмуть мене і так люди. (Труды этнографическо-статистической экспедиции в зап.-русск. край. П. Чубинського, V, 116). На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте, Там же 579. Крім того **посаг** зам.

посад — місце де садовлять молодих. Сіла на посад. Л. Українка.

Лекс. 1627.187: Посаг — в'їно.

Посагува́ти — сідати на посаг (посад), ст. сл. посагати — виходити заміж, брати за жінку. Тепер стародавнє значення втратилось, позосталось загальне у “посягати” — кидатись на що, брати що; ст. сл. посягати.

Посейдо́н — гр. бог моря, Нептун у римлян.

Лекс. 1627.446: Поседо́н — нап'їток даючий.

Посере́дник — особа або установа, яка сприяє установленню певних контактів. Від слова середина.

Лекс. 1627.278: Ходотай — посередник, єднач. Ходота́йство — посередництво.

Посе́сія — тимчасове посідання, яке не ґрунтується на свідоцтво про власність. З лат. possessio.

Лекс. 1596.11: Паную — в посесіи маю.

Лекс. 1596.50: Державствую — паную, в посесіи маю, рязу, справую.

Там же .446: Посе́сія — держанье, уживанье.

Посе́стра чи посестрина або посестриця — назва сестри, ст. сл. посестріє. Звідси посестратися — стати названою сестрою. Посестра також приятелька, як у творі Л. Українки “Віла-посестра”.

Посі́бник — підручник, нове слово від пособити.

Посіда́ти — давнє слово, визначало перше: сидіти вище когось в давнину, коли ще існувало т. зв. місництво — кому де сидіти. В пам'ятці XIV віку читаємо: Не сяди на преднемъ мѣстѣ егда кто чьстьнѣи тобѣ будут званнѣихъ, и пришедь знавши тя и речеть ти: друже, даи же сему мѣсто, и тогда начнеш с соромомъ посѣдатися ниже (Срезневський, Матеріали II, 1282). Проречистий приклад на це слово знайшов я в Литовській Метриці кн. X т. 195 ст. 444, 1511 рік: Полоцький єпископ скаржився на Володимировського, хто має вище сидіти, доводячи що він, бояри свідки показали, що “ніколи Владыка Володимерскій Владыки Полоцкого не поседали, але завжди Владыки Полоцкіє вышей Владый Володимерских сежывали”. А з часом і повстало звідси нове значення слова посіда́ти, посісти: перемагати, заволодіти, з цим новим значенням слово це не рідке, див. у Словнику Б. Грінченка III 360 багато прикладів із

добрих джерел. Річ ясна, наше “посідати” розвилось незалежно від польського *posiadać*, що має таку саму долю.

Лекс. 1627.239: Стяжаю — набуваю, посьдаю, держу́.

Поскѣпати — ламати, робивати щент. Архаїзм.

Слово о п. І. 1187 р.: Поскепаны от тебе, яр туре Всеволоде!

Послѣти — 1. відправити що-небудь поштою або через посильного, надсилати. 2. дати доручення певній особі кудись до когось піти. Від слати, шлю. Послати в значенні “відпустити” — це гебраїзм, частий в біблійній мові. Єр. 34:9: Щоб кожен послав (le šallach, тобто відіслав, відпустив) свого раба. Буття 24: Раб сказав: Пошліть мене (šlechuntī — цебто відпустіть) до пана мого. 54. Пошліть мене (šalchuni) і нехай я піду до пана свого. 56. І вони послали (veješallechu) Реваку. 59. Пор. Єр. 50:33.

А то маємо “відпустити” в значенні “послати”. Напр.: Отпустиша его в Тарсь. Дії Апостолів 9:30. Братія отпустиша Павла ити на поморіє. Дії Апостолів 17:14.

Послѣвница — арх. прислів'я, приповідка. Від “слово”.

Сін пословиць єдин разум имут. Лекс. 1627.18.

Пѣслуга — дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому. Від слуга — праслово; лит. *slaugyti* — допомогти, *slauga* — служба від праслав. кореня *slец*, той самий, що в лат. *sclavus* — невольник.

З того же кореня походить і слово з відмінним значенням і іншим наголосом *послѣга* — слугування; служниця.

Лекс. 1627.451: Послѣга его.

На послѣги высылати бывають. Катих. 1645 р. 7.

Пѣслух — ст. сл. *даньорус. послухъ*, від *слух* — той, хто чув. У давній мові це свідок на суді., д. євр. *šōmea* — слухаючий, гр. *akoion*. Пор. Суд. 11:10: Нехай Господь буде слухаючим (*šōmea* — свідком) поміж нами, що так як слово твоє так зробимо.

Послѣхати — 1. сприймати слухом чиясь мову, розповідь; вислухати; див. вислухання. 2. взяти до уваги чийсь поради або вимоги.

Слово о п. І. 1187 р.: Велит послушати.

Послѣшній — арх. слухняний.

Послушным мѣли быти. Катих. 1645 р. 69.

Посѣбити, *пособляти* — арх., розм. допомогти, пособа, діал. підмога. Ст. сл. *пособъ* — один, який слугує другому, чс. *působ* —

спосіб, словац. pôsobit — діяти, п. spôsob — спосіб, виведено з виразу “по себе”. Сюди же і засіб, особа.

Слово о п. І. 1187 р.: Княже ми непособіє (не поміч). 27.

Имают намо вѣсть давати што быхомо пособляли (Луцьк, 1388 Р 37).

Посбл, -сла — післанець від кого до кого, ст. сл. съль пізніше соль, сла, посьль, посла; рос. посол, чс. poseł, словац. posol, п. poseł.

У мові кінця XIX поч. XX ст. посол — це депутат до парламенту або сейму. У сучасній мові це представник одної держави біля уряду іншої, амбасадор.

Посох, -ха — довга палиця, символ влади. В XV-XVI ст. символ влади судового виконавця. Ц. сл. посохъ — кий, споріднено із словом соха — плуг. Праслово, лит. szaka — гілка, д. інд. sukha — гілка, гот. soka — плуг.

Тогда тот слоужебникъ имеет каждого кметя до врот посохом дотъкнуется (XV ст. ВС 14).

Лекс. 1596.12 б: Жезл — посох, лѣска.

Лекс. 1627.257: Тояг — посох, жезл.

Посбхнути — зах. укр. посхнути — див. засохнути.

Поспіх — велика швидкість, коли людина квапиться, п. rospiech, рос. спех, дієсл. спішити повстало при допомозі суфіксу з дієслова спіти, ц. сл. спєяти, приспяти — прибуток, хорв. dospjeti — дозрівати, чс. spietí — спішити.

Лекс. 1627.231: Спѣх — поспѣх, похоп. Спѣшуся — поспѣшаюся, кваплюся.

Посполитий — спільний. У мові XIV-XVII ст. під впливом старопольського і старочеського pospolu, з’явилося і укр. посполоу — спільно, разом одночасно. Корінь пів, половина, присл. посполито — спільно, прикм. посполитый — загальний, дієсл. посполитувати — знатися.

И за нас и чада наша Господа Бога молити и о добром посполитомъ (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР І/IV 3).

Лекс. 1627.447: Пуплій — посполитый, лат.

Пост, á — 1. місце, на якому стоять, щоб за чимось стежити. 2. об’єкт, який охороняється. На посту: на варті у військових частинах або і переносно, фр. poste від лат. positus.

Post hoc ergo propter hoc — після цього, отже з цієї причини. Формула, якою описали в схоластиці тенденцію прийняти те, що слідує після чогось за його причину. Напр. чорний кіт перейшов мені дорогу, тому я мав сьогодні стільки невдач. Це основа примітивного мислення і забобонів.

Поста́в — сувій, штука тканини, від поставити, давньоукр. поставь, сьогодні вживається тільки у розм. мові. У давнину міра сукна, 32 лікті.

Князю великому тферскому дано в Кракове в поставы соукна малског а поставы соукна новогонского? (1488 УКТ).

Поста́вити — 1. надати чому небудь певне положення, покласти. 2. помістити куди-небудь. 3. прикласти щось до чогось. 4. розм. спорудити, збудувати.

А Руданская маєт оу подворе свего ворот поставити на влицу. (Луцьк, 1494 AS 1,102).

Лекс. 1627.165: Положу — поставлю.

Поста́ть — 1. зовнішній вигляд, тіло людини. 2. уявний образ. 3. особа як носій певних суспільних рис. 4. полоса ниви занята женцем. Ст. сл. постать, п. postać — зовнішній вигляд від дієсл. stać — стояти. Преображенський (Етимол. словарь рус. языка 1910-1918 том 11 113) виходячи з рос. значення цього слова — полоса ниви скошена за один раз, укр. — полоса ниви занята одним женцем, і срб. постат — ряд під час жнив пропонує інший етимон: по + стать — стисло вкладене.

Лекс. 1627.79: Пбстать, образ, лице.

Там же .87: Кшталт, постава албо пбстать.

Там же .455: Скіла звѣря морское, а пбстать красной невѣсты.

Будучи в постать Божіей. Катих. 1645 р. 18 б. Принявши пбстать слуги. Там же.

Поста́ля, постіль — 1. ліжка. 2. те що стелять на ліжку для спання, білизна. Давнє постель і постеля від стелити.

Я Война... на имя Яков пишу сию духовницу... лежа у рани на постели (XV ст. Арх ЮЗТ 8/IV 27).

Лекс. 1627.170: Постеля глаголется, єгда ложе постелено єст. А ложе, ложка глаголется, єгда голо єст.

Поста́ельник — арх. придворний чин у Молдавському і Волоському князівствах. Йому було доручено охорона спальної

князя, він вводив головних бояр на аудієнцію (прийом). Від слова постіль.

Лекс. 1627.426: Кувикулáрий лат. — постелник царев, покбѣвий.

Постерігáти — 1. помічати, відмічати, спостерігати. 2. стежити за ким, чим-небудь. 3. первісного sterg, storg; ц. сл. стргу з носовим у. Праслово гр. stergo — люблю, пруське but -sargas — сторож дому, лит. sergiti — стерегти. Див. осторожність.

Лекс. 1627.301: Ощушаю — почуваю, постерѣгаю, омацюю. Ощуті — почу́л.

Пб́стити — від ім. піст, посту, ц. сл. постъ, позичка з нім. fasten — стримуватись від їжі або від певних страв, або навіть від пиття з релігійних чи гігієнічних міркувань.

Апостолове пб́стити. Катих. 1645 р. 39 б.

Пб́стіль — те саме, що постеля. Укр. мова розрізняє ліжко і постіль на відміну від рос., яка вживає слово постель у розумінні ліжко з постіллю. Постіль білу стала слати (Труды этн. эксп. Чуб. V. I.). І я кровавими сльозами не раз постелю омочу. Шевч. Постіль включає як і болг. постеля і матраси, і ковдру.

Пострах — 1. страховище, страховиське. 2. розм. те саме що страх. П. postrach — страх. Всеслов., ц. сл. страхъ, спорідн. з коренем страс — страдание, страждання.

Лекс. 1627.266: Ужасованіє — пб́страх, перѣстрах.

Там же .324: страшидло, страхбвище, страхбвисько, пб́старх.

Пб́стриг, -гу — стародавній Чин постригання волосся при вступі до духовного звання (в четці), або в монашество. Постриження чиниться також при хрещенні, по миропомазанні як знак підлеглості Христові. Від дієслова стригти, ст. сл. стришти, давньорус. стригу, стрици; д. чс. strihu, strići, п. strzydź. Праслов. *strigti.

Посту́пок — вчинок. Див. наступити.

Лекс. 1627.296: Слушный и справедливый пб́ступок.

Пб́суд — предмет, в якому зберігається рідина. Ст. сл. судъ. Етимологія цього слова виводиться за допомогою лит. indas — посуд від кореня ind — в і dẽ — вкласти; обо — начиння, так пояснюється і ст. сл. посудъ — начиння, тоді як судно, рос. судно, п. sudno — це калька з фр. vaisseau (лат. vasculum) з тим же подвійним значенням.

Посудина — виріб з глини, шклянки, метала, який використовується для проготовлення або зберігання їжі.

Лекс. 1596.12 б: Судіна до черпання албо наливая.

Там же .31: Судіна до кадження.

Посу́ха — брак дощу влітку, що приводить до загибелі рослинності. Див. засохнути.

Лекс. 1627.219: Зной, посу́ха.

Посяга́ти — ст. сл. посягати — перше виходити заміж. Пізніше — задумати зробити зло, уже XIV ст.

Пота́ємний — 1. захований в глибині душі. 2. яке навмисне ховають від інших. 3. таємничий. Від слова тайна, затаїти; п. potajemny.

Лекс. 1627.194: Злосник, пота́ємний.

Пота́кувати — говорити “так” на пропозиція чогось, цебто на все згоджуватись, а особливо при розмові з людьми; п. potakiwać.

Лекс. 1627.105: Ласкатель — похльбца, потакóвник.

Звідси повстали слова: потака́йло або потака́ч чи потакóвник, пота́каться — умовлятися й т. ін. Пор. приповідки: Потакáч тим і живе, що язиком грає. Мовчи та потакуй. У Лесі Українки (“На полі крові” ст. 32): Мовчки потакує головою.

Пота́п, -па — чол. ім’я, ст. сл. Потапій і Патапій, гр. potapios — не спотикається.

П потписалея семн под печат мешчанна киевскаг Потапа Олешкович (1498 Ч1 АФ).

Лекс. 1627.444: Пота́пій — непотковен.

Там же .446: Потапій — Коєстра́н.

Потаха́ти — зах. укр. зменшуватись і стухати, погаснути. Спалахнув і потах. Бир. П.11.

Потебня́ — шкіряна лопать з боків сідла; рос. потебня. Прізвище знаменитого мовознавця.

Потерпі́ти — зазнати щось важкого. Рос. потерпеть, терпеть; п. сієрпєс, ц. сл. трпїти, срб. трпети — терпіти, страждати, болг. търпя — переносу страждання. Праслово, лит. тірпті — потерпнути, деревеніти, лат. togreo — заціпеніти. У слов’янських мовах збереглось і це значення.

Потерпіти поразку, ідіома, пор. фр. faire fiasco, faire echec, див. поразка.

Потїлиця — задня (рос. тыльная) частина голови, по-тил-иця. Потилничник — удар в потилицю. Корінь слова тил — зад. Обернути потилицю до кого — це в біблійній мові втекти, утікати. Пор. Вихід 23:27, Єрем. 18:17.

Потір — чаша для тіла і крові Христових, тобто чаша для освячення вина і хліба під час церковної служби. Уживав вже Ісус Христос. Матвія 26. 27:28. З гр. roturion від роє — п'ю: чаша, ц. сл. потирь.

Лекс. 1627.171: Потир — чаша, кубок, келих, дерев'яний ковш, погар угорски.

Там же .446: Потір — чаша, кубок, келих.

Потік, -току — ст. сл. потькъ. Невелика річка, струмок з швидкою течією. Від дієсл. потекти, потечу, з давнього тешти.

Слово о п. І. 1187 р.: Иссушили потоки. 21.

А дали єсмо пану Петру Мышчичу у верху выписаная и со всими приходы и с потоки водными (Луцьк, 1451 Арх ЮЗР 8 IV 17).

Потім — пізніше, у майбутньому, після чого небудь, услід за чим; ст. сл. потомъ, потоумъ, староп. rotum, рос. потом. У давній мові вживалась і форма потым.

Слово о п. І. 1187 р.: Пѣвше стаѣмъ княземъ а потомъ молодымъ. 46.

А потомъ пустивши Чыжовку въ право, а вълево Ретовъкою поступаючи (Луцьк, 1382 Арх ЮЗР I/VI, 2).

Потіха — 1. те що розважає, веселить. 2. те що є відрадою для кого-небудь, рос. утєха від дієслова тішити; ст. сл. оутѣшити, пракорінь *тіхъ.

Лекс. 1627.168: Посмѣвиско, потѣха, утѣха.

Там же .324: Радость, потѣха, весѣльє.

Потішати, потішити — 1. розважати, веселити кого-небудь. 2. заспокоїти кого-небудь. Від потіха.

Благословени, которыи плачут, тыи будут потѣшени. Катих. 1645 р. 75 б.

Вязня потѣшити. Катих. 1645 р. 78 б.

Потомний — 1. те саме що прийдешній. 2. діал., арх. нашадок. Від слова потім — потомъ.

Праця моя тая у потёмных вдячність отнесет. Лекс. 1627.
пер.

Потомство — 1. нащадки. 2. молодняк від тварин, птахів. Від слова потім. Рос. потомство, потомок, болг. потомък, потомец, чс. potomek.

Лекс. 1596.24: Прижитіє — потомство.

Потоп, потопу — дуже велике наводнення. Ст. сл. потопъ було ч. р. так в болг., чрб. рос. і п.: в чс. ротора, зах. укр. потоба. Від дієсл. топити. Днв. топити. Потопом вод окрило мою душу. Пантелеймон Куліш, Іов, Львів, 1869.49. Як у дні перед потопом. Морачевський, Святе Єван. Вид. 1921 р. Львів, Матвій 24:38.

Потрава — арх. їжа, блюдо, п. potrawa в суч. мові страва, тоді як “потрава” означає знищення посівів тваринами, від потравити.

Лекс. 1627: Пища — става, потрава.

Там же .18: Вареніє — вариво, потрава.

Там же .92: Стравляю в жолудку потравы.

Потравити — знищити посіви тваринами.

Ачь хто комоу потравить жіто жівоіною... четвертая часть пензеіеі имееет заплаатить (XV ст. ВС 25).

Потрапити, -аплю, -пиш — досягти чогось, це давнє значення, а сучасне: опинитися в якому-небудь місці, мети своєї дороги, зах. укр. потрафити, п. potrafić, з нім. treffen, мин. час. traf — зустріти. Потрапить на свою. Свидн. Люборацькі.44.

Потреба — 1. необхідність, без потреби — без необхідності. 2. те без чого не можна обійтись. Класична формула комунізму: Від кожного за здібностями, кожному за потребами. На потребу когось: в чнісь інтересах. П. potrzeba — необхідність від індоєвр. праслова, ц. сл. трѣба, рос. требовать — вимагати, требуется — потрібно, інд. tarpatī — насититись, гр. tetromai — радіє.

Одно ж позволяю зятю моему и дочце моеі на потребу имь самим на селодбу... у дуброве моеі Хренницкой дерева утяти. (Хрінники, 1472 Арх ЮЗР 8 III 3).

В давнину могло означати і скруту; фактично битву.

А ись того имать нам служит копиємъ а шествю стрѣльцевъ гдѣ коли нам бдетъ надобно к нашеі потрѣбѣ (Львів, 1399 Р 59).

Лекс. 1596.29 б: Требованіє — потреба. Требую — потребу́ю.

Потреба вѣрити иж ест Бог. Катих. 1645 р. 1 б.

Абы без потрібы кровь Христіанская не проливалася. Катих. 1645 р. 81.

Потребуючий — який має потребу, потребує.

Потребуючому порады одати здорову раду. Катих. 1645 р. 80.

Потрібний — 1. необхідний, без чого не можна обійтись. 2. корисний. 3. стосовний до даного випадку.

Хто комоу... древа потребная рубают мы оуставляємъ на ніхъ виноу (XV ст. ВС 28 зв.)

Лекс. 1627.449: Рим — потрібная.

Це спроба власної етимології назви Риму, хоч слово етруське.

Потрутити — зах. укр., арх. з'явилося під впливом п. potraciś. На Наддніпрянщині — поскидати, скинути.

Потужний — який має велику фізичну силу або який має владу над чимсь, від слова потуга, п. potęga, potężny з тим же значенням. Слова споріднені з ім. туга, тяжість і тяга. Натужитись значить робити зусилля. Див. натяжка.

Лекс. 1627: Рим — мощный, потужный.

Там же .456: На тълъ потужный.

Потя́ти, тну́, тнеш — арх. 1. зрізати, зрубати. 2. убити. У давнину боролись переважно шаблями і мечами.

Слово о п. І. 1187 р.: Луце ж потяту быти.

Потьомкінські села — обманне представлення недоброго чи бідного як добре й багате. Року 1787-го імператриця Катерина II вибралась в Україну на ревізію нових міст та осель відвойованих від татар. Новоназваними Катеринославським намісником був головнокомандуючий військ, князь Григорій Потьомкін і він наказав по берегах Дніпра, яким їхала цариця, спішно поставити декоративні будівлі, і Катерина раділа, що новий край так сильно розбудований. А все було... сама декорація й обман.

Похвала́ — хороший, похвальний відзив про кого-небудь, схвалення. Від слова хвала. Давня укр. вимова похва́ла. Праслово, болг., рос. похвала, п. chwala, у старопол. мові через ф: fala, falić, див. і. рум. fală. Див. хвалити.

Лекс. 1627.156: Плесканія — похва́лы.

Похвальний — гідний похвали; який містить у собі похвалу — похвальне слово.

Мы... от родителей наших обычаев цнотами о шляхетных и

похвалних отстоупати не имаємо (Сучава, 1462 ВД II 283).

Похорон, похорону — погребіння мертвих у мн. вживається рідко — похорони, похорон. Хотіли темний похорон отпраляти. Историческія пѣсни малорусского народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова т. I К. 1874.117. У рос. мові тільки в множині — похороны. Рос. хоронить — це поховати мертвих. Це слово має і арх. форму хранити із значенням зберегти, рятувати: Хрань боже. Ст. сл. хранити — годувати, зберегти, захищати — ангель хранитель. Праслово *хoгna, хoгneti вважається спорідненим з лат. servo, age — рятувати, зберегти, авест. haraite — зберегтися, стерегтися.

Похотіти — арх. захотіти, схотіти, ст. сл. хотѣти або хѣтѣти, праслово *хѣtetі.

А если похочет за муж пойти... тогда дѣти мои мають пенези ей отдати (Кобринь, 1454 AS II 10).

Похоть, -ті — арх. бажання. Від похотіти, по-хоть — велике бажання, пор. чс. shut' — бажати, апетит, п. шећ — бажання.

Слово о п. I. 1187 р.: Спал князю умь похоти.

Поцілувати, -люю — ст. сл. поцѣловати; поцілуватися, поцілунок, місц. поцілювати: дотикнутись до когось чи чогось губами, приложитися до чого. Див. цілувати.

И присягаль есмь Богу и поцѣловал есмь Божие дерево (Кременець, 1434 Р. I 130).

Почаїв — селище міського типу (СМТ) в Тернопільській області на території колишньої Волині. Вперше згадується в документах на початку XVI в. В Почаєві знаходиться один з найбільш відомих укр. монастирів, місце прощі до чудодійної ікони Божої матері і до сліду її стопи. Розташоване біля Почаївської гори, на якій і стоїть монастир і від якої пішла назва, слово поча — калюжа, болотисте місце.

Там на горі в Почайові ясная скала стала.

Як наступило турецьке військо, як темна хмара.

Початок Думи “Чудо Матері Божої в Почаєві”. М.Л.К.

Почати, починати — зробити перший крок в якійсь дії. Див. зачинати, кінець.

Грамота в. к. Мстислава 1130 р.: Который князь почьнеть хотѣти отяти.

Слово о п. І. 1187 р.: Почнем же повѣсть сію. Почнутъ наоптици бити. 44.

Іпат. Літопис, XIV ст.: Хто почал княжити. Се начнем повѣсть сію.

Тогда влади́ка почаль вказовати и рѣкль (Погоничі, 1422 Р 97).

Поча́ток, -тку — вихідна точка, перший крок в якійсь справі, перший момент в існуванні; див. зачинати, кінець, конати.

То ест личба до той книы как имаот тетрад быти от початкоу азъ до конца (Краків 1491 МВ).

Лекс. 1627.135: Начало — поча́ток.

Там же .449: Рос — голова, верхъ, поча́ток.

Там же .458: Стихія — поча́тки, елементы.

Бог... початку и конца не ма́ючий. Катих. 1645 р. 4.

Тонъ ест поча́ткомъ первороднымъ. Катих. 1645 р. 37 б.

Почина́ти — недокон. від почати.

Наука трудная каждому починаючому. Катих. 1645 р. 2.

Пост, который ся почина́сть. Катих. 1645 р. 39 б.

По́шта — з італ. *posta* через нім. *Post*, п. *post*, рос. почта. Державна установа, яка здійснює пересилання і доставку адресатам листів, газет, журналів, посилок і т.д.

Вже в римські часи існували кінні гінці. Вони називались *positi equites* — тобто поставлені їзди і були організовані по військовому. Це і є далека основа слова “пошта”. У Середні віки з часів Карла Великого існували поштові гінці, а в 1516 р. Франц фон Таксіс організував першу поштову службу для публіки між Брюсселом а Віднем. В 1874 р. був заснований світовий поштовий союз. Слово поштамт також німецьке — це поштове бюро, нім. *Postamt*, натомість слово поштальйон — поштар, листоноша, п. *postowiec*, це срос. почтальйон — візник, який гнав поштові коні, екіпаж з каретою, який служив у минулому столітті засобом транспорту пасажирів а також перевезення пошти — листів і газет. М.Л.К.

По́яс — див. пас. На Мараморщині і Закарпатті це також назва райдуги, бо під впливом словацького *pasek* її вважають поясом Божої Матері, яка пов’язує небо з землею.

Пра- — це приставка (префікс) в іменникових складних словах і визначає поглиблення назад у старину, як перед, перше, напр. батьківщина — прабатьківщина; слово — праслово; дід —

прадід, пращур; батько, отець — прабатько; мати — прамати; баба — прабаба, але і правнук — тобто проникнення у майбутнє. Цей самий паралелізм знаходимо і в нім. мові, де маємо Urgrossvater — прадід але і Urenkel — правнук. Наголос в укр. мові здебільшого на це пра-, бо воно міняє зміст слова.

Пра- префікс індоєвр. *рго — перед.

Прабаба — це мати або баба баби.

Правда — 1. істина. 2. справедливість. У давній мові мало ще і додаткове значення — праведність, чесність, присягу, умови договору, судові рішення.

А што тои грамотѣ писано тую же правду литовськымъ княземъ держати (1352 Р 6-7).

Ст. сл. правда, болг. правда — правда але і поголів'я худоби, срб. правда — процес, словен. pravda — судова справа.

Лекс. 1596.24 б: Правда — справедливість. Праведен — справедливый, праведник.

Лекс. 1627.173: Правда — справедливість. Праведный — справедливый, годный.

Тепер правда у панів у темниці.

А щира неправда з панами в світлиці.

Народна пісня “Правда” Б. Лепкий, Струни, 51.

Правдивий — 1. справедливий. 2. слухний, правильний.

Сказоуємь мы правдиве а петра сказоуємь оу вину котораяж писана о соудяхъ (XV в. ВС 23).

Науки своен правдион. Катих. 1645 р. 26 б.

Правий — по праву руку. А крім того невинний. На Сташному Суді Господь “поставить вівці праворуч Себе, а козлята ліворуч”. Матвія 25:33, отже права сторона, права рука все вартніша і сильніша. Слово всеслов'янське і індоєвропейське. Сюди ж правда, правдивий, праведний, право. Пор. лат. probus — добрий, чесний. Див. лівий.

Лекс. 1596.10 б: Десный — правый.

Лекс. 1627.51: Десный — статечный, щасливый албо способный.

Проф. І. Огієнко виводячи семантику слів з основою “прав” з Біблії не враховує, що ця основа набагато давніша і сягає язичеських часів і індоєвропейської спільноти. Поняття правий у протилежності до лівого має зовсім іншу форму в індоєвропейських мовах,

зафіксовану і в наведених цитатах з лексиконів, а саме деснь-, з якого походило ц. сл. десница, лит. deszinas, інд. dakszina, гр. dexios, dexiteros, лат. dexter, гот. taihswa, рос. десница. Але вже у ц. сл. реліг. текстах появляються поруч і слово правый із значенням протилежний до лівого. Ці два слова зустрічаються і в текстах XIV-XV ст. як омоніми.

Аж там єсмо застали боярь Хмельницькихъ з людьми ихъ которые намъ поведалы же одъ той долины по правой стороны грунтъ Хмельницькій (Новоселиця 1430 ГВКЛ 7) — це прáвий протилежний до лівого, а ось і правий у значенні який має рацію:

А мы того со князми и паны досмотрѣвши и в том єсмо князю Олександра знашли правого (Луцьк, 1491 AS I 94).

Оскільки в старих індоєвропейських мовах, в яких зберігались ще в лексичі сліди первісного культу вогню вираженого між іншим і словами з основою PR/PER ними виражалось і поняття правдивості, справедливості, яке приписалось божествам вогню, а в Біблії це саме поняття виражалось образно через десницю, праву сторону протилежну до лівої, ці дві основи почали відчуватись як синонімічні — тобто утворилась синонімія між деснь і правъ, яка яскраво відображається у лексиконах Зизанія і Памви Беринди. Поступово друге слово витіснило перше в розумінні протилежний до лівого, і слово десний, десница є живим, сучасним лише в південно-слов'янських мовах, в болгарській, сербо-хорватській, словенській, натомість у західно- і східно- слов'янських мовах вживається послідовно для означення протилежний до лівого слова прáвий, а десница вживається дуже рідко, тільки як архаїзм у російській і частково в укр. мові, див. десница у I томі цього словника. Отже укр. правий, рос. правый, п. prawy, чс. pravy означують одночасно і по праву руку і слухний, хоч фактично вони є тільки омоніми. Це все наслідки впливу семантики Біблії. М.Л.К.

Правіло — пристрій, на якому розправляють що небудь, або за допомогою якого щось розрівнюють, вигладжують. Від прáвий у розумінні непогнутий, непокручений.

Лекс. 1627.173: Правіло — язычок у ваги, мѣра, проба альбо шнур телескій, угóлница.

Прáвити — 1. управляти, керувати, здійснювати верховну владу. 2. справляти, чинити що небудь. 3. спрямовувати рух. 4. прямувати куди-небудь.

Слово о п. I. 1187 р.: Стѣд править к Дону великому.

Правити — 1. говорити, наполягаючи на чим-небудь. 2. здійснювати обряди. Ц. сл. правити це судити, право — суд на цій основі, в зах. слов. мовах слово правити набрало значення говорити, мовити, в тому числі і в церкві. Rozprawiać у польській мові і давньоукр.

Федько Гаврилович маєть то правити: Господарь нашъ великий князь всказаль къ тыоѣй милости... (Троки, 1494 ВД II 387).

Тут в розумінні сказати, доповідати, а нижче в значенні справляти обряди:

Без которых жадною мѣрою Літургія Святая отправления не можетъ. Катих. 1645 р. 49.

Правити — 1. ліквідувати несправності, виправляти. 2. випрямляти, це значення виводиться із слова “правій” із значенням — прямий, непогнутий, сrb. прав — прямий, болг. право — прямо.

Правіця — права рука. Протилежне лівиця — ліва рука, чс. pravice.

Лекс. 1596.10 б: Десница-правица.

Правник, ка — рідко: юрист, фахівець із правознавства. Від слова право. У давній мові слово мало інше значення, див. Лекс. 1627.172: Правник — позиваючий.

Правнук — син онука чи онучки. У давній мові праоунуча тільки в множині означало: нащадки:

А даль есмы ѣму оу вѣк и дѣтем ѣхъ и оунучятом ѣхъ и праоунучятом ѣхъ (Львів, 1443-1446 Р 1447).

Право — 1. інтереси певної особи, захист яких спирається на законі. 2. правила обов'язкові для співжиття. 3. законодавство: римське право — римське законодавство, на якому спирається більшість законів багатьох європейських країн.

Лекс. 1596.14: Закон — право. З праслов. кореня *pro-voš з ін. доєвр. пракореня PR/PER, див. Перун, правий. Лат. privus — власний, privilegium — виняткове право, болг. прав — прямий, правий, сrb. правневинний, прямий, справедливий, чесний, інд. grabhus — видатний, англос. fram — сильний, сміливий, давньо сл. — який прямує вперед. Слово право із значенням законодавство, забезпечення законом інтересів індивідуума всеслов'янське. Використання індоєвр. кореня PR/PER для понять законності пояснюється тим, що архаїчні індоєвр. божества вогню були також

охоронцями організованого суспільного життя, оскільки вогонь і послужив свого часу каталізатором суспільної організації людей. Невипадково ж до сьогоднішнього дня шлюб в Індії заключається в той спосіб, що молода пара сім разів обходить кругом багаття. М.Л.К.

Правовий — який поважає закони. Вираз правова держава став популярним у 80-х роках як полемічно загострене поняття протилежне комуністичній й тоталітарній державі.

Правосла́вний — калька з грецького *orthodoxos* — правовірний. Однак з XIV ст. через неправильне розуміння слово *doxa* було тлумачене як слава замість віра і тому вираз був неправильно перекладений як православний. Цю думку висловив А. Брюкнер (*Słownik etymologiczny jęz. polskiego*, II вид. 1957 435).

Лекс. 1627 пер.: Православним паном.

Церковъ Правосла́вная. Катих. 1645 р. 70 б.

Правува́тися — діал. судитися від слова право у розумінні судова справа. Інше значення слова — виправдовуватися.

Лекс. 1627.262: Тяжуся — правуюся.

Прагматичний, практичний, діловий — з гр. *pragmatikos* — дійовий, чинний. Прагматизм — це філософське вчення, яке розглядає мислення з точки зору його корисності. Головний представник прагматизму американський філософ Вілліам Джеймс.

Пра́гнення — сильне бажання. Потяг до здійснення чого небудь. З пракореня **roǵ* - *rag*, яке означало потріскати, лопнути. Споріднено з словом *спрага*, ст. сл. *прагноути* (з носовим у) — хотіти води. П. *pragnać* — відчувати справу, *spagnіony* — жадібний напитись, *pragnіenie* — *спрага*. Абстрактне значення розвинулось в укр. мові на тлі фізіологічного. Спочатку переважало конкретне:

Лекс. 1596.12 б: Жажда — прагненьє. Жажду, прагну, пити хочу.

Пра́гнути — сильно бажати у давній мові головно бажати води.

Лекс. 1627.29: Возжадалася — прагнул. Жадаю — прагну. 63. Жажда — прагненьє. 63. Жажду, прагну, жадаю — хочет ми ся пити, пити хочу.

Благословени которыи пра́гнуть справедливості. Катих. 1645 р. 77.

Пра́дід — дід мого діда, предки, ст. сл. прѣдѣдъ. Прадідівщина — спадщина від прадіда, у давній мові прадєдина.

Великий князь Витовть даль былъ прадеду их Крупшу земли (Вільно, 1495 РИБ 601-602).

Прадідівський — ст. сл. прадѣднъ, прикм. до слова прадід. Слово о п. І. 1187 р.: Звонят въ прадѣдную славу. 27.

Пра́здник — арх. рос. свято, рос. праздни́й — порожній, пустий.

Лекс. 1627.174: Праздновати — святити.

Пра́зник, -ка, празниковий — свято, святковий, переклад гр. araktos — неробний (день), отже ст. сл. праздни́къ — це день вільний від праці. Пізніше день святковий, а особливо день святого, на честь якого поставлений храм, храмове свято.

Що бідний невольник у тебе пробуває.

Празника Рождества будь ли Воскресєньє не знає.

Дума “Плач невольників” Б. Лепкий, Струни, 33.

Пра́знувати, празникува́ти — розм. святкувати; у давній мові — праздновати.

Лекс. 1627.174: Праздновати, святити.

Пракрі́ти — назви середньоіндійських діалектів, з яких розвинулась більшість сучасних мов Індії.

Пра́ктика — здійснення, хід, проведення, втілення якихось ідей. Гр. praxis — діло, praktika — діяльність, prasso — роблю.

Лекс. 1627.282: Практику оповѣдаєт.

Практи́чний — діловий, гр. praktikos — діяльний.

Пра́нці, пранців, пранцюватий, працюватіти — народна назва сифілісу, занесеного ніби французами. Насправді цю недугу привезли моряки Христофора Колумба з Гаїті і вона вже з к. XV в. у Польщі зветься franca, francowу. Від поляків слово перейшло в укр. мову в народній вимові пранці. У мадярській мові слово franc збереглось як лайка реальне значення якої тепер нікому вже невідоме.

Лекс. 1627.277: Френчюга — франца, имя недугу, хоруба блудных.

Праотéць, -отця́ — слово з подвійним наголосом. Це прародич, предок. “До пратоців відійти” — померти, вираз з Біблії.

А то дали ємо оу дом свтѣи троици на памат родителм нашимъ съ тцом праоцем а нам на здорове (Київ, 1459 Р 174).

Пра́пор — військове знамено, слово всеслов'янське. Звідси й прапорщик — молодший офіцерський чин. Прапорщик — перше значення було прапороносець. “Прапороносці” — назва роману О. Гончара. Від ст. сл. пьрати — літати, повівати, що і пояснює значення слова.

Праск — З. У. з п. prask від нім. prasseln, на Наддніпрянщині тріск, галас, гук, хруск, луск.

Праслова — В нашій мові дуже багато т. зв. праслів, тобто слів, що повстали ще за часу індоєвропейської прамови. Такі праслова відомі всім індоєвропейським мовам, напр. мати, сестра, брат, небо, дім і сотні і т. п. Виводити ці слова з мови грецької чи латинської не можна, це спільні праслова. Говорячи про родовід якогось слова, не треба класти увагу тільки на саму подібність брєніння слова, бо це може бути зовсім випадкове. Наприклад, не можна твердити, що наше **але** повстало з грецького **алла**, хоч у них навіть значення однакове. В своїй праці “Иноземные элементы в русском языке”, Київ, 1914 я докладно про все це розповідаю; там же розповідаю й про грецькі і латинські слова в нашій мові і подаю докладну літературу цього питання.

Прасунок — розм. заст. біда, лихо, неприємність. Див. фрасунок.

Працювати — робити, слово зах. сл., білор. також працюваць. Звідси праця, працівник, працівниця, працювитий і ін. — сильно, особливо на Правобережжі випирають слова робити, робота й т. ін. Походить може від ст. сл. прати — чавити, тіснити, пор. прачка, прач зо змінною ч на зах. сл. ц.

Лекс. 1627.161: Подвизаюся — прядую.

Працують въ проповѣданю Слова Божого. Працують въ Словѣ и въ науцѣ. Катих. 1645 р. 40 б.

Праця — абстр. ім. від дієсл. працювати.

Лекс. 1596.22: Усіліє — праца.

Т. т. 30: Труд — праца. Труджаюся — працюю. Трудолюбіє — кохається в праці. Трудолюбный — працювитый.

Лекс. 1627 пер. Працею усердною на свѣт випушаю.

Т. т. Пра́ца моя тая.

Т. т. 59: Дѣла́ніс — робота, справа, учиньє албо праца. Дѣла́телный — працовитый. 60.

Т. т. 259: Труд — пра́ца, робота. Трудолюбезный — працови́тый, кохаючийся в праці. Трудолюбис — коханьє ся в пра́ці, працови́тость. Трудный — пра́ці полный. Труждаюся — трацу́ю, работа́ю. Трудное — працови́тоє.

Прач — арх. людина, яка займається пранням білизни. Походить від ст. сл. прати — чавити, тіснити; див. працювати.

Прачь — бѣлильникъ, блѣхарь Син. 6. Блѣхарня або прачка — бѣлильница Син.6.

Блѣхарня — це тут п. blecharka — прачка від нім. Blech — бляха, бо білизну перуть тручи її об бляху.

Пращур — ст. сл. праштуръ — прапрадід, дід діда, найдавніший ступінь родства. Пра — щур, а щур може предок.

Цікаво що в документах внесених до Словника староукраїнської мови XIV-XV ст. (Київ, 1978) слово пращоурата має значення нащадки, правнуки.

Іо Романъ воєвода даль єсмь слузѣ нашєму... і праоунучатомъ его и пращоратомъ его со оуѣмъ правомъ (Роман Cost I 7).

Пре- — рідко творить найвищий ступінь, це архаїзм, для цього прислнуємо пре- до першого ступеня, а не до другого: пречистий, прехороший, прегарний. Пречиста — це епітет Богородиці.

У ст. сл. мові має форму прѣ, тому в румунській мові, куди ці слова проникли дуже давно разом з релігійною лексикою сам префікс вживається як частка — так як він колись вимовлявся і в слов'ян “ргеа” прѣблагословенный, прѣвъзлюбленный, сын прѣсвѣтлый.

И боуди смоу клятва от Бога отца и от пречистыя нашея бгца и приснодѣвы Марія (Київ, 1446 Р 154).

Предмѣт — річ, пред-мет (ст. сл. метати — кидати). Предмет — наперед кинене.

Прѣдок — 1. старший родич. 2. той від кого веде початок рід. 3. мн. предки — це попередники сучасних поколінь; ц. сл. прѣдокъ від прѣд + къ.

Прѣдокъ его съ того имениа намѣ служѣбу заступовал

(Краків, 1489 РИБ 437).

Предтеча — арх. попередник. У церковній літературі це епітет Іоанна Хрестителя.

Лекс. 1627.178: Предтеча — упередитель.

Презент — дарунок з фр. *présent* з сер. лат. Слово часто вживається у польській мові: *prezent*, в укр. у зах. діал. із зміненним наголосом.

Президент — тепер називають звичайно “президентом” начальника цілої держави, якщо ця держава є республікою, а не монархією. Це слово є латинського походження. По-латинськи *praesidere* значить сидіти напереді, предсідати. Цю назву для начальника держави чи іншого уряду або й великої організації взято тому, що такий начальний урядник в римлян для своєї почесності мав право і обов’язок сидіти напереді всього зібраного уряду під час наради. По-українськи “президент” значить дослівно “предсідник”.

У відновленій українській державі за парламентарного режиму Української Центральної Ради, а потім за Директорії Української Народної Республіки начальник держав мав титул “голова”, щоб тим підкреслити, що в начальника держави є найважливішою справою державний розум, який міститься в голові. Голова в людськiм тілі є найважливішою і найкращою частиною людського тіла, яка дає характеристику даній особі. Тому саме і титул Голови Української Центральної Ради і Голови Української Народної Республіки (цей титул носив перший начальник української держави професор Михайло Грушевський). Потім титул Голови Директорії Української Народної Республіки є доцільним і гарним титулом.

Презирство — погорда, зневага, презирливий — згiрдливий, погордливий, згiрдний, зневажливий. Стародавні вирази, відомі в пам’ятках із XI в. *прѣзорство* — гордість, пиха, *прѣзоривый* — гордий, пишний, *прѣзирати* — зневажати. Тут *прѣ*, *пре* — пере, а тому “презирливий — хто презирає, дивиться через вас, хто недобачає вас. У Словнику Памви Беринди 1627 р. гарно перекладено: *презираю* — переносу оком, *погоржаю*, *прѣзрѣ* — перебачил, *презорство* — пиха, гордость, *перебачене* (з вид. 1653 р. ст. 120). Первісне значення цих слів знати добре з цього речення Київської Учительної Євангелії 1637 р. ст. 89: Жебы сиротъ окомъ своим не переносили.

Преісподній — ст. сл. прѣисподьній — найглибший, найнижчий. Ровъ преисподьнии — ад. Мн. преисподьяня — пекло, той світ.

Лекс. 1627.179: Преисподнии — пропастьный, найнізнішій, що под самым сподом. Преисподьяня — пропасть.

Прелат — почесна назва католицького і англіканського духовенства з лат. *praelatus* — поставлений попереду, італ. *prelato*, фр. *prélat*, нім. *Prälat*. В З. У. і пралат з п. *grafat*.

Прелесть — у давній мові спокуса, обман, точніше диявольська спокуса, тобто піддавання душі прельщанню, підлабузництву нечистої сили, ц. сл. прѣльстити. У суч. рос. мові слова прелесть, прелестный мають позитивне значення: чаруюче, прекрасне.

Лекс. 1627.180: Прелестник — ошуст, ошукач, зводник. Прелесть — ошуканьє. 181: Прелщаю: ошукую, оманюю. Прелщеніє — омана.

Т. т. 322: Прелесть — блуд, фалш, омылка.

Прем'єр — слово прем'єр є французьке і значить перший. Такий титул носять часто провідники урядів. Синонім — прем'єр міністр.

Преображеніє — арх. зміна, перетворення, назва церковного свята преображення Христа 6 серпня. Ідеться про змінення обличчя Христа, його просвітлення під час перебування на горі Таборі (Фаворі). Матвій 17:1-9. Із ц. сл. прѣображенный від прѣобразити. Калька з гр. *metamorphosis*.

Лекс. 1627.184: Преображеніє — перемѣненьє.

Четвертий Пост, до Преображенія Господня дній шесть. Катих. 1645 р. 39 б.

Препаранда — З. У. з лат. на Наддніпрянщині — підготовчі курси.

Прес — машина для оброблення тиснення різних матеріалів і заготовок, з фр. *presse*, що походить з лат. *pressus* — стискання, тиск, чс. *pres*, п. *pressa*.

Лекс. 1627.256: Тіска, тиск, праса.

Т. т. 257: Точило, праса, винная кадь.

Преса — періодично публіковані видання з того ж фр. *presse*, тому що типографія, друк це те саме тиснення, тиск. Жовта преса — преса неповажна, для зиску, з англ. *the yellow press*.

Пресві́тер — ст. сл. пресвітеръ з гр. presbiteros — старший, старійшина. 1. у католицькій церкві як і православній — священник. 2. виборний громади пресвітеріанської церкви.

Лекс. 1627.446: Пресві́тер — старѣйшій, священник.

Престѡ́л, -у — 1. трон монарха. 2. у християнських церквах місце, на якому зображений Бог, що сидить на троні. 3. символ вищої духовної влади; ц. сл. столѣ.

Слово о п. І. 1187 р.: Высоко сѣдиши на своем злотокованнѣмъ столѣ. 30.

Лекс. 1627.326: Трѣбище — Престол, офѣра, мѣсце где офѣры рѣзано Богу, отдавано і палено.

Це значення у сучасній мові вже втрачено, бо ідеться про обряд цілопалення в євреїв описаний у Пятикнижжі Мойсея.

Престол чи Трапеза, гр. Trapedza скорочено з Tetrapedza, tetra — чотири і pedza — нога. Зветься ще Святинище — найважливіше місце у Вівтарі, де Святий Дух посвячує хліб і вино.

Престол Горній чи Запрестолля, він підвищений (ц. сл. горній), це Катедра Ісуса Христа. Під час Св. Богослужби на ній сидить Архиєрей. Праворуч і ліворуч від нього сідалище Священників — вони представляють апостолів.

Претѣ́кт — заст. книжний — привід. Фр. pretexte з лат. praetextus. У Беринди ноголос польський.

Лекс. 1627.190: Прирок — прѣтекст, вимовка.

Претѣ́нзія — з сер. лат. praetensio: s по n часом вимовляють як з, італ. pretensione, п. pretensja, зах. укр. прентѣнсія. Це вимагання чого-небудь від когось, вияв незадоволення чимсь.

Прѣфѣ́кт — в Г. прѣфект з лат. praefectus. Вже в давньому Римі прѣфектами називали людей, що займали високу адміністративну посаду. Те саме в сучасних євр. країнах, де державна мова є романська. Це начальник департаменту у Франції, начальник повіту в Румунії. У дорев. Росії інспектор духовних шкіл.

Прѣцінь — зах. укр. з п. przecie, przecież. На Наддніпрянщині це слово зовсім не вживане, тут — одна́че, всі́-таки, протѣ́, всеж, ж. А прѣцинь бачила ти мене стільки разів. О. Кобилянська, Мати божа.

При — прийменник із значенням біля, у часових відношеннях у момент, коли щось відбувається, позначає належність, обставину

за якої відбувається дія.

Як префікс при- означає наближення.

Приватний — лат. *privatus* — особистий, позбавлений посади. У сучасних мовах особистий, неофіційний, домашній, несупільний.

Самому отправити набоженство приватне. Катих. 1645 р. 38 б.

Привертати, привернути — 1. змінити напрями руху, повернути. 2. підкорювати, привертати до себе симпатію. 3. повертати, поновити щось втрачене — у давній мові це значення було більш поширене, тепер тільки розмовне. 4. розм. завертати. Див. вертати, завертати, повернутися.

Волна єсми имена продати и заменити... як хотячи так ихъ ку потребизне своєй привернути (Ровно, 1488 AS 1 241).

Кождая душа до своєго власного тѣла привернена будеть. Катих. 1645 р. 60 б.

Привести, приводити — 1. приводити, припровадити. 2. примушувати прийти куди небудь. 3. довести до якогось стану. Див. вести, переводити, перевести.

Слово о п. І. 1187 р.: Слава на суд приведе.

И от того привел нас пан Янчинский и к граням (Володимир, 1498 Арх ЮЗР 8 IV 119).

Привиджуватися — поставати у сні або в уяві, снитися. Див. видіти.

Лекс. 1596.18: Мечтание — привиденье.

Слово привиденне вживається у суч. рос. мові, в укр. примара, привид.

Привітати — вислів чи акт привіту. Див. вітати.

Рано вітаються добридень або добрий ранок; удень — добридень або добрий день; у вечері — добрівечір або добрий вечір. Привітання при зустрічі на дворі див. здоров.

Привітання в З. У., на Мараморщині і в Канаді: Слава Ісусу Христу! Відповідь: На віки слава! Крім цього православні ще вітаються: Слава Богу! Відповідь: Навіки слава!

Пригожий — 1. нар. поет. гарний на вроду. 2. розм. придатний. Див. годити.

Лекс. 1627.162: Пристойне, пригоже.

Т. т. 188: Годиться, пригоже, в час.

Пригорш, пригорща — обидві кисті рук напівзігнуті і складені

так що в них можна тримати щось покладене, насипане, кількість вміщено в такий спосіб, або яке може так зберігатись, переносно невелика кількість; рос. пригоршня, давньорус. пригъръща, ц. сл. прѣгъръшта від праслов. *гърсть. Див. горсть, горстка.

Прида́ток — доповнення, додаток. Див. дати.

Лекс. 1627.188: Приложеніє — прида́ток.

Приёмний — що підходить до смаку, має довгу історію повстання — це дослівний переклад ц. сл. приѣтинъ — той кого приймають, гідний прийняття, а вже пізніше значення — милий. Церковна форма — дослівний переклад грецького δεητος. Пам'ятки наші XI-XII віків знають старе і нове значення слова “приятень”, яке походить від дієслова приѣти — приймати; розвиток цього слова подібний до розвитку у нім. мові дієслова annehmen — приймати, яке стало прикм. angenehm.

Лекс. 1627.9: Благопріятный — до прийняття. Лацный и ты ж вдячный, милый.

Т. т. 468: Милый, вдячный, прѣёмный.

Абы тая Молитва була пріємная (цебто пріємлемая) Богом. Катих. 1645 р. 66.

Призьба — невисокий, переважно земляний насип вздовж зовнішніх стін селянської хати, з ст. сл. приистьба, при-ізва. Іпат. літ. приспа, присьпа від р. 6496, 6622=988, 1114 рік. В З. У. приспа.

Стара сиділа на призьбі і здалека вгледіла сина. Б. Гр. Сл. III.

Прийма́к — цебто зять, прийнятий до дому молодої. Пор. білор. прийма́ч, рос. діал. влазины — обряд переселення приймака (Трубачев, 131).

Прийма́ти — (гостей), приймальня — кімната для приймання гостей або вітальня.

Прийти́ — 1. рухатись в напрямок того хто говорить або з ким говорять. 2. прибути. Див. іти. Прийшов, побачив, переміг.

Римський полководець Юлій Цезар (100-44 рр. до Хр.) в 47 р. виступив проти Понтійського царя Фарнака і в бою до ноги знищив понтійське військо. Повідомляючи про це в Рим, Цезар писав Veni, vidi, vici — прийшов, побачив, переміг... Коли Цезар з тріумфом вертався в Рим, то несли дошку з написом: прийшов, побачив, переміг. Тепер це вираз швидкості якоїсь дії чи справи.

При́клад, -ду — зразок, те що може служити як модель. Від

при + класти. Див. класти, закладати.

Лекс. 1627.124: Яко, наприклад.

Т. т. 150: Образ, обичай, приклад.

Т. т. 187: Приклада, прировнанье.

Т. т. 242: Злий приклад.

Т. т. 287: Указаніе — наука, довод, приклад, указ.

Т. т. 318: Знаменіе — образ, приклад.

Т. т. 464: Типос — форма, кшталт, приклад.

Приключка — пор. ст. сл. ключитися — трапитися, приключитися. Див. ключник.

Прикрый — 1. неприемный. 2. арх. крутий, п. ргзукго — неприемно, ргзукгоś — неприемність від первісного *kōg- — ганьба. Співвідноситься з рос. укоряють, укр. докір, укоризна.

Лекс. 1627.190: Прискорбный — прикрый, неприемный.

Т. т. 191: Докучливый, тяжкий, прикрый.

Т. т. 236: Стремнина — прикрый берег, скала или дѣбра.

Т. т. 238: Прикрый, ненавістен.

Берегъ прикрый — стремина. Син. 5.

Прикрыти — 1. класти щось поверх чогось закриваючи цілком або частково. 2. затуляти щось цілком або частково. Див. крити.

Слово о п. І. 1187 р.: Видѣтьмою своя воя прикрыты.

Т. т.: Уже пустыни силу прикрыла.

Приличний — арх. це той, кого зловлено з “лицем” цебто на крадежу, на гарячому вчинкові. Ось приклади з Полтавських судових актів 1656-1670 р.: Того злочинца, яко приличного, веден на шибеницу быт маєт без жадное фолги. 33, Декрет злодія приличного одного дня трикрот може мучит. 119, Межи себе обмовивши, яко злодія приличного на шибеницу сказали єсмо. 73. Пізніш, коли “лице” стало визначати взагалі “доказ” і то не тільки доказ зловленого на гарячому вчинкові, але частіше доказ невинності, тоді змінилось і значення слова “приличний”: так стали звати тих, хто мав докази своєї невинності, а “безличними” стали ті, що не мали цього вже нового лица, цебто доказу невинності.

У сучасній укр. мові вживається часто слово безличний, тоді як слово “приличний” вживано рідкіше, натомість воно дуже поширене в рос. мові. В укр. мові — пристойний.

Прилука — місто на р. Удаї в Чернігівській області відоме з

пам'яток з 1092 р. Прилуцька книга 1663 р. Домъ лежачий в Прылуце. В актах звичайно подається Прилука, рос. Прилуки. Назва При-лука, лука — луг, згиб річки. Сучасна Прилука розташована коло Удайської луки згибу де не бракує, звичайно і луків.

Примівка — примова, замовляння. Ді в. замовляти.

Лекс. 1627.166: Легкость, примівка.

Примівка це архаїчний і етнографічний термін. Але судячи по синонімії, то Беринда мав на увазі не це слово, яке сьогодні побутує лише в діалектах, а скоріше термін, який і сьогодні є літературним, а саме **примівка** — жартівливий, переважно римований вислів.

Прімір — З. У. приклад, приміром — наприклад, рос. пример.

Прімрак — арх. див. морок.

Лекс. 1627.287: Темный облак, прімрак.

Примушувати, примусіти — нав'язувати щось комусь, силувати; див. мусіти, мусити.

Лекс. 1596.19 б: Нужду — понуждаю, къвалчу, примушаю.

Т. т. 22: Убъждаю — примушаю. Убъждєніє — примушаньє.

Прімха — каприз, видумка, забобон, передсуд. Пор. примхати — капризувати, прімхливий, примхуватий. Склад: примх-а, основа мх з мѣх, а мох росте капризно, займаючи цілі площі.

Принади — чи кликання домашніх тварин або птиць постали з глибокої давнини. Їх було багато, і по різних землях вони різні. В укр. мові часті такі кликання: телят — бинь! биць! Свиней — паць-паць-паць! Кота — кіць! кіць! Коней: кось-кось-кось! І багато інших. Ст. Смаль Стоцький і Ф. Гартнер, Граматика руської мови, Відень, 1924-31, виводять їх з дитячої мови, але могло бути й так: часто ці принади породили дитячі слова: биня, бицьо, киця й т. ін.

Принаймні — давніше принаймній, з п. przynajmniej — по меншій мірі.

На Поділлі "прейма" — принаймні. Як це вдається то прейма свій куток матимуть. А. Свидн. Люборацькі, 107.

Приняття — прийом, приймання; зустріч, дозвіл на прибуття, вступ від ст. сл. дієсл. јети — яти, имати. Дав. наймати, приємний.

Гдєся стаєть принятє Духа Святого. Катих. 1645 р. 46 б.

Припадковий — діал. випадковий, п. *przypadkowy* від слова *przypadek* — випадок.

Лекс. 1627.188: Реч припадкóвая.

Приподобання — зах. укр. підлещування, п. *przyrodobać się* — підлещуватися, див. подобатися. У давніх лексиконах ще плутали слово із словом приподоблення.

Лекс. 1627.189: Приподобленіє — приподобаньє.

Т. т. 303: Человѣкоугодіє — приподобаньєся людем.

Приподблення — арх. уподібнення, порівняння від подоба. Див. подобатися, подібний, подібний, оздоба.

Лекс. 1627.443: Париміа — притча, приподобленья.

Припутень — при-пу-тень, дикий голуб, що часто збирає собі їжу при путі. Так зветься й подорожник, що росте при путі.

Прип'ять або Припеть — річка, права притока Дніпра. Назва походить від слов. п'ятисти — пливти по ріці або від назви урочища Припеть, яке знаходиться в її долині коло озера Тур. На Прип'яті розташоване місто Чорнобиль, де в 1986 р. у квітні сталася страшна атомна аварія.

Присвоювати — 1. привласнювати. 2. надавати певні значення, права. Від при + займ. свій.

Присібб, присяйбо — повстало з “присягаю Богові”, що так, скорочений вираз божіння. Пор. їйбо, спасибі, далєбі.

Приск, -ска — чол. ім'я, ст. сл. *Priscъ*, лат. *priscus* — старий.

Пріскати — 1. розсипати. 2. бризкати. 3. дуже сердитися; п. пірхнути, форкнути споріднене з словом бризкати; праслово ц. сл. *присноути* з юсом великим сrb. *прскати*, чс. *pryskati*.

Слово о п. І. 1187 р.: Прыщєщи на вои стрѣлами.

Т. т.: Прысну море полуши. 39.

Прискіла, Прискілла — ст. сл. *Priskilla*, лат. *priscilla* — старенька.

Лекс. 1627.446: Прискілла лат. старая, стародавняя.

Прислуга — заст. 1. хатня робітниця. 2. слуги, челядь. 3. пбслуга. Ведмежа прислуга або пбслуга — поміч з добрими намірами але шкідливими результатами.

Присма́ка — те що додають до страв для кращого смаку.
Див. смак. З п. przysmak.

Лекс. 1627.190: Пристроєніє — присма́ки.

Присо́бнути, -со́хну, -сохнеш, -сохне — зах. укр. присхнути, -схну; давнє присьхнути, присьхну; див. засохнути.

Пріспа — мц. див. призьба.

Пріспі́вка — стародавнє прип'ївка; 1. коротенька нар. пісня переважно жартівливого характеру. 2. рефрен.

Слово о п. I. 1187 р.: Тому вѣщей Боянь прип'ївку рече. 37.

Пріста́нь — те саме що порт, також у першому значенні від при-стати, див. стати.

Лекс. 1627.190: Пристанище — порт, пріста́нь.

Прісто́йний — 1. те що відповідає певним нормам поведінки, приличний. 2. задовільний. Від давнього дієслова пристойти.

Лекс. 1627.170: Лѣпо, пристойне, слушне.

Т. т. 320: Подобиться — годіться, прісто́бит.

Прісто́йність — абстр. ім. до пристойний.

Подати здорову раду яко до всѣх цноть и прісто́йностей.
Катих. 1645 р. 80.

Прістосо́вувати — припасувати, прилагодити, робити придатни, до використання, корінь стос — купа дерев з ним. Stoss, stossen — товкати, притовкнути, чс. п. stos, štos — удар, у п. мові має численні похідні слова: stosowny, stosunek, przystosowywać.

Лекс. 1596.27: Строю — поправляю, прістосо́вую.

Т. т. 21 б: Прістосо́вует свой голос до чоловѣчого.

Лекс. 1627.237: Поправляю, прістосо́вую, опѣкаюся.

Т. т. 325: Примѣряю, прістосо́вую.

Прістрі́т — лихо, яке зробить зла людина навіть при зустрічі. Від слів при- і стріти (зустрічати, зустріти), пор. зурочити. Зустрічати — білор. встра́ц, ст. сл. сьрѣсти, сьрѣштоу (з юсом великим), болг. срещна, давньоп. poszešć, poŕzatać, лит. surešti — схопити, зловити.

Прісто́їти — достроїти, добудувати: пристроїли до хати гарну комору. В З. У. пристроїти вживають як п. przystroić замість прикрасити, оздобити, прибрати: Світлиця Мирослави була пристроєна в цвіті. Фр. Зах. Б. 117. Див. строїти, а також цитату з

Лекс. 1627 до слова присмака, де вжито польське значення слова: пристроїти.

Прїступ — арх. доступ. Див. доступити.

Аггелове прїступъ до Господа Бога мають. Катих. 1645 р. 93.

Присяга — клятва, божба; ст. сл. присяга — клятва, ст. сл. присягати — торкатися священного на знак правди. Склад: присяг-а, корінь сяг — сягати. Слово всеслов'янське.

Лекс. 1596.25: Рота — прїсяга.

Присяйбі — народне скорочення з “присягаю, Боже”. Пор. помагайбі, спасибі.

Прись! — вигук рухонаслідування швидкого кроплення. Приськати.

Притвѳр — 1. передня частина церкви за папертью. 2. західна паперть церкви, де годують старців. 3. арх. передня частина будь-якої будівлі, передпокій, прихожа, сїні. Ст. сл притворъ — це первісно прибудова, від при-творити.

Лекс. 1627.317: Двор сѳнь — сѳни, притвѳр.

Т. т. 443: Пáперть — притвѳр церковный.

Притча, причта — оповідний твір повчального характеру, часто у формі алегорії; зіставлення, парабола. Від слова приткати, приткнути, прикріпляти, слово наявне в ц. сл. мові. Давньорус. притьча — це нещасливий випадок, ст. сл. притча — це парабола, сrb. прича — прислів'я, словен. rgiča — момент, теперішній час.

Лекс. 1627.192: Притча, приповість, образ, подобенство, приклад.

Т. т. 443: Паримія, притча, приподоблення.

Притча — дуже часто в Євангелії слово, де означає приклад, уподібнення, приповість. Але вже в Євангелії є притчі, що в них дійові особи терплять якусь біду, чому вже з дуже давнього часу “притя” стала визначати і випадок, біду, предмет поголосок. Цікаво, що це останнє значення добре заховала й наша мова. В Шевченковім “Кобзарі” напр. читаємо: Довелось самому притчею стати добрим людям. 444. Моя дума притчею стане розпинателям народним. 500. Псалтир 43:15: притча въ языцѳхъ — посміховище між народами.

Притягáння — наближення, тяжіння тіл одне до одного.

Лекс. 1627.460: притяганьє шарлатнос.

Можливо у Беринди вжито польське значення слова przeciagać — привернути, привабити, а шарлат — це пурпуровий колір, отже зачарування пурпуровим кольором. В сучасній мові це скоріше притягнення. М.Л.К.

Прихватком — розм. 1. поспіхом. 2. час від часу.

Лекс. 1627.128: Прудко што чинячи, прихватком.

Прихильність — симпатія. Від дієслова хилитися. Див. нахилитися.

Лекс. 1627.178: Перша прихильность.

Т. т. 187: Приклоненіє — прихильность. Приклони — нахили.

Приходень, прихідець — розм. 1. немісцева людина. 2. той що відкілясь прийшов.

Лекс. 1627.182: Преселник — прідень.

Прицвяхувати — ст. сл. пригвоздити, рідко — прикріпляти.

Слово о п. І. 1187 р.: Не лъзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ. 37.

Причайтися — рідко ховаючись від кого небудь, намагатись бути непомітним, завмирати, тамуючи подих; знаходити де-небудь притулок, затишок. Див. одчай.

Причасник — церк. той що причащається. Див. часть, участок, причастя.

Лекс. 1627.422: Кинонікон — обещник, причастник к Причастію Тайн Божественных Пѣснь.

Причастя — християнський обряд, під час якого віруючі уживають хліб і вино — символ тіла і крові Христа, стаючи причетними до вічного життя. Калька з гр. *prothos* — який бере участь, *meteho* — беру участь.

Лекс. 1627.192: Причастіє — учасництво. Причастник — наслідник, участник, сполник.

Причѣт або причетник — церковний або церковнослужитель, дяк, читець, пономар, причислений до складу Церкви. Склад його мінявся. Переносне, жарт. особи, які супроводжують кого-небудь. Почет. У Шевченка: Пан у себе з причетом гуляють.

Лекс. 1627.424: Клирос — причѣт или церковный уряд.

Причина — від слова чин, чинити — те що приводить до існування певної речі чи обставини. Привід для дій, вчинків.

Лекс. 1596.5 б: Вина — причина.

Основа цього слова чин — діло, спосіб, порядок, чинити — робити, праслово, його спільнослов'янська основа *keinu, д. інд. cīnoti — збирає, авест. cīnwati — вибирає, гр. роіе-о — чинить. Keinu — це також основа слів початок і кінець, отже причина — це початок.

Причина з давнього часу, крім значення “початок” визначала ще нещастя, біду, а також зісуття її божевілья. Це останнє значення добре відоме в нашій мові:

Кто з причіни оумрет алюбо утонет (XV ст. ВС 7).

У Шевченка “Кобзар” 4: Отаку то їй причіну ворожка зробила.

Причина чи привід до війни, лат. casus belli — формальний привід для оголошення війни.

Причинний — кому зле спричинилося, зісутий, несповна розуму, божевільний. Т. Шевченко: Ї сама не зна бо причіна що такеє робить. Пор. італ. sagionevole — болісний, а sagione — причина.

Причінок — зах. укр. додаток від ст. сл. причінити — добудувати. Пор. снов. I Літ. Псковичи, заложивъ, причіниша стъну калеену къ старой стънъ. 901 р. Лавр. Літ. 1231 р.: Украси Святую Церковъ причіни — же и Кивота.

Причіняти — арх. додавати.

Побожные учинки за нами ся причіняют. Катих. 1645 р. 8.

Прищ — повстало від приск; жар, вугілля; те, що вискакує на тілі, напр. по гарячці, тепер це “огник”. Пор. приповідку: “Не плюй на огонь — огник вискочить”. Пор. А. Потебня “Изъ записокъ” III ст. 47. Є ще інша думка, що “прищ” повстав від “прискати”, — гній з нього прискає.

Пріятель — людина, яку ми любимо і яка нас любить від ц. сл. і старорус. прияти — приймати, приятень — той, кого приймають, див. приємний. Праслово, інд. grīja — милий, гот. frījon — любити, з нього нім. Freund — приятель. Рум. мова розвинула слово із значенням приятель з старого приятен — prieten.

Лекс. 1627.266: Ужик — кривний, приятель. Приятельство, покрівность.

Т. т. 325: Смерть ближнего або приятеля.

Его слуги и близкіе приятели. Катих. 1645 р. 94.

Прізвисько — найменування, яке дається іноді людині, особливо у сільських громадах, щоб характеризувати його зовнішній вигляд, вдачу, звички. Від при + звати.

Прізвище — установилось пізніше від прізвиська, іноді на його основі, на основі заняття батька або його імені — патроніму у Східній Європі в євреїв часто від імені матері, у більшості народів Європи від професії людини. Стало вживатись головню після введення поступово в різних країнах офіційних паперів ідентичності. Біблійні персонажі прізвищ не мали, хіба прізвиська і то в дуже пізні часи. Перехід від прізвиська до прізвища яскраво відображається в історії мови. Ст. сл. форма була прозвище, прозвище. Так у Пересопницькій Євангелії 1556 р. маємо прозвищемь (Лука зачало 23). В Полтавському акті 1668 р. читаємо: прозвиском (Актовья книги Полтавського городского уряда XVII в. Чернігів, 1912 р. ст. 126). Згідно з законами живої української мови в слові “прозвище” о змінилось на і, звідси постала фонетично правильна форма “прізвище”, див. у “Чорній Раді” П. Куліша: Сказав йому своє прізвище. 250.

Але під впливом частой приставки **при-**, а також отвердіння в нашій мові звука **р** шириться у нас форма “прізвище”, ця форма часта в нашій пресі. Навіть в “Українській Граматиці” проф. Є. Тимченка з 1917 р. на стор. 90 знаходимо невідповідну форму: прізвище, певно, яко друкарська помилка.

Натомість у Лекс. 1627 ст. 168 немає ще прізвища а є прбзвисько: Порекло — прбзвиско.

Прірва — з рвати, прі-рва — велика і глибока яма, провалля. Рос. Прорыв, корінь *ru- як у слова ров, руно, д. інд. rawati — розбивати, лат. rue, ruere — виривати.

Від стародавнього прорва постало живе українське “прірва” так само як із прізвища постало прізвище.

Прісний — це не кислий, не квашений, спечений без розчини, без дріждів. Ст. сл. прѣсьнь, прѣсьный.

Прісно — арх. вічно, завжди.

Прісь! — вигук звуконасл. на ката в З. У. Те саме, що кіць!

Пріч — діал. за винятком, тільки п. ргбсз, ц. сл. прокъ — решта, чс. ргокпі — кожний, в укр. говорах Мараморщини пріч — це “все”. Див. зрештою.

Про — прийменник, вказує на предмет пов'язаний з якоюсь дією. У давній мові означало ще й відношення мети.

Слово о п. І. 1187 р.: И начяша князи про малое “се великое” мльвити. 19.

Про лѣпшою память... и печать єсми свою привѣсил (Острог, 1466 AS 62).

Pro domo sua — Під час того як знаменитий римський оратор Ціцерон (106 р. - 43 р. до Хр.) був на засланні патріцій Клодій забрав все його майно між іншим і його дім в Сіцилії. По повероті Ціцерон захищав свої права перед судом промовою на повернення свого дому. Вираз говорити pro domo або pro domo sua і тепер вживається у розумінні говорити переконливо на власну користь.

Pro et contra — лат. за і проти сказати в якій справі.

Пробачити — перебачити, не бачити. Див. бачити.

Пробивати, пробити — ударяючи по чому небудь робити отвір, диру. З про-бити, ст. сл. бити — це праслово, яке зустрічається у всіх слов'ян. Споріднені з ним слова: забивати, битва, бич. Див. бити.

Слово о п. І. 1187 р.: Ты пробиль єси каменныя горы. 39.

Пробі — з про Бога, на Бога, ради Бога — про Біг.

Вільде: Пробі, як це сталося. II, 641.

Проблема — ж. р. складне питання, яке потребує вирішення з гр. problema в п. problemat і problem, тому на З. У. проблем

Пробувати — шупати, перевіряти, намагатись щось зробити, куштувати, рідко — приміряти з нім. proben — пробувати, probieren — приміряти, яке з лат. probare, -are — провіряти, довести, зробити прийнятним.

Пров, -ва — чол. ім'я, ст. сл. Провъ, лат. probus — чесний добрий.

Лекс. 1627: Провъ — предводитель, искусень. Пробус — искусен.

Провідник — керівник від слова про-водити, провадити див. вождь, доводити. Водити — праслово у слов. і балт. мовах, ц. сл. вождь, водити.

Лекс. 1627.212: Руководитель — поводитір, проводник.

Провінція — лат. provincia визначало спочатку тільки завойовані землі, цебто всі ті римські землі, що були поза Італією,

напр. Азія. Власне це саме давнє розуміння покладено і в теперішнім поділі землі: столиця — провінція, бо провінціальні землі особливо далекі, то звичайно землі підбиті. Від лат. provincia прикм. provincialis, звідки й наш мусить бути “провінціальний”, а не “провінціональний”, цей останній напр. п. prowincjonalny утворений з аналогії до слів типу: національний, професіональний, регіональний і т. ін., лат. -ionalis.

Проводити, провєсти — одвести кого куди: А хто мене молодую та й додому проведе? Гуляй, гуляй, дівчинонько, я додому проведу. Пісня “Провести” в укр. мові не значить обманити як в мові рос. Підвести — це проводити, зводити, обманювати. Підведіть мене, добрі люде. М. Вовч. I 57. Такий мали, а всіх нас підвів.

Прогрєс, -су — ужив. рідше, частіше наша калька його — поступ. З лат. progressus — рух вперед, розвиток, від дієсл. progredior — іду вперед.

Продавати — від давати, про-давати, давати в заміну за що, міняти. Пор. продаж.

Продажа — стародавнє значення: грошова кара за переступ. Основне перше значення: про-давати, давати за що, міняти. Пор. Втор. 18:8: Левити по рівній частині будуть їсти, опріч проданого (опріч продажі) по батьках.

Грамота в. кн. Мстислава 1130 р. Отдати и съ вирами и съ продажами.

Проект — план, задум, документальний матеріал до чогось, попередній текст, з лат. projectus — кинутий вперед.

Пробзвисько — діал. арх. прізвисько. У діалектах ще зберігається і форма прозвище для прізвиська і дієсл. прозвищувти — дати комусь прозвисько.

Лекс. 1627.453: Сим — ім'я, пробзвисько.

Прозорливець — той, хто має здатність передбачити майбутнє. Від про і зирати.

Лекс. 1627.194: Прозорливець — вперед видячий, так пред тим Пророки звано.

Пробзьба — арх. прохання.

Много прозбъ есть. Катих. 1645 р. 67 б.

Проігу́мен — ігумен — це настоятель монастиря, ст. сл. игоумень з гр. igoumenos. А значення слова проігумен нам пояснює Беринда:

Лекс. 1627.194: Проігу́мен — бывший Игу́мен (тобто колишній ігумен).

Проізвóльник, -ка — це вираз з пам'яток із значенням: старе слово, подібне слово і зустрічається на полях текстів.

Лекс. 1627.476: Произвóльники на краех.

Прока́жений — людина хвора на проказу, на лепру. Слово проказа від про + казити — спотворювати, псувати, ст. сл. казити, срб. наказити — це заклеювати, поставити знаку про божу кару, чс. kazuti — псувати, п. kazić — спотворювати. Ст. сл. казити це вірогідно каузальне до щезнути, щезати.

Прокі́мен, прокимну — рідше прокимену; ст. сл. прокимень, прокимєна, новогр. prokeimenon — це проект, план, справа про яку ідеться об'єкт розмови.

Лекс. 1627.447: Знаменіє предлежащій — прокимень.

Прокі́п, ко́па — чол. ім'я, ст. сл. Прокопій і Прокофій й гр. prokorios — співаючий або prokoros — винутий з піхов, оголений.

Лекс. 1627.447: Прокóпій — пресъчен, преспъател.

Прокл, Прóкла — чол. ім'я, ст. сл. Прокль, грецьке особове ім'я Prokles від pro — раніше і kleos — слава; або з лат. procul — далеко. В Лекс. 1627 р. 447 дано: Прокль — славень.

Т. т.: Прокла — славная.

Прокля́ття — покликання Божого гніву на когось і слово яким бажається зло і нещастя. Від дієслова клясти ст. сл. кляти див. заклинати.

Лекс. 1627.447: Скаженъе або проклятьє.

Прокру́стове ложе — Стародавня грецька міфологія оповідає, що в м. Елевзині був розбійник Прокруст, який заманював до себе подорожніх і гостинно клав їх спати на ліжку. Але коли подорожній був довший від ліжка, то Прокруст підрубав йому ноги, а коли був короткий, то витягав його. Так повстав вираз "Прокрустове ложе", коли вживають недоброго для виконання завдання. Гр. Prokroustes — натягувач, prokrouo — натягаю.

Прокура́тор — римський урядовець, намісник імператора в провінціях. Сучасне значення — повірений у справах, на З. У.

прокурор. У давній укр. мові попечитель, епітроп. Лат. *curio* — влаштую, піккуюсь.

Лекс. 1627.244: Вѣтій, ритор, оратор, красномовца, прокуратор, рѣчник, хитрословець.

Прокура́торство — сучасне значення: повіреність у справах.

Лекс. 1627.244: Соглагола́ніє — прокураторство, потому мовлень. Соглаголник — прокура́тор, рѣчник.

Проло́г, -га — передмова. З гр. *logos, pro* — перед і слово.

Прблог, -га — збірник коротких Житій святих, уложений по днях місяців на цілий рік. Тут грецьке слово інтерпретовано інакше: *logos* — вчення, значить вчення про щось. Те саме, що Мінологій, Місяцеслов, Синаксар.

Прометеїв огонь — Прометей — один з титанів, гордий заступник людства перед кривдами Зевса, головного бога. Прометей обманив Зевса, викрав на Небі в бога Гефеста огонь і таємно передав його людям, від чого люди культурно ожили. За це Зевс тяжко покарав Прометея — прикував його на Кавказі до скелі, а орел з наказу Зевса щоденно прилітав до Прометея і видобував йому печінку, яка за ніч відростала знову. І так тяглося, аж поки герой Геракл не вбив орла, — тоді він звільнив Прометея.

Прометеїв огонь — родючий огонь духової людської культури, потяг до волі й до перемоги над темрявою.

Прбмисел, -сла — 1. добування засобів до існування. 2. місце до добування що-небудь. Сучасне значення розвинулось із давнього значення опіка, піклування, як у виразі **Божий Промисел** — провидіння.

Што было гостем путь чист... чорным людямъ промысль (1392-93 РФВ 170-171).

Лекс. 1596.29: Смотреніє, зрянѣньє, промысл.

Промислбвiсть — калька з рос. промышленность, слово запровадив Карамзин (1766-1826). Це сукупність переробних процесів завдяки яким сировина пристосовується до потреб життя. Після сільського господарства це найважлива галузь суспільного матеріального виробництва.

Промишля́ти — дієслово, що зберігає і давнє і сучасне значення слова промисел. 1. займатися яким-небудь ремеслом. 2. опікуватись, піклуватись, думати про кого небудь.

Пробінь — в давнину визначав тоненьку ниточку, волокенце. З часом це значення втратилось й полишилось в нас тільки за сонячними ниточками, “лучами”.

Пробпасть — арх. 1. яр, глибока яма. 2. загибель, від дієслова пропалати, пропасти; див. падати.

Лекс. 1596.4: Бездна — пробпасть.

Лекс. 1627.471: Хасма — пропасть, велике розступленьє землѣ.

Пробповідь — промова релігійно-повчального характеру, перен. публічний виступ на яку-небудь тему.

Лекс. 1627.194: Проповѣдь — казаньє.

Т. т. 195: Проповѣдник — казнодѣя.

Проробк — 1. той, який предвіщає майбутнє через боже натхнення. 2. той, який предсказує майбутні події. Пророк — праслово: про-ректи, про-рікати — наперед сказати, що станеться, пор гр. *prophetes* — пророк, *propheteio* — наперед говорю, пророкую, *pro* — наперед, *pheme* — говорю. Див. ректи.

Лекс. 1627.195: Пророк — прозорлівець, прозряй или видящ предня. Пророчество — будущих вещей провозгашеніє.

“Пророка немає без пошани, хіба тільки в отчизні своїй та в своїм домі”. Матвій 13:57 пор. Марка 6:4, Луки 4:24. Пор. сучасну дуже поширену євр. приповідку “Нема пророка в своїм місті” або містечку.

Просіти, прошу́, про́сиш — Зах. укр. про́шу. Літ. прошу́ сердечно, ласкаво прошу́. Рос.: покорно прошу́. Див. запрашати.

Просіти — це бажати, намагатись отримувати. Від нього слова прохання, просьба, запрошувати. Див. прозьба. Праслово, ст. сл. просити, ітератив прашати, лит. *prasiti* — просити, суч. перс. *pursidan*, староперська осн. *prsa*, інд. *prasna* — питання, лат. *precor* — прошу, молюся, *prex* — молитва, нім. *fragen* — питати, у давньоукр. грамотах зустрічається у формі просити і просыты. Слово просити і споріднені з ним слова дуже цікаві з погляду духовної історії, оскільки належать до індоєвр. слів від пракореня PR/PER, які виводяться з архаїчного культу вогню. Оскільки до бежеств вогню звертались із молитвами, то в індоєвр. мовах з цього кореня відомі слова із сакральним значенням. Лат. *precari* — молитися, *precatio* — молитва і *imprecatio* — прокляття, спільно-слов'янське слово прати мало також значення молитись — просити

божество о допомогу. Світське значення цих слів у різних мовах пізнього походження. Проте і до сьогодні зберігається вираз Бога просити, який зафіксований і в грамотах:

Просити ми бога за короля и за королевы намѣсты (Казимир п., 1349 Р 4). М.Л.К.

Проскомідія — перша частина Літургії, початок її з гр. Proskomide — приношення в жертви для Господа. Проскомідія представляє собою підготовку матеріалу для святої жертви — вино і хліб, вона відбувається тільки у вівтарі у місці названому проскомідіяр.

Лекс. 1627.447: Проскомідія — приношеніє.

Прбскура — ст. сл. слово з гр. prosphoga, білий хлібець, який має чотириугольну печать і використовується у православному богослужінні. Печать символізує те, що священник приносить у жертву Богові для віруючих з чотирьох сторін світу. Прбскура представляє манну з пустелі і хліб приготовлений апостолами для Святої Вечері.

Проскúров — назва місцевості з п. Płoskorów — плоский рів.

Прбстий, прбста́, прбсте́ — прикм. з двома можливими наголосами. 1. елементарний, однорідний. 2. нескладний. 3. який нічим не виділяється. 4. широкий, відвертий. 5. невисокої якості. 6. який належить до непривілейованих частин суспільства, простолюдин. Праслово від *pro- сть етим. неясна, можливо про і стати — стояти ззаду. Лит. prastas, латв. prasts — простий, звичайний, болг. прост — прямий, словен. prost — вільний, відкритий, безперешкодний, чс. prosty — прямий, простий, ст. сл. простъ.

Ино чтобы рекъ своимъ простымъ словомъ (1473 Арх ЮЗР 8/IV 102).

Лекс. 1596.33: Цѣл — ширый, чистый, простый, добрый.

Лекс. 1627.195: Простии людин — простак человек. Простота — простацтво, ширость, прбстый — простак, ширый, невѣжда.

Не тылко прбстыхъ людей, але Єпископовъ. Катих. 1645 р. 136.

Простира́дло, простира́ло — довге і широке полотнище найчастіше білого кольору, яке стелиться на постіль, підкладається під ковдру або використовується для обтирання. Від простерти, ст. сл. прострѣти, простьру (з носовим у), простьрѣт, прасл. *prosterti; пов'яз. чергуванням голосних з словом просторъ — простір, др. ір.

sernom — розстиляю, лат. sterno— розстиляю, stratum — смуга, шар, гр. strotos — розстелений, алб. shtrinj — розстеляє, д. інд. strnati — сипає, кидає.

Лекс. 1596.18: Колдра — простирало.

Т. т. 26 б. Сіндбн — с тонкого полотна простирало або рантух.

Лекс. 1627.156: Плащница — простира́дло.

Т. т. 167: Понява — простирало.

Т. т. 428: Лентіон лат. — понява або отиралник, простирадло.

Т. т. 435: Махрама́ — колдра або простирадло.

Простира́ти — арх. простягати. 1. витягнути у якому-небудь напрямку. 2. розпустити, розпрямити крила із слів про-стирати — стерти паралельне до стелити, слати. Іменник з цього слова: просторінь. Праслово — див. простирадло.

Слово о п. І. 1187 р.: Чому господине, простре горячою своєю лучю на ладъ вои? 39.

Простоду́шний — людина простої душі, згодливий, спокійний, неперебірливий.

Простувати — іти, п. prostować від слова просто — по прямій лінії.

Лекс. 1627.271: Управляєт — простуєт.

Просфорá — те саме що проскура.

Лекс. 1627.447: Просфорá — принос, хлѣб з Св. Літургії.

Прося́кнути — поступово наповнитись рідиною, наскрізь насичуватись, п. siakać i sączyć, праслово у всіх слов'ян. Корінь *sek- (як у слові сік), індійське asakra — невисихаючий, лит. sunkti — витиснути воду, рос. просачиваться, просочиться.

Протáс, -са — чол. ім'я, ст. сл. Протасій, гр. protasno — ставити наперед, висунути.

Лекс. 1627.447: Протáсій — предчинний.

Протé — визначає: однак, все-таки, все ж а не тому, того, через те, як це слово часто вживається в Галичині з арх. і п. przeto. “Проте” розпочинає головне речення тоді, коли побічне припустове речення, що починається з хоч, а не причинове: Хоч по китайськи, проте до смаку. А. Свидн. 25. Нурла опізнився треба було б вертатися проте йшли. Кож. 20. Ох, я ж її вже просила я же її і годила, проте злая мачуха сорочки не шила. Б. Грінченко,

Этнографические материалы собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях, III, 412. Проте розвинулось з присл. спол. прото, проть.

Протéктор — заст. покровитель, оборонець з сер. лат. *protector*, лат. *protego* — покриваю, захищаю.

Лекс. 1627.322: Протéктор — оборонца.

Протетичний — (звук чи протеза) від гр. *prosthesis* — додавання, приєднання — приставний на початку слова звук, звичайно перед голосним, найчастіше **в**, напр. вогонь, вулиця, віслук, він, вона, вірменин і т. ін. Приставними рідше бувають **г**, **й**, напр. горіх, юлиця.

Прóти — прийм. що міститься в протилежному боці, всупереч чийм інтересам. Проти кого, арх. проти кому. Ст. сл. противь, противу (з носовим у), праслов. *protiv*; прикметникова форма від *proti*, д. інд. *grati* — проти, словен. *proti*, чс. *przeciw*, рос. против, гр. *proti*, *pros*, фригійське *protos* — навпроти, лат. *pretium* — ціна.

Лекс. 1627.233: Выхожу́ против кому́.

Мовити злоє противко вам. Катих. 1645 р. 83.

Проти тепер вживається тільки з родовим відмінком. Пішов проти права. Застаріла форм вживання слова проти з давальним відмінком зустрічається на Галичині не тільки як архаїзм, але і як вплив польської мови, бо п. *przeciw* вжив. з дав. відм. Частіше вживаємо проти, а рідкіше против з давнього противь. В Галичині звичайно зам. против під впливом того ж *przeciw* вимовляють протів, так як під п. впливом вимовляють мінута, розхристаний, гармідер, трубіти. Проти такої махини. А. Свидн. 27. Проти Дениса. Під Тих. в. 78. Бунтують міщан против козацтва. Кул. 107. Одна проти або супроти мене дуже висока, проти другої я дуже довгий. Під тих. в. 87.

Протівник — той хто вороже, негативно ставиться до когонебудь.

Лекс. 1596.27 б: Суперник — спорный, протівник.

Протокол — з гр. слів *protos* — перший і *kollaō* — прилиплюю через фр. *protocol*. Документ, який містить у собі запис всього, про що йшла мова на зборах, засіданні, допиті і т. д. Склали або написали протокол.

На З. У. під п. впливом “стягли протокол”.

Протопо́п — заст. перший священик міста або повіту. Тепер протоієрей.

Лекс. 1627.447: Протопо́па — первый Поп, mezi Попами предкующий, тож сфимарій.

Протосі́нгел, -ла — вікарій єпископа; монашій чин вищий від архімандрита.

Лекс. 1627.477: Протосі́ггел — первый совѣтник або печатар.

Протяга́ти, протягну́ти — розтягати, витягати, підносити корінь, тягати, тобто тяг-. Див. натяжка.

Протягни до чого хочеш руку твою. Катих. 1645 р. 12 б.

Про́тягом — новотвір, рос. в продолжении, п. w przesiągu, часто вживають його без потреби: працював протягом двох років; правильно: працював два роки.

Вираз “зробив це протягом двох днів” не український, повстав чи не під впливом нім. im Laufe. По-українськи дуже добре буде “зробіть це за два дні”. Українська мова знає слово “протягом”, але тільки в значенні протяжно, спроквола, так Словник Б. Грінченка III 487 подає гарний приклад із народної мови: Оцю пісню у нас протягом співають, цебто протягуючи. Пор. “Рідна мова” I 108, 9. 222.

Profession de foi — фр. ісповідання Віри, Символ Віри, ідеологія.

Професіона́л — той, хто зробив яке небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією. Професіоналіст — заст. професіонал.

Професіоналі́ст — Запитують мене “котрий із термінів: професіонал, професіоніст, професіоналіст, інтелігент може найточніше окреслити людей, що покінчили університети, як лікарів, адвокатів, дентистів, учителів і т. ін.? У Чікаго був “З’їзд Українських Професіоналістів” і там власне вирішили запитати Вас про це “(Перший Конгрес Українських Професіоналістів в Америці). **Професія** визначає заняття, ремесло, фах; **професіональний** — зв’язаний з фахом, напр. професіональна школа, рідше **професійний**, напр. професійна хвороба. Хто має набуту в школі професію, зветься професіоналіст, цебто фахівець, рідко кажуть професіонал, і то більше на завзятих прихильників чогось одного; від нім. Professionist і п. profesojonista утворено ще професіоніст, але

цієї форми наша літературна мова не вживає. Слово “професіоналіст” ніколи не в’яжеться з ступенем школи: профес. може бути зо всякої школи, а то й без школи, напр. злодій професіонал, цебто той, що злодійство зробив собі за професію. Слово “інтелігент” визначає взагалі добре виховану й освічену людину, незалежно від школи. Див. ще в 1 річнику Рідної Мови ст. 378-379, там же про кінцівку *-іст*.

Латинські слова на *-іо*: *professio, regio, natio* звичайно мають прикметник на *ionlis*: *professionalis, regionalis, nationalis*, а від нього творимо й ми свої прикметники: професіональний, регіональний, національний та йменники: професіоналіст, регіоналіст, а не професоналіст. Скрізь лат. *-іо-* заховується. Від лат. слова *provincia* прикметник *provincialis*, звідки і наше літ. провінціальный, п. *provincjonalny* утворене неправильно, за ним часто й у нас творять неправильне “провінціональний”. Від слова *religio* прикм. *religiosus*, тому й у нас маємо архаїчне релігійний, або нове літературне релігійний утворене уже просто від релігії.

Професор — з лат. *professor, oris*, так на Наддніпрянщині наз. лише тих, хто вчить по вищих школах; хто вчить в середній школі або в нижчій — це учитель. В З. У. професорами звать і вчителів середніх шкіл. Професор математики а не по математиці, в З. У. професор від математики, це польський вплив. Професор від природи. Мак. Ревун. 28.

Прохвост чи прахвост — часто вживане на Наддніпрянщині слово, звичайно в лайках: “Прохвост ти такий”. Прохвост — нечесна людина, падлюка. Словник Б. Грінченка III 488 подає цікавий приклад на “прохвостицю”: “Пішла біда по Лохвиці, і там дано прохвостиці.” В “Юродивом” Шевченка знаходимо це слово ще в початковім його значенні: “А вас, моїх святих киян і ваших чепурних киянок оддав своїм прафосам п’яним у наймички сатрап капрал (вид. В. Доманицького 1910 р. ст. 518). В Україну занесли це слово росіяни з своєї мови. Слово походить від німецького *Profos* чи *Profoss* — тюремщик, унтерофіцер, що доглядав за арештованими солдатами; з лат. *praepositus, propositus, propostus*. Десь у к. XVII віку профоса запровадили були в російській армії; старий словник так пояснює це слово: “который салдаты въ желъзы сажають и гноепрятатель”, цебто доглядає за чистотою. Як показує військовий статут Петра I, профоси виконували різні поліційні обов’язки в війську, доглядали за арештованими, виконували

судові кари, вивозили нечистоти і т. ін. Профосів за все це ненавиділи й скоро слово “профос” — перероблене на прохвост чи прахвост стало лайливе. По полках профоси існували аж до 1868 р., тому й Шевченко ще їх добре знав.

Прóхор, -ра — чол. ім'я, ст. сл. Прохоръ, гр. начальник хору, диригент *prochoyeyo* — танцюю впереди, веду хоровод.

Лекс. 1627.447: Прохоръ — сл. перностаранник, або готовий, первый в танци або на крылось.

Процвіта́ти, -таю, -еш; процвісти́, -ту́, -теш — В зах. укр. процвітати, процвісти. В давнину так само були дві форми: процвісти частіше, рідше процвітати; було ще процвьсти. Див. цвісти.

Проце́нт — сота частина числа, яке береться за ціле; з лат. *pro centum*. В З. У. процендва, три, чотири проце́нви. З. У. п'ять про́цент, п. Подорожчало на сто процентів, в З. У. о сто про́цент п. Мн. проце́нти а не процента п.

Проце́с, процесу — 1. послідовна зміна станів. 2. розгляд судової справи, з лат. *processus* через фр. *procès*. В З. У. про́цес п.

Проч — давнє прочь, на Наддніпрянщині вже зовсім не вживане, тут геть. В З. У. часте, бо підтримується й п. *przez*. Іди собі геть! “Гедьте, думи, ви хмари осінні!” Л. Укр.

Проча́нин, прочита́нка — подорожній до Святого місця, до монастиря, в Святу Землю Палестина Афон. Рідке слово. Склад проч-анин — людина, що пішла “проч”, і що між мешканцями “прочій” — інший.

Прóчий — арх. прочій; інший, останній, решта. В З. У. часто вжив. В літ. мові це слово скорочують: і т. пр. це і таке проче, інакше і т. ін.

Лекс. 1627.155: Азбука: а б в г д и прочая.

Т. т. 196: Прочій — позосталий.

Прóчуд — на прочуд — на диво. Рідко на прочудо. В З. У. інколи — на прічудь. Гарний на прочуд. Орфографічний словник укр. мови 1975 р. рекомендує писати ці слова разом: напро́чуд.

Прóша — подорож до святого міста чи місця для прощення гріхів. Див. прощати.

Проща́ння — розставання. Див. прощати. Слово на прощан-

ні: Бувай здоров чи бувайте здорові. Ввечері і вночі: На добраніч!
Будь здоров і ласкав! Катих. 1645 р. Предмова.

Прощати, прощатися, попроситися, прощання — В західних тут говорах пра- — дуже розгалужений корінь у нашій мові. Перше значення “прощати”, “прости” — це “прости мені гріхи”. Особливо коли людина помирала, то вона просила “прощати гріхи” своїм близьким, та й близькі просили “простити їм гріхи”. Цей звичай взаємного прощання перед смертю широко знаний у нашого народу ще й тепер. Крім цього просили “простити гріхи” також розлучаючись із кимсь на довший час, коли не було певності що побачаться знову. Просили — прощення один ув одного також перед великим постом, коли “прощають” гріхи один одному. Звідси й наше широковідоме слово: проща — подорож на богомілля, бо тоді просили в Бога прощення гріхів. Вкінці стали прощатися цебто прощати один одному провини при всякім розставанні, а первісне значення “прощання гріхів” зовсім забулося, й таким чином повстало наше сучасне значення “прощання”. Але цікаво, що й сьогодні при розставанні кажемо: “прощайте, прощавайте”, тільки при прощанні на довший час, при чому від старших людей на це почуєте у відповідь: “Бог простить”.

Лекс. 1627.197: Прощаю — отпушаю вѣступок.

Прст! — вигук рухонаслідування спинитися на овець або й людей, частіший у З. У.

Прудкий — 1. який має велику швидкість. 2. розм. меткий, спритний; п. *prędkі* — швидкий; арх. рос. *прынуть* — рухатись в сторону; ц. сл. *въспрянути* — очуняти; сrb. *предати* — дрижати, прынути, очуняти; середньо-верхньонім. *sprinzen* — підстрибувати; *spranz* — стрибок.

Лекс. 1627.221: скор — прудкий, скбрый, борзый.

Прудкість — швидкість.

Лекс. 1627.16: Быстрь — прудкость водная.

Т. т.: Быстроточный — прудкобъжачій.

Т. т. 229: Острость — быстрость, прудкость.

Прут — річка, притока Дунаю. На березі Прута розташоване місто Чернівці. Вона розділяє Румунію від Молдови. Назва походить від скіф. *пораута* — бурхлива вода, бурхлива річка. Так назвали цю річку скіфи.

Пря — арх. спір, змагання, боротьба; ст. сл. прд з первісного *рег-, *рог-; пор. суч. рос. прение. Ще часте в поезії: стати на прю.

Лекс. 1596.24: Пря — спор.

Лекс. 1627.197: Пръніє — пря, война, перечка, распря.

Прясти — скручувати волокно, зробити тонку нитку. Пра-слово, ц. сл. прдоу (з носовим у), прдсти, рос. пряжа, пряду; п. przęd, споріднено з нім. spinnen — прясти.

Лекс. 1627.249: Зсуканий, прядений.

Прятати, прячу, -чеш або прятаю, прятаєш — це дієслово вживається постійно в Галичині як п. sprzatać. Прятав у покоях. Чайк. Віддячився, 127. На Наддніпрянщині його не знають, тут тільки прибирати. А в дівчини одна хата і та не прибрана. Пісня. Рос. прятать — це ховати. Прячуть одержу в скриню. Маковой, Ярошенко, 182. Літ. ховають.

Лекс. 1627.297: Опрятається — схороняється. Опрятно — скромне.

Псалміст — автор псалма.

Псалмиста мовить. Катих. 1645 р. 34.

Псалом, псалма і псальма — псальми — релігійний гімн, давнє псалмь. Псалтір — книга релігійних гімнів, д. євр. Tehillim; гр. psallo — грати на музичному інструменті або співати під його акомпанімент, psalmos — гра на музичному інструменті чи спів, пісня, гімн, psalterion — гусли, особливий музичний інструмент, що на нім grano релігійні гімни.

Лекс. 1627.473: Псалом, Псалм — пїніє, пїсенка, играньє на инструментѣ або спїваная пїснь.

Псалтір — гр. Psalterion — книга псалмів у православних. Ця книга звичайно охоплює і різні уривки з Старого Завіту і молитви, які супроводжують у церкві співання псалмів.

Лекс. 1627.473: Псалтір — ум, разум, доблєсть, дерзость или пїсница, арфа.

Беринда тут дає безпосереднє значення грецького слова зазначеного вище, тобто гусли, музичний інструмент, на якому grano псалми. Це значення слово псалтир втратило. Воно зустрічається ще у Шевченка: “Во псалтирі і тимпані Воспоєм благає. Яко Бог кара неправих, Правим помогає.” Це обробка 149 псалма, використаного ним і в поемі “Неофіти”; в сучасному укр.

перекладі тут маємо “гусли”, в д. єврейському тексті kinor.

Псевдо — гр. *pseudes* — ложний, фальшивий.

Псевдонім — приbrane ім'я. В гр. *pseudos* — обман і *nomos* — ім'я, *pseudonymos* — носячий ложне ім'я. Тепер це абстрактно: саме ім'я.

В англ. мові це *pen name* — ім'я від пера, літературне ім'я.

Псол, Псел, Псьол — річка, ліва притока Дніпра. Давня назва Псло. В літописі вперше згадується р. 1111. Пошол на Псоль. Полт. акти 1668 р. ст. 140. Походження назви остаточно не з'ясовано. О. Ященко вважає, що вона походить від д. гр. *psellos* — темний. На думку М. Т. Янка (Топонімічний словник довідник Укр. РСР 1973 р.) ця назва виникла під впливом слов. кореня *pis*, *ps*, *pes*, *pestri* — луки, вологе місце.

Псувати, псую, псуєш — змінити з доброго на зле, від слова псес. Слово зустрічається і в п. *psuc*. У давній укр. мові зустрічається і форма псовать як і давній п. мові.

Лекс. 1596.26: Разореніє, размѣтованьє, псованьє. Разоритель — псуючий.

Лекс. 1627.203: Разоряю — псую, буру.

Т. т. 472: Зопсѡваньє.

Птаство — зібране до слова птах.

Лекс. 1627.198: Птаство пташок.

Прах — двонога тварина з пір'ям і крильми. Праслово. Ст. сл. пѣта, староп. і п. *ptak*, рос. птица, інд. *pat* — летіти, *patia* — птах, гр. *petomai* — лечу.

Лекс. 1596.21 б: Онокрото — птах подобный кшталтом лебедю.

Лекс. 1627.198: Птица — птак, воробець.

Т. т. 412: Птах, боцянови подобный.

Пташка — рос. птичка, на З. У. іноді пташок, це з п. *ptaszek*. Полохливе як пташка. Гр. Під тих. в. 40.

Птиця — ст. сл. пѣтица; слово всеслов'янське, в укр. арх. частіше птах чи птаха, пташачий, рідко птичий, пташина, пташиний, пташка і ін. Пташка Божа — бджола. Ст. сл. пѣта дало птах і птаха. Пор. *pullus* із *putlus* — пташеня. Птиця характеризує східнослов. мови; птах — західні.

Слово о п. I. 1187 р.: Высоко птицѣ възбиваєть. 27.

Т. т.: Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти. 31.

Старослов'янський пtiцы небесні — це чистий гебраїзм: of šatajīm або sirrog šatajīm. По-нашому це птахи повітряні, птахи з повітря або птахи піднебесні. Назва пtiцы небесня постала чи не від цього свідчення Буття 1,20: І сказав Бог: нехай вода вироїть дрібні істоти, душу живу і птаство, що літає над землею під небесною твердю. Пор. ще Повторення Закону 4:17: крилатого птаха, що літає під Небом. Пор. Апокаліпсис 19:17: Говорячи до всіх птахів що серед Неба літали. “Птицы небесня”. Мт. 6:25, 8:20, 13:32; Марка 4:32, Луки 8:5, 9:58, 13:19. Дії апостолів 10:12, 11:6. За давнім єврейським розумінням небо (šatajīm) розпочиналося зараз над землею, тому птахи небесні — це по-нашому птахи повітряні, а не небесні. Невідповідний вираз “птахи небесні” простий народ часто розуміє як янголи.

Птоломей — ім'я ряду єгипетських королів і вчених.

Лекс. 1627.447: Птоломій — борозна ораная або задержуючий воды. З ел. валечный. Так ся звали кроль Єгипту як и Артаксерксес.

Пу! — здовжена форма пугу! Звуконаслідування сови або пугача. Звідси пугукати, пугач, -ча. В українських козаків вигук пугу! був товариським і військовим гаслом. Вигук дуже старий.

Публіка — 1. люди, які перебувають десь як глядачі, слухачі, відвідувачі. 2. розм. люди. З лат. publicus — державний, прилюдний.

Публіка — це стид, сором, ганьба з того ж лат. слова, яке отримало специфічного значення і наголошування у польській мові, в якій наголос постійно падає на передостанній склад. Слово публіка із значенням сором вживається переважно в Галичині. Ох сміх і публіка, біла жінка чоловіка. Приказка.

Публікувати — друкувати, видавати якийсь текст.

През друк книжка поблікованая. Катих. 1645 р. Передмова.

Т. т.: Книжечка през друк публикується.

Публічний — прилюдний з лат. publicus — державний, прилюдний. Лат. publicus походить з давн. poplicos від populus — народ.

Лекс. 1627.132: Народнѣ — публіце, явне.

Пу-гу — див. пу! Пугу козак в Лугу! — це було козацькою ознакою, гаслом, кликом.

Пуд — діал. страх. Див. напудити.

Лекс. 1627.447: Пуд, лат. встидаюся.

Беринда нехтуючи старослов'янським словом пудь посилається прямо на лат. pudens, tis, який справді означає “той, що соромиться”, pudor — стид. Спорідненість між ними мабуть справді існує, але в часи Беринди ще не виникла думка про спорідненість між індоєвр. мовами.

Пуд, **пуда** — стара міра ваги, що дорівнювало 40 фунтам, близько 16,4 кг. з нім. Pfund, а то з лат. pondus — вага.

А ис тых людей дани идет три кади медоу без поуда, а копа грошей (1470 AS 1, 67).

Пудёлко — зах. укр. з п. pudelko на Сході — коробка.

Пудинг — з англ. pudding постало рос. пуддинг, наше пудинг. Рос. Словник чужих слів І. Льохина 1954 р. на ст. 577 вияснює: “Пудинг — національна англійська страва: запікана з муки чи з рижу, яєць, молока, родзинок і пахощів”. Перекрученою народною вимови “будень” літературна мова зовсім не вживає.

Пудити — зах. укр., на Сході лякати, давнє пудити значило тільки гнати. Я так напудилась. З. У. на Сході — я так злякалась. Див. напудити.

Слово о п. І. 1187 р.: Упуди жирня времена. 19.

Пудра — ж. р. дрібний пахучий порошок, що наноситься на шкіру з фр. la poudre. В З. У. пудер з п. puder, а це з нім. der Puder.

Пүзьо — живіт в дитячій мові, пүзо.

Пук! пук-пук! — звуконаслідування стуку в З. У. Звідси пукати — стукати, пукання — стук в З. У.

Пукати — зах. укр. з п. pukać, на Сході — стукати, в цьому значенні слово пукати на Сході не вживається, тут інколи пукати — тріснути, лопнути, як значило і ст. сл. пукатисѧ (з носовим у), але частіше пукати не літературне слово, якого не кажуть на людях. У двері стукав добувався. Котл. Ен. III, 11. Див. попукати.

Пулярєс — гаманець з п. pulares, народне палярєс, паларєс постало з лат. pugillares — дві зв'язані таблички до писання, нотатник, а вже з того наше пізніше значення гаманець, калитка. Пулярєс, гаман, гаманець звичайно з ременю; калитка, капшук — часто не ремінні. Форма пулярєса і калитки різні: пулярєс

замикається, калитка зав'язується. Слово пулярес можна замінити словом гаманець. Слово “мошонка” в літературній мові не вживається.

Пуль-пуль-пуль! Пулі-пулі-пулі! — вигук приваблення курочок.

Пульс, -са — з лат. pulsus — биття. 1. поштовхоподібні коливання стінок кровоносних судин спричинені викиданням крові з серця. 2. перен. ритм, темп життя епохи.

Лекс. 1627.351: Артій — пулсова жила або жилица.

Пульхерія, -рії — жін. ім'я, ст. сл. з лат. pulchra — прекрасна.

Пункт, -та — місц. пункта. З лат. punctum — укол; крапка, місце на землі. В укр. мові це 1. місце. 2. розділ документа.

Лекс. 1627.49: два пункта двѣ точцѣ.

Лекс. 1627.232: Срокъ — крѣска, часточка якаьясь години, пункт — точка.

Пуп землі — в старовину вважався в Єрусалимі. У Подорожі 1106 р. Ігумена Даниїла в Святу Землю читаємо, що “поза стіною Храму Воскресіння за Вівтарем знаходиться пуп землі”, цебто центр її. Звідси повстав іронічний вираз, коли неважливе звать пупом землі, або кажуть про самовпевнену людину, що він себе вважає пупом землі.

Пу́рец — часте в східньоукр. говорах слово. Походить з д. свр. раіс, званого з Біблії Пс. 17:4, Іс. 35:9, Второзаконьс 11:4 і ін., де визначає “хто виломлюється з-під права, розбещений, гуляка, розбійник”. Уже занових часів і тільки в Польщі це слово набуло нового значення шляхтич, дідич, великий пан і стало брєніти ригєс (литовська вимова рогєс) уже без давнього згірдливого значення.

Пуризм — лат. purus — чистий, фр. purisme — надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження.

Пурім — свято визволення євреїв від великої небезпеки, коли вельможа перськїй Гаман жеребком (pur) призначив був 13-ий день місяця адара на вигублення всіх євреїв, але його задуми розбив Мордахай та Естер, див. про це книгу Естер (Есфір). На пам'ять про це встановлено свято Пурім (pur — жеребок, purim — жеребки), див. Ест. 3:7, 9:27.

Пурх! — звуконаслідувальне слово раптового руху. Звідси: пурхати, пурхнути, пурхання.

Пурх — рухонаслідувальне слово ходіння. Вміє якось не ходити, а пурхати. Гонч. Людина і зброя. 44.

Пурхання — літання.

Лекс. 1627.152: Пареніє — лѣтанье, парханье.

Пурхати — лігати, пор. д. є. porahat — летючий, pgh — лігати.

Пуска́ти, пустити — перестати тримати в руках, давати можливість в'їхати, увійти, примушувати рухатись, спорідн. з прикм. пустий, слово всеслов'янське, праслово pustiti, див. м'ясоєсть.

Слово о п. І. 1187 р.: Тогда пушашеть.

Пустити кого в розход за части Й. Сталіна це означало знищити, розстріляти.

Пустеля — див. пустиня. У Франка як поетична ліценція “пустель”. “На Таборі пустель на Сіоні тюрма” (На рѣках вавилонських тамо сѣдохом).

Пустельник — монах, який живе самотньо у пустині, тобто відлюдному місці. “Пустельник із Путни” — оповідання Осипа Маковея із збірки “Пустельник із Путни і інші оповідання”, Чернівці 1909 р., де мовиться про історичний персонаж пустельника Данила з монастиря Воронеж, з яким за розповіддю румунського хронікаря Йона Некульче радився сам воєвода Штефан Великий.

Лекс. 1627.3: Безмолвник — пустынник.

Пустий — 1. нічим не заповнений, порожній. 2. несерйозний, позбавлений змісту. Праслово, ст. сл. поустьый, рос. пустой, п. pusty, д. пруський paustre — пустиня. Споріднений з словом пиха. “Переливати з пустого в порожне” — з нічого нічого й не зробити. Пор. вираз К. Пруткава: “З порожнього не наллеш”. У давній мові слово пустий мало такі значення: 1. необроблюваний, необроблений. 2. занедбаний, запущений — звідси теперішнє слово “пустка”. 3. сплюндрований. 4. покинутий, без власника.

Частократ бывають села поуоста пановѣ коли селана идоут проч от своих пановѣ без вины (XV ст. ВС 26).

Мы великий кнзъ Витовтъ дали єсмо єську Нешевичю дворище дрополково пустое осаживати єму собѣ роспахивати собѣ (Острог, 1427 Р 109).

Пусті́ня — земля незаселена через майже повний брак

рослинності, пустеля.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже пустыни силу прикрыла.

Тут йшлося про широкі степи, де кочували тюрські племена.

У мові XIV-XV ст. 1. незаймане, неосвоєне місце, пустка. 2. покинута, запущена земля.

Еще есмо дали два фалчи и єдин фертал винограда... що есмо осадили господствоу мы от поустины (Гирлов, 1499 BD II 147).

Пустинь, -і — ж. р. відлюдне місце, де жив пустельник. Від слова пустий. Оптина пустинь — знаменитий монастир в Росії, де монахи жили згідно з правилами відомого українського ченця Паїсія Величковського, якого недавно в Румунії, де довго жив, прорекли святим (1722-1794).

Пустобшити — розорити, знищити.

Лекс. 1627.417: Йона — голубица, пустобшачій.

Пустувати — 1. бавитися (про дітей). 2. поводитись легко-важно. Пустувати — це робити пусте, непотрібне. Пуста дитина — свавільна.

Лекс. 1627.5: Безчинствую — пустую.

Пўся — подушка в дитячій мові.

Пўта, пут — (вживається тільки в множині) арх. путина — кайдани, якими зв'язують ноги і руки людини.

Слово о п. І. 1187 р.: А самаю (двох самих) опуташа въ путины желѣзны. 24.

Лекс. 1627.21: Веригы, пута, ланцюгхи.

Споріднене з ним слово є пўто, мн. пута — ремінь, мотузка, якими стягують ноги тварин, щоб обмежити свободу їх пересування. Спутати — надіти пута. Спутаний кінь. Рос. путы, п. pęta, спільнослов. і індоєвр. слово від кореня rьp, rep, пруське ranto — пута, лат. pandere — висіти.

Путєря — сила, слово часте на Буковині, Гуцульщині та на Покутті. Не маю путєрі — не маю сили (рум. putere — сила, що походить з лат. possum, potui — можу, умію; potere — це припущений вульг. лат. інфінітивум).

Путівіль — місто, районний центр Сумської області. Розташоване на р. Сеймі з басейну Дніпра. Вперше згадується в Іпатівському літописі під роком 1146. Знаходиться на розпутьті доріг, звідси і назва.

Слово о п. І. 1187 р.: Ярославна рано плачет в Путивлѣ на забралѣ аркучи.

Путня — Слово путня — “відро” часте в західноукр. говорах і не відоме в говорах східноукраїнських. Словник Б. Грінченка III 502 подає з західноукр. джерел “путня — бочка” і “путина — посуда для молока”, а в значенні відро не зазначає. Слово постало з давньо-верх. нім. putina, с. в. н. büten, теперішнє Bütte — діжка або бочка. Нім. слово споріднене з лат. puteus — криниця. Слово “путня” через чеське putna і польське putnia досталося і до нас. Це саме слово з чес. мови проникло і в рум. мову, де набуло форму putină і значення діжка для молока або капусти. Існує і річка Путня в басейні Дністра. М. Т. Ятко (Топ. словн. дов. Укр. РСР) подає як етимон рум. путина. Одинадцяти томний словник укр. мови подає три значення діал. “путня” діжка, цебро або відро.

Путь, -і — ж. р. дорога, рос. путь, пути — ч. р. ст. сл. поуть (через носове у) це дорога, те саме і болг. път і сrb. пут, п. рас, -cia, праслов. *pot спорідн. з д. інд. panthas — стежка, авест. panta — шлях, прусське pintis, лат. pons, tis — міст, гр. pontos — море, шлях через море, вірм. hun — брід, нім. finden — знаходити, д. індоєвр. *pont — дорога повна небезпек, подолання. Див. напучувати.

Слово о п. І. 1187 р.: Великому Хрѣсови влъкомъ путь прерыскаше. 36.

Т. т.: Игореві князю Богъ путь кажесть. 39.

Одно путемъ правымъ што идеть от того лѣсоу (XV ст. ВС 38).

В давнину слово було чоловічого роду.

Пух, -ху — дрібне, ніжне пір'я на тілі птахів, м'які волоски на тілі тварин або на листі рослин. Від нього: пушок, пуховий, пухнастий, пухатий, пухлий, пухнути. Пухнастий — це ніби вкритий пухом, але є і напухати, пухір, пуховиця, пушина. Слово все-слов'янське. Ст. сл. пухати — дуги, опухнути (друге у носове), пухль. Є відповідності і в індоєвр. мовах. Преображ. 157.

Пуцувати — зах. укр. з п. pisować, а це з нім. putzen; на Сході не вжив., тут тільки — чистити.

Пуць! — звуконаслід. скорого паду на землю, як баць. Звідси пўцнути — упасти з гуком.

Пушка — рідко це гармата, рос. пушка. Слово пушка походить з сер. верх. нім. buhsa, нім. Büchse, лат. buxea, гр. ryksis

— це ствол від гармати, гвинтівка, рос. винтовка. В п. мові XV-XVII ст. слово *puszka* означало гармата, тепер воно збережене тільки як основа в похідних словах, тоді як із значенням гармата використ. слово *dzialo*.

Пу́ща — великий, дрімучий ліс, хащі, п. *puszcza*. У давній мові пу́ща — пустеля.

Лекс. 1627.472: Хорів — пу́ща.

Назва драм. поеми Лесі Українки “У пу́щі” символічна, але вона відповідає і в прямому значенні, бо міста великих просторів Сполучених Штатів Америки і дотепер показують, що вони повстали на місці вирублених густих лісів.

Пу́щення — останній день вживання скромної їжі перед великим релігійним постом. Від дієсл. пустити.

Пха́ти — 1. штовхати. 2. швидко засовувати щось кудись, запихати, пхати біду — жити погано, пхати носа — вмішуватись де не треба. Звуконаслідувальне. Див. пхиць!

Лекс. 1596.25: Рѣю — волоку, шарпаю, пхаю. Рѣяніє или рѣніє — шарпанье, попыханье.

Т. т. 32: Отрину — отопхну, оттрясу.

Лекс. 1627.169: Порѣваю — попыхаю, пхаю.

Пхе! пхи! пху! — звуконаслідування обридження. Звідси пхékати, пхїкати, пхўкати.

Пхїкати — звуконаслід. незадоволення дітей.

Пхиць! — рухонаслід. пхання. Звідси пха́ти, пхицьнути, пхання, випихати, запихати й ін. З прамови.

Пчих! а пчих! — звуконаслід. чихання. Звідси: пчихати, пчїхнути. З прамови.

Пшик! — звуконаслід. шипіння. Звідси пшікати. Пшик — також ніщо, марне.

П’ядь — давня східнослов. міра довжини, яка дорівнювала відстані між кінцем розтянутих великого і вказівного пальця. Чверть аршина.

Ни... пяди в дуброву Свинюскую без упроса не идоуть (Луцьк, 1475-1480 Арх ЮЗР 8 IV 21).

П’ядь як міра довжини часта в Біблії. Див. Вихід 28:16, 39:9, Пс. 38:6, Ісаїя 40-12, Єзекієль 43:13.

П'яний — який спожив забагато алкогольних напитув. Перен. очманілий, нетверезий. Див. пити, піаний.

О которех штож частокрот находят на пьянии люди (XV ст. ВС 27 зв).

П'яниця — той, хто п'є багато спиртних напитув, постійно напивається.

Лекс. 1627.155: Піяниця.

П'янство — хвороблива пристрасть до спиртних напоїв.

Лекс. 1627.454: Сікера — хмѣльный напиток, п'янство.

П'ястук — в укр. літ. мові зовсім не вживається, в східних наших говорах зовсім не знане, пор. п. pięść, pięstka. В нашій мові тільки кулак. Народна пісня: Постелю сірячину, а в головах кулачину. У Нечуя-Левицького: Давай місити кулака́ми по спині.

П'ястук — слово всеслов'янське, ц. сл. piestь, чс. piěstj, рос. пясть. Співставляється з ним. Faust — кулак.

П'ятá — задня частина ступні, рос. пята, п. pięta. Названо від крокувати, ступити; гр. pateomai — ступаю, лит. pentis; див. оп'ять.

Лекс. 1627.412: Іаков — запинател, п'ятá, стопá.

П'ятдесят, р. в. п'ятдесяти або -тьох — ст. сл. п'ять десять, цебто п'ять десятків.

П'ятерáкий — арх. п'ятий

Лекс. 1627.422: Кинтіліан — пятеракий.

П'ятнадцять, р. в. -дцяти — в З. У. п'ятнайцять, ст. сл. п'ять на дестатє, патнадесать, п'ятнадцать.

П'ятниця — п'ятий день тижня.

Слово о п. І. 1187 р.: З заранія в пяток.

У нього “сім п'ятниць на тиждень” кажуть про людину несталу, що міняє свої переконання або свої настрої.

П'ятсот — перше т ствердло під впливом дальшого твердого складу. Звичайно не відміняється або р. в. п'ятисот, п'ятьохсот.

П'ять — первісний числівник дорівнює числу пальців на одній руці.

Всеслов'янське і індоєвр. слово. Пор. гр. pente, лат. quinque, інд. панса, давньонім. fimfto, нім. fünf.

Р

Р — дванадцята буква української азбуки, в ц. сл. зветься “рци” — кажи, говори. Цифрове значення 100.

Раав — жін. ім'я. Раав або Рааб була жінка коханка, яка приховала згідно 2 глави з старозавітньої книги Єгошуї розвідників висланих Єгошусю до Йєрихону. Оскільки вона була неєврейкою не могла мати єврейське ім'я, проте в лексиконі Беринди робляться аж дві спроби винести походження цього імені з староевр. мови.

Лекс. 1627.448: Раав — пышная, мощная, або замъшанье чинящая.

Т. т.: Раав албо Рагад — пространство — пространство, широкая, або улица.

Раб, раба́, раби́ня — невольник, людина, яка втратила свої права і залежна від іншої; слово вживається і в переносному значенні, можна бути рабом власних нахилів або пристрастей. Ст. сл. рабъ — всеслов'янське з пракореня *ogъ, індоєвр. *ogbhо — малий, маленький, дитя, сирота, невільний робітник. Ст. сл. синонім: робъ. Сюди відноситься й робак, робацтво, робачок (із значенням черв'як), хроб, хробак, хробацтво, хробачний, хробачник — лік від хробаків, хробачок; сюди ж парубок, з паробок, робити, робота, робітник, робітничий, роботящий і т. ін.

Раб, робота, робити — слова одного кореня, те саме в Біблії, пор. давньоєвр. eved, avodah, toavod (Второзаконня 23-36, 25:39).

Релігійне значення: покірний божій волі:

Гсди помози рабу своєму юрю болковичю создавшему црквь и олтарь (1350 Р 8).

Лекс. 1596.25 б: Раб — неволник. Работá — неволя. Рабій — неволничій. Порабошаю — зневоляю.

Лекс. 1627.200: Раб — неволник, слуга.

Бенкартъ — прелюбодъичищъ, рабычищъ, блядь. Син. 6.

Рабат — зах. укр. зниження ціни з італ. gabatto від battere з лат. battuere — бити (кельтійського походження), п. gabat.

Італійці були першими купецьким народом Європи і від них по всій Європі розповсюдилось багато термінів подібного змісту.

Раббаніти — рідкісне визначення євреїв, які визнають окрім писаного закону ще і усну традицію зафіксовану в Талмуді.

Ра́бин — служитель культу в євр. релігійній громаді, ст. сл. равви, рос. раввин, п. rabbin. Див. Равві.

Рабо́та — у давній мові рабство. Суч. ра́бота — праця.

Рабо́та́ти — давня укр. вимова, виконувати невіленьницьку, кріпацьку працю. У сучасній укр. мові вживаються тільки слова робити, працювати.

Равві́ — гр. rabbi, євр. rabbi — мій пане від арамейського слова rav — великий; пізніше кінцеве -і (мій) перестало відчуватися як і в слові adoni з тим же значенням, і воно стало визначати “пан”, трохи пізніше — титул ученого, учитель. Так само й rabbani визначало “пан наш”, пізніше просто “пан, учитель”, rabban — титул. Слово равві зустрічається у Матвія 23:7-8.

Равву́ні — У Новому Завіті титул раббан, яке носили деякі учителі закону у євреїв появляється як звернення до Христа у формі раббані — учителю наш. Марко 10:51, Йоанн 20:16. У ашкеназійській вимові, тобто у вимові євреїв, які походять з Німеччини, у тому числі і тих, які проживали в Польщі і Україні, це слово вимовляється раввуні.

Лекс. 1627.448: Раввуні — учитель або майстер.

Рагу́їл — чол. ім'я, на Україні відоме в XVI-XVII ст. Євр. походження, теофорне ім'я тобто ім'я, яке має в своєму складі слово “ел” — Бог.

Лекс. 1627.448: Рагу́їл — познавайте Бога, або умѣтность Божая.

Ра́да — те саме що порада. Оскільки люди, які вибрані або призначені для керівництва іншими між собою радяться, слово це вже в німецькій мові (див. ратуша — в чеській і польській rada) має політичне значення. На Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст. радою називали загальні збори козаків; чорна рада, див. назву роману Пантелеймона Куліша; це були збори нерестрованих козаків. При гетьмані на Запоріжжі діяла рада генеральної старшини. У XX-му столітті стало відповідником рос. слово “совет”. Наприкінці першої світової війни владу захопили в Росії, на Україні, деякий час і на Угорщині робітничі і солдатські ради, тобто делегати, вибрані з числа робітників хоч дуже скоро ефективна влада перейшла до комуністичної-більшовицької партії, яка стала контролювати ради. Політичний лад, який повстав на цій основі

назвався радянським — калька з рос. советский. На протязі всіх років соціалізму діяла Верховна Рада вибрана вже не тільки з числа робітників, а через прямі вибори всього населення хоч ці вибори були не дуже вільними. На місцях діяли обласні, міські і сільські ради.

Слово рада часто зустрічається у пам'ятках, які походять з XIV-XV ст. і у значенні порада, і у значенні радитись; раду радити і у значенні дорадчий орган верховного правителя, у значенні керівний орган церковних сановників, у значенні радник, у значенні намовляння, у значенні змова, а також у виразах: раду чинити, раду давати, ради ужити, а первісне джерело всіх цих значень у середньовіччю: гат:

Тогда мы, исъ нашею вѣрною радою дали есмо и потвердили есмо его правого всего имѣнія (Судомир, 1361 AGZ 6).

З добрымъ розмышленіємъ мног добрых люди ис правом оумѣющих рады оуживших и оу единствѣ воли нашеи осудили есмы (Медика, 1404 P 70).

Тут рады ужити означає взяти участь у нараді.

Лекс. 1596.27 б, Лекс. 1627.243: Совѣт — рада, порада.

Лекс. 1627.459: Сигклѣт — сенат, панове радныи, рада.

Т. т. 465: Ус — рада. М.Л.К.

Ра́ди, заради — прийменник для. Ст. сл. ради. У давній мові ставилося після слова з яким уживалось, напр. Бога ради. Слово веслослов'янське, д. перс. radiu з тим же значенням. В рос. мові також ради.

И того ради приймете отъ вседержателя Бога благодать и милость (Холм, 1440 Арх ЮЗР I IV,5).

Ра́дий — веселий, задоволений. Слово веслослов'янське і індоєвр. Д. інд. ardh — задовольнити, гр. arthomai — видужує. У давній мові радъ.

Слово о п. I. 1187 р.: Страны ради, гради веселиу.

Онъ не радъ бы былъ тому что межы вашею милостю зъ великимъ княземъ московскимъ таково дело сталося (1499 BD II 447-448).

Ра́дити — давати пораду. У давній мові означало також підтримувати когось, підпирати.

А мы при нѣмъ так же слюбюемы радити а сами держати непорушно (Ланчиця, 1433 P 123).

Али его милости кролю помагати и радити (Коломия, 1485 BD II 371).

Радо — на Наддніпрянщині не часто, тут звичайно кажуть охоче, радніше. У З. У. під впливом п. rado дуже часто. У давній мові радъ.

Мы хотим ради то учинити вам (1341 Р 2).

Радомишль — кол. Микгород. місто, районний центр Житомирської області. Розташоване на р. Тетереві у басейні Дніпра при падінні в нього р. Мики. Звідси стара назва Радомишля — Микгород, яка вперше згадується літописцем 1150 р. У “Книге Большому Чертежу” згадується Радомисль від особового імені Радомисл.

Радоші, -ів — ст. сл. радошти — веселощі. Див. радий. Остр. Євангеліє 1056 р. Луки 1:44: Възиграся младънецъ радощами в чръвъ моємь. У Кирила Туровського XII ст. Радощами Божія об та Маріїнська Єв. дає тут старіше радоштами. Тут форма “радощами” визначає причину і вже на дорозі до дієприслівника радісно.

Радше — дуже часто в З. У. на Сході зовсім не вживане, тут тільки скоріше, радніше, охотніше: Щоб охотніш козаки брались. П. Куліш, Чорна рада, 273.

Раз — однократність або багатократність дії в залежності від числівника який стоїть перед ним. У давній мові означало удар, крок. Подібна еволюція слова raam в д. євр. мові від значення удар, крок до однократності або багатократності дії. Див. разити. Раз, -зу — ім. чол. роду. В один раз — відразу, два рази двічі. Подвійне значення слова відображається у словнику Беринди:

Лекс. 1627.256: Толикоши — толко разов.

Т. т. 312: Язва, рана, раз. Язвлю — рану задаю.

Разврат — арх. слово живе в рос. мові, укр. роспушта. Синонім у давній мові развращеніє. Давнє значення слова “развращати” — перевертати, відвертати від нормального життя що й свідчить Словник Беринди.

Лекс. 1627.200: Развращеніє — вывернѣньє.

Разіти, разячий, виразний — ударяти. Етимологічні словники Брюкнера і Фасмера вважають, що корінь цього слова ст. сл. рѣзати — різати. Див. образ, зарізати, зараза. Переносне значення слова дивувати, уражати.

Лекс. 1596.12: Очи уразовыи то ест раненый albo удареный.

Тут первісне значення основи раз — удар, рана.

Раїстрь — див. реєстр.

Раїстрь книг пръвых правых кроля Казимера (XV ст. ВСХ 5 зв).

Raison d'être — фр. “смысл існування”, смысл, розумна підстава, головне. Див. резон.

Раїса — жін. ім'я, ст. сл. Раиса, вірогідний етимон гр. *radia* — легка, готова.

Рай — чудове місце, де згідно з християнським, мусульманським і частково єврейським релігійним уявленням перебуде по смерті душа. Ст. сл. раи, чс. *ráj*, рос. рай; вірогідно запозичено як і деякі інші рел. терміни (напр. бог, слово) з давньоіран. Авест. *gau* (чол. роду) означало багатство, щастя; д. інд. *gau, gas* (жін. роду) — це майно, скарб, *gauis* — дар, володіння, лат. *res* — річ, майно.

Біблійне поняття для раю це прекрасний садок гр. переклад *leimon* — лука усіяна квітами, цебто головне в фарбах, звідси райдуга чи веселка, а біблійне слово для раю *gan eden* — іншого слова навіть теперішня євр. мова, тобто іврит, для раю не має: *gan* — садок, *eden* — приємний. Книга Буття 2:8: І насадив Господь Бог Рай ув Едені на сході і там осадив людину (герб. *adam*), що її Він створив, *Eden* — це не географічне поняття, а прикметник.

Лекс. 1627.205: Рай — цвітник или сад.

З'явиться на полотні дільниця раю розташована в двісті кілометрів від південної брами і колючого дроту. В. Барка “Рай”.

Райдуга чи веселка — рос. радуга, болг. дъга, срб. дуга, чс. *duha*, ст. сл. дуга. Можливо, що початок “рай” з народної етимології до раї. Див. пояс.

Райком, райпартком — аббревіатура до районний партійний комітет.

Райя — 1. загальна назва податкового населення Турції, як турецького так і християнського, а з XVIII ст. тільки християн. 2. місто разом з навколишньою територією завойованою турками, яка знаходиться під їхньою адміністрацією. Слово походить з арабського. Раєю називалась і територія, яка оточувала село Дунавець у Добруджі, де жили задунайські козаки з їхніми родинами, коли після зруйнування Запорізької Сечі частина січовиків перейшла Дунай і прийняла турецьке підданство.

Рак, ра́ка — прісноводна безхребетна тварина з великими кліщами, яка, коли пересувається, робить враження що іде назад. Слово праслов'янське, лит. eške — кліщі. Напекти раків — осоромитися тому, що коли печуть раків, вони робляться червоними; рачині або рачачі очі — витрішкувані очі, звідси вираз “вирячити очі”. Лізти рачки, рачкувати — це пересуватись спираючись на обидві руки і обидва коліна. Зодія рака — до неї належать згідно астрологам люди народжені між 21 червня по 21 липня.

Рак, -у — злоякісна пухлина на зовнішніх чи внутрішніх органах людини, яка спричиняє тяжку, часто смертельну хворобу. Переклад лат. *carcer* з тим же подвійним значенням.

Ра́ка, ра́кка — труна з мощами святого. Ст. сл. рака, раклъ, болг. рака — труна з мощами, срб. рака — могильний склеп, словен. rakev — труна, склеп, чс. rakev — труна. Походить з гот. *arka* або з д. нім. *arke* — труна, лат. *arca* — скринька від *arceo* — запираю.

Лекс. 1596.25 б: Ра́кка — труна, гроб. Рака — ты ж.

Рака́ — пуста, легковажна людина, ст. сл. раке, гр. *raika* з д. євр. *reka*. У Мт. 5:22 читаємо: “А хто скаже на брата свого рака́, підпадає верховному судові”. Д. євр. *reka* — ледащо, нікчемний, пустий, блазень, виродок. Пор. Суд. 11:3: *apašim rekim* — пусті люди, *rekat* — порожньо, в порожні. 2 Мойсея 2:21, 5 Мойсея 15:13, Пр. 28:19; *rekim* — марні справи.

Лекс. 1627.448: Ра́ка — порожній або порожніючий. З сир. ты (укоризны слово). З лат. *concupiscens*, *concupiscens* (орично): блазен. Ра́ка — блазен, голота, гультай.

Ра́курс — з фр. *raccourci* — скорочений. Спосіб використання перспективи в образотворчому мистецтві і в кіно при якому краї зображуваного предмета виглядають наближеними і деякі розміри зменшені.

Рама́ — ст. сл., назва міста в Палестині, д. євр. *Ramah* — піднесений, високий. Див. Суд. 19:13, I Самуїла (I Царі) 2:1, Неємії 11:33, Єремії 31:15, Мат. 2:18, У/І/ Сам. 22:6, д. є. *ba ramah* — на висоті, ц. сл. переклад помилково въ Рамѣ.

Рамада́н або Рамазан — араб. дослівно: жаркий; дев'ятий місяць місячного року в мусульман, великий піст, найбільше

мусульманське свято Рамадан байрам коли вдень віруючі нічого не їдять і моляться, а починають їсти тільки після заходу сонця.

Рамéно і рама́ня, рамена — з давн. рама — плече; арх. сьогоднішнє використання діал. і поет. “Рамена” — назва збірки поезії львівського поета Романа Лубківського (1969). Ст. сл. рамо, болг. рамо, чс. game, п. gamie, пруськ. igmo — рука, плече, д. інд. igmas — плече, авест. agema — рука, плече, вірм. argukh — локоть, гот. arms — рука, лат. armus — верхня частина руки, нім. Arm — рука.

Ра́на — розрив у м'яких частинах тіла, ст. сл. рана, болг. рана, чс. gana — рана, удар, нещастя; спорідн. з д. інд. vgnas — рана, щілина, тріщина, vgnayati — ранили, алб. vagne — рана, vgas — убиваю, vgasije — убивство. У давній мові рана означало і шрам, рубець.

Лекс. 1596.34: Язва — рана, побитьс.

Лекс. 1627.312: Язва — рана, раз. Язвлю — рану задаю.

Лекс. 1627.323: Ра́на — близна, загоенои раны знак.

Близна — рана. Син. 7.

Blizna — це польське слово для шраму.

Ранг, рангу — фр., голл., нім., gang; п. ganga — ступінь в адміністративній або військовій ієрархії.

Ра́нити — заподіяти кому-небудь ушкодження на тілі. Див. рана.

Лекс. 1596.12: Очи уразовьи, то есть раненыи або ударен.

Т. т. 22 б: Уязвляю — уранюю, побиваю, ську.

Раніше — див. давніше.

Ра́но — 1. на початку якогось періоду. 2. вранці. Обидва значення наявні у давньорус. слові рано. Ст. сл. рано, рос. рано, болг. рано — присл., ранен; прикм. — в перші дні, в перші години, рано; чс. gano — ранок, gany — ранній. Етимологія невияснена, можливо спорідн. з гр. ardos — світанок, ardios — ранній; д. інд. vardhate — підносить, примушує рости.

Слово о п. I. 1187 р.: Позвониша в заутренюю рано. 36. Ярославна рано плачеть. 38. А быхъ не слала къ нему слезъ на море рано. 39. Другаго дни велми рано. Далече рано пред зорями.

Ра́нок, ранку — час відколи стає сонце до полудня. Добрий ранок — вітання. П. ganeк, чс. gano, білор. раниця. У староруській

мові: утро, зараніє.

Слово о п. І. 1187 р.: По вся утра (всіма ранками, кожного ранку).

Т. т.: С заранія до вечера.

Рантух, -á — головний убір заміжньої жінки в Галичині: біла тонка хуста, покривало, тонка бавовняна тканина. П. гаітуч з нім. Randtuch.

Лекс. 1596.26 б: Простірало албо рантух.

Раптом — присл. раптово, несподівано, нагло з п. gartem, а це з лат. gartus, garto — насильно хватаю. Пор. ще раптовий, раптовість.

Распря — арх. сварка, колотнеча, боротьба; ц. сл. распря рід раз и пья, від дієсл. прѣт, пьріу (з носовим у); рос. преть, прю; укр. перти, прю; болг. запра — забороняю; д. чс. prieti — загородити; праслов. *perti; лат. sperno — відштовхую, зневажаю; д. інд. sphurati — відштовхую ногою, кидається, здригається; авест. spraiti — підпірач, штовхнути; д. ісл. sporna — брикати.

Ратай — арх. плугатар, орач; болг. ратай; сrb. ратай, ратар; слов. rataj; д. чс. rataj; праслов. *artoys — орати; лит. arti — теж саме. Див. орач, ораний.

Слово о п. І. 1187 р.: Рѣтко ратаєвѣ кикахуть.

Лекс. 1627.206: Ратай — орач.

Ратиця, -і — копито. Б. Грінченко Сл. IV стор. 4, 7 припускає походження від слова рак, оскільки воно означає і залізні підкови підкріплені до підшов, щоб вони не сковзнули на льоду а ракітниця це синонім до ратиці — копито свині.

Ратний — стосовно до ратні, арх. Див. рать.

Слово о п. І. 1187 р.: Напльнився ратнаго духа.

Ратунок — діал. спасіння, п. ratunek; див. рятунок.

Лекс. 1627.166: Помоч, ратунок.

Т. т. 338: Ратунок мужескій.

Ратуш, ратушу чол. р. і ратуша ж. р. — вже в давнину були ці дві форми. Слово походить з сер. верх. нім. gathus — тепер дім міської ради. Це саме значення мало і укр. ратуша, але в пам'ятках зустрічається і значення дім судової палати.

Лекс. 1596.23 б: претор, ратуш, дом судовий.

Лекс. 1627.184: Ратуш — дом судовый, судилище.

Т. т. 240: Судище, судилище, ратуш.

Ра́тушний — арх. який служить у ратуші.

В Берестыи воит володимирски Луд а Сташко ратушныи личбу делали (Берестя, 1496 АЛРГ 78).

Згаданий ратушний служив при війтові, отже не в суді, а таки у міському самоврядуванні.

Рать, -і — арх. битва, бій, війна; ст. сл. рать — армія, військо, звідси арх. ратний — військовий; болг. рат; сrb. рат — війна; давньорус. ратити — ворогувати; корінь *ort; д. інд. rtis — напад, аганат — боротьба; авест. agatis — енергія; гр. eridos — сварка, змагання.

Слово о п. І. 1187 р.: То было в ты рати в ты плькы, а сицей рати не слышано.

Лекс. 1596.25 б: Рать — война. Ратую — войну точку. Ратованье — воеванье.

Рафаїл, -ла — чол. ім'я, ст. сл. Рафаиль, ім'я архангеля д. євр. Refael — вилічи Боже, лікарство Боже, поміч Божа, уціління Боже, Дух Божий.

Лекс. 1627.448: Рафаил — Дух Божий лікарство Божеє. Рафа — лікарство албо лікар.

Рах! рах-рах-рах — звуконаслід. жаб. Звідси рахкати — квакати.

Рахиль,

Рахиль, -і — жін. ім'я, ст. сл. Рахиль, д. євр. Rachel — овецька, яка годує ягня, народне Рухля. Матвій 2:18: Чути голос у Римі плач і ридання та голосіння велике: Рахиль плаче за своїми дітьми. Рахиль була улюблена жінка Якова і тому рахується як прамати євр. народу.

Лекс. 1627.448: Рахиль — овці, метафорично Вифлеєм.

Радій, Рахиль, Израїль оживе, Месія дасть йому життя нове
Л. Українка “Прокляття Рахилі”.

Рахманів — село Кременецького повіту на Волині. Тут колись був замок. Назва пов'язана з легендарними літописними рахманами, які провадили щасливе життя десь у далекій Бактрії. У XVI ст., коли околиця належала панам Ботовитиним тут працював книжник Кирило Транквіліон Ставровецький, який надрукував у місцевій друкарні Учительноє Євангеліє, яке було спалене разом з іншими книгами Ставровецького у Москві за наказом царя Михайла

Федоровича як єретичне.

Рахманний — тихий, лагідний, спокійної вдачі з араб., тур. рахман — милосердний. “Ой земле, ти рахманна і пухка” П. Тичина. Твори II, 1957, 8.

Рахмістр — п. rachmistrz — рахівник.

Лекс. 1627.430: Логофет — рахмістр, писар, рахованья и уважанья.

Логофет з новогр. logothetis був найвищий чин у Румунських князівствах, від видав канцелярією воеводи, керував державною радою і складав грамоти.

Рахування — перелічення, визначення кількості з п. rachować, а то з нім. rechnen, ім. rachuba. Вже в нім. мові стало і значення уважати на когось, рахуватися з кимось, рахувати на когось, тобто надіятися на когось. Форма рахування чисто українська по моделі “читання”.

Лекс. 1627.204: Уважанье, рахованье.

Рахувати — 1. називати числа у послідовному порядку. 2. визначати кількість, суму. Уже жаловальна грамота 1388 р. знає це слово: За п̄нязи рахуючи.

Лекс. 1627.22: Рахованый бываю.

Т. т. 251: Переличую, выраховую. Считаю — зрахую.

Т. т. 458: Рахуючи по шелюгу.

Рачитель, -ля — арх. рачити це була ввічлива форма висловити бажання, з ц. сл. ракнути (з носовим у). У давній мові це дієслово набуло багато значень — любити, дбати, погоджуватись, зволіти. Пор. і старочс. račiti, староп. račić — зробити, що зволіти, побажати.

Иж бысте з вас некоторы радныи выбравши к нам рачили зослати (Брест Куявський 1447-1492 ЛКБВ).

Отже рачитель це прихильник, дбайливець, той що любить щось.

Лекс. 1627.476: Книг Божественных рачителя.

Рашпіль, рашпеля — з нім. Raspel — напилок з насічкою у вигляді досить великих і порівняно рідко розміщених зубців. В З. У. рашпель, рашпля.

Рвати, -рву — перетворити щось ціле на шматки, ст. сл. рвати, болг. рывам, срб. рвати, рвем се — боротися, чс. rvati — рвати,

споріднено з лит. *gaveti* — полоти, д. інд. *gavati* — розбиває, дробить, дрібнить, лат. *guo, guere* — розвирвати, розкопати, *gutrum* — лопата, рискаль.

Ижбы онъ печати рваль або замки отбываль (Вільна, 1498 АЛМ 163).

Рéбе — див. равві. Форма у мові ідіш від слова раббі.

Ребéлія — з лат. *rebellum*, літ. бунт, повстання. В З. У. часто ребелія з польським *rebelia*.

Ребрó — скелетний утвір людини, який іде від хребта до грудної клітки. За біблійною легендою з Адамового ребра створив Бог йому жінку Єву. Переносно: гірські пасма, гірський хребет. Всеслов'янське і індоєвропейське слово, ст. сл. *ребро*, болг. *ребро*, чс. *řebro, žebro*, п. *žebro* споріднено з д. верх. нім. *girri, gibbi* — ребро, д. ісл. *rif* — ребро, д. верх. нім. *himi -teba* — череп, гр. *erefo* — покривати дахом, *ogofu* — дах.

А хотарь емоу выше страхотѣн гори жежиєю прост ребромъ диломъ (1400 Cost. I 27).

Придбавши костюм за місячний заробіток, він відчув, що в нього зрушені ліві ребра і поняття про соціалізм. В. Барка "Рай".

Ревáнш, реваншу — з фр. *revanche* в З. У. реванж з п. *rewanz*. 1. дія через яку хтось повертає іншому те добро або зло, яке той йому заподіяв. 2. повторня зустріч спортсмена або команди з тим же противником для змагання о першість.

Ревека,

Ревекка — жін. ім'я, ст. сл. *Ревекка*, д. євр. *Riv'kah*. Звідси сучасні *Рива, Ривка*. Солярський дав: *Ревекка* — оковування красою. Словарь русских личных имен Н. А. Петровського виводить ім'я з д. євр. *gavaq* — прив'язувати.

Лекс. 1627.449: *Ревекка* — угодованная або запертоє спротивенъє.

Ревеляція — лат. п. На Сході не вжив., у З. У. виявлення, викриття. В укр. мові слово має виключно релігійний зміст, і вживається по відношенню до самовираження утаємничених осіб через яких Бог виявляє свою волю. Напр. в євр. і христ. релігії вважають, що текст Біблії — реверсіяція.

Ревізія — перéгляд, обслідування праці чи діяльності від лат. *revisio* від *revidere* — переглядати. В З. У. ревізія кажуть і на поліційний трус.

Ревматизм, -му — літ. зах. укр. ревматизм — інфекційно-алегоричне захворювання суглобів і м'язів людини, з гр. rheumatismos — розтікання, гнояк, сповнений рідини від rheuma — потік.

Ревний — 1. ретельний, старанний. 2. гіркий, сумний. 3. щирий; п. gzewny — зворушливий, щирий.

Ревний не за розумом — частий на Наддніпрянщині вираз про людину, що робить ревно, але розуму на те бракує.

Спорідненим із словом ревний є слово **ревнивий** — непевний у вірності когось. Спільний корінь ц. сл. рвьнь — заздрісний, далі ідуть рвение — сварка, рвьновати — злоститись і рвьнивь — злосний, болг. ревнив значить сповнений ревності, п. gzewniwy — розхвилюваний. Ол. Брюкнер виводить всі ці слова з ц. сл. рюти — ревіти, праслов. *gwa — гнів, п. gzuć — кричати, д. інд. gavatī — кричить.

Але всі ці слова зазнали глибоких змін у своєму значенню, про що свідчить вже словник Лаврентія Зизанія:

Лекс. 1596.25: Рвеніє — мілованьє, ревнованьє, тож. Ревнуію — милую. Ревнителъ — милосник, ревность — милость.

Ревність, -ності — старанність. У давній мові — любов.

Лекс. 1596.24: Ревность о Бозѣ.

Лекс. 1627.476: Ревность имуща.

Ревнувати, ревності — перше значення: сильно любити. Звідси ревнителъ. Лекс. 1627.208 подає: ревную — милую, гаряче милую. Даліше значення — заздру, підозріваю в Лекс. 1627.208: заздру, ненавижду. Рос. ревность означає ревності тобто почуття ревнивої людини.

Ревті — див. ревний. Переносно це кричати про свої потреби. Пор. приповідку, що стала заголовком роману П. Мирного “Хіба ревуть воли як ясла повні?” Книга Йова 6:5 подає “Хіба реве віл, коли ясла повні?”

Регімент, -у — полк. Слово вживається в укр. мові рідко хоч і зустрічається в літературі. Одинадцятитомний словник укр. мови подає помилково значення “полк найманого війська”, хоч зах. укр. письменники, які там цитуються О. Кобилянська і П. Козланюк не могли мати у жодному разі на думці таке значення. Походить з лат. regiment — управління, когорта; нім. Regiment. М.Л.К.

Регламент, -нта — устав, статут. Року 1721-го вийшов

“Духовний Регламент”, який мав велике поширення на Сході. Слово походить з фр. *règlement*, що з лат. *regula* — правило.

Реготати, регочу, регіт, реготання — голосно кричати, сміятися; рос. мова знає це слово лише в діалектах, словен. *gega* — квакання, сrb. *rega* — буркотання, чс. *gehot* — сміх, іржання, словац. *gehot* — іржання, п. *gzegot* — квакання. Звукконаслід. слово як і рос. *хохотать* — сміятися голосно. Пор. і ст. сл. *гротати*, *грохотатель* — сміхун.

Лекс. 1627.48: Грохошу — регочуся.

Т. т. 277: Хлехощу — регочу́ся. Хлепéщу — ржу, регочу́ся.

Т. т. 280: Хохотаніє — реготаньєся. Хлехотаніє — рéгот. Хлехощу́, хлепеще — регочу́ся.

Реєстр, -у — список, письмовий перелік, нім. *Register*— книга записів, п. *rejestr*, лат. *registum* від дієсл. *regerere* — нести назад, переказати пізніше записувати, осн. дієсл. *gero, gestum* — це носити, отже фактично це заносити. В давнину це слово відносилось переважно до реєстру козацьких військ складеного поляками для оплати козацьких військ найнятих польською короною для охорони кордонів Речі Посполитої. Звідси слова реєстровий і нереєстровий козак (не занесений до списків). Але слово вживається і сьогодні із значенням реєстр.

Лекс. 1627.192: Причет — реєстр, поличеньє, пóчет.

Т. т. 251: Порахованьє, вкupu зобраньє, реєстр.

Т. т. 291: Оглавленіє — сума, рéсстр.

Режим, -у — 1. спосіб регулювання певної діяльності, функціонування — режим економії, режим ріки, постільний режим, санаторний режим; про певний спосіб життя розрахований на повернення здоров'я. 2. політичний режим — спосіб управління країною. Напр. монархічний режим. З лат. *regimen* — управління через фр. *régime*. Це слово вживалось під час панування соціалізму у Східній Європі його критиками іноді з негативним забарвленням по відношенню до цього управління. М.Л.К.

Резерв, -у — лат. *reservo* — кладу у бік, нім. *Reserve* — запасне військо. Трудові резерви — молодь, що готується стати робітниками у спеціальних школах. Частина війська на яку розраховується на випадок війни.

Резерва — зах. укр. стриманість з п. *rezergwa* — заховуватись з резервою.

Резіна, резіновий, резинка — з лат. *resina* — смола, лат. пішло в Європу. З гр. *retine* постало ст. сл. ритина. Кн. Буття 37:25: Їхні верблюди були повні фіміяму і ритини, тут ритина гебр. *pechot* — гума. Слово резина добре відоме в рос. мові, в укр частіше гума. Однак тепер стала поширена жувальна резина: калька з англ. *chewing gum*.

Резолюція — 1. постанова, рішення. 2. напис службової осоч на заяві в якому міститься коротке рішення справи фр. *resolution* з лат. *resolvo* — розв'язую. “Прийняти резолюцію” — калька з фр. *prendre une résolution* — прийняти рішення, цебто постановити, рішення.

Резон — фр. *raison* — розсудок, причина, аргумент. “Ізложеної в отвітних речах твоїх резони” Котл. Нат. Полт. Дія I, ява II. Звідси резонер — літ. персонаж, що дає моральну оцінку поведінки інших персонажів, резонерство — схильність до повчальних промов, резонний — розсудливий, резонно — правильно, резонувати — розсуджати.

Резурекція — з лат. *resurrectio* від *resurgo* — підношуся, встаю. Вжив. на З. У. на Наддніпрянщині тільки Великодня утрєня.

Резюме — короткий зміст; не відмінюється, з фр. *résumé*, лат. *resumere* — підхопити, повторяти..

Рейвах, -у — безладна біганина, метушня; безладно розкинуті предмети; гармидер, галас. З д. євр. *revah*, нове *rejvach* — розширення, зиск, в новій мові синонім до слова ярмарок. Коли декілька євреїв говорять про зиски, про *rejvach*, то здійснюють галас названий рейвахом.

Рейтузи, рейтуз — з нім. *Reithosen* — штани в обтяжку.

Requiescat in pace — хай спочиває в мирі! Див. покій.

Рекрут, -та — новобранець до війська, з нім. *Rekrut*, що з фр. *recrue* з дієсл. *recroître* — рости заново тобто поповнення, відтворення війська. В народі кажуть іноді некрут, як результат нар. етимології.

Ректі, реку, речеш, гуцульське речи — арх. говорити, сказати, часто вживав Куліш, рос. діал. ст. сл. решти, реку (носове у), наказовий спосіб рьци, болг. река, срб. речем, ретьи, словен. *rečem*, чс. *rku*, їці, праслов. **rekti*, **reko*, лит. *rekti* — кричати, д.

інд. gasaуatі — привести в порядок, готувати, гот. gahnjan — розраховує, лат. gasso, gassage — кричати як тигр, д. ірл. geivum — крик. Див. нарікати. Тохарське gaка, geki — річ, слово. Див. Черных. 26.

Слово о п. І. 1187 р.: И рече Игорьь.

Т. т.: Жены Руская въсплакашась, аркучи. 20. “Аркучи” перекладається тут як голосячи отже це те саме, що лит. gekti — кричати.

Т. т.: И ркоша бояре князю. 24.

И тые Токаревскіе рекли: мы дей вамъ не бороним стада... паствити тамъ (Кам'янець, 1495 АЛМ 85).

Рци одно слово: люблю вас пане возний. Котл. Нат. Полт. дія І ява 2.

Релігія — форма суспільної свідомості, яка характеризується вірою в надприродні ества або сили, відправою певних обрядів і існуванням певних відповідних організацій і інститутів. Запозич. через п. religia з лат. religio, яке походить з дієсл. religare — прив'язувати, бо релігія прив'язує людину до надприродних сил, які нею керують. Тому цікавою представляється наявність в пам'ятках форми релія або релѣя, яке нагадує фр. дієсл. reliev — зав'язувати заново з того ж лат. дієсл.

Слово зустрічається і в рос. пам'ятках зокрема в кн. Куракина.

Лекс. 1627.11: Набоженство — Релія.

Т. т. 40: Вѣра — Релѣя.

У літ. мові вживається як синонім до сл. віра: Якої ти релігії? Як шкільний предмет кажуть Закон Божий. М.Л.К.

Реманент інвентар. Обидва слова вживаються в нашій мові, але реманент частіше. Академічний Рос. укр. сл. 1929 р І 183 пояснює, що “реманент” — це сільсько-госп. інвентар. У нього добрий реманент: плуги, борони, воли, коні. Слово латинське remanentum — остаток, в польськiм remanent — готівка, залеглий податок, так і в мові західньо-українській, у східньоукраїнській і в мові літературній реманент такого значення не має.

Ремесло, -ла — виконання ручного мистецтва як дрібне виробництво, ст. сл. ремство, срб. ремъство, ремезъство, чс. remeslo, д. лит. remesas — ремісник, remestas — ремесло. Етимологія неясна.

Гандле и куплю в рынку и в клетках и по улицах з мещаны

заровно отпраовати и успывать мають: ремесла вшелякія робыти (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Лекс. 1596.31 б: Художество, ремесло. Хитрость — ремесло.

Ремісник, -ка — людина занята ремеслом.

Лекс. 1627.50: Дебело — художник — грундаль, ремесник грубого ремесла.

Т. т. 277: Хитрець — художник, ремесник. Хитрость — ремесло ручное.

Ремонт — фр. remonte, первісно поповнення кінського складу. Означає виправлення всяких пошкоджень. Див. репарація.

Рента — фр. rente, італ. rendita з лат. redditа від дієсл. reddo — повертаю. Первісне значення — річний доход. Суч. значення — доход від капіталу: землі або майна. Рентабельність — фінансовий результат певної економічної діяльності, який проявляється у здобутті певних доходів, які більші від витрат, фр. rentable, нім. rentabel.

Рентьє — фр. rentier, людина, яка живе з доходів свого майна.

Репарація — справа, поправа, відшкодження, лат. reparatio.

Репарувати — направити, ремонтувати, лат. reparare. Обидва слова вживають переважно на Зах. Укр.

Repetitio mater studiorum — повторення є матір'ю тих, які вчать. Лат. вислів про користь повторення для зафіксування знань.

Репетувати — галасувати, старе слово, а нове — репетирувати — повторяти (вживається з “ир” хоч воно чуже укр. мові). Обидва слова походять з лат. repeto — повертаюся, вимагаю назад, повторюю.

Репресований — урядово покараний, нове слово. Ти син репресованого, людини, яку названо ворогом народу. Ол. Гончар, Людина і зброя. 23. З лат. repressor — який обмежує від reprimo, repressi, repressum — обмежувати, здушити.

Репутація — добра чи погана думка, яку мають люди про когось, тобто слава, фр. reputation від лат. reputatio — роздум. Синонім до нього реноме́ з фр. renommée, н. renomа. А все таки найкраще це чисто укр. слово, яке вживає Шевченко у вірші П. С.: “Не жаль на злого, коло його і слава сторожем стоїть, А жаль на доброго такого, Що й славу вміє одурить.”

Республіка — суспільний лад протилежний монархії, коли людина, яка стоїть на чолі держави не унаслідувала цю владу, а вибирається прямо або не прямо; на чолі республіки можуть стояти більше людей, як напр. у Римі тріумвірат, але звичайно в результаті боротьби за владу таке многовладдя недовговічне. Слово походить з лат. *res publica* — публічна справа, тобто влада у державі публічна, не зосереджена в руках одного індивідуума, п. і зах. укр. республіка з італ. *repubblica*. Республікою вважали колись і поляки свою виборну монархію, тому назвали її *Rzecz Pospolita* — Річ Посполита, що є калькою слів *res publica*. Звідси слова республіканець, республіканський.

Реставрувати — з лат. *restaurare* через нім., рос. реставрировать. Лат. *restauo* — це влаштовую, повторюю, освіжую звідси можливе по моделі *instauratio* слово *restauratio*. Напр. монархія була реставрована у Франції після падіння Наполеона і наступив період реставрації. Реставрація — це також відновлення у первісному вигляді творів мистецтва і існують реставратори — фахівці, які відновлюють малюнки, статуї, будівлі і т. д.

Ресторан, -у — одиниця громадського харчування з власною кухнею, де за платню подають страви і напитки. З. фр. *restaurant*. Під впливом п. *restauracja* вживають іноді і сл. ресторация або реставрація, що не цілком доречно, але відповідає вживанню нім. *Restauration* на берегах Рейну і німецької Швейцарії, тому і деякі французи вживають сл. *restauration* з таким значенням.

Ресурси — запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби, фр. *ressources* з лат. *resurgo* — виникаю знову.

Ретушер — з фр. дієсл. *retoucher* — підмальовувати. Ретушер — це людина, яка виправляє фотознімки, негативи.

Ретязь — арх. ланцюг, діал. залізний засув, рос. ретязь — ланцюг, ц. сл. ретязь, п. *wrzeciądz* — ланцюг, засув, чс. řetěz — ланцюг. Вірогідно давнє слов'янське запозичення з германського д. ісл. *rekendr* — ланцюг. англосакс. *rasente* те ж саме.

Лекс. 1627.201: Завора, рыгэль, ретязь.

Рефекторій — їдальня у католицьких монастирях і колегіях. З лат. *refectio* — відтворюю, готую, освіжую.

Реферат — нім. *Referat* з лат. *refero* — доповідіаю. Короткий виклад у письмовій формі або усно перед аудиторією з науковим

або літературознавчим змістом.

Реферéндум — опитування населення в якому політичному питанні, щоб сам народ з більшістю голосів вирішив якусь дилему. Лат. дієсл. *refero* у цьому способі означає “нехай доповідає”.

Рецепт, -ту — з лат. дієсл. *recipio*, *recerpi*, *recertum* — означає затримувати, повертати, приймати, вбирати, а ім. *recertum* означав первісно тільки зобов’язання. Рецепт — це 1. склад медичинського препарату. 2. припис від лікаря. 3. склад якогось блюда.

Рецидів, -діву — повторення злочину, лат. *recidivus*, те що повертає назад, що кидає назад від дієсл. *recidio* — падаю назад. Рецидивіст — це людина яка два або кілька разів зробила злочин.

Реченéць, реченця́ — строк, давня форма річенець, від слова рік, рок-ен-ець, див. нарікати.

Речник — той що промовляє в ім’я якоїсь справи чи напряду. Від староукр. ректи, речи; див. нарікати. У давній мові речнік — це уповноважений судовий оборонець.

Кажний може́ть имет речніка у прав кажноуму члвкоу надобе ест оборо́нне правьное (XV ст. ВС 12 зв).

Лекс. 1627.40: Вѣтій — ретор, оратор, прокуратор, рѣчнік, хитрословець.

Решетіти — наробити на чому дірочки як в решеті. Десятки дробин зрешетили всю голову. Ст. III. 68.

Решето, решітка — грати пор. д. євр. *gešet* — сітка, грати. Етим. сл. Брюкнера і Фасмера-Трубачева не дають ясної відповіді на етимологію цього слова.

Решта — всі, інші, все інше з ним. *Rest* — остаток, а то з лат. *restare* — зостатись. Див. зрештою.

Ржа — давнє ржа, але частіше іржа — окисел, оксид, який утворюється на залізі і сталі, якщо вони довший час лежать у вологості. Їсть як іржа залізо. М. Вовч. 1. Слово пішло від барви, пор. рудий, отже корінь рѣд, ц. сл. рдѣти — червоніти, срб. рдяти — іржавіти, рос. рдеть — червоніти, ржа — іржа пор. нім. *Rost* — ржа і *rot* — червоний.

Ржати — кажуть про звук, виданий кіньми. Коники ржали. Укр. пісні Максимовича. 7. Див. іржати.

Ріба — водяна тварина, яка має холодну червону кров, крильця для плавання і яка дише через бронхії. Всеслов'янське слово спорідн. з нім. Raure — черв'як, гусінь, д. верхн. нім. gurra. На думку М. Фасмера (Етим. слов. рус. яз. М. 1987 т. III ст. 526) слов'янське слово є табуїстичним і замінило давніше зьвь, яке відповідало лит. zuvis — риба, гр. ihdos, вірм. jukn, бо рибаки уникали вживати це слово через співзвучність із дієсл. звати (Див. і Черных, 13).

Потуль ему волно сено косити и рыба ловити (Луцьк, 1447 Арх ЮЗР 8 IV П).

На безриб'ї і рак риба — приповідка, при недостатчі все добре. Те саме і рос.

Ріга — їздити в Ригу, вираз запозич. на З. У. з польського і означає блювати. Рига це столиця Латвії, а назва подібна до "ригати".

Ріга́ти — повертати спожитий харч, блювати, діал. вонітувати, п. gzygać, чс. rihati, рос. рвать, а рыгать — це видавати голосний звук при викиданні газів з шлунку. Праслово, ц. сл. рыгати, гр. epyge — викидки, лат. egugere — блювати. Спрідн. з словом рик.

Лекс. 1596.31 б: Отригаю — выригаю. Отриганіє — выриганье.

Ригорізм, -му — суворе додержання якихось правил чи приписів моралі чи ін. З лат. rigor — суворість.

Рігель, рігль — горизонтальний елемент деяких будівельних несучих конструкцій, у зах. укр. говорах — засув. З нім. Riegel — засувка, розпірка, п. rygel. Йому відповідає ст. сл. веріа.

Лекс. 1627.21: Вєрія — завора, рыгѣль, одвѣрный, ретязь, ланцух, замок, колодка, клямка.

Т. т. 200: Завора або запора, рыгель.

Ридання — тяжкий плач. Див. ридати.

Лекс. 1627.211: Риданіє — ревний плач, смутный плач, жалобный плач, смуток, нарѣканье, хліпанье, лямент рыдателный.

Ридати — тяжко плакати, захлинатися від плачу, болг. ридая — ридаяю, срб. ридати — стогнати, чс. rydati. Пов'язано почерез чергування голосних з давньочс. ruditi — затьмарювати, засмучувати, луж. zrudić — ображати, zrudny — сумний, лит. gauda — плач, д. інд. goditi — плаче, оплакує, rudati — те саме, авест. raosta — він

плакав, лат. *rudo, rudere* — ревити (про осла), кричати, англосакс. *geotan* — плакати, д. ісл. *gauta* — ревити.

Лекс. 1596.26: Рідаю — хліпаю. Ріданьє — хліпаньє.

Лекс. 1627.211 Ридаю — ляментую, ревно плачу, хліпаю, восклицаю.

Ридикюль, -кюля — заст. з фр. *réticule*, лат. *reticula* — жіноча торбинка, сумка. Спочатку назва стосувалась сітки до волос (лат. *rete, retis* — сітка), далі стосувалась сумки, яка була зроблена з сітки. Далі чи то через те, що ці торбинки були смішними, чи то через звукову подібність це слово злилось з французьким словом з значенням комічний — *ridicule* і стало вимовлятись ридикюль. У цій формі вживалося і в нім. мові головню в минулому столітті, де означало в'язану робочу торбинку для жінок, так проникло і в угорську, польську і українську мови.

Риж — див. рис.

Різа, мн. різи, ц. сл. риза — перше значення одяга, вбрання. Пізніше значення — вбрання церковне, опарати. Пор. чорноризець — монах. Від дієсл. *різати*, ц. сл. *рѣзати, рѣжу* (з носовим у). Але етимологія непевна, згідно М. Фасмеру могло бути і запозичення.

Лекс. 1596.15: Різа — ша́та. Измѣна риз — пара шат.

Лекс. 1627.36: Рыз — шат.

Т. т. 209: Риза, одѣяніє, одѣжда — шата, барва, плащ.

Т. т. 323: Рызa — верхня сукня, одѣжда.

Рик! рiku-рiku! — звуконаслідування рiku скотини. Звідси *рйкати, рик, рйкання*. З прамови.

Рйкати — кричати. Від *рик*.

Слово о п. І. 1187 р.: Храбрая дружина рыкають акы тури. 29.

Рйковка — назва горілки в СРСР за час коли Риков був головою Раднаркому. Мала 42 градуси (царська мала 40 градусів).

Рим — столиця Італії, місто з якого почалось піднесення світової держави, римської республіки а пізніше імперії, називалось *Roma*, але у слов'янських мовах о послідовно переходить в **ы**. Походження назви етруске і оскільки етруска мова до сьогодні не зрозуміла то і значення цієї назви неясне. Але укр. словники XVII ст. пробують пояснити цю назву по-своєму.

Лекс. 1627.449: Рым — мощная або потужная, або потрібная ел. Мѣсто влоскоє.

Ріма — з гр. *rhythmos* — розмірність. Звуковий повтор переважно наприкінці рядків вірша, хоч бувають і внутрішні рими. Первісна роль рими це сприяти запам'ятовуванню тексту, отже роль мнемотехнічна, бо в давнину коли не було ані паперу ані друку книги були рідкісними і дорогими, тому вони писались різміреним текстом, а пізніше починаючи з середньовіччя латинські тексти були римовані. Поступово, коли мнемотехнічна роль рими частково відпала все більше посилилася їх роль у милозвучності поезії.

Рімар — сідлар з нім. *Riemer* з *Riemen* — ремінь. Див. лимар.

Лекс. 1627.273: Усмошвец — рімар, швец.

Рімма — Святий з скіфського народу I в., пам'ять 20-го січня. Скіф кидання.

Рімський — прикм. до слова Рим. У давній мові “рымский законъ” — це католицьке віросповідання.

И ты... дочерь его ноудишь прыступити къ римскому закону (1499 ВД II 448).

Рінок — міська площа, торг, базар. У Львові назва центру міста — Площа Ринок. Сер. верхн. нім. *ginc* — вільне місце оточене валами і деревами, суч. нім. *Ring* — коло, перстень. Пор. центр сучасного Відня *Ring*. Загальне значення безар зафіксоване з XVI ст. староп. *гунк*.

Лекс. 1596.30 б: Тържище — рынок, торг.

Лекс. 1627.102: Купилище, торжище, рынок.

Т. т. 346: Аппісв торг — имя Рынку римского.

Ріншток — ринва, труба або жолоб для стікання води. Ринва з нім. *Rinne* від *ginnen* — текти. “Попасти з-під ринви на дощ” — з меншої біди попасти в більшу. Риншток має те саме походження, нім. *Stock* — це палка. Слово риншток запозич. в давніх словниках з п. *gynsztok*. У п. мові це слово розвинуло і інше значення — декласовані елементи, що також відображено в Беринди.

Лекс. 1627.193: Приятелище — риншток.

Т. т. 256: Ток — рура, ринштѣк.

Рип! рипу-ріпу! — звуконаслід. скрипу. Звідси: рипати (двері, чоботи) і рипіти (вози, ворота, черевики), рипучий, рипання. З прамови.

Рипіда — кружок в держалні з зображенням Ангола з гр. Ripidion від rípidzo — вію, махаю. Уживається в Архиерейській богослужбі.

Лекс. 1627.449: Ріпіда — вахляр, махало, оганка.

Рис, рісу — зах. укр. риж, їстівна рослина з родини злакових, а також сім'я з цієї рослини. З нім. Reis, п. гуґ, італ. riso, лат. oryza з грецького.

Риск, ріску — можлива загроза нещастя або неприємності. На свій страх і ризик. Фр. risque, англ. risk, італ. rischio або risico, п. gusyko, зах. укр. ризико.

Рискáти — бігати, їздити в пошуках кого-небудь, рос. рыскать, п. gusc, ц. сл. ристати і рискати. Корінь rit-, лит. ritu — котити навколо, raitas — їздець, ristas — швидкий.

Слово о п. I. 1187 р.: Рища в тропу Трояню.

Рисувáти, рисую — креслити, рос. рисовать, п. gysować, нім. Riss має значення розрив, але і зображення чогось пером особливо в будівництві і вимірюванні ґрунту. Це неточне вживання слова перейшло і на дієслово geissen, яке також означає і рвати, але часом і рисувати.

Рись — великий хижий звір родини кошачих з гострим зором. Живе в лісах Східної Європи, хоч став дуже рідкісним, рос. рись, п. гуґ, болг. рис. Наукова назва рися — лінкс. У Беринди пояснення неточне:

Лекс. 1627.443: Пáрдус — рысь.

Ритм — гр. rythmos — лад, міра, стройність. Ритм є основним структурним елементом вірша, який проникає в підсвідомість і спричиняється до зачарованості поезією. Ритмічну структуру укр. вірша визначає певне розміщення наголосів і будова кляуз — закінчення рядків.

Рітор, -ра — у стародавній Греції та Риму оратор, промовець або вчитель красномовства, у братських школах України і колегіях — учитель риторики — красномовство, ірон. людина, яка гарна говорить, але нічого не каже. З гр. rhetor з слова rhetos — домовлений, rhetra — умова, egeo — кажу. Див. рота.

Лекс. 1596.5 б: Вѣтія, рітор, ора́тор, красномовца.

Лекс. 1627.40: Вѣтій — рітор, ора́тор, красномовца, прокура́тор, хитрословец.

Т. т. 463: Форменний, ритор.

Т. т. 476: Мануйла Рітора.

Риторика — наука про красномовство тобто про мистецтво виголошувати промови, які добре продуманим розвитком аргументів мали б особливий вплив на аудиторію. Отже риторика — це галузь мистецтва слова, споріднена з поетикою. В давнину риторика була дуже потрібна у політичній боротьбі і в судах, у Середньовіччі в церкві. Тому риторичку здавна вивчали в учбових закладах.

Лекс. 1627.449: Риторика — лѣпоглаголаня. Наука третяя от свободных.

Беринда має тут на увазі учбовий предмет у колегіях, який входив до розряду вільних наук, які протиставлялись богословським.

Ритуал, -лу — релігійний обряд, який розгортається згідно з певними правилами при народженні, шлюбі і т. д. з лат. ritualis — обрядовий, ім. ritus — це релігійний звичай, звичайн взагалі.

Рицар, рицаря — з сер. верх. нім. riter, тепер Ritter, але частіше лицар. Див. лицар. Рицар — це кінний воїн шляхетного стану. На Заході існував спеціальний ритуал посвячення в рицарство. Рицар — це також дворянський ранг нижчий від барона. Староч. гутієф, п. гусерз, у давніх укр. пам'ятках слово зустрічається у формі ритеръ або рыцеръ.

Устабляемъ иже каждый рыцеръ алюбо простыи земленінь коли хороугъви поднесоуть што умель своего мѣстца стереч а хороугвы свои бороніть (XV ст. ВС 10 зв).

Лекс. 1596.25: Побѣдник — звітяжца, рицер.

Рицарський — прикм. до слова рицар.

Лекс. 1627.311: Молодѣцкой, рыцѣрскій.

Т. т. 437: Пояс рыцѣрскій.

Рівне — рос. Ровно, п. Równe — місто на Волині, центр Волинської області. Як селище згадується з 1283 р., тобто з часів Галицько-Волинського князівства. Назва складається з ім. рів + суфікс -не, тому що тут було багато оборонних ровів. Рівне було резиденцією польських князів Любомирських, які мали прекрасний замок. В Ровенській гімназії учився письменник В. Г. Короленко. В часи II світової війни тут був центр німецького управління Україною, але водночас тут був і сильний спротив. Зокрема тут

діяв розвідник М. Кузнецов під виглядом німецького офіцера.

Рівний — подібний у кількості, у вартості, у площині, однаковий, рос. равный, п. gówny, праслово. Західно-слов'янська форма на **o**, південно-слов'янська і російська на **a**, як і ц. сл. З спільнослов. *ogwino, прусс. arwis — правий. Друге значення цього слова це: який не має підвищень або заглиблень, гладкий. Паралельне до цього розвитку первісного значення є лат. rus, ruris — село, поле, масток на селі. Авест. rawah — це ширина, простір; пор. суч. німецьке Raum — приміщення, простір.

У мові XIV-XIX ст. ровнии — це рівний, однаковий, такий самий; рівний за моральними якостями:

Абы тоє што к вам писали безо лъсти писали бо ровными таковыми хитростями и лъстями през мистра и законъ... частокрот обольщонысмы (Брест-Куявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Рівнина — низина, простір плаский протилежний до гірського. Лекс. 1627.462: Ровнина́ або низина́.

Рівність — абстр. ім. до прикметника рівний. Лекс. 1627.200: Рáвенство — рóвность.

Рівно — присл. до прикм. рівний. Ц. сл. равьно, рос. рано — так само, так же.

Емоу и дѣтемъ его... равно и оунучетом его (Сучава, 1414 Cost I 111).

Рівночасно — нове слово з нім. gleichzeitig. Часте в З. У. бо з п. gównocześnie в літ. мові не вживається. Тут одночасно або разом.

Рівня́, -і — ч. і ж. розм. людина рівня іншій. “Я вам не рівня”. Котл. Нат. Полт. Дія I ява 2.

Рівняти, діал. рівня́ти — 1. зробити рівним. 2. порівнювати, прирівнювати. 3. розташувати у прямій лінії.

Лекс. 1627.249: Сравняю — поровняваю.

Т. т. 250: Сравнение — поровнянье.

Ріг, рóга — твердий нарiст на голові деяких ссавців. Праслово. Рос. рог, п. róg, лит. raguotas — рогатий, нім. Horn, ст. сл. rogh.

Фактично ріг — це те, що виступає, піднімається з певного предмета. Роги місяця, рогатий місяць, роги Вівтаря — в Біблії, рогатий — це евфемістична назва чорта, наставляє роги своєму чоловікові жінка, яка його зраджує.

Ріг, рогу — місце, де сходяться дві протилежні сторони — ріг

вулиці, ріг лісу. Слово розвинулось з основного значення слова ріг, рога. Див. наріжний.

Одь толь уверхъ рички Дидовски... тамъ же въ верхъ Кулыги просто до рогу леса (Новоселиця, 1430 ГВКЛ 8).

Ріг keren у біблійній мові дуже часто вживається в значенні “сила”, тобто оборонна сила як у тварин, але це і символ сили взагалі, пор. Псал. 89:18. Пор. ще Пс. 148:14: Він рога — силу народу Свогого підніс. Єр. 48:25: І буде відтятий Моавові ріг. Мих. 4:13: Я ріг твій залізом вчиню. Єз. 29:21: Того дня нарошу рога Ізраїлевому домові. Цікаво, що старослов'янський переклад Йова 16:15 гебрійське keren добре переклав “мощь” та й у грецьким маємо stenos. Часом “ріг” — це проміння, роги karnajim — проміння. Пор. Ав. 3:4 Karnajim mijjado lo — роги в руки Його. Йому це Проміння в руках Його; ст. сл. Рози вь рукахъ Єго.

Цікаво, що Мойсей у статуї Мікель Анджело має роги — це символ Богом даної йому сили.

Коли невинно засуджений утікав у Храм у Вівтар і брався там за ріг Престола, то це в давнину було для справді невинного захистом. Звідси вираз **ріг спасіння** на д. євр. мові keren jišiti; див. Азіль. Пор. 2 Сам. 22:3, Пс. 17:3. Мій Бог, моя скеля, сховаюсь я в ній, він щит мій і ріг Він спасіння мого. Рут ріг — сила оборонна. Те саме бачимо і в мові Нового Завіту у Луки 1:69, слова Захарія: Він ріг спасіння підніс нам у домі Давида.

Натомість “ріг достатку” вираз з греко-римської міфології. Це символ багатства. Коли новонародженому Зевсу загрожувала небезпека, то його мати сховала синочка на о. Крит і тут коза Амалтея вигодувала Зевса своїм молоком. Коза зламала свого рога і німфи наповнювали його всім, а Зевс робив так, що ріг давав все чого хотіли. Це “ріг достатку”. “Як з рога достатку” — у дуже великій кількості.

Рід, рбду — У картках проф. І. Огієнка до слова-гасла

Рід читаємо: ст. сл. родъ, слово всеслов'янське, індоєвр. genos, гр. genos, лат. genus, д. інд. janas. В укр. мові широко розгалужене: рідний, родина, родити, рідня, родич, поріднитися, народ, урод — юрод, урода — краса, уродливий — красивий, природа, урожай, зародиш, різдво, родитель, родоначальник, благородний, перворідний, двоюрідний, самородок і багато інших. А до гасла **родити** читаємо: Родити, рождати, ст. сл. родити, рождати, -ся, родъ, індоєвр. корінь *gen, пор. д. інд. janas — род, janati — родить, лат. genus — рід, нащадки, гр. γενναο — родити,

genos — рід, гот. kuni — рід, покоління, нім. Kind — дитина і ін. Деякі мови у тому і слов'янська цього індо-євр. кореня *gen- не мають у цьому значенні.

Це написано у трьох картках, проте, на жаль, імпасу щодо первісного значення слова “рід” не вирішує. Не дуже переконливі і інші трактування цього питання. Ал. Брюкнер автор прекрасного Етимологічного словника польської мови I. вид. 1927, друге, посмертне 1957, пробував фронтально підійти до цієї проблеми. Він вважає, що слов'яне не мають свого питомного слова для фізіологічного акту родження, як напр. лат. nascere. На його думку первісно “род” було богом щастя і самим щастям, подібно до слова “бог”, пізніше значення спеціалізувалось до приплоду, роду і він розглядає слово род як споріднено з рос. словом “радеть” — дбати і рос. присл. “ради”, а це споріднено з д. інд. gadnouti — добувати, перс. awaja radij — ради чого. Натомість М. Фасмер, автор не менш славетного Етимологічного словника російської мови іде іншим шляхом. Він твердить що сучасне значення роду в індоєвропейських мовах пов'язане з д. інд. дієсл. wradhaut — яке піднімається, wardhati — рости, множитися, лат. gobor — сила, гр. ordos — дерево. Відомий рос. мовознавець О. Трубачев, який переклав з німецької і доповнив словник Фасмера вважає очевидно незадовільними всі ці спроби вийти поза межі слов'янських мов, і твердить у статті, надрукованій у ж. “Вопросы языкознания” №2 1957, що ц. сл. родити походить з праслов. гіпотетичного кореня *ord, яке не пов'язане з жодними іншими словами інших індоєвропейських мовних груп.

Справді нам трохи незручно висувати після поразки всіх цих визначних фахівців свою власну гіпотезу, але ми чомусь вважаємо, що вихід з цього імпасу існує. Перший акт новонародженої дитини, це завжди плач, крик, а слово для цієї реакції у різних індоєвропейських мовах навдивовиж подібне, це д. інд. goditi — плаче, оплакує, авест. gaosta — він плакав, лат. rudo, -ere — ревти, кричати, ридати, англосакс. reotan — плач, д. ісл. gaute — ревти, лит. gauda — плач, тобто всі слова, які ми співвідносили до слов. ридати чомусь дуже підходять до акту, яке мільярди разів супроводжував момент народини нової людської істоти на землі. Чи не тут шукати первісне значення слова, якого інші індоєвропейські мовні групи далі не розвивали, але слов'янські мови так широко розвернули, щоб показати початок і розмноження людського існування на землі? Наша гіпотеза звичайно потребує перевірки зряддями порівняль-

ної граматики і фонетики індоєвропейських мов. Але вона як-не-як видається дуже заманливою.

Щодо укр. мови, то слово род, рід з багатьох віків має ті самі значення: походження, рідня, родина, плем'я, народність. Ось цікавий приклад з XV ст.:

И докончана быст мѣщанином краковѣкымъ швайполтомъ, фѣоль из нѣмецъ нѣмецкого родоу (Краків, 1491 КЕ). М.Л.К.

Рідко — нечасто, ст. сл. рѣтко, рос. редко, п. rzadko, лит. retas — рідкий, retis — сито, лат. rarus — рідкий, rete — сіть.

Слово о п. І. 1187 р.: Рѣтко ратаевѣ кикахуть.

Рідний — близькоспоріднений, близький, рідна мова — материнська мова.

На не надобѣ в тоє імєне никому вступовати сѣ ни брату моєму родному ни дочце моєї (Ровно, 1488 AS I 242).

Різати — тяти, розділяти щось на частини чимось гострим. Різати уші — разити, неприємне на слух. Праслово. Ц. сл. рѣзати, рѣжу (з носовим у), рос. резать, п. rzezać спорідн. з словом раз. Див. раз., гр. rhegnumi — ламати, рвати; лит. guozas — рана, režti — різати.

Різдво — повстало від ст. сл. рождѣство — рождество — роздво (так в північних наших говорах) — різдво. На Різдво читається уривок Євангелії Мт. 1:18, що починається так: Исоусъ Христово рождество (Остромирово Єв. 1056 р. рождѣство), а звідси й пішла назва свята: Христове рождество чи різдво або просто Різдво.

Є ще інше церковне свято з подібною назвою — різдво богородиці, яке також називалось раніше Рождество Богородици або скорочено бѣї:

Мы влодиславъ корол полски знаємъ чиним... аже остав- лємъ попа михаила при церкви свтог рожства бци (Медика, 1415 Р 86-87).

Сучасна діал. форма роздво мало як відповідника давнішу форму розто або розтво Христово, яка використовувалась переважно для літочислення, те що сьогодні пишуть н. е. (нашої ери):

Под лѣты розтва Хва тисяч ппт лѣта (Вислиця, 1393 Р 51).

Оув озера оу круды мсжи городна и мереч по розтве хсвѣ оу пѣтокъ (б. озера Круди, 1400 Р 62).

В другому прикладі слово “розтво” стосується церковного свята Різдва, діал. Роздво Христово.

Різи — ст. сл. рѣзы — це карби, докнижне письмо, написи різані чи видряпані на дереві, камені й ін. Див. граффіті.

Різка — тонкий прутик з лози, ст. сл. розга або рождіє спорідн. з лит. *gezgu* — плести, в’язати, д. інд. *rajus* — мотузка, лат. *gestis* — мотузок, бечівка.

Різний — неоднаковий, рос. разный, п. *góžny*, ц. сл. разън, срб. разно, праслов. корінь *ogz* - њп.

Ачь подлоугъ часовъ розныхъ обычаи и учинкы члвчи измены (XV ст. ВС 9 зв).

Різник, -ка — 1. той хто забиває худобу або птицю. 2. м’ясник. Від слова різати.

Волно резником... быдло купуючи в рынку и в клетках... кому хотя продавати волно (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Лекс. 1596.13 б: Закалаю — зарѣзую, забілью. Заклатель — рѣзник.

Різниця — абстр. ім. від різний.

Якая розніца ест. Катих. 1645 р. 5.

Різнобій, -бійо — відсутність єдності, злагоженості, неузгодженість у чомусь. Різне свідчення про щось, слово складне, див. різно-бій. Новотвор., пор. рос. разнoбoй.

Різноманітний — неоднаковий, різний, різного складу, багатогранний, пор. май, маяти, а н з й: різно-ма-н-ітний.

Рік, року — 12 місяців, п. *rok* — рік, рос. рок — доля, срб. *rok* — строк, чс. *rok* — рік, праслов. **rokъ* — строк, зв’язано з ректи — наречений час, але з вокалізацією на *o* так саме як в лат. мові *fatum* — доля пов’язано з *faŕi* — говорити. Лит. *gakas* — строк, латв. *gaks* — мета, межа, позич. з слов.мов. Д. інд. *gacanam* — розпорядок, гот. *gagin* — розраховувати, суч. нім. *rechnen* — рахувати.

Рік — рок, старослов’янське слово, широко відоме в усіх слов’янських мовах, і в же через те не можна це слово вважати за полонізм в нашій мові. Від кореня рок — рік маємо багато різних слів: вирок, срок, ректи, наречений, урок, прирікати, зрікатися. Спочатку слово “рік” у нас визначало “строк”, цебто термін взагалі, а особливо термін судовий. В давнину суддя визначав термін чи “рок” свого суду — суди ці називались “рочками”, а це й

поширило вираз рік на поняття, які раніше виражались словами год або лѣто. Слово “рок” відоме ще з пам’яток XI в., його знає Ізборник Святослава 1076 р., — багато виписок на це слово подає І. Срезневський у своїх “Матеріалах”. Напр. Вда рокъ на покаянiє лѣто сдино. Аще не мощно прiйти на уреченный рокъ и день, 1456 р. И мы велѣли, абы рокъ былъ положень на Божье Нароженье, 1494 р.

Українські грамоти часто знають це слово. Напр. Львівський лист 1386 р.: А рокъ от Спасова дня а до Спасова дне, аже не выкупить его на тотъ рокъ, им еть держати то село опять до другого року. Галицька грамота 1401 р.: А кто на рокъ не станеть, тотъ стротиль.

Колн саме слово “рік” заступило “год” і “літо” сказати трудно, але Бохурська грамота 1378 р. вже знає “рік” у такому значенні: Ис каждого кметя по два гроша у княжу комору давати на каждый рокъ. Таким чином, нове значення року, як год, літо знане вже в XIV віці, цебто повстало у нас ще до часу збільшеного польського впливу. Нове значення зродилось зо старшого: перше це був термін взагалі — срок — а пізніше “рік”, став уже визначати термін докладно окреслений — 12 місяців. У сербській мові як видно вище слово срок і дотепер визначає термін.

“Року 1627” Лекс. 1627 р. пер.

Чотыри Посты до року постити. Катих. 1645 р. 39.

Чотыри разы до року сповѣдатися. Катих. 1645 р. 41.

Ріка́, рікі́ — текуча вода. Всеслов’янське слово від праслов. кореня *гі- з суфіксом -ка, інд. giti — ріка, лат. rivus — ріка, антлосакс. rith — ріка, ц. сл. рѣка. Чисто слов’янських назв річок на Україні мало, тому що назви рік — гідроніми надзвичайно консервативна галузь ономаσεології, в назвах річок зберігаються названня дані їм найдавнішими племенами, які жили на даній території. О. Н. Трубочев вважає, що в основі таких назв річок, як Дніпро, Дністер, Дунай лежить іранська назва для ріки dan, яка потрапила до слов’ян і сусідніх народів через фракійське посередництво — фракійське dup, інші же вважають цей корінь скіфським або сарматським. На думку проф. І. Огієнка назва річки Десна — слов’янська, але цієї думки не тримаються всі мовознавці, дехто вважає, що корінь цього слова скіф. сно, сне — річка і що назва визнана слов’янською через подібність до слова десниця, десний. Отже з 5 назв річок визнаних проф. І. Огієнком за назви слов’ян-

ського походження по суті слов'янськими є лише 4: Березина, Здвиж, Прип'ять і Тетерів, тобто окрім Прип'яті ріки не дуже великі, чисто місцевого значення. Тому, до речі, дуже ризиковано з назви річок зробити узагальнюючі висновки щодо походження великих народів, як це роблять деякі вчені відносно назви річки Рось, яке може і не місцеве, а литовське або іранське — в іранській мові *ghos* — це світло, а скіфи і сармати, як відомо, були споріднені з іранцями. Тому ризиковано з назви річки Рось робити висновки щодо походження назви Русь, русичі, руські.

У сучасній укр. мові для цього поняття вживається найчастіше слово річка, див. річка. Натомість у давній укр. мові слово рѣка, река часто позначало і найменші ріки, навіть потоки, хоч уже вживалась і форма речка.

Мы... дали єсмо и даємъ наше село Надѣєво... и съ сѣножатми и с рѣками (Львів, 1399 Р 59).

Ріка у Старом Завіті це *nahar* — ім., що походить від дієслова *nahog* — текти або бути світлим, блискучим. Тому і вважаємо можливим, щоб слово, яке дало назву ріки Рось означало “світло”. До речі, рікою давні євреї називали іноді ріку Ніл, бо вони тільки цю ріку пам'ятали, на Святій Землі окрім Йордану більш менш помітних річок немає. М.Л.К.

Рілля́, рілля́ ж. р. — розоране поле, зорана земля — фонетично правильна форма з давнього роля́. Але вже в давнину часом було й роля́, звідси наше роля́, а не ріля́; пор.: Не родить роля́, але Божа воля́, в Чуднівському Новому Завіті XIV в. знаходимо наголос воля́. Рілля походить від орати. У давній мові вживалось як синонім до слова розпаш. Див. розпаш — від пахати. П. *gola*, це слово ідноєвр. походж., див. лат. слово для орати — *agare, arator* — це орач, рольник, лит. *arti, artojis*. Знаряддя для орання це рало, лат. *arartrum*.

И мы им не наше Звагол даємъ и записуємъ зо всіми людми... из ролами из гаи (Вільна, 1499 AS I 117).

Лекс. 1627.146: Нива — роля́.

Т. т. 420: Роля́ або село покою.

Рілля́ — плугатар, орач. Від рілля́.

Лекс. 1627.77: Рѣлник, пахар.

Т. т. 261: Земледелец — ора́ч, ролник.

Рінь, ріні ж. р. — великий пісок береговий, гравій, берег або дно річки з великого піску, гравію. Давнє рѣнь єсть в Повісті вр.

літ під 6469 р. це місце перекладається як “гавань”, точніше, низький беріг, мілина.

Ріо де Жанейро — столиця Бразилії, відкрите 1 січня 1502 року португальцем Гонсальзес Коельо (а може Америкго Велуччі) і назване “січнева ріка”, це була затока Гуанабара. А 1 березня 1565 року на березі цієї затоки постало місто Ріо де Жанейро, цебто річка січнева. Слово португальське: *rio* — річка, *janeiro* — січень.

Ріпа — 1. овочева коренеплідна культура. 2. їстівні корені цієї рослини жовтобілого або червоного кольору. 3. у діалектах зокрема у Мараморщині ріпа це картопля. Праслово, лат. *gara*, гр. *gharys*, нім. *Rübe*, п. *gzera*, угорці запозичили слово *géra* у слов’ян, і в них як і в чехів означає буряк.

Річ, речі ж. р., річчю, мн. речі, речей — з давнього рѣчь, рѣчи — слово. Але з аналогії до таких форм як піч — печі постало і річ — речі. Річ про кого — що. Речі про чорну раду. Кул. 313. Часте слово в З. У.: не від речі буде сказати, це з п. *nie od rzeczy* — літ. не зайвим буде сказати, додати. У п’єсі Нат. Полт. Котляревського це слово вживається і в народній мові Наталки і в архаїзованій мові Возного: Я річі Вашей в толк собі не возьму. Изложеної в отвітних річах твоїх резони. Дія І ява 2.

Слово о п. І. 1187 р.: Галици свою рѣчь говоряхуть.

Річ, речі — предмет, масток, справа, рос. вещь і дело. Жалов. грамота 1388 р.: Всякіє речи рухомые або нарухомые. Всякіє рече котрыє были єму заставлены.

У мові XIV-XV ст. були уже значення предмет і справа.

Ивашко Репа... скарбы пана Юршини вси золотыи, и гроши, и серебро, и шали, и иншіє речи, все то привезь до мене (Вільна, 1498 АЛМ 163).

Правыи был скоубъ коумъ его которыи же тоую реч межи ими прїстельськыи сднал (XV ст. ВС 20).

Але тут же зустрічається і перше значення слова річ, яке ми винесли як окреме гасло так сильно вже з давніх часів розійшлись ті два значення іменника, який розвинувся з дієслова ректи — див. ректи. Зокрема у мові XIV-XV ст. річ (рѣчь) може означати і розмову, бесіду, і послання, і показання на суді.

Тогдѣ єсмо выслышали рѣчь обою зо обоу стороною и прїбкову и вонткову (Львів, 1412 Р 81).

Таке же подвійне значення — слово і предмет, справу має і

давнє єврейське слово *davar*, яке також розвинулось з дієслова з значенням говорити, *daber*.

Латинське *In medias res* перекладається як в середину справи, істота чи суть справи. Лат. *res, rei* — це предмет або справа. А латинське *respublica* поляки, а за ними і українці переклали як *Rzecz Pospolita* — Річ Посполита.

Річка, річки — ріка. В укр. мові є кілька слів, які вживаються у здрібнілій формі, але без значення здрібнілості, що пояснюється загальним замилюванням укр. мови і гіпокористичних — здрібнених формах слів. Так поруч із словом книга є його синонім книжка, поруч із садом — садок, а деякі мають тільки здрібнену форму як салфетка, свічка, свіча — рідкісне, віршовка, невістка, пампушка. Форма річка була вже в давнину Нарѣкошася полочане рѣчки ради полоты. Пов. вр. літ. вступ. Чигринський запис 1616 р. Од Вершины речьки. Річка моя мертва. Кул. 180. Бігли до річки Росі. Думи. 136.

Коли же слова ріка і річка вживаються одночасно, то річка є менша од ріки:

Мы... тоє село... со озѣры из рѣками из речками дали єсмо Івашкоу Роусиновичоу (Вільна, 1499 ГОКІР).

А ось і документ щодо річки Ольшанки або Вільшанки, лівої притоки річки Стобихові, що протікає коло одного села:

А отъ долины Лоточной до Криницы, гдѣ ся починаєть ричка Ольшанка, там же концовъ усыпати єсмо велилы у тоєй річки Ольшанки (Новоселиця, 1430 ГВКЛ 8).

Поступово однак слово "річка" стало вживатись до все більших рік, а сьогодні можливий навіть такий вираз якого подає проф. І. Огієнко: В Україні найбільша річка Дніпро.

Рішення — від рішати. Рішено, постановлено, зах. укр. запало рішення з п. Давньоукр., давньоруське рѣшити — розв'язувати, відпускати гріхи, болг. решавам — вирішую, словен. resiti — вирішити, зніщити, звільняти, чс. řešit — вирішити, п. діал. rzeszyć — в'язати. Спорідн. з лит. raisyti — зав'язувати, розв'язувати, gysulys — вузол, англосакс. wrigon — замотувати, покривати, лат. rīca — хустка. Але подальші зближення пропонувані мовознавцями дискусійні. Для прикладів з давньої мови див. розв'язувати.

Ріяти, рію — ледве помітно далеко літати, **обрій** далеко мало помітна лінія, горизонт. Рос. реять — ширяти, дмухати, бурхати. Проф. І. Огієнко пропонує порівняння з д. євр. ruach — дух, вітер.

Натомість М. Фасмер (Етим. слов. рус. язика) співвідносить це слово з словами ринути, рій, ріка (ринуть, рой, река).

РККА — Революційна Комуністична Красна Армія — перша назва Червоної Армії.

Робак — черв'як. Див. раб.

Лекс. 1627.303: Червь — робак.

Робіти — виконувати що фізично, руками — зробив воза, зробив містка. З цього ж гнізда: робітник, раб і роб, раба і роба, робочий, роботящий, робота і багато інших. Ст. сл. рабъ, раба, рабыни, работа а також робъ. У Супральському рукописі. Слово всеслов'янське і індоєвр. від *orb, пор. гот. arbaitis — нужда, робота, тіснота, д. верх. нім. arabeit — робота, тіснота. Лекс. 1627 стор. 200 дас: рабъ — неволник, слуга; рабіи — неволничій, робота — неволя. Див. раб.

Єму своїми людьми робити ако иншии зьмланє людьми робять. Ольховець, 1445 СРК.

Лекс. 1596.26 б: Почато тоє робіти.

Лекс. 1627.326: Шерестать — робіти.

Т. т.: Аптыкар, що олѣйки робит.

Шесть дній робіти будешь. Катих. 1645 р. 97 б.

Робітник, -ка — той який виконує фізичну працю, рос. рабочий, в протилежності до працівника, рос. работник — той, який виконує якусь діяльність. У давній мові слово работникъ мало обидва значення.

Лекс. 1596.11 б: Дѣлатель — робітник, справца.

Т. т.: 29 б: Творец — створітель, робітник.

Т. т.: 30 б: Тяжателник — робітник.

Робітничий — прикм. до слова робітник. У соціаліст. термінології робітничий клас — це переважно категорія промислових робітників, пролетаріат, клас, який відмінний від селянства і буржуазії, і якому призначено керувати суспільством.

Робота — давнє робота визначало перше неволю, полон, рабство, потім службу, працю невільника раба і накінець працю взагалі. Див. робити.

И теж тыи люди Соминци на роботуу хоживали к двороу нашомоу тоуренскоу (Вільна, 1499 ГОКІР).

Лекс. 1596.11 б: Дѣланіє — робота.

Лекс. 1627.59: Дѣланіє — робѣта, справа, учинок албо праца.
Т. т. 259: Труд — праца, робѣта. Труджаюся — работаю.
Т. т. 261: Тяжаніє — робота. Тяжательник — робѣтник.
Не будешъ чинити жадной робѣты. Катих. 1645 р. 97 б.

Робѣчий — з давн. рабочий, робочий. На відміну від рос. рабочий, укр. робочий це прикметник, який лише зрідка вживається як іменник. Робочому народові погано. Під тих. в. 31. Робочий парубок. Т. т. 254. Робоча як бджола. Ном. NQ4562. У робочу часинку. М. Вовч. II 83. З. У. робучий.

Робфа́к або робітфак — абрєвіатура: робітничий факультет. Учебні заклади, які існували у Радянському Союзі від 1919 р. і до кінця 30-х років для прискореної підготовки робітників і селян для вступу у вищі учебні заклади, вузи.

Рѣвер — див. велосипед.

Ровѣсник — людина, яка має однаковий з ким-небудь рік, рос. ровесник, чс. ровesník, п. rowiesny від рівний, ровний.

Лекс. 1627.243: Сверстник — ровѣсник.

Рогáтий — див. рíг.

Рогáтин — районний центр в Івано-Франківській області. Розташований на р. Гнилій Липі у басейні Дністра. Відоме з 1415 р. У Топонімічному словнику Довіднику Української РСР, Київ, 1973, автор М. Т. Янко розповідається така легенда про заснування міста і походження його назви. Князя Данило Галицький часто відпочивав у цій околиці і одного разу дочка князя із служницею пішли у ліс по ягоди і заблукалися. Коли вже втратили всяку надію з'явився олень-рогач і княжна з служницею пішли за ним. Він їх вивів на стежку, якою прийшли додому. Княжна розповіла про це батькові, який збудував на місці зустрічі оленя з княжною терем, який був названий на згадку цієї події Рогатином. Потім навколо терема повстало поселення.

Донькою Рогатинського попа була знаменита Роксолана, див. У Рогатині народився укр. письменник Сильвестр Яричевський, який у своїх творах часто згадує про це місто і різні події, які там відбулись. М.Л.К.

Рогáтина — холодна зброя у вигляді ножа насадженого на довгий дерев'яний держак, якою користувались піші війська у Середні віки. Від слова рíг.

Лекс. 1627.206: Ра́тище — рога́тина, болт.

Родзі́нка — сушений виноград, п. *rozynka, rodzinka*, чс. *rozina* з нім. *Rosine*, фр. *raisin* — це виноград з лат. *racemus*. Рос. відповідник слова родзинка це ізюм, який є синонімом до слова родзинка і в укр. мові. Це слово тюрського походження. В Харк. області є місто Ізюм. Слово ізюм в тюрських мовах — це виноград, натомість назві міста Ізюм приписують іншу етимологію. Якщо слово ізюм — родзинка з крим. татар. юзум чи узум, то топонім Ізюм — це видозмінене під впливом нар. етим. полов. або тат. узун — “переправа”. У цих околицях проходила колись границя Руської землі і до них відноситься знаменитий вигук з Слова про Ігорів похід — О Руська земле уже за шеломянем еси! М.Л.К.

Лекс. 1627.241: Сухва — розі́нка.

Роді́на — сім'я, перев. чоловік, жінка і діти і їх близькі родичі, які живуть в одному домі. Ст. сл. *родинъ* — родич, родіє — рідня. Родина спочатку визначало володіння роду, дідину, ст. сл. *отьчина, дѣдина*. Звідси і спеціалізація у різних слов. мовах: рос. *родина* — це вітчизна, чс. *rodina* — сім'я, п. *rodzina* — сім'я. В укр. мові значення сім'я засвідчено вже в Беринди, хоч семантична сфера більш широка:

Лекс. 1627.211: Род — поколѣня, дом, роді́на, покровность.

Роді́телі, рідко, батьки — ст. сл. *родителя*, двоїна це те саме що гр. *goneis*, лат. *parentes*, нім. *Eltern*, д. чс. *starši* і т. ін. У давній укр. мові родителі у множині це 1. батьки. 2. предки. 3. родичі. У значенні родичі, рідня:

Се аз... Ино Стефан воєвод... знаменито чиним... ож... Негша... дочка Жоуржі и съ еи дѣтии... продали свою... отниоу... от оурика и ис привиліє родителем их Жоуржі и Жоула и Ивана (Сучава, 1491 BD I 451).

У значенні батьки:

А сестренѣц мой князь Богдан маєт... папа Олизарову душу и мою душу поминати и родителеи нашихъ (Ровно, 1488 AS I 242).

Родитель — в однині арх. в давній мові це батько а також шанобливий епітет духовної або світської особи, те що сьогодні панотець. Оскільки з таким значенням слово вживається переважно в молдавських грамотах. можливо ще це значення розвинулось під впливом румунської мови, де і до сьогодні шанобливий титул

духовної особи це *părinte*, те саме що родитель, тільки з лат. *parens*, -its. Говорячи про світську особу:

Мы иліа воевода господар землі Молдавской, чинимь знамени —то... аже слюбили єсми... нашємоу родитєлю, князоу великомуу жигмонтоу, ємоу прїятєлємь быти и подли єго стояти (Сучава, 1435 Cost. II 691).

Говорячи про духовну особу:

Сє азъ... Стефан восвода... знаменито чиним... оже... дали и потврѣдили єсми стон нашеи єпискоупїи от радъвцєх... идеже єст єписоупь молєбним и родитєл наш кур іоаникіє... Н црков (Сучава, 1490 DC 146-47).

Родити, рождати — ст. сл. родити, рождати, родъ; 1. давати життя дитині під час пологів. У чому мати родила — голій. 2. приносити плоди, звідси і значення у сербській мові слова родина — багатий урожай, бо срб. род — це урожай, рум. *rod* — це плід. 3. давати початок чому небудь, звідси слово родоначальник, напр. І. Котляревський — родоначальник нової української літератури. Див. рід.

Рбдич, рбдина, мн. родичі — це рідня, кровно споріднені люди, давнє родичъ це рідня, а не родитель. Пор. Багато родичів, та ніде пообідати. Номис. №9338. Поїхати вона не мала куди, — батько помер, а до родичів не хотілось. Коц. 51. Що тут і батько і рідна мати? Що тут і всі родичі? Білиловський. Батько й мати поїхали в гості до родичів. Рудч. К. В Галичнні родичі вживається замість батьки, це п. *rodzice*.

Це значення має слово і в давніх укр. церковних книгах:

Абы заправовали Родичѣ дѣтей своих. Катих. 1645 р. Передмова.

Т. т. 99: До любви и пошанованя найпершими сут рбдичи.

Родібн чи Радивон — чол. ім'я, ст. сл. Иродіонъ, гр. *Herodionos* — священовладний. Див. Иродібн.

Рбдня — містечко на Київщині. Року 980-го кн. Київський Ярополк замкнувся в Родні, а його брат кн. Володимир оточив його тут. Оточені ярополчани сильно терпіли від голоду. Описуючи все це, літописець додає: І єсть притча и до сєго дне: Біда аки в Родні (Іпат. літ. вид. 1871 р. ст. 51).

Рбдос — острів на Егейському морі близько до острова Патмос. Величезна статуя — Родоський колос вважався одним з

семи чудес світу. В давнину говорили: Родоський Колос верхом своїм досягає неба, а його блиск видно далеко на Схід і Захід!

Рóжа або рóза — троянда, багаторічна декоративна рослина родини мальвових з високим стеблом та великими, яскравими різних кольорів квітками, часом зібраними у суцвіття; рос. роза, п. róza з лат. rosa. Її дика різновидність — це собача або польова рожа. Свою назву вона отримала від того, що в давнину коренів цієї рослини вживали проти вкусу скаженої собаки.

Рóжа чи троянда сарóньська — Пісня над піснями 2:1. Переклад з євр. chavaccelet — це нарциз, не рожа. Саронська (д. євр. вимова šaron) долина багата на квіти, але рожі вона не знала і не знає. Уже Аквила II вік оп Хр. д. євр. chavaccelet hašaron неправильно переклав “троянда саронська”, а тому троянда стала символом кохання в європейських народів. Інша помилкова традиція це перекласти як рожа д. євр. šošana, з якої виводили ім'я біблійного персонажа Сузана. Див. у Беринди:

Лекс. 1627.461: Сусанна — лѣлія або рожа.

Насправді ім'я Сузана нічого спільного з квітами не має. Насправді, це ім'я походить від назви міста Сузи — д. євр. Шушан, колишньої столиці Еламітського царства, пізніше нової резиденції персидських царів. Сузана героїня апокрифної старозавітньої книги “Історія Сузани” жила у Вавілоні, який був завойований персами.

Рожа або Роза — жін. ім'я, іноді Розалія, зустрічається і в давніх грамотах:

Придоша прѣд нами Иванко Левич, пан Шефоул и племеници их Иванко и Ольюшка и Роужа... и продали свою правоую отчиною (Сучава, 1492 BD I 509).

Рожевні́ — світло червоний, назва від сл. рожа, п. róžowy.

Роже́н — це гострий кіл, рос. рожон, ц. сл. ражнь, ражднь — те саме, болг. рѣжен — кочерга, сrb. ражань. Проти рожна перти (лізти) — їти наперекір: див. у Франка “Проти рожна перти, проти хвиль плисти”.

Роз — приставка в укр. словах замість ст. сл. раз-, напр. ст. сл. раздѣль, разбити, раздѣлити, раскаяніє і сотні ін., а в укр. мові роз-: розділ, розбити, розділити, розкаяння і т. ін. Цим роз- укр. мова єднається з зах. слов. мовною групою.

Розбити — розламати, знищити. Див. бити. Розбити на

голову з ним. Aufs Haupt schlagen. Іще до шенту, до ноги, у корінь.

Рати — роздумувати. Див. вага, повага.

Лекс. 1627.459: Силлогізмую — уважаю, розважаю.

Розв'язувати — розгадувати, вияснити щось туманне; див. зв'язок, вив'язуватися.

Лекс. 1596.26: Рѣшу — раздрѣшаю, розв'язую. Рѣшеніє и разрѣшенье, розв'язанье.

Розголобувати — об'явити багатьом людям, робити таємне явним. Див. голос, голосити.

Лекс. 1627.205: Расповѣдаю — розголобуваю.

Розгрішитися, розгрішатися — позбавитися гріха, д. євр. jít'chatta, chat — гріх, цебто очиститися. Книга Числа 19:12: Він очиститься тим попелом дня третього та дня сьомого — і буде чистий.

Роздабарювати — торочити, балакаючи про будь-що; рідке слово. Повстало з давньоєвр. dabber — говорити. Від нас перейшло до російської мови. Наталка Полт. Котляревського: Що ви тут так довго роздабарюєте? Б. Лепкий, Мотря I: З гарними шинкарівними три дні і три ночі роздобарюючи. 170. Л. Толстой: От ней все качества: Иди растабаривать нечего.

Розділ, -лу — глава книги. Див. глава. У ц. сл. і давній мові радѣль означав поділ. Сьогодні це значення зустрічається рідко.

О раздѣлоу хто сѧ делит пред пріятели (XV ст. ВС 8).

Але у Беринди вже значення розділ книги:

Лекс. 1627.41: Глава — розділ албо головá.

Розділити — 1. розподілити між собою. 2. ділити щось на частини, ц. сл. раздѣлити. У давній мові означало і відокремити, відділити частину майна.

Протож колнж боудет братія або сестры во очинне раделены албо розню розлоучсны (XV ст. ВС 22 зв).

Лекс. 1627.467: Розділеньє.

Розкіш — 1. надмір у достатках. 2. насолода, солодка знемога від любовної утіхи. 3. краса, пишність чого небудь; рос. роскошь означає тільки 1 і 3 а п. rozkosz має значення тільки 2. А. Брюкнер виводить це слово від kochać — кохати, яке у свою чергу виводиться з кореня *kos — доторкатися. Тієї самої думки і М. Фасмер.

Лекс. 1627. пер. Рѣзкоши годными учинить.

Розкішник — той хто живе розкоші. Рідке слово. Синонім — сибарит.

Лекс. 1627.223: Сластолюбец — розкошник.

Розкѣл, -кѣлу — 1. дія за значенням розколоти. Див. колоти. 2. рел. у Росії середини XVII ст., рух проти офіційної церкви, який закінчився утворенням ряду сект. Великий розкол стався і у Візантії 1054 р., коли патріарх Михайло Керуларіос і папа Леон IX взаємно відлучили один одного від церкви. Тоді остаточно відокремились римська церква від Константинопольської.

Лекс. 1596.26: Расколы — розрух, отщепенство.

Лекс. 1627.205: Раскол — розрух, розорваньє.

Розкѣльник — той що відділяється від офіційного напрямку церкви, схизматик.

Лекс. 1627.205: Раскѣльники ци суть, иже от Церкви себе отстаиша.

Розкропити — розлити дрібними краплями від роз + кропити; див. крапка, кропити.

Слово о п. І. 1187 р.: Ты бо можеши Волгу веслы раскропити.

Розкуси́ти — також пізнати, зрозуміти, цебто — пізнати смак, покушати, покушувати. Див. кусати, кушати.

Розлиття́ — від розливати, розлити; 1. проливати. 2. лити на що небудь. 3. розбискати. Див. лити.

Лекс. 1627.202: Розліяніє — розлитье, розолляне.

Розліяньє крови — у давній мові це кровопролиття.

Тако яко корол хрестьянскии коу покоєви а коу єдностѣ а справедливостѣ нашоу высветливши от ровности не хочемся выламавати варруючися розліянья крови хрестияньскои (Брест Куявський 1447 — 1492 ЛКБВ).

Розлуча́ти — примусити кого-небудь розійтися з кимсь. Ц. сл. розлоучити (з носовим у) означало відділити з спільного майна.

Коли ж боудет братья або сестры во очинє разделены алюбѣ розно розлоучены (XV ст. ВС 22 зв.).

Розлучатися — попросаючись розхдотися.

Слово о п. І. 1187 р.: Ту ся брата розлучиста.

Розмаї́тий — від май — віття, розмаїтий — прикрашений

різними віттями, різний, різноманітний. Див. май. Розмаїтий це староп. rozmaity.

А от крамных рѣчи, що соут розмаиты рѣчи (Сучава, 1460, ВД II 273).

Лекс. 1627.202: Различный — розмайтый, ромзайтость.

Розмѡва — словесний обмін думками між двома або більше партнерами. Див. мова.

Лекс. 1627.5: Бесѣда — розмова. Бесѣдованіє — розмовляньє.

Т. т. 124: Мысль — розмѡва, мова.

Розмѡвляти — говорити про щось. Див. мова, мовити, мовляти.

А далей Борисъ примовиль ку чети дѣду и отцу и широко о томъ передъ нами межи собою розмовляли (Вільна 1495 АЛІМ 83).

Лекс. 1596.23 б: Оповѣдую, розмовляю: пытанье чиню и отповѣд одѣржую.

Розбрѣяти, розорити — 1. руйнувати, зламати, спустошувати. 2. позбавити когось майна, достатку, ц. сл. разорити, сrb. разор — борозна.

Никакоже паче благословеня его церкви созиждати или самовласте разорити (1322 Арх ЮЗР I VI, 3).

У давній мові мало ще і значення не дотримувати якоесь умови, порушити.

А хто имъ пороушит и разорит, того да побиетъ богъ (Сучава 1466 ВД I, 106).

Розпахивати — арх. розорювати, зорювати від пахати — обробляти землю для засіву, див. пахучий.

Мы великий кнѣзь витовтъ дали єсмо єську нешєвичю дворище дрополково пустое осаживати єму собѣ и розпахивати собѣ (Острог 1427 Р 109).

Рѡзпач, пачу — відчай. Проф. І. Огієнко пропонує як етимон пекти, печу, роз-пач. Див. пекти. Але існує і інша думка відносно походження старочс. і староп. rozpacz, що означало сумнів. Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny jez. polskiego) виводить це слово із opak, пак тобто з ідеї протинності, дієсл. paczyć się — кривитися, горбитися. Значення „сумнів” наявне у давній укр. мові.

Мають безо всеє распачи приязнь чистоую (Брест Куявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Але вже рано появляється і сучасне значення, у виразі: приходити у розпач від втрати у картах; у формі приходат оу спач:

О костроєх штож частокрот находат на пьяныя люди ведеоут-ся к игрѣ а беруоть пенязи на заклады... а проигравши приходат оу спач алюбо во оубожество (XV ст. ВС 27 зв.).

Лекс. 1627.145 285: Отчаяніе — рѣспач. Нечаяніе — роспач, нечеканье.

Рѣспаш — арх. зоране поле, рілля. Від розпахивати... Див. пашня. У суч. мові вживане тільки виведене з нього слово розпашник — знаряддя для розпушення ґрунту.

А коли быхомъ хотѣли любо сами взяти в нього... розпашь... тогди имаемъ заплатити (Острог 1427 Р. 109).

Розпинати — 1. у давнину — карати на смерть, прибиваючи цвяхами руки і ноги до хреста. 2. класти кого-небудь, тримаючи за ноги і руки. 3. переносно катувати, мучити кого-небудь. 4. розм. розправляти щось. Праслово від *рѣпно, рѣті — пну, пять — натягувати; укр. п'ясти, пну; рос. пнуть; давнє укр. пяти, пьну (з носовим у) — натягувати; лит. pinti — плести; вірм. henum — ткати, зшивати; гр. repomai — працюю, ponos — тяжка праця; гот. spinnen — пряти.

А кто бы хотѣлъ отнати то... таковыи... што бы былъ подобень и юдѣ прѣдателью... што распали ха (Сучава 1408 Cost. I, 61).

Розпитати — питати з метою дізнатись про щось, див. питати.

Розповідати — оповідати докладно, сказати про правдиві або видумані події; див. повідати, повість.

Лекс. 1627.205: Расповѣдаю — розгомъною.

Розпорѣшувати — 1. перетворити на порох. 2. розсіювати. 3. розподілити в різних місцях; див. порох.

Лекс. 1596.15: Истрошаю — выдаю грошѣ, розпорѣшую.

Лекс. 1627: розпорѣшувати.

Розпудити — це розігнати, з давнього „распудити” на Сході рідке, тут звичайно — розігнати; на З. У. часте, бо підтримується п. rozpedzić. Див. пудити, напудити.

Розпусний — морально розкладений головно у статевих відносинах.

Лекс. 1627.238: Свольный, распустный, распуста.

Розпусна жінка — це відпущена, розведена жінка, якій видано „розпусний лист” — лист відпущення, пушениця. Знане це слово з Біблії, Второзакон, 24:1-5, але особливо в Євангелії, бо звідси воно й поширилося. Напр. Хто розводиться (аще пустить) з жінкою своєю, нехай дасть їй „книгу распустную” Мт. 5:31, те саме Мт. 19:7, Мр. 10:4. П’ята Мойсеєва книга 24:1 дає право чоловікові відпускати жінку, якщо він бачить у ній що-небудь мерзенне; відпускаючи, мусить дати їй „розпустного листа”. Таким чином слово „розпусна” в давнину визначало тільки розведена, пушениця. Але чере те, що пушениці справді були маломоральні, скоро повстало й наше теперішнє значення цього слова. Так повстали слова; розпусний, розпуста, розпусник уже з новим значенням. Розпусний дім або дім розпусти — те саме, що бордель.

Розпущений — дієпр. пас. мин. ч. від розпустити — розпускати — звільнити, розпускати крила — розпрямити крила.

Слово о п. І. 1187 р.: Лебеди розпушени.

Розп’яття — див. розпинати. Хрест, а на ньому розп’ятий Христос. Хрест трираменний: горішня мала перекладина для напису ІХЦЮ (Ісус Христ Цар Юдейський) Матвія 27:37 — середня витягнені Руки Христові, а долішня скісна справа на ліво. В Розп’ятті чотири цвяхи: двома прицвяховані Руки і двома Ноги Христові. Ноги окремо (а в католиків одна на одну, тому всіх цвяхів три).

Розривка — зах. укр. з п. rozrywka; на Сході не вжививається, тут — розвага, гулянка.

Розрішення — церк. відпущення гріхів. Див. рішення.

Сповѣдь Святуго Священическоє. Катих. 1645 р. 55.

Розрух — 1. метушня. 2. заколот. 3. переполох. 4. разбрат; п. rozguch; див. рух.

Лекс. 1596.15 б: Крамолá — розрух, коварство, хитрость.

Т. т. 19 б: Нестроєніє — розрух.

Т. т. 26: Раскблы — розрух, отщепенство.

Лекс. 1627.143: Нестроєніє — розрух, непорядок.

Т. т. 156: Гук, крик, розрух.

Розсіл, розсолу — 1. приготовлений солоний розчин. 2. дуже насичена сіллю природна вода. Від слова сіль.

Лекс. 1596.28 б: Слатіна — росул, вода соляная, с которой ся соль родит.

Форма використана у Зізанія, це п. gosól, а Слатина — це місто в Румунії, назва південно-слов'янського походження.

Розсо́ха — 1. розгалуження двох гілок. 2. роздвоєння, розвилка, злиття, гирло про річку; п. rozsocha, gosocha спорідн. з словом соха — дерев'яний плуг, первісно стовп, болван; див. соха. З слова розсоха походить назва кількох річок Росоха, Росоховата, Росоховатка і багатьох населених пунктів.

Ростри́га — священник чи диякон, якого, за присудом суду, розстригли, тобто позбавили сану а також остригли довге волосся на голові та бороду. Звідси — розстрижений, розстригати.

Розсудити — 1. виносити рішення у спірній справі. 2. обдумувати, обмірковувати.

И покладалъ перед нами лысть Велького князя Швыдрыгай-ла і корорымъ пышетъ абысмо кривду его зъ земляна Браславскими и бояры Хмельницкими разсудылы (Новоселиця 1430 ГВКЛ).

Розсу́док — розум. від роз + судити. Див. суд.

Без розсудку — безъ росужднія: всує тунє. Снн. 5.

Розтіка́тися — текти у різні сторони, див. текти.

Слово о п. І. 1187 р.: Растѣкашася мыслію по древу.

Розто́плюватися — ставати рідким, перетворюватися на рідину від тепла. Див. топити, том ІІ стор. 88.

Лекс. 1596.29 б: Таю — ростоплююся.

Розтрубіти — розголошувати. У З. У. розтрубіти пор. ще з. у. мінута, гармідер, розхрїстаній, протів; на Сході тут завжди не і а и. Див. труба, трубити.

Розтру́хан — арх. келих, чаша. У сучасній укр. мові це слово невідоме, давні укр. словники внесли його під впливом п. roztruchan, який у свою чергу повстав під впливом рос. стакан, а це в свою чергу запозич. з тур. татар фостукан — миска.

Лекс. 1627.422: Кисивы — роструханы.

Т. т. 468: Фіал — рострухан.

Розтру́чувати — зах. укр. розштовхувати, розганяти, розкидати; п. roztručaś. Жандарми кинулися розтручувати людей (І. Франко IV 1950, ст. 312).

Рб́зум, рб́зуму — 1. здатність думати, розуміти. 2. ясність думки. Те саме що рос. ум але і рос. разум. Ст. сл. разумъ. Ти не

сповна розуму. Прикм. розумний, дієсл. розуміти. Це всеслов'янське слово спорідн. з словом уміти, уміння, вмільий.

Мы... есмоу им не наше... даемъ и записуемъ... зо всеми доходы... которыи... нине сут и потомъ коротымколве разумом або мудростю человѣческою могут розмножены быти (Вільна, 1499 AS I 117-118).

Лекс. 1627.269: Ум — розум. Умный — розумный.

Розхід, розходу — рідко 1. ім. від дієсл. розходитися. 2. розтрата, витрачування грошей. Див. також пускати, пустити кого в разход.

Разходъ тымъ караиманомъ двесте караимановъ (1494-1495 АЛРГ 60).

А расходу шесть сотъ копь и шестьдесятъ копь (1497-1498 Т. т. 80).

Лекс. 1627.196: Выдаток, розход.

Розхрістатися — 1. розстібитися особливо на грудях. 2. оголитися (про груди).

Розхрістаний — 1. розстебнутий. 2. переносно — недисциплінований, без витримки. 3. розшарпаний, розкуйовджений. 4. розірваний. Етимологія невивчена, можливо має відношення до імені Христа. М.Л.К.

Рокотати — гриміти, шуміти. Звуконаслідувальне.

Слово о п. І. 1187 р.: Струны сами князем славу рокотаху.

Рокса́на — жін. ім'я давньоіранського походження; *raochsna* — яскравий, блискучий. Ім'я перської дружини Олександра Македонського, доньки перського царя Дарія.

Роксолана — жін. ім'я. Популярність його завдячується доньці Рогатинського священника, яка попала в ясир, а пізніше стала улюбленою дружиною султана Сулеймана I-го. Її справжє християнське ім'я невідоме, у листуванні між нею і султаном вона фігурує як Хассекі, натомість європейські автори згадуючи про неї називають її Росса, Рас, Рокса і Роксолана, можливо через її походження, хоч, як не дивно, назву Роксоляннїя носила в різні часи і Швеція, і Україна, і іранське кочове плем'я; див. Сарматія.

Роль, рблі — частина п'єси, яку артист повинен виконувати. Лат. *rotula* — кільце, те що розгортається, можливо, і назва сувія, де був записаний текст до вивчення для актора, звідси фр. *gôle*, нім.

Rolle, п. gola, зах. укр. роля. Французьке слово чол. роду нім. жіночого, українське жіночого.

Ром, рому — англ. gum. На Сході ром, зах. укр. часте рум під впливом п. gum. Це ароматний алькогольний напій.

Ром, роми — синонім до слова циган. Мова їхня — романі. Більшість вчених вважає, що цигани походять з північної Індії і що їхня мова індо-іранська, тобто споріднена з індо-європейськими. Але не всі цигани говорять тією самою мовою і можливо, що частина їх прийшла з південної Індії і говорять мовою таміль, яка є мовою сім'ї дравідських мов, яка з індо-європейськими мовами не є споріднена. М.Л.К.

Ромán, -на — чол. ім'я, З. У. з п. Рóман, Романа ст. сл. Романъ, гр. romanos — римський, здрібн. форма в давній мові Ромашко.

И Сопега рекъ: былъ жо мнѣ о томъ судъ и зъ зятемъ его княземъ Романомъ Лукомскимъ (1498 АЛМ 169).

Лекс. 1627.449: Ромán — крѣпок, крѣпкий.

Це та ж помилка як і в поясненні назви Рим.

Ромána — жін. ім'я від Роман.

Лекс. 1627.449: Ромána, жн.

Ромán, -ну — об'ємистий прозовий твір. Назва походить від фр. roman — романський, тому що в Середні віки романами називали великі прозові або віршовані твори, написані на одній з неолатинських романських мов.

Ромáнс, -су — з іспан. romanza — зворушлива і ніжна пісня-балада, походить як жанр з іспанської народної поезії.

Ромáнський — що походить з римської культури, напр. романський архітектурний стиль, який дав прекрасні храми або що походить від народної — вулгарної латині, як, наприклад, неолатинські, романські мови — французька, італійська, іспанська, португальська, румунська, рето-романська мови.

Ромеї або румеї — це назва греків з Візантії, а в наш час відгалуження греків, що живуть на Україні, куди вони поселились наприкінці 18 ст., тікаючи від турецького рабства.

Ромén — місто, районний центр Сумської області. В літописі вперше згадується під р. 1113. Сучасна назва — Ромни. Місто

розташоване на правому березі Сули біля правого берега уста річки Ромен, назву якої можна співвідносити з лит. *gomas* — тихий, річка з спокійною течією.

Рондэль, ронделя — фр. *gondeau*, старовинний французький поетичний жанр, вірш сталої форми з двома римами і численними повтрами. Павло Тичина писав у молодості ронделі.

Рбндель, рондля — з п. *gondel*, яке в свою чергу походить з нім. *Rondel*, від *gund* — круглий. Означає скovorodka, пателня.

Роніти — арх. скидати, ст. сл. ронити, рос. урон — втрата, п. *ronić* — кинути, тратити — зуби, плоди, луску з зерен. Походж. неясне.

Слово о п. I. 1187 р.: Тогда великий Святослав из рони злато слово.26. Древо листвиє срони.32.

Слово о п. I. 1187 р.: Изрони жемчужну душу из храбта тѣла.34.

Ропá — п. гора — гній, нафта. У давній укр. мові ропá означає те саме що й в польській мові, тобто гній. Натомість у творах Франка ропá — це бориславська нафта. В інших районах ропá — це розсіл, цукровиця. Ропá — це і назва річки з басейну Дністра, притоки Гнилої.

Лекс. 1596.12: Драчіє єст хоина, которая в винѣ звáрена злѣчуєт уха, ропы полны.

Походження слова ропá невідоме.

Рóпот — арх. рос. ропот, від дієслова роптати, яке вживається зрідка з значенням нарікати, ремствувати, виражати незадоволення. Праслово, ст. сл. *ръпътати*, чс. *reptati*, шп. *reptać*, звуконаслідувальне; див. нарікати.

Лекс. 1596.25: Рóпот — нарѣканьє. Роптаніє — нарѣканьє. Ропщу — нарѣкаю.

Росá — пара, яка осідає під час ночі на різні предмети; рос. роса, п. *rosa*, лит. *gasa*, давно-інд. *gasa* — волога; лат. *ros*, *gogo* — крапає, *roscidus* — росистий. Праслово.

Росія — зах. укр. Рóсія, рос. Россия, п. *Rosja*, гр. *Rhos* — назва країни. По укр. пам'ятках XVI-XVII в. постійно Росія, але за останній час на Україні частіше кажуть Москва, московський, цебто так як завсіди в давнину звалася Росія. В З. У. часом відрізняють російський — це московський, руський — це український, на

Надніпряниці такої різниці немає, тут зам. руський чи російський тепер кажуть московський. Слова Русь, руський — це давні назви старої Української Держави, що перейшли до Москви, а ми самі користаємо з своїх теж давніх назв Україна, український. Перша назва Росії була Московія, а назва Россия була введена лише у XIV в. на основі грецької форми слова Русь — Rhos.

Лекс. 1627: пер. Великой и Мáлой Россiи.

Ця опозиція також має своє джерело в грецькій назві Галичини — Mikra Rosia; див. Малоросія.

Rostra nostra — постійна рубрика київського журналу „Філософська і соціологічна думка”; лат. rostrum, множ. rostra — дзьоб птаха, ніс корабля, але і трибуна, з якої виступають перед людьми.

Рось — річка, права притока Дніпра.

Слово о п. І. 1187р.: По Рси и по Сули гради подѣиша.32.

Як свідчить літопис, по Росі проходила південна оборонна лінія Київської Русі. На думку деяких вчених, від назви цієї річки походить назва Русь. Цю думку висловив вже свого тасу Потебня, але такий погляд дуже дискусійний; див. М. Фасмер, „Этимологический словарь русского языка”. На його думку, назва Рось споріднена з словом русло, лат. Rusne, назва притоки Немана rušeti — по литовському це текти повільно. Проте назву річок Рось і Русна можна пов'язати також з іранським словом rōs — світло, а такий етимон цілком можливий з огляду на значний іранський вплив на давньоруську мову і на те, що назва річки може пов'язуватись із словом з значенням річка (nahar) означає також і світло. Інша гіпотеза, на цей раз тих, які пов'язують назву Рось і руський — це те, що русь, рось означає рудній, русявий, русній. М.Л.К.

Рот — порожнина між верхньою і нижньою щелепою з утвором у нижній частині обличчя. Нормативно у літ. мові є форма названого відмінка — рот, проте проф. І. Огієнко ставить це слово під гаслом „ріт”. Справді у Словарі укр. мови Б. Грінченка том IV дається ріт — рота, а до нього прислів'я „суха ложка ріт дере”. Академітний 11-томний словник укр. мови навіть не наводить форму ріт, хоча варто було би. У непрямих відмінках, базуючись на свідчення з творів укр. письменників, І. Огієнко подає: рота, ротові, ротом, в роті; мн. роти, ротів, а в рос. мові — рот, рта, ртом, рты, ртов. В давнину, як свідчить І. Огієнко, були дві форми: ротъ — звідси ріт, але частіше було рѣтъ, рѣта, тому часте укр.

рот, рота, бо давнє ъ дає о, а не і. Щодо походження слова див. рота — клятва.

Замкни рота — замовчи, перестань говорити. Переносно „затулити кому рота” — не давати говорити, не давати слова.

Рота — арх. має значення „клятва”, „присяга” в праслов. і індо-іран. мовах, ст. сл. ротатися — клястися, ротъникъ — хто клянеться, присягає. Присяга все мала релігійний характер; пор. д. перс. arta — божество Арта; д. інд. rta — священний, wṛata — право, закон; гр. rēto — умовлений; див. риторика. Споріднено з словом „рот”, чс. ret — губи, rotiti se — присягати.

Лекс. 1596.25: Рет, рета или рота — присяга. Рочуся — божуся.

Лекс. 1627.208: Рета или рота — словная присяга.

Т. т. 210: Ротá — присяга, проклинанье. Рочу́ся — присягаю, божу́ся. Ротник — присяглый, тот, що роту проводить присягаючому.

Т. т. 466: Рота присяжная.

Божуся — рочуся, Син. 8.

Рота — військовий підрозділ, що входить до складу батальйону. В давній мові означало військо:

В турецькій ми роті шаблями шермуют

В татарській ми роті стрілами стріляють

В волоській ми роті Штефан вийвода.

Це цитата з найдавнішого запису укр. фольклору, зробленого раніше 1570 р. чеським вченим Яном Благодиславом. Пісня починається словами: Дунаю, Дунаю чому ти смутен течеш.

Лекс. 1627.457: Спира — рота, люд великій, воєнный.

Слово рота зустрічається в цій же формі в словацькій, чеській, польській, болгарській, російській мовах, проте воно не є корінно слов'янським, а походить з Заходу, зокрема з романських мов. Спочатку воно звучало rotte і походило з середньовічного латинського rōta, дієприкметника з слова rōtare — розірвати і означало частину цілого. Спочатку rotta це були колоністи, які оброблювали землю, потім це були військові частини, навіть ватаги професійних злодіїв, а далі юрба, незалежно від її складу. В цій формі проникає у французьку мову як route, roite, далі у німецьку, де має форму rote, rotte, rot і означало військову частину, а від німців до західних слов'ян, а від них до східних. М.Л.К.

Ротапринт — лат. rota — колесо; англ. rotary — яке

крутиться, print — друк; **невелика друкарська машина**, яка використовується головню для банків, циркулярів і т.д.

Ротаційна машина — від лат. *rotare* — обертаю, *rotatio* — обертання. Це друкарська машина, в якій друкарська форма і поверхня, яка притискає папір, являють собою безперервно обертові циліндри.

Ротмістр, ротмістра — з верхньомін. *rotmeister* з *rotte* + *meister*, п. *rotmistrz*; офіцерський чин в кавалерії, а також в жандармерії дореволюційної Росії, Польщі і Австро-Угорщини. Відповідає чинові капітана у піхоті.

Лекс. 1627: пер. Ротмістру кор. его мл.

Т. т. 230: Сотник — ротмістр, старший над стам.

Ротшільди (*Rotschild*) — династія єврейських фінансових магнатів, засновником якої був банкір Майєр Ансельм Ротшільд (1743-1812 рр.) з Франкфурта. Його сини створили банкові філіали у різних країнах Європи. Це ім'я стало емблематичним для багатства.

Ротя — рот в дитячій мові.

Рох! рох-рох-рох! — звуконасл. свиней. Звідси рохкати, рохкання. Стародавнє.

Рояль, рояля чол. род. або рояль, роялі жін. роду — з фр. *royal* — королівський. Дуже розповсюджений струнний музичний інструмент, різновид фортеп'яно. Див. фортеп'яно.

Ртуть — рідинний метал з сріблястим блиском, дуже густий і рухливий, використаний для заповнення термометрів, для видобування золота і срібла, як лік в медицині і т.д. Наукова назва меркурій. П. *rtut'*, чс. *rtut'*, давньоукр. рѣтуть, лит. *gitu* — колиться; латв. *gīest* — відпасти; д. верхн. нім. — *gidau* — крутить. В латин. мові *argentum vivum* — живе срібло, і цю назву сприйняли кілька мов у тому й українська.

Рубати, рубити — 1. розсікати ударяючи чимось гострим. 2. розтинати холодною зброєю, напр. шаблею, мечем. Ц. сл. рубъ (з носовим у) відноситься тільки до краю вирізаного сукна; блг. рѣба — підрублювати, робити рубець, обметати, обшивати (пов'язано з руб — груба одяжа). чс. *roubiti* — рубити, будувати, *rub* — спід; п. *gabac* — рубити. *gabek* — край, рубець; лит. *gumbas* — зарубка на дереві; латв. *gamstīt* — рубити тупою сокирою. Етим. поза слов.

балтійським ареалом невияснена. Ц. сл. рубъ прикм. з значенням іменника зустрічається в укр. грамотах у формі рѣбъ з значенням грубе полотно: "По десять камхи и пять кофтери и пять рѣбыхъ (Сучава 1449 Cost. II 747). Однак вже в давній мові дієслово роубати — зрубати відноситься до зарубання лісу. Звідси і слово рубіж:

А по всему гаю волно ему дрыва рубати (Луцьк 1447 Арх ЮЗР 8 IV 10).

Відноситься також і до рубання м'яса:

Волно резником не шроты рубаючи кому хотя продавати волно (Луцьк 1389 РЕА I 27).

Рублена хата — це хата, зроблена з стовбурів дерев.

Рубашка — (рос.) сорочка. Від давнього рубище, руб. В Галичині часом зустрічається слово рубатка — стара сорочка з грубої сукні.

Лекс. 1627.210: Рубище, руб — подраная albo ошарпаная сукня.

Рубель, рубля — назва рос. монети в 100 копійок. Назва або від „рубати” або від персько-арабського „рупія”, золота монета, четвертина: рубель — четвертина гривня. Див. Преображ. II. 220. Три рублі або троячка, 5 рублів або п'ятка, 10 рублів або десятка, 100 рублів або катеринка (бо на цій монеті був портрет Катерини II).

Рубікон — маленька річка в північній Італії, яка колись розділяла Італію від Галії. Сьогоднішня назва Пісателло або Фіумічіно. Року 49 до н.е. виникла в Римі суперечка про те, коли має з себе скласти Юлій Цезар чин управителя новозавойованої римлянами Галії. Партія сенату, до якої підключився Помпей, вимагала від нього це зробити негайно, а Цезар відмовився це зробити. Зрозумівши що проти нього утворюється коаліція, Цезар вирішує перейти з військом Рубікон, прямуючи до Риму. В результаті виникла громадянська війна, противники Цезаря потерпіли поразку у битві при Фарсалі, а Помпей, який шукав притулку в Єгипті, був убитий. Так розпався тріумвірат, а Цезар став єдиноправним господарем Риму. „Перейти Рубікон” відтоді — відважитись на важливу, вирішальну справу. Римський історик Суетоній відмітає у зв'язку з цим, що, перейшовши Рубікон, Цезар вигукнув „Жереб кинуте” по лат. *Alea iacta est*. Але грецький письменник Плутарх твердить, що ця думка була виражена

Цезарем на грецькій мові і цитує відповідні слова по-грецьки. А такий вираз ще перед тим був прислів'ям у грецькій мові. Латинська форма цього виразу стала натомість також крилатою.

Рубін, рубіну — дорогоцінний камінь червоного кольору з іт. rubino через нім. Rubin, лат. ruber — червоний.

Рубрика — первісно заголовок закону або вияснення в книжках писані червоним чорнилом. З лат. ruber — червоний. Так само пояснення в Службниках звуться „рубрика”, бо в давнину писалися червоним. Сучасне значення: заголовок, під яким друкується якась стаття чи інформація або більшість матеріалів.

Рувім, Рувен — біблійне чол. ім'я; д. євр. Reuven, гр. Rouben, лат. Ruben, ст. сл. Рувимъ. Щодо значення цього імені первонародженого сина патріарха Якова Старий Завіт (Буття 29:32) дає таке пояснення: 1. завагітніла Лея й сина зродила і кликнула ймення йому Рувен (Reuven), бо сказала була: Господь поглянув на долю мою, бо тепер покохає мене чоловік мій. Справа в тому, що Яков більше любив сестру Леї, Рахель і вона сподівалась, що вона завоює його любов через те, що зродила йому сина, а Рахіль була до того часу бездітною. Буквальний переклад цього сплаву двох єврейських слів реу і бен: це — погляньте, син! Беринда перекладає це ім'я трохи закладно:

Лекс. 1627.449: Рувін, Рувім — видячий сына, видїнія сын.

Руда — 1. гірська порода або мінеральне утворення. 2. діал. ржаве багно, болото. Первісне значення відображено в діалектах, бо лит. rudina — це багно з залізистою водою. У давній мові руда — це те що теперішній рудник — місце добування корисних копалин, точніше те саме червонясте, руде болото, з якого мінералії добували.

А мы ёмоу дали и записали за ёго верную службу тые села верхоу описаныє з болоты, из рудами (Київ, 1437 ASI 34).

Рудий — прикм. червоно жовтого забарвлення. Від кольору пішла і назва руди і назва іржі — з того самого кореня і ст. сл. рѣд, лит. rudas — рудий, rudis — ржа, лат. rufus — червоний (див. Руфін), гот. gauds — червоний, суч. нім. rot, гр. erythros — червоний, інд. rudhira — червоний, чс. More Rudne — Червоне Море, Rude pravo — Червоне Право: було колись центральною газетою Чехословацької Компартії.

Рудимент — залишок чого-небудь, пережиток; з лат. rudimentum — початок, проба, дослід; від прикм. rudis — необроблений, сирий.

Рудиментарний — прикм. до слова рудимент. В біології мовиться про рудиментарні органи, тобто органи, які втратили в процесі розвитку тваринного світу своє первісне призначення. Такі рудиментарні органи є в різних живих істот, в тому числі і в людини — сліпа кишка (апендікс), м'язи вух, кістка хребта, названа кокцис, яка є залишком хвоста. Таких рудиментарних органів є багато в людському ембріоні і вони є могутнім аргументом в користь дарвінізму, тобто теорії, згідно якої вищі організми розвинулися у процесі еволюції з нижчих, а людина є лише найвищим ступенем розвитку тваринного світу.

Рудольф — чол. ім'я — так називався засновник цісарської династії в Австрії Рудольф фон Габсбург (1273-1291 рр.), але трагічною іронією долі Рудольфом звався і останній Габсбург у прямій лінії, син цісаря Франца Йосифа, який покінчив самогубством, не зайнявши престолу в 1889 році, маючи 31 рік. Ім'я Рудольф походить від д. верх. нім. bruoed — слава і wolf — вовк; отже — славетний вовк.

Мы князя бискоупа Роудольфа полца апостолського лекгата... хотѣли быхомъ имѣти за срѣдника а за еднанье покоя (Брест Куявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Руїна — другу половину XVII ст. в історії України називають періодом руїни або просто Руїною, бо саме в цей час в результаті спроби різних гетьманів шукати опори в сусідніх могутніх держав, вони почали хазяїнувати тут і Україна надовго втратила свою самостійність.

Руйнувати — матеріально, а головно духовно, нищити, розорити в обох значеннях: нім. ruiniereu, п. rujnować, фр. ruiner; з лат. ruina з дієслова ruere — упасти.

Рука — одна з двох верхніх кінцівок людського тіла, знаряддя праці, ст. сл. рука (з носовим у), всеслов. слово; рос. рука, блг. рѣка, сrb. рѣка, п. rēka, лит. ranka, проте інші групи індоєвр. мов мають кожна з них інший корінь для цього поняття, нім. Hand, лат. manus, гр. cheir (пор. хіромантия — окультна наука для вивчення зв'язку між лініями долонь і людським характером). Див. обруч.

Рука коротка — частий у нас вираз на неможливість щось

зробити. Це саме маємо в Біблії: Чи Господня рука буде коротка (Числа 11:23).

Попастися під гарячу руку — під час гніву. Вираз східно-слов'янський.

Просити руки — просити побратись, вийти за прохача заміж. Те саме освідчитись, зробити прохання.

Рукою подати туди — дуже близько.

Руку набити — на чому добре навчитися.

Носити на руках — поважати, любити, шанувати.

Скласти руки — нічого не робити.

Руку нагріти біля чого — нечесно заробити.

Слово „рука” зустрічається часто в грамотах:

Омочивый со мною въ соль руку той мя предасть (Краків, 1478 ОБРН 130).

Можеť отдати и продати и ближньому своему исъ своєї руки дати (Луцьк, 1451 Р 159) — тобто подарувати.

Мовили перед нами и рукоу дали собѣ... твердо держати (Луцьк, 1463 AS I 56) — значить обіцяти.

Рука́в, -ва — ст. сл. рукавь (з носовим у) — частина одягу, яка покриває руку. На думку А. Мейс праслов. гокавь — це калька з лат. manica.

Слово о п. І. 1187р.: Бабрянъ рукавь. 38.

Рукави́ця — виріб із тканини, шкіри і т.д. з відділенням тільки для великого пальця, який надягають на кість руки.

Рукави́чки — виріб з тонкої тканини, шкіри, вовни і т.д. з відділенням для всіх пальців, який надягають на кість руки.

Рукавичку кинути — викликати кого на змагання.

В Середні віки лицар, коли викликав кого на змагання, то кидав перед ним свою рукавичку. Отже, кинути рукавичку значить розпочати з кимось зведення рахунків, викликати на дуель. Але рукавички мали у Середні віки і позитивне символічне значення. Вручаючи комусь рукавичку імператор римсько-германської імперії давав комусь право закладати основу якогось міста або заснувати торги чи бити монет. Тому помилково багато міст мали у своїх гербах рукавички, покладені навхрест, які мали символізувати схрещені руки.

Хоч вже давні греки знали рукавички, а давні скандинавці і германи знали рукавиці, проте велика мода на рукавиці появилася після XIII століття, коли почали носити їх і панії як оздоба,

причому їхні рукавички сягали по лікоть. Під час англійської королеви Єлісавети з'явився звичай додавати до прохань рукавички, що дало привід для використання хабарів, бо рукавички часто наповнювали грошима. Тому суддям заборонили носити рукавички під час судової розправи.

Рукояць — арх. походить від виразу „в руки взяти(яти)”. В давнину рукояць — це сніпок, що в руку взяти(яти). Вже в укр. пам'ятках XI в. є слово рукояць (з носовим у), тепер ще вживається в Галичині, де підтримується й п. *raċojesć*, на Сході вже не вживається, тут — ручка, держало, держак.

Лекс. 1627.211: Рукояць — сноп; горсть, котороая серпом бивает ужата, рукоєсть, где рукою имаємо и держимо.

Ру́ля — рура тобто труба. Щодо чергування р-л, див. ванькир.

Рума́к — кінь сильної породи, військовий, бойовий кінь. Араб. *gumak* — конюх. Пор. також і д. євр. *gammach* — табун коней або верблюдів, кобила, мул. Укр. переклад Біблії дає кінь баский — див. Естер 8:10: І понаписував він листи в імені царя Ахашвероша і попріпечатував першем царським і послав через гінців на конях, які їздять на державних конях, конях баских (*bnei hagammachim*) (Видання лондонського Біблійного товариства, 1962). У д. перській мові пелеві *gatak* — кінь.

Румеї — див. ромеї.

Румига́ти — арх. діал. літ. ремигати — відригнути для повторного жування (про деяких жуючих тварин). З рум. а *gumega*, яке походить з лат. *gumigare*. У рим. мові слово має і переносне значення — пережовувати, передумувати.

Лекс. 1627.49: румыгаю, пережовую.

Румбвище — руїни з п. *gumowisko*, що з угор. *gom* — руїна.

Тільки румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло (І. Франко I, 1955, 179).

Румунія, румун, румунський — рос. Румыния, п. *Rumunja*, рум. *România* — назва країни, яка виводиться з стародавнього Риму, *Roma*, точніше з прикм. *romanus*, проте політичні утворення румунів, які почали виникати з XIV століття, спочатку не носили цієї назви, а назви Молдавія і Валахія, хоч в народі постійно зберігалось слово *român* у значенні кріпака. Спочатку появляється

назва *Tara Românească* (Румунська Країна) для південної частини колишньої Валахії або Мунтенії, у літописців (хронікарів) і в грамотах, після об'єднання двох князівств року 1859 поступово вводиться назва *România* для цілою країни і стає усюдним після запровадження королівської влади у 1866 році.

Рúна — густа буйна зелень. Спорідн. з словом руно.

Рúни — гот. *runa* — це тасмниця. Руни були найдавніші письмові знаки, використані скандинавцями і германами. Спочатку вони мали релігійно-магічне значення і були вкарбовані у дереві, а пізніше появились руни, вирізані на спеціальних кам'яних плитах. Найважлива знахідка — це руни на Егіумштейн в Норвегії, монільні плити з 200 знаків. Рунний алфавіт мав 24, а згодом 16 букв, ці пам'ятки простягаються з часів вікінгів і аж до християнської доби, і вони дуже важливі і для історії України, бо на рунних плитах записували свої заморські подорожі варяги, а ці подорожі були спрямовані і на східнослов'янські землі, де потім вони зливались з місцевим населенням, заклавши основи державності. До речі, з таких амальгамів утворились всі європейські народи і цивілізації, без таких процесів асиміляції Європа може ніколи не зазнала б таких динамічних темпів розвитку, зоставивши позаду інші континенти. М.Л.К.

Рúно — густа і довга вовна з овець з праслов. кореня **ru-*, те саме що корінь дієслова рвати. Золоте руно в старогрецькій міфології: на чолі Аргонавтів Ясон впливає до Криму у пошуках легендарного золотого руна овець, тобто шкіри з вовною.

Рúра, рурка або руля, рулька — розм. труба, трубка. Запропоновані дві можливі етимології: Преображенський запропонував турецьке *lula* — порожнистий, новогрецьке *loulis* з перського. І Огієнко пропонує ст. верхн. нім. *rôga*, нім. *Röhre* — труба. Більш вірогідна друга, бо п. *runa* і слово більше вживане на З. У.

Лекс. 1596.9: Врутка — рúра.

Лекс. 1627.256: Ток — рура, рынштóк.

Русáлки — лісні і водяні духи, гарні дівчата, що ваблять до танцю і залоскочують парубків до смерті, паралельні до мавок, берегинь або марамороських лісних дівок. Їх пов'язують із стародавнім культом предків. Назва їх походить з Балканського півострова, бо тут була колись після римської окупації повсюдною латинська мова, а по латині *rosalia* — це свято рож, до сьогодні в

Румунії Русалії — це зелені свята, коли приурочено найбільше обрядів для культу предків, які на Балканах збереглися з часів траків і споріднених з ними даків. Від румунів ця назва перейшла мабуть до українців. Русалки виступають і в творах укр. письменників, зокрема у Шевченка (балада і малюнок Русалка) і в Л. Українки — Русалка Польова в Лісовій Пісні. На Балканському півострові русалки це духи повітря, які розв'язують бурі і іноді крадуть дітей, в Румунії духи за такою назвою згадувались під час Зелених Свят, які тривали тиждень. М.Л.К.

Русін — у картках І. Огієнка знаходимо такий запис: русін, русіна, русінка, мн. русіни, русінів; в Г. русин, русіна, русінка, мн. русині, русинів. Це стара назва українців: Постави Ярослава Лариона митрополитом, русина. Пов. вр. літ від 6559 р. З огляду на актуальність цей скупої запис потребує доповнення.

У Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. (Київ, 1978) знаходиться таке пояснення: русин — назва українця феодальної доби і такі два приклади:

Аж побегнуть русинь а любо руска или во Львовь... выдати его (1352 Р 6) — це явно кріпак — українець.

Тоты люди да имают слободу... русин или гръчин или буд каки язык да не даст тых люди ни дан ни посаду (Сучава, 1453 Cost. II 461) — тут ідеться про українців, греків і ін., які проживали на території Молдавії, вірогідно також будучи в тій чи іншій мірі залежними, але тут саме ідеться про їх звільнення.

Тут же подають приклади на Русин, як особове ім'я.

Приклад поданий І. Огієнком відноситься до призначення митрополита Іларіона в часи Ярослава Мудрого і це був перший митрополит, який не був греком. Але поступово назва русин почала стосуватись більше до українців, які проживали на західних землях, а пізніше звузилось до певних регіонів, по мірі того як українці все більше стали свідомими своєї етнічної єдності. У XIX ст. назва русин ще часта на Галичині, вона зустрічається ще і в Франка, який щодо України ще користувався компромісною назвою Русь-Україна, а замість українець часто вживав слово руський: Пісня руських хлопів радикалів, Ужас на Руси, Вандрівка Русина з бідюю, Їхав Русин по над воду, але все більше тут запанувало назва українець, особливо після возз'єднання українських земель (перший етап 1939 р., другий 1945 р.). Тоді починає ця назва зникати і на Закарпатті, хоч і до сьогодні ще там чуються голоси у

користь якоїсь русинської карпатської ідентичності. Назва русин сьогодні досить розповсюджена серед українців Східної Словаччини, де виходить у Пряшеві журнал „Русин”, а також на т. зв. русинській мові, яка є місцевим діалектом, газета „Народні Новинки”. Але тут є сильна полеміка між українським і русинським таборами. Найсильніші є позиції захисників русинської окремішності у колишній Югославії у таких центрах, як Нови Сад і Вуковар (Вуковар тепер Хорватія) тут виходять „Руське Слово” і „Нова думка” є і школи і радіопередачі на т. зв. русинській мові, виходять навіть статті з твердженням, що русинська мова — це самостійна слов'янська мова. Ось зразок такої мови:

„Генетично близька Українцям то не велика етнична група блізько 30 000 людзох югославянских Русинох, а точнейше, Руснацох, чийо ше предки штредком XVIII століття приселели зоз восточней Словацкей и закарпатя на штредні Дунай (нешня Войводина). Непреривни контакти Руснацох з їх карпатску прадідовщину, заєдніцтво материялней и духовней культури з культуру карпатских Українцох, їх трестолітне припадоване уннатскей церкви, кирилске писмо и даяки инши фактори допомогли же южнославянски Русини и нешка чуваю руску етничну свідомост и тримає ше як часц того українского населєня, котре стало жиц в Карпатох и донедавно себе тиж так наколовало Русинами чи Руснацами. Язык югославянских Русинох, котри вони наволоу „руска бешеда” змистує свойродни сход закарпатскоукраїнских и восточнословацких бешедох зоз значними новима сербскогорватскими прикметами. Походзаци од язичних особеносцох югославянских Русинох, єдни учени причишлюю их гу восточним Славяном (Українцом), други и до заходних Славянох (Словакох), а даєдни рахуюци територію перебуваня Русинох, уноша их до южних Славянох”. Альманах Думки з Дунаю I, 1989, Вуковар, стор. 150 із статті Влада Костелника „Руски язык ровноправни з другима славянскими языками”. Цитата перекладена з книги Павла Чучки „Вступ до слов'янської філології”, Ужгород, 1988.

Про югославським русинів, які прийшли у XVIII ст. з комітатів Зеплін, Абауй, Шарош і Боршод, які тоді належали до Австрії писав свого часу і Володимир Гнатюк, який збирав їх фольклор під час експедиції 1897 р. у статті „Руські оселі на полудневій Угорщині” — від дослідив поселення Керестур і Коцур коло Бачки. У наш час про їх історію появились кн. Ф. Лабоша „История

Русинох Бачкей, Сриму и Славонії 1745-1918”, Вуковар, 1978, а проблематику русинства в цілому досліджує професор Торонтонського Університету народжений вже в Америці Пауль Роберт Маґочі: *The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus', 1848-1948*, Cambridge Mass. 1978. Маґочі вважає, що існує окрема народність русинів, які історично займали спеціальну смугу в Північних Карпатах. М.Л.К.

Русифікація — насильне запровадження на Україні згори російської мови і культури (мовна русифікація), а також заохочення переселення сюди росіян і виселення українців для змінення демографічного балансу. Термін стосується головно періоду Радянської влади і використовується часто щодо періоду 60-70-х рр., хоч русифікація почалася значно раніше, але менш відверто. Пор. працю І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація”, 1968, в якій автор доводить, що русифікація суперечить настановам Леніна. В результаті русифікації різко піднісся відсоток російського населення на Україні, а також українців, які визнають своєю мовою російську, катастрофічно зменшилося число українських шкіл і публікацій українською мовою, а також вживання української мови як розмовної. Після оголошення суверенітету України 16 липня — 1 грудня 1991 р. робляться енергійні спроби для усунення наслідків головно мовної русифікації.

І. Огієнко пропонує вживання замість терміну русифікація терміну обмоскбвлення. М.Л.К.

Русич — це етнізм від слова Русь. І. Огієнко вважає архаїзм русич і слова русин і українець синонімами і подає такі приклади:

Слово о п. І. 1187р.: С вами, русици, хощу главу свою приложити.

Т. т.: Русичи поля перегородиша.

Т. т.: Храбрїи Русици.

Т.т.: Храбрїи русичи.

Рускани — написано Роускани — назва села у Молдавському князівстві, атестація з XV ст.

Рускова — село з переважаючим українським населенням у Мараморщині, сучасна Румунія. Прикм. рушанський. Під цією назвою засвідчене з 1373 року.

Руснаки — те саме, що русини, рутенці.

Рустикальний — сільський з лат. *rusticus* — сільський, селянський, *rusticanus* — селянин; від *rus, ruris* — село. В Австро-Угорщині для фінансового підтримування селян були засновані т. зв. рустикальні банки, проте через процес зубожіння селянства селяни сильно заборгувались і часто закладали своє майно у ці банки, а іноді і втратили землю на їх користь. „Банк рустикальний” (1895) — оповідання О. Кобилянської.

Русь — грамота в. кн. Мстислава 1130 р. починається так: „Се азъ Мьстиславъ, Володимиръ сынъ, държа Руську Землю въ своє княженіе „Отже тут Русь — Київська Земля”.

Найстарша назва українського народу й його першої держави — Русь. Так давні українці звали себе довгі віки, так звали їх сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження, — її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я Русь, що захопило в IX ст. владу на східними слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фінни Швецію звать *Routsi*. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, напр. Рюрик, Олег, Ігор і т. ін. може й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис. В давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно вирізняє в своїм творі русів від слов'ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі порушилися, стали русами, як їх звали греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить „от рѣки глаголемыя Рось”. Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: „а словѣньскъ языкъ и рускый одинъ”.

Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй Історії т. I вид. 3, 1913 р.

Варяги скоро у нас зовсім зукраїнізувались й перестали бути чижинцями. А сама назва Русь спершу зацепилася тільки до

племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так назва „слов'яни” була спочаку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарями з Волги й уся їх держава, навіть слов'янська була названа Болгарією.

Отже Русь — це перша назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головню на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас це головню Київська Земля — Ключевський I, 126 — але наші племінні назви незабаром призабулися, й вся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: „Ростовці, і суждальці, і переяславці с'їхалися в Володимеру на Клязьмі і ріша: Князь наш убьєн, синок его мал в Нові Городі, а братья его в Русі” ст. ст. 404 — тут ясно виділюється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там зацепилася, напр. у Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні. Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і далеко на північ пор. Старая Русса в Новгородщині, де вона спочатку мало зацепилася й була чужою. За XIV-XVII віки під словом руський часто розуміють українці і білоруси, а в XVI-XVII віках словом білоруси часто звали українців. Див. мою монографію „Розмежування пам'яток українських від білоруських”, 1934 р.

Сусіди й чужинці, напр. греки, араби й інші вже VIII-IX віків звать полян або всю центральну Київську Землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські звать себе князями руськими.

На півночі, в Московії назва Русь, Россія зацепилась головню за часів Петра I (1672-1725), в чому цареві допомагали виходці з України. Див. статті Рюрик, Чорні болгары.

Руський — український. „Не посоромімо Землі Руської!” казав кн. Святослав перед боєм Іпат. Літ. під 970 р. і це стало поговоркою.

Слово о п. I. 1187р.: Наведе храбрыйя пльки на Землю Половѣцкую за Землю Руськую.

Стільки знаходимо у картках I. Огієнка під гаслом „руський”. Після його смерті появился у Києві „Словник староукраїнської

мови XIV-XV ст.”. 1978, а там документальні свідчення до цього слова чисельні. Цитуємо: Русский, русский, руський, рускій, роускы, руський, руський

1. (який стосується східно-слов'янських земель, які входили до складу Королівства польського і Великого князівства литовського) руський: Асе д король казимиръ краковський и кявський и господарь рускъ земль далъ есмь служъ своему иванови дворище заньо матъичича (Казимир 1349 Р 3).

руская личба: грошовий курс, платіжна вартість грошової одиниці в руських землях: руское право...

2. давньоруський: та галь сѧ пнко коунашшевич ис верещакомъ Боутевичем о гай... ко коже бывъ Коунашевичов из вѣка при роуских князѧх (1369 ПСЧК).

3. (який стосується східно-слов'янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського) руський: а при томъ были свѣдци панъ миколаи спичникъ воевода свѧтинський... панъ хроль варваринський воронко воить коломыський рускии (Коломия, 1398 Р 57).

Рут або **Руф** — жін. ім'я, ст. сл. Руфъ, д. євр. Rut. Була спроба пояснити це ім'я з давньоєвр. geut — дружба, але правопис цього імені в Біблії не дозволяє на таку інтерпретацію. Так само помилкове пояснення Беринди Лекс. 1627.449: Руф — накормленая або упоеная. Насправді це персонаж з бібл. книги Рут і вона моавитянка; тому її ім'я ніяк не можна пояснити на тлі давньоєвр. мови. Рут появляється як персонаж повісті О. Кобилянської „Ніоба”. М.Л.К.

Рута, руди — як назва особливого роду м'яти дуже поширена в українській як і в слов'янських мовах. Назва від лат. ruta від гіркої трави, але до слов'ян перейшло з давнього німецького ruta, теперішнє Raute. Латинська назва повстала від грецького Ruty.

„В журбі васильки й рута-м'ята, задумавсь ладан в синіх снах”. М. Драй-Хмара: Мати.

Ст. сл. пиганонъ з гр. raganon. Згадується у Луки 11:42.

Рутенці — офіційна назва українців Галичини, Буковини і Закарпаття в Австро-Угорщині. Так називали українців німці — Ruthenen, що запозичено з лат. rutenus, латинізована форма етноніма русин. Від слова рутенці повстало слово рутенство — це політика вірнопідданства по відношенню до монархії Габсбургів, яка провадилась галицькими освіченими класами з кінця XVIII ст. і

аж до 30-х років ХІХ-го ст., коли появились два табори — москвофіли, які хилились до царської Росії і народовці, які продовжували частково рутенство, але водночас почали цікавитись і власними хлопами. М.Л.К.

Рутинований — з укр. з п. rutynowany, а це з фр. routinier — на Сході — вправний, досвічений.

Руф — чол. ім'я, ст. сл. Руфъ з лат. те саме, що Руфин.
Лекс. 1627.449: Руф — лисбватий, жолтаввий.

Руфин — чол. ім'я, ст. сл. Руфинъ, давньоукр. Руфіян.
Лекс. 1627.449: Руфіан — рудавий.

Римлянин Руфин — гол. чол. персонаж драми Лесі Українки „Руфин і Присцілла”. Лат. rufulus — рудуватий.

Руфина — жін. ім'я, ст. сл. Руфина; лат. руда.

Рух, руху — 1. зміна положення чого або кого-небудь. 2. розвиток в природі, розвиток духа. Рух — це скорочена назва Народного Руху України за перебудову, заснованого у 1989 р., який відіграв велику роль у зрушеннях останніх років. Пракорінь *ru — спорідн. з рвати, див. рвати; лит. gausti — рити, rušėti — звиватись; сер. верх. нім. rusch — напад; нім. Rausch — гамір.

Рухля — народна вимова д. євр. Рахель, див. Рахель.

Рухомий — 1. який перебуває в русі. 2. який переміщається з місця на місце. Українська мова має рухомий, динамічний наголос. Юридичний термін — рухоме майно — це те майно, яке не прикріплене до ґрунту як маєток, ліси, будівлі, які становлять нерухоме майно.

У давній українській мові ця термінологія частково збігалась з сучасною: Добра лежачіє любо рухомые. Катих. 1645 р. 43.

Ручя — рука в дитячій мові.

Ручай, ручаю — чол. р. з давн. ручай, часте в Зах. Україні, де підтримується і п. ruszaj на Сході частіше — струмок.

Ручатися — давати свою руку на підпертя справи чи людини.

Ручий — спритний, вправний, що має меткі руки. Сам був хлопець ручий. Свидн. Любор. 136.

Рушник, -ка — довгий шматок тканини для витирання рук, обличчя. Частково синонім до слова простирало. Від слова рукá.

Лекс. 1596.26: Рукомык — ручнік.

Лекс. 1627.167: Понявиця — ручник.

Рушниця — з давн. рончъница (з носовим у), в Г. гвер або кріс. Руш-ниця, руш — руч, бо при стрілянні тримається в руках, ручна зброя. Акт 1579: Учили стрѣлять луковъ и рушницъ (Мат. Срезн. III,200).

Рюкзак — заплічний мішок для речей. Нім. Rucksack, від Rücken — спина, і Sack — мішок.

Рюма — плакса; рюмити — плакати, хникати; рюмса — плакса, так і рос. а білоруське рюмзаць. Звуконаслід. пов'язано з ревти.

Рюрик — ст. сл. Рюрикъ — ім'я першого легендарного князя Київської Русі, давньосканд. Hrorekr — від сканд. hrodr — слава і ríkr — король; нововірхньонім. Roderich. Рюрик, як і його брати Сінеус і Трувор були варягами, тобто належали до того народу веслярів, воїнів і торговців, які проклали торгові шляхи до столиці хозарів на Волзі, Ітіль, сучасний Астрахань, а пізніше з півночі до Константинополя — з варяг до греків. Цей народ називав себе веслярами — godsmenn, а західні фінни називали їх ruotsi. На думку деяких мовознавців, звідти походить назва Русь. Араби називали у IX ст. Rus норманів, тобто варягів з Іспанії і Франції, а візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй праці De administrando imperio (Про управління імперії) характеризує як rosisti варязькі назви порогів Дніпра. Рюрик перебрався з півночі до Києва з огляду на велике значення, яке набрав цей торговий шлях. Завоювавши Київ і заснувавши тут князівство, каганат, нащадки Рюрика на цьому престолі, які називали себе Рюриковичі, хоч мабуть це династія не була безперервною (див. статтю Святослава Угер Лачини), мали при собі дружину, яка складалася головним чином з варягів, з якою ходили з походами на Візантію — більшість імен, названих у договорі Олега з Візантією (див. Руський літопис під р. 912) є скандинавськими. Київські князі ходили збирати данину з місцевого населення з дружиною з усією Руссю. Це був клас привілейований, з якого пізніше виник клас боярів, великих землевласників, яким юридична пам'ятка Руська Правда надає значні переваги перед селянами — смердами. Нашадки цих завойовників, які панували у різних князівствах і вели між собою безперервні міжусобні війни за право володіти над вотчиною —

спадком по отцю — поступово слов'янізувались, що видно по зміні їхніх імен, Рюрики і Олеги з скандинавського *Helgi* змінились Володарі, Володимири (варязьке ім'я Владимира було Вальдемар, а його християнське ім'я по хрещенню Василь) на Святослави, Всеволоди і Мстислави, тримались довго аж до падіння Галицько-Волинського князівства року 1340. М.Л.К.

Рябий — строкатий, рос. рябой; п. raby, болг. рябы, рябец — вид форелі, походить від праслов. *rebъ*, ц. сл. *erabъ*, лит. *ratbas* — строкатий; латв. *raibs* — теж саме, лит. *raibti* — рябить в очах; ірл. *riabach* — п'ятнистий.

Отписую пану Гвоздю кожух куный, рябою камькою волочен (XI ст. Арх. ЮЗР 8 IV 29).

Ряд — 1. сукупність однорідних предметів розташованих одне за одним. 2. стрій, шеренга. 3. місця для сидіння розташовані в одну лінію. 4. сукупність подій послідовних в часі. 5. те саме, що рядок. Давнє значення окрім 1, 2 також стан, суспільна група. Болг. ред, чс. *řád* — порядок; р. *rząd*; ст. сл. *ряд* — порядок, споріднене з лит. *řinda* — ряд, стрій; ірл. *raon* — частина, рядок.

При вѣрѣ нашої подоугъ ряду и столцов наших (Ланчиця 1433 Р 122).

Каждого стадила а любо рѣдоу намъ поддаными людми голдь оучинили есми (Львів 1436 Cost. II 697-698).

Рядити — причепурювати, давнє значення управляти, розпоряджатися чимось від слова ряд, пор. п. *rzedic*, *rządic*.

Слово о п. І. 1187р.: Суды ряда до Дуная. 30.

Т. т.: Князь грады рядаше.

Масть владыка Луцкий всими церквями и ихъ свесченъншниками рядити (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I IV, 3).

И сам бы еси в мыто нашем в промыту и вагу не вступался и ни судил его ни рядил (Вільна, 1498 АЛРГ 82).

Рядно́ — вид покривала з ряднини — цупкого домотканого полотна з конопляної або лляної пряжі з слова ряд, бо полотно ткане рядами.

Лекс. 1627.313: Ярига — рядно грубое, мѣх, слак угорски.

Рядо́к — лінія, в якомусь тексті, віршовий рядок — ряд у вірші з ст. сл. *рядъ* + суфікс -ок; чс. *řádek*.

Ряса — верхня довга одіж православного духовенства, до

XVII в. рясу носило тільки чернецтво, а з к. XVII в. її носить усе духовенство. Слово походить від гр. rason, давнє gasa — стара піврана одежа. Пор. у Т. Шевченка: В довгій рясі по келії чернець ходить. 333. Звичайно, ряса теперішнього духовенства не має нічого спільного з колишньою „старою, півраною одежею”.

Рясний — густий від слова ряса — шнур, бахрома, тасьма, болг. реса — пучок волосся, бахрома; чс. gasa — віі, водоросль вірогідно з праслов. *redša, пов’язано з словами ряд, рядити.

Рясофорний — рел., який має право носити чернечу рясу з клобуком без постригу, гр. rason і foros — носій.

Рятувати — відвертати від нещастя, смерті і т.д. з нім. retten — спасти через п. ratować.

Лекс. 1627.214: Свобождаю, ратую, выбавляю.

Т. т. 231: Вспомагаю, ратую.

Т. т. 265: Помагаю: ратую. — ...

Рятунок — ім. від рятувати. Ці слова прийшли в українську мову з польської і на Волині і дотепер їх так вимовляють через а замість я.

Лекс. 1627.164: Помоч, ратунок.

Мѣста такіє дозирати которые ратунку потребують. Катих. 1645 р. 43.

С

С — двадцять перша буква української азбуки, в ц. сл. зветься „слово”. Цифрове значення 200.

Сабєї — перські вогнепоклонники і обожнювачі зірок.

Сабля — див. шабля.

Сабота́ж — про саботаж чуємо багато від часу Першої Світової війни не лише під час війни, але під час миру. В останніх часах преса пише багато ревеляцій про плани комуністів щодо саботажу американської промисловості (це писано в 30-х рр. М.Л.К.). Звідкіль походить це слово і що воно значило колись, а що означає нині?

До європейських мов, в тому числі і до англійської мови, перейшло слово „сабота́ж” з французької мови. По-французьки

„сабот” — це дерев’яний черевик у виду патинка чи пак сандала. В тих дерев’яних черевиках у Франції ходили найбільшні селяни. Роблено їх дуже грубо. Через те всяку грубу, нездалу роботу назвали французи „саботаж”. Потім слово „саботаж” набрало значення у тім змісті, що це навмисне нездала робота, щоб пошкодити підприємця. Це слово набрало широкого розголосу під час Першої Світової війни, коли агенти воюючих держав старалися через своїх менших агентів робити нездалу роботу у воєнній продукції ворога, наприклад зробити якусь складову частину літака чи підводної лодки так зле, щоб літак чи підводна лодка зараз по ужитті знищилась і т. п.

Сабуро́ва дача — давніша назва Харківської психіатричної лікарні.

Са́ва, -ви — нар. Савка, ст. сл. Савва, д. євр. sav, араб. sava — дід, старець, вчений.

Лекс. 1627.450: Сава чрез шин — наверненьє; неволя або сивизна або змордованьє син Регманов Быт. 10.7. От того место кролевское Ефіопіи имя взяло Савва. Сава чрез самех — окруженъе або пьяный. З сир. старец, старый.

Шин і самех назва двох літер єврейського алфавіту, які позначають літеру С.

Посилання на ім’я Сава зустрічається часто у Григорія Савича Сковороди, який намагався дати етимологію імені свого батька.

Са́ван, -а — поховальне убрання з білої тканини, що має вигляд мішка чи довгої тканини. Болг. саван, рос. саван, це слово арабське, йдеться про місто Сабан під Багдадом, де виробляють тканини.

Савао́т — від греків взяли ми їхню православну віру, але не взяли їхніх назов Бога, ані Теос, ані Кіріос, бо в нас уже до того були свої Бог і Господь. Зате з грецького взяли ми слово Саваот (Savaoth), ст. сл. Саваофъ.

Слово це перейшло довгу історію свого розвитку. Повстало воно в мові старогребейській, як сева — військо, військовий відділ. Множина від нього севаот — війська, військові відділи, пор. I Сам. 12:9, 4 М. 10:19 і ін. В Книзі Виходу 7:4 читаємо „Випроваджу військо свої (сiv’otaj), народ Мій, синів Ізраїля. У Біблії частий вираз „Військо Небесне” (seva haššamajim), напр. I. Цар. 22:19: „Бачив я Господа, а все Небесне військо стояло при ньому”. Крім

цього небесне військо стало визначати небесні світила, зорі, напр. Буття 2:1: „І були скінчені небо й земля й усі їхні світила (sevaat, їхні сили)” 5 М. 4:19 „Сонце, місяць і зорі, — все військо небесне”. Пор. 2 Цар. 21:3.

Часто гебрейське *seva* чи *sevaot* уживається в сполученні з *Jehovah*, *Adonaj*, *Elohim*. Напр. 2 Сам. 7:8 — *Jehovah Sevaot* — Господь Саваот, цебто Господь Сил чи Воїнств Небесних, як це бачив пророк Ісая. Пор. Ісая 13:14: Чути гамір у горах, як народу численного, чути гомін згромаджених царств народів: Це переглядає Господь Саваот бойове Своє військо! Пор. ще Іс. Нав. 5:14: Військо Господнє 2 М. 12:41: Усі війська Господні.

Пізніше в гебрейській мові слово *Sevaot*, наше Саваот, стало іменем Бога. З гебрейської мови це слово рано зайшло до мови грецької, як *Sabaoth*; цікаво, що в грецьких папірусах I віку до Христа цього слова вживається як магічної назви серед імен різних богів.

Лекс. 1627.450: Саваот — войска, велик, лич(ба) або жолнѣрства, або моци, мощности.

Саватій, -тія — ст. сл. Саватій, чол. ім'я; д. євр. *Šabtai*. Це ім'я повстало вже у вавилонському полоні, що цілком природне, бо ж і слово шабат — субота є етимологічно пов'язане з вавилонським святом місяця шабат'у. Ім'я зустрічається і в середньовічних єврейських документах, що походять з Каїрської генізи — складу церковних книг, знайденого в давній каїрській синагозі. Італ. форма цього імені: *Sabatino*.

Савел, -вла і Савелій — ц. сл. Савль, чол. ім'я. Соляр. II, 394 подає значення євр. слова Савл: проханий, вимаганий, бажаний. Див. Саул.

Лекс. 1627.450: Савл, Савел — возваний, або удатний, або погребений.

Савін — чол. ім'я; лат. *sabinus* — належний до сабінів, племені завойованого римлянами року 290 до н. ери.

Лекс. 1627.450: Савін — крѣпкій.

Сага — жанр скандинавського і ісландського прозаїчного оповідання. Збереглося близько 40 ісландських саг, які ґрунтуються на спогадах перших поселенців Ісландії, в них розповідається про морські подорожі вікінгів (варягів). Слово сага споріднено з нім. *Sage* — переказ і походить від дієслова із значенням сказати; нім. *sagen*, англ. *say*.

Сагайдак — з тюрськ. саадак — шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл.

Лекс. 1596.30 б: Тул — сагайдак.

Лекс. 1627.260: Тул — сагайдак, ковчян для стрѣл.

Сагіб — назва, яку дають в Індії європейцям, означає — знатна особа. Це почесний титул. Походить з арабського слова з значення друг.

Сад, саду, в саду, частіше садок, садка — пор. річка, книжка. В Галичині зам. сад часто кажуть горбд, це з п. ogród. Опівночі айстри в саду розцвіли. Олесь. Пішла в садок виплакати своє горе. Кул. 181.

Сад в давнину визначало взагалі рослину, дерево. Напр.: Рци под кым садом видѣл я еси, съ же рете: под трньм (скажи під яким деревом бачив їх, той відповідає: під терном) Пророки Упия Лихого 1047 р. в відпису XV в. Але в давнину „сад” мало й наше значення — багато дерев. Треба тільки сказати, що „сад”, як і тепер в Галичині, не було дуже поширеним словом. Див. садити.

Садіти, саджу, садиш — 1. закопувати в землю коріння саджанців — дерев, кушів, або бульби від картоплі. 2. саджати, примістити когось на сидінні — садити на престол, садити в тюрму.

Слово споріднене з сидіти, спільнослов'янське і індоєвр., ст. сл. сиджа, рос. сажать, чс. sáze — саджас; лит. suodziai — садити; інд. sadajati, гот. satjan, нім. setzen — посадити, sitzen — сидіти.

Садукі́ї або саддукеї — релігійно-політична єврейська партія десь 150 р. до Хр. — 70 р. по Хр. Назва партії — sedoki, походить від архієрея Седок (див. I Цар. 1-2) д. є. cedeck — справедливий.

Садукі́ї вважали, що треба триматись тільки писаного закону, Тори, тобто П'ятикнижжя Мойсея, не зважаючи на усну традицію її інтерпретації.

Лекс. 1627.450: Саддукей — справедливий, або усправедливений, сир. перетятый або отщепенец.

Са́жа, сажі — в Галичині са́джа. Вже в давнину були ці дві форми. сажа і саджа. А я свої брови в сажу вмажу, поповича переважу. Пісня. Сажа — чорна порохова маса, що утворюється внаслідок неповного згоряння топлива і осідає на різні предмети, кіптява. Слово походить від садити, бо сажа — осідає.

Са́жавка або сажалка — невелике штучне водоймище, в

якому розводять рибу — від садити. Давніше значення було ширше:

Лекс. 1627.426: Купель — купль, сажавка.

Сажень, сажня — в Галичині сяжень. Ці дві форми були вже в давнину. Сажень десять. Свидн. 22. На Тмутороканському камені 1068 р. написано: сяже(нь). Сажень — давня східно-слов'янська міра довжини у XVIII ст. дорівнювала 2,134 м., втричі більша від аршина.

Сажотрус — від слів сажа і трусити — ремісник, що очищає від сажі димарі, дымоходи. „Сажотрус за всіх найбрудніший, недарма ж він слуга чистоти” М. Рильський „Адоніс і Афродіта”.

Сак, саква, підсака — в укр. з гр. sakkos, sakos, а це з д. є. sak — груба матерія, мішок. Пор. І М. 37:34, 42:25. Давнє значення: сумка, торба з цупкої тканини для зберігання і перевезення речей. Сучасне значення: риболовна снасть із сітки. У множині сакві — дві з'єднані одним полотнищем торби „Бо по дорозі з білими саквами, там з міццю думки, волі і руки, Несхибно, непереможно, прямо, У дальню даль проступають юнаки” М. Рильський: Лягла зима.

Сакво́яж — дорожня сумка з цупкої тканини або шкіри з замком; гр. sakos + фр. voyage — подорож.

Са́кос — верхня єпископська риза з гр. sakkos — мішок.

Лекс. 1627.450: Сакк — мѣх или риза архієр(ейскія).

Сакра́льне — з лат. sacrum — святий; все, що пов'язане з святістю або обрядністю. Рум. історик релігій Мірча Еліаде вважає усвідомлення сакрального одною з основних прикмет людської природи, на якій основуються всі вірування і релігії.

Сакраме́нт — 1. церковне таїнство. 2. причастя. Православна Церква знає 7 таїнств: хрестини, миропомазання, каяття, причастя (єухаристія), священство, вінчання, масловання або маслосвяття.

Лекс. 1627.213: Сакрамент — Святости.

Т. т. 254: Таїна — таємниця, сакраме́нт.

Сакраме́нт албо Таїна Панская. Катих. 1645 р. 44.

Сакраме́нтальний — прикм. від сакрамент. Сакраментальна фраза це вираз часто побожно повторюваний.

Салама́ндра — слово відоме у гр. і лат. мовах. Це назва

земноводної ящірки. В давнину вірили, що вона проходить непошкоджена через полум'я, тому в різних міфологіях стала духом вогню.

Лекс. 1627.450: Салама́ндра — бестійка вел(ика) як ящорка, так зимна же огнем жіст и пломен гасит.

Салама́ха — рідка страва приготовлена з звареного на воді борошна зокрема гречаного. Саламаха часто споживали запорозькі козаки і її згадує Котляревський в „Енеїді”. Саламаха або саломаха поширена в сх. сл. говорах і то здавна. Г. Ільїнський в Р. М. 1934 р. ч. 3 виводить соломаха з індоєвр. кореня kol — з його дієприкметн. форми *solom — варений, суфікс -аха (для рос. -ата). Основне значення соломахи — варенуха. Насправді це слово татарське.

Сала́т, салату — ч. р. з нім. der Salat, частіше салата, ж. р. п. salata з італ. insalata — салат, salato — по-італ. солоне, посолене. Салат або салата — це городина, яку споживають як додаток до страв, додаючи до неї сіль, оцет, олію.

Лекс. 1627.64: Желтяница -- салата лѣсная.

Т. т. 411: Фридакс — салата.

Саливон — чол. ім'я, див. Силван, Силуан.

Сали́м — євр. salom — повний, цілий, здоровий (про людину), другісне значення — мир. Арабські форми: Салам, Салем, Селам.

Лекс. 1627.450: Салим — dokonana, vyplnena, dokonala. По 70 толк. покой.

Беринда має вірогідно на увазі сенс слова в перекладі на грецьку мову Старого Завіту — Септуагінти (сімдесят).

Сали́тра — з п. saletra або salnietra, salpetra з нім. Salpeter, яке походить з іспан., точніше з чилійського салпетра, бо в нім є великі залежі солей натрію, нітратів. Див. селітра.

Лекс. 1627.439: Нітр — салѣтра.

Саломе́я — ім'я, яке часто зустрічається в літературі. Див. сонет М. Зерова „Саломея”. Підказане персонажем з Євангелій Мт. гл. 14, Марко гл. 6. Це донька Ірідіади, жінки царя Ірода. Від Йосефуса Флавіуса знаємо, що вона прозивалась Саломея. Саломея — це грецька форма євр. імені Шломціон — благо Сіона. Це ім'я відоме з єгипетських документів і надгробних написів.

Сало́н — італ. salone, фр. salon з salle, див. саля. Це парадний

зал для приймання гостей, приміщення для виставок, внутрішня частина автобуса, тролейбуса, літака, де сидять пасажери.

Salto mortale — італ. смертельний скік чи стрибок; засміливий стрибок акробата. Переносно — одчайдушний крок, ризикований крок.

Салфетка — з італ. *salvietta*, д. нім. *salvete*, срб. салвета. Невеликий квадратний шматок тканини або паперу, яким витирають губи під час їжі. Її неодмінно кладуть на стіл під час урочистих прийомів. Вживають і форму серветка з п. *serwetka* (фр. *serviette*).

Салья — найбільша кімната в помешканні з нім. *Saal*, яке спочатку означало помешкання, будинок, палац (терем) великого князя. Пізніше просто велика кімната; з цим значенням перейшло до романських мов, італ. *sala*, фр. *salle*, рум. *sală*, відки і зах. укр. салья.

Лекс. 1627.317: Двор, сѣнь — сѣни, сáля.

Сам — означ. займ. вказує на особу чи предмет, який є безпосереднім об'єктом дії і має обмежувальне значення. Праслово всеслов. і індоєвр., гр. *homos* — рівний, інд. *sat* — той самий, гот. *sama* — той самий, нім. *sammt* — разом із.

У давньоукр. мові вказує на особу, яка з власної волі виконує якусь дію:

Я Любарть Кгедоминович изгадалъ єсми самъ о своєї души (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I IV 11).

А коли быхомъ хотѣли... сами взяти з него то селище (Острог 1427 Р 109).

Виділяє особу, яка протиставляється іншій.

Лекс. 1627.61: Един — сам.

Самарія — д. є. *Šomeron* — вартове місце чи вартова башта, вартова гора; пор. 2 Цар. 10:12: Столиця царства Ізраїль одного з двох царств, на яких розпалась держава Соломона по його смерті. Ірод Великий, який перебудував це місто назвав його *Sebaste*.

Самарянин — коли Салманазар, цар Ассирії завоював Самарію і забрав у полон десять ізраїльських племен, він привіз у покинутий край людей з Вавілону. Ці люди оселились в Самарії і інших містах Ізраїля. Ізраїльський священник, посланий до них царем, учив їх іудейської віри і вони почали служити як Ізраїльському Богові, так і попереднім своїм божествам. Вони собі

поставили вівтар на горі Гарізім, бо євреї не дозволили їм брати участь у відбудові єрусалимського храму, за що вони потім чинили всякі перешкоди в цій роботі. В Євангеліях самаритяне зображені з великою симпатією як і всі інші упосліджені і ображені категорії населення. І сьогодні в державі Ізраїль живуть нащадки самаритян, їх відносно небагато і вони продовжують свої давні традиції.

Лекс. 1627.451: Самарянин, самаряне — сторожове або діаметований або жерновий, або дрозже або дрозжистий.

Беринда, як звичайно, дає спробу етимології слова, а не його історичне пояснення. М.Л.К.

Самійло, -ла — чол. ім'я ст. сл. Самуиль, євр. Šmuel — почитий Богом. Лекс. 1627.451: Самуиль — положений от Бога або ім'я його от Бога. Пояснення у Беринди відходить від звичайного тлумачення цього імені, оскільки він його виводить від д. євр. дієслова сам — положити або від слова шемо — ім'я його (з іменника шем — ім'я).

Див. Самуїл.

Само — зложених слів на само в укр. і взагалі у слов'янських мовах дуже багато. Серед них є численні ще старослов'янські слова у своїй більшості це кальки (переклади) з таких же грецьких слів. Грецька мова славиться своїми зложеннями на auto (з autos), а за нею й ст. сл. на само — Матеріали Ср. III 245-254 подають їх багато.

Самовар — прилад для виготовлення чаю. Назву можна інтерпретувати як народна назва — само варить. Пор. самоход, самосуд, саможатка і багато інш. Дехто з мовознавців виводить його з татарського слова Sanabar, але скорше має рацію А. Брюкнер, який вважає татарське слово запозиченням з східно-слов'янських мов, бо ж винахідка є слов'янською.

Самовідець — сам-о-видець; свідок, той хто бачив сам, на свої очі; арх. очевидець, ст. сл. самовидць. Цей псевдонім вибрав собі автор одного з найбільш відомих козацьких літописів XVIII ст.

Самовизначення нації — волевиявлення народу щодо свого національного і державного устрою, калька з німецького Selbstbestimmung; рос. самоопределение. Політична основа цього акту є право нації на самостійність.

Самоєди — назва найбільш північної фіннської народності,

калька з грецького androfagoi — людоїди, назви, яку греки відносили до мордовців, вважаючи їх варварами.

Самоіронія — іронічне ставлення до себе самого — одна з прикмет романтичного стилю. Це доказ духовної розкованності. Її не можуть мати луди з комплексом неповноцінності, для яких, навпаки, характерна показова гордість, навіть зухвальство.

Самокатування або самобичування — автофлагелация — вид мордування власного тіла як доказ його зневажання на проти духу. Це практика характерна для середньовічних монахів, аскетів. Існує і психічний вид самокатування, коли людина залюбки картає себе за свої гріхи або недоліки, відчуваючи у цьому свого роду насолоду. В сексуальному плані існує патологічна форма цього почуття, коли людина відчуває хворобливу насолоду внаслідок катування, мордування збоку сильнішого партнера. Відомий австрійський психопатолог Краффт-Ебінг називає цю психічну хворобу мазохізмом по імені австрійського письменника Леопольда Захера-Мазоха, який між іншим писав і твори на українську тематику і який описував подібні явища у своїх новелах. Протилежне явище, присмність, яку певні особи відчувають, коли мордують інших, називається садизмом по імені французького письменника маркіза де Сада (1470-1814), автора жорстоких і як на смаки тієї епохи порнографічних романів. М.Л.К.

Самолівка чи самоїлка, єрусалимка — ународжені рештки від партесного співу XVII-XVIII ст., тобто від багатоголосого хорового співу. Такі співи прийняті на Галичині.

Лекс. 1627.276: Штука, самолівка.

Самопал, -ла — примітивна рушниця, що в ній порох запалювався гнотиком.

Самос — грецький острів в архіпелазі Спорадів, площа 70 тисяч квадратних км. Тут, за легендою, народився Піфагор.

Лекс. 1627.451: Самос — п'щистая, ел., виспа.

Самсара — індійське слово позначає коловидний розвиток життя, який утворюється внаслідок переселення душ, метемпсихозу. Злиття з богом вічності може досягнути лише та душа, яка перестала підлягати закону карми, тобто нагороди чи кари за свої вчинки у попередньому житті. Поки цього не стане, душа приречена на те, щоб набирати щораз нові форми життя. Навіть добрі

вчинки не можуть принести визволення від сили цього закону, тому що вони приносять щораз нови плоди. Тільки знання тайн життя і пасивне до нього ставлення визволяє від самсари і переносить душу до стану абсолютного покою — нирвани. „Самсара” (1903) — вірш українського поета Сильвестра Яричевського, який цікавився релігійними вченнями Індії. М.Л.К.

Самсон — біблійне чоловіче ім'я, корінь його шемеш — сонце і як легенда про Самсона ґрунтується на спільному міфологічному арсеналі семітських народів. Ім'я Самсон — це пестила форма назви сонця, д. євр. Šimšon, ст. сл. Сампсомъ. Флавій у своїх Древн. V 8, 4 виводить ім'я Самсон від спорідненого грецького Ischyros — кріпкий, відважний.

Лекс. 1627.451: Сампсон — солнце его, або имени повтореньє, малое солнце, сир. послуга его.

Самуїл — сл. сл. Самуиль, гр. Samoil, д. євр. Šemuel — жаданий від Бога (але ім'я скорочене ел — Бог). В кн. Самуїла I, 20 читаємо „І кликнула Анна (Ханна) ім'я йому Самуїл (Šemuel) бо від Господа жадала його (šeil'tiv). З давнього Šemuel повстало сучасне живе Шмуль. Див. Самійло.

Мы панъ Янь дѣдичъ Тарнувскіи... познавама то нашимъ листомъ... Игнаткови Черневит дали єсмы отмѣну за Пекулич и его брату Самоилови оу Тешковичехъ (Перемишль, 1390 Р 175).

Господи помсти Самоилови Кюзнецю (Краків, XIV-XV ст. ОБРН 112).

Сан, -у — 1. високе становище людини. 2. ієрархічне становище духовної особи. Староукр. санъ, ст. сл. санъ. Вірогідно запозичення з тюрського. Кипч. сан — велике число, важливий чин, слава. Північно-тюрське санамак — оцінити.

Лекс. 1627.213: Сан — дїгнѣтарство, достоинство.

Санда́лії — шкіряні або дерев'яні підошви, прив'язані до ступні ремінцями з гр. sandalia, sandala (sanis — дошка).

Лекс. 1596.27: Санны́да́лія — черевики.

Лекс. 1627.156: Санда́л, черевик, пантофля.

Т. т. 214: Санда́лія — черевики, пантофля. Санда́лії — пантофель.

Сановник, -ка — високий урядник.

Алф. XVIII в. 51: Коємуждо сановнику царському даяшеса в почестъ нареченіє Августъ.

Сапати, засапатися — тяжко дихати. Слов звуконаслід.

Сапати — підпушувати ґрунт, виполювати бур'ян, користуючись сапою. „Я все літо в радгоспі сапала”. Г. Гордасевич, „Прекрасні імена жіночі”, 40; лат. *sarra* — сільськогосподарське знаряддя, рум. *a săra* — сапати.

Sapere aude — май відвагу бути мудрим, лат. Життєвий девіз засновника гомеопатії Самуїла Ганемана. Ідеться про відвагу іти всупереч узвичаєним принципам.

Sapienti sat — мудрому досить і стільки. Вислів з комедії Терентія. Мудрий з небагатьох слів збагне у чому справа.

Сапфір — дорогоцінний камінь синього кольору з д. євр. *sappir* неясної етимології, чи не з асирійського, а звідси гр. *sarpeiros*, лат. *saphirus*. Пор. 2 М. 24:10, 39:11, Плач Єремії 4:7.

Лекс. 1627.451: Сапфіра — пов'ядаючая шкура з перс. сахтіян, звідки тюрк. форми: полов. сектиян і ін., угор. *szattyánbög*. Дм. 562.

В укр. сап'яновий, сап'янці, сап'янові черевики чи чобітки.

Сара — Книга Буття 17:15 розповідає про зміну імені Сарай: І сказав Бог до Аврама: Сарай (*Saraj*) жінка твоя нехай свого імені не кличе Сарай, бо ім'я її Сара (*Sarah*). Зміна неясна, бо неясне значення самого імені: воно чи не вавилонське. Було *Saraj*, стало *Sarah* — вельможна княжна. Щодо слова Сара, то в грецькім перекладі з ним трапилась дивна пригода. справа в тому, що в д. євр. мові *p* ніколи не подвоюється, тим часом греки, за своєю звичкою це *p* подвоїли — *Sarra*, а за греками невільниче пішов текст церковнослов'янський та російський: Сарра. Усі інші народи знають тільки Сара.

Лекс. 1627.451: Сара пані моя або княгиня моя Сарра через гена концу пані або княгиня. Сарра через гет — пані важности. Сарай — м'ясо, т'їло, крєвность.

Ге і гет в латинській транскрипції — *h i ch*.

Цікаво відмітити, що в українських говорах Мараморщини замість слова пані, панійка і дотепер залюбки вживають слово „княгиня”.

Сарай — господарське приміщення, клуня: слово тюрк.: татар. Перс. *saraj* — палац.

Саранча́ — подібна на коника комаха, яка перелітає величезними зграями знищуючи посіви і рослинність. Слово тюрськ. походження, тюрськ. *saqa* — жовтий, блідий, в одному з тюрських говорів саранча це сариманчіс. Правильна вимова „шаранта”, як в польській мові.

Лекс. 1627.197: Прузи — конички, кобылки, саранчя.

Т. т. 334: Саранча́ або ко́ники.

Сараціни — гр. *Sarekenoi*, лат. *Saraceni* — так християнські письменники звали арабів, а пізніш мусульман взагалі. Дехто виводить цю назву від імені Сара, але безпідставно. Арабське *šrq* — схід, а тому сарацин — це людина з сходу (Сирія та Палестина), а пізніше кожний араб. Виводять також з асир. *šarṣaku* — мешканець пустині.

Лекс. 1627.232: Срацини — турци, скифи, татаре.

Т. т. 451: Саракини — турци тож сраціни.

Т. т. 214: Сарацини — турци.

Сарді́й, сердолік — з гр. *sardonix* — дорогоцінний камінь червоного кольору, різновид хальцедону, з д. євр. *sered* — червона фарба, червоність.

Сарка́зм — з гр. *sarkasmos* — дошкульна насмішка від гр. *sarks* — м'ясо, тіло та *sarkadzo* — розривати м'ясо, тіло.

Саркасти́чний — глузливий, дошкульний, дослівно те що роздирає м'ясо.

Сарко́ма — м'ясна пухлина, рівновид рака.

Саркофа́г — з гр. *sarkos* — м'ясо і *phagos* — пожирач: кам'яна труна, зроблена з ідкого каменю, який розтворює відносно скоро труп, або пишна труна.

Сарма́ти — кочовий народ іранського походження, прийшов з-за Дону спочатку сусіди, потім переможці Скіфів, назва скорочена від саурматів. Сарматськими племенами були роксолани і яси. У XVI ст. поляки залюбки вважали себе нащадками сарматів. Легенда про сарматський родовід польської шляхти стала основою переконання про вищість шляхетського стану. Звідси виникла ідеалізація власного минулого, уявлення про особливу шляхетську демократію, приписування польської шляхти особливої історичної, свого роду мессіанської, ролі, небажання мати культурні контакти з іншими народами, побожний і церемоніальний католицизм, а

також традиціоналізм у всіх галузях життя. З цих елементів утворився т. зв. сарматизм, широко представлений у польській культурі XVII ст. Це ідеологічна основа барокко, який безперечно вплинув на зародження тяжко декоративного українського барокко XVII ст. і мав свої впливи і на румунську культуру тієї доби. М.Л.К.

Сарматія — доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII ст. воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельницького князем сарматським. В XVII ст. не рідка була і назва Роксоланія. Див. Роксолана.

Сатанá — д. євр. satan — перешкоджуючий, очерняючий, обвинувач. В д. євр. літературі на початку сатана не мав занадто злих якостей, і тільки пізніше він став уосібленням зла. В книзі Чисел 22:22, 22:32 Ангел Господній являється як сатан, як перешкідник на дорозі — satan, отже тут satan ще зовсім не має пізнішого значення. В 2 Сам 19:23 satan — очерняючий, противник. Слово повстало давно ще десь з XIII-XII в до Христа, коли єгипетські фараони володіли Палестиною, то при фараонському домі була особлива висока посада донощика, вивідача про єврейські справи, ось цей урядник звався по-єврейському satan і від цього власне і повстало пізніше значення слова „сатана”. Див. іще I Цар. 5:18, 11:14, I Хр. 21:1, Йов. 1:6. Пор. Езд. 4:6 sitnah — оскарження, жалоба. Зах. 3, 1 satan lesitnah — сатана, щоб очорнювати. Часте в Новому Завіті.

Останнім часом семітологи вважають, що слово сатанаіце запозичення з єфіопського саетан — ворог.

Сатані́нський — прикм. до слова сатана, напр. сатані́нська влада.

Сатані́зм — літературний термін, який створив Р. Сосі в своєму нападі на Байрона, Кітса і Шеллі, обвинувачуючи керівних англійських романтиків у жорстокості, екзотизму і перверсії. Цей термін застосовувався і до бунтівничого духа романтиків, які часто ідеалізувати повстання Сатани проти Бога. Прояви сатанізму можна відкрити і в польських, рідкіше в українських неоромантиків, символістів, пор. М. Рильський „Музика”, „Біле і червоне”. М.Л.К.

Саті́н, сатину — ч. р. з фр. le satin, на Галичині саті́на з п. satyna, бавовняна або шовкова блискуча тканина.

Сати́ра — від лат. *satira* чи *satura* — таця (блюдо) з різними плодами, мішанина. Пізніше це літературний твір, який висміює гостро події чи життя. Сатирик — письменник, що пише сатири, сатиричний — глузливий, дощкульний.

Сатисфа́кція — задоволення, лат. *satisfactio* — задоволення, оправдання, вибачення. За середніх віків так звалося „задоволення“, яке давалося ображеному через дуель, поєдинок.

Сатра́п — д. євр. *achaš'*, з перського *chašatrapavan* — правитель, царський намісник через гр. *satrapes* було й *ksatrapes*. Див. Ездра 9:36. Перське визначає „сторож краю“, *kšatra* — край, *rapan* — стережучий. Сучасне значення — жорстокий правитель.

Сау́л — д. євр. *Šaul* — жаданий, виблаганий, ст. сл. Сауль. Слово шаул означає, що він народився після багатьох прохань і обіцянок Богу з боку його матері.

А пак Федка и сестри еи Мърина и Гинда и сестричи еи Саоула и Иванъ привиліе що имали они от нас же на тоє село... дали оу роуки паноу Тоадероу писарєви нашємоу (Ясси, 1495 ПГВСР).

Лекс. 1627.452: Саул — потрібований, жаданий, або до пожитку належачій, або дол, або гроб, або пекло, або подсподность.

Беринда припускає як етимона цього імені між іншим і д. євр. шеол — пекло.

Са́хар, -ру — давнє сахаръ з гр. *sahar*, давнє *sakhar*, але частіше цукор, цукру з нім. *Zucker*. Сахарний місц. сахárний. Це слодка страва отримана з цукрового білого бурака або з бамбукової тростини.

Саха́ра — велика пустиня в північній Африці. Це арабська назва, яка стала відома європейцям лише в XIV ст. Систематично вивчатись почала лише з XIX ст.

Сваві́льний — 1. який діє на власний розсуд, не рахуючись з волею інших. 2. несправедливий, незаконний. 3. стихійний. В давній мові мало ще й додаткове значення - розпусний.

Лекс. 1627.204: Раствлѣнный — свовольный.

Скорочено від своє + вольний (з воля). Тому у Вишенського зустрічаємо його як свавольний. Пор. і п. *swawola*, *swawolny*.

Сваві́льник — свавільна людина.

Лекс. 1627.213: Самочинник — своєволник.

Т. т. 215: Своєчинник — своєволник.

Свавільність — свавільна дія.

Лекс. 1627.175: Свовольност.

Сваволя, свавільний, своволити, свавілець — повстали свояволя, своєвільний, своєволити. В старих наших пам'ятках знаходимо тільки правильне сво-, ніколи не сва-. В Крехівському Апостолі 1560-х рр. маємо: Свовольному собѣ привлащают урад его. 103. Київська Учительна Євангелія 1637 р.: Сваволне. 27. Перестанмо своволити. 84. В XVII в. форми „сваяволя, своєволя, своєвольний” тасті. Полтавські судові акти 1665 р.: Наказалисмо декретом наши, аби своєволя повъщунула. 54. Кожен своєволець. 116. своволие. 20. Словник П. Беринди 1653 р: своволнаа. 8, або роспушта — своволя. Цих старих форм: свояволя, своєвільний уже зовсім не знає наша мова, — скрізь запанували польські форми: сваволя, свавільний, сваволити, хоч у XVI в. і в морі польській панували форми swowola, swowolny. Пор. у Рильського „Гомін” 1929 р.: Грізний пан хотів скарать іще свавілця. 35; Тичина „Золотий гомін” 1922 р. З буйним вітром свавольним. 20. Пор. пас.

Сва́да — стп. swada, стч. svada, рум. sfadă, арх. 1. сварка. 2. судова справа, тяжба; див. вадити. Слово вадитися у розумінні сваритися і дотепер живе на Закарпатті і в Мараморшині.

Кто боудет равень оу сваде алюбо кромє свады (XV ст. ВС 6 зв.).

Сварі́тися — сперечатися.

И шоби съ есте не сварили за мою имену докоул ме имете слышати аже єсьмъ жив (Торговище, 1481 BD II 358).

Лекс. 1627.18: Перемагалися, сварилися.

Т. т. 203: Зваду, чиню, свару́ся, бюся. 204: Ратую, сваруся.

Ол. Брюкнер співвідносить корінь „свар” з назвою бога неба і космічної сили вогню Сварога і називає дві можливі ідноєвропейської паралелі — гот. svers; нім. schwer — тяжкий; лат. sermo — мова — що є вирогіднішим.

Сва́рка — суперечка за щось. Здрібніла форма, у давній мові сварь, синонім звада, свада.

Мы сказоємь если иж оу сварє ранилсѧ тогда яново свидѣст-во имаеть быти припоущено (XV ст. ВС 19 зв.).

Лекс. 1596.16: Котора́ — свар.

Лекс. 1627.203: Распря́ — звада, свар.

Т. т. 432: Мадіа́м — свар.

Сваро́г — д. інд. svar — сонце, світ, небо. У книзі митрополита Іларіона „Дохристиянські вірування українського народу” читаємо: „Можливо що напочатку єдиним головним богом був у нас Сварог, бог неба, сам небо і світло. Сварог — батько сонця й вогню, і вже від нього пішли всі інші боги, як Сварожичі. Дажьбог, бог сонця, був його сином” (стор. 96).

Сват — ст. сл. свать, батько молодого чи молодої — слово всеслов'янське. Також: свáха — мати молодого чи молодої, ст. сл. сватия. Звідси: ст. сл. сватовство, укр. сватати, вісватати і т. ін. Рос. свадьба — укр. весілля. „Сват” виводиться з *swo — свій, близька людина, родич (Трубачев, 142), бо шлях споріднює людей, робить їх своїми. В говорах „своя” виступає як синонім до слова „рідня”.

Слово о п. І. 1187р.: Сваты попоиша.

Ино братъ и тестъ нашъ а твой свать, великий князь Иванъ Васильевичъ, о томъ къ намъ всказываль, абыхмо были съ тобою въ миру и въ єдинацѣтве (Троки, 1494 BD II 387).

Свѣкор, свекруха — ст. сл. свекръ, свекри — назва батька і матері чоловіка для невістки — слова всеслов'янські і індоєвропейські, бо ж в арійській родині, заснованій на патріархаті невістка входить до родини чоловіка — інд. sasura, гр. hekuros, лат. socer, нім. Schwiegervater, лит. šešuras.

Свѣрдел, свѣрдла, сверлѣ, -ла — ріжучий інструмент, обертаючий, який робить отвори, заглиблення в металі, дереві, ґрунті і т.д. давнє свѣрдль, ст. сл. свѣрдль, рос. свердло.

Свердлити — робити свердлом дірку в чому. Переносно — думки свердлити голову.

Сверщѣк, сверщка — давнє свръчькъ, п. świerszcz, слово вживається на Галичині, тоді як на Сході тільки цвіркун. І цвіркун не цвірчить. Ном. №1381.

Свиня́, свині — ж. р. давнє свиния, свина; постійно вживане на Сході слово, на Галичині рідке, тут звичайно безрога або вепр. Свиня — праслово з прикм. свинь, який походить з імен. сва, лат. sus, д. нім. su, суч. нім. Sau. Арабські подорожники характеризу-

ють східних слов'ян як вирощувачів свиней.

Не розспайте перед своїх перед свиньми — вираз євангельський, Матвія 7, 6 ц. сл. Не пометайте бисеръ вашихъ пред свиніями. Означає не давайте Святого недостойним, бо „Святеє Святим”. Як відомо у П'ятикнижжі Мойсея ця свійська тварина вважається нечистою. Пояснення тому те, що не рекомендується вирощувати свині у субтропічному кліматі Палестини, бо свині не літніють і дуже тяжко переносять спеку. Друге пояснення, яке дав вже середньовічний єврейський лікар і богослов Маймонід в певній мірі також служене. свиняче м'ясо тяжче перетравлюється як волове.

Підкласти свиню — з рос. подложить свиною: зробити кому велику неприємність.

Свист! — звуконаслідування свисту. Звідси свіснути, свистати, свист, свісту.

Свист, свісту — утворений людиною, птахом чи твариною високий різкий звук. Звуконаслід. праслово.

Слово о п. І. 1187р.: Свист звѣрин вѣста.

Свистілка — арх. розм. пристрій для свисту.

Лекс. 1627.216: Свѣріль — свѣстѣлка пастырская.

Свисток, свистка́ — 1. пристрій для свисту. 2. свист утворений таким пристроєм. На Галичині — свиставка.

Світок — шматок паперу звернутий трубою. Слово вживається тепер тільки в російській мові — від слова свивать; укр. літ. форма — сувій, діал. звиток від звивати.

Лекс. 1596.48 б: Свисток — цидула.

Світязь або Святияж — озеро в укр. Поліссі на південному заході Волинської області, назва литов. означає „рано”. Озеро відвідували і відвідують вранці жителі навколишніх сіл. „Світязь” також назва балади Міцєвича.

Свідітель — арх., свідок, рос. свидетель.

Лекс. 1627.215: сведитель

Лекс. 1627.434: Свѣдителейван. 435: Мартирій — свѣдителейванник.

Це слово мало релігійне значення, будучи калькою з грецького слова із значенням свідок для Христа, яке слов'янською мовою передається іншим поняттям — той який був замучений для Христа, мученик — грецьке martyr.

Свідо́к, -дка — хто знає в якій справі. Від від-ати — знати, рос. свидетель — хто видить, бачить. П. świadek, чс. sviedek, ст. сл. послухъ, кого вислуховують в справі від по-слух, слухати. Старе українське свідитель від свідчити.

Лекс. 1627.169: послух — свѣдок.

Т. т. 215: Свѣдитель, свѣдок.

Свѣдо́бий — первісне значення від дієсл. відати — знати; знаючий, умілий; п. świadomy, чс. sviedom, новіше значення розвинулося під впливом західноєвропейських і рос. мов — сознательний. фр. conscient, нім. bewusst і означає: має свідомість.

Слово о п. І. 1187р.: А мои ти куряни свѣдоми кѣмети. Пути им вѣдоми.

Свѣдомий чого: свѣдомий своїх прав „Діло” №26 за 1922 р. Свѣдомий заподіяної кривди. Свѣдом добре тоєї справи. Полт. акти 1667 р. ст. III в Галичині: свѣдомий. Свѣдомі одної мети. Фр. З верш. 53. Див. несвѣдомий.

Свѣдо́бність — розуміння навколишньої дійсності, давня калька з лат. і гр. conscientia. У давній мові означало і знання, уміння.

Лекс. 1596.5 б: Вѣденіє, свѣдомость.

Т. т. 14 б: Искусство — умѣтность, свѣдомость. 15: Искусный — ученый свѣдомый.

Свѣдо́мо — сучасне значення: тверезо, з ясним розумінням справи. Давнє значення: відомо. Свѣдомо чинити — доводити до відома:

И мы опытали шевцовъ, кому бы то было зведено, што мѣщаномъ... не волно было передъ тымъ тѣхъ малыхъ кожъ купити (Луцьк, 1495 АЛМ 88).

Мы великий кнѣзь Швѣтрикгал свѣдомо чинимъ всакому... иже дали есмо и записали ленькови зарубичю таа села в луцкої земли (Житомир, 1433 Р 126).

Свѣдо́цтво — (стч. svédectvi, стп. swiadectwo) 1. підтвердження, свідोцтво:

А на то свѣдоцтво завѣсиль свою печать и панъ Михайло свою печать (Львів, 1386 Р 31).

2. показання, свідчення.

И мы подлугъ тых светковъ сведоцтва богдана сопегу — в том отправили (Берестя, 1496 ВМКФС).

Лекс. 1596.28: Свѣдѣтельство — свѣдоцтво. Свѣдѣтельствую — свѣдчу. Свѣдѣтель — свѣдок. Взываю на свѣдоцтво, посвѣдчаю.

Лекс. 1627.215: Вѣдомость, свѣдоцтво. Свѣдѣтельство — свѣдоцтво.

Свѣдчення — підтвердження якогось факту чи обставини головню перед судом.

Свѣдчити — давати свѣдчення гол. перед судом. Див. свѣтчити.

Лекс. 1627.216: Свѣдѣтельствую — свѣдчу.

Писмо свѣдчит. Катих. 1645 р. 8.

Онъ о мнѣ свѣдчити будеть. Т. т. 31 б.

Свій, своя, свои — присв. займ.; щось, яке стосується всіх трьох осіб в однині і множині, ст. сл. свои — слово всеслов'янське. Інд. євр. корінь *sue — свій, санс. svas — власний, д. прусс. swais, лат. suus, гот. swes — власний.

Я Любарть Кгедеминовичь... записаль есми и даль село свое Рожысче святому Ионанну Богослову на веки вечные соборной церкви у Луцку (Луцьк, 1322 Арх. ЮЗР I/VI I).

Свѣсть, -сті — жінчина сестра або братова, слово маловживане. зм. форма свѣстонька, свѣшенька. Напр. Я ж тобі, зятеньку, родная свѣсть. Словник Б. Гр. IV 108. Давнє значення „приналежний” (Турбачев, 140).

Світ, -ту — ст. сл. свѣтъ спочатку означало тільки світло (лат. lux), пізніше охопило обидва значення світло і мир, вся земля, цілий космос (лат. mundus). Рос. і сrb. свет зберегло обидва значення, тоді як в українців, чехів і поляків ці два значення відокремились — укр. світ, світло, чс. svet, svetlo; п. świat, światło. Подібні паралелізми помічаються і в двох неслов'янських мовах, які зазнали сильний слов'янський вплив, рум. мова унаслідувала лат. корінь lumen, з якого сформувалось слово з значенням світ — lume і слово із значенням світло, lumină, угорська мова має з того ж кореня два слова világ — світ і világosság — світло але в деяких випадках перше слово виступає із значенням світло — світло очей а szeme világa. Світ — праслово інд. sveta — ясний білий, авест. spaeta — білий, гот. hveits, нім. weiss — білий. М.Л.К.

Слово о п. I. 1187р.: Один свѣтъ свѣтлый ты, Игорю.

Т. т. Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдают.

Мы Иоан Стефан... сим листом слюбоєм... ны съ єдним чоловѣком сего свѣта николи не быти... ани записи оудилати против крольє его милости и Короуни полскои (Жоломия, 1485 BD II 371-372).

На цьому світі — на теперішньому, на тому світі — на будущому. В З. У. значення цей — той навпаки.

Піти світ за очі — піти куди будь, далеко з дому.

Світáнок — ранок, момент сходу сонця, у давній мові свѣт. У Слові о п. І. 1187р.: С вечера до свѣта. Укр. форма найближча до д. індійського switana — білий, ясний — про сонце, але воно мабуть походить з ст. сл. свѣтаніє. Див. світати.

Світáти — безособ. розвиднюватись. На Галичині свитати, свитанє замість світаннє. Вже в давнину були ці дві форми свѣтати, свѣтаніє і свитати, свитанніє. Житом. Єв. 1571 р. Марко 66: на свѣтаню.

Світáти — 1. Запалювати що-небудь для освітлення. 2. випромінювати світло.

Слово о п. І. 1187р.: Златым шеломом посвѣчивая.

Лекс. 1596.32: Озаряю — освѣчую. Озаряюся — освѣчаюся, обьясняюся.

Цікаве це пояснення, яке розкриває первісний зв'язок із словом світити сучасного виразу освідчитись — признатись у коханні.

Світлий — 1. який випромінює яскраве світло — про небесні тіла. 2. не темного кольору. 3. ясний прозорий. 4. радісний. 5. нічим не затьмарений, спокійний.

Слово о п. І. 1187р.: Свѣтлоє солнце.

Т. т.: Один свѣт свѣтлий.

Сего ради... мы сѣ єсми оумыслили нашимъ добрымъ промысломъ и чистымъ и свѣтлымъ сѣрдцемъ и съ всею нашею радою... яко да оутвѣрдимъ и оукрѣпимъ нашъ монастырь отъ Поутнои (Сучава, 1472 BD I 169-170).

Світло — космічне явище внаслідок якого обриси і кольори предметів можуть сприйматися людським оком. Див. світ.

Світський — 1. протилежний до церковного. 2. властивий вищим прошаркам суспільства. У давній мові означало також і те що належить світському недуховному власникові і використо-

увалось і як прикметник до слова „світ” — сучасне „світовий”.

О жакоу алюбо о капланѣ котории ж держить очиноу свою: Иже дхѡвннии и светскыя именія держать а намѣ са тымъ вымовляють а нашеи слоужбы на воинс не чѣнат (XV ст. ВС 12).

Лекс. 1627.425: Космник свѣцкій.

Світчити — арх., сучасне свідчити. Виводилось від слова світ у значенні світло — проливати світло на справу. Пор. і досвітчити, досвітчений, світок і т.д. В давнину писали ці слова етимологічно. Так у Литовській Метриці XV-XVI вв. маємо: свѣток, свѣтчити див. т. 191 в ст. 593 1497 р., т. 195 ст. 67, 560 і ін. з 1514-1516 р. свѣтки маєт 1506 р. т. 194 ст. 2. Житомирська Євангелія 1571 р. Марк 45: Не світѣчи Мат. III: свѣтчат. Онуфрійський львівський рух. 1575 р. досвѣтчити. 90. В Креківськiм Апостолі 1560 років повно таких форм: Свѣтанок ми єсть Бог. 236, Свѣток вѣрнний. 593. Вчини перед моими свѣтками. 518. Перед Богом свѣтчу. 405. Свѣтчено, иж жив єсть 560 і сила т.п. Пізніше в нашiм письменствi запанувала жива форма свідчити, досвідчений, а від них і свідок. Пор. дух — надхнений стало натхнений.

Свобідний — давн. свободный літ. звичайно вільний. На Галичині вживання слова свобідний піддержується п. swobodny. Див. свобода.

Свобода — воля, ст. сл. свобода — веслов'янське слово, інд. євр. корінь *sve-bho, а *sve — свій, перше значення свої, родичі, соплеменники. Склад своб-ода — слово збірного значення — сукупність родом живучих своїх, родичів. А значення воля — це вже пізніше значення (Трубачев, 170). У давній укр. мові свобода означало також і поселення жителів, яких на певний строк звільнювалося від феодальних повинностей. Див. свобода.

К тому и кунцы отъ поповъ по всемъ городомъ и погостомъ и по свободамъ, где суть христиане (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I IV 3).

Свойство — рос., прикмета. У давній укр. мові свойство — це було свояцтво, тобто родичі не по крові, а по шлюбу. Свойство учинити означало породичатися.

Свблок, свблока — давнє сьволокъ — балка, яка підтримує стелю в будинках. Стопв волок підпірає. Свідн. 28.

Свблоч — галицьке зволоч — це підла людина. Я пояснює Словник Памви Беринди 1627 р. первісно це шкіра з гада, зо змії чи

з вужа, яку той скидає щороку. Походить від давніх сьвлѣши, сьволочи — скинути. Пор. Колос 39: „Совклекшеся ветхаго человека. Зволоч вужова — непотріб, падлина, бридке, тому і часто вживається як лайка.

Своаяк — чоловік жінчиної сестри, а також жінчин брат. Своаячка — жінка чоловікового брата, а також чоловікова сестра. Своаяцтво — рідня через шлюб. Слово всеслов'янське, головню як свак (оя/а пояс-пас).

Свята — в назвах свят ще зберігається стародавній наголос: Це було не Пётра і Пávла, Ввѣдення.

Святѣ — сакральне, поняття відоме і язичеським релігіям. Після прийняття християнства стало відповідати євр. слову кадош. Як вважає сучасна семітологія слово „кадош” споріднене з словами хадаш — новий, тому що Богові посвячувались нові плоди. М.Л.К.

Святеє Святим, святеє з святих — найсвятіше, гебр. Kodeš Kodešim, ст. сл. Святая Святыхъ, найсвятіша Святиня. Пор. Вихід 26:33, Пісня Пісень 1:1, Число 4:4, Ез. 41:4, 43:12, 45:3 і ін.

Святѣць — це святий, слово й тепер уживане на Галичині. Звідси множина святці — список святих по місяцях та днях.

Святій — розуміння святій, святість, святощі відоме людству з глибокої давнини. Святе — це досконало чисте, святий — досконало чиста й чесотна людина, що життям своїм догоджає Богові.

Слово святий відоме всім слов'янським мовам. Більше того воно литовсько-слов'янське слово. А може воно й значно старіше — деякі вчені виводять слов'янське святий з авестійського (зендського) спенто, індоєвр. квентос, латинське sanctus. Цебто, що слово святий існувало ще задовго до християнства і до слов'ян прийшло може й зо Сходу вже з релігійним значенням.

Слово „святий” чи похідні від нього по пам'ятках широко відомі з X-XI віку, але головню таки в релігійному значенні. Академік І. Срезневський у своїх „Матеріалы для Словаря древнерусского языка” 1903 р. т. III ст. 303-317 дає довгі десятки прикладів на корінь свят і майже всі вони релігійного змісту. Але є і давні приклади, які свідчать, що святий — це: чистий, шанований, славний, достойний, непорочний. І певне це було дохристиянське значення слова „святий”.

Дуже важливе, що корінь свят широко розвинений в українській мові, але все тільки з релігійним значенням.

Значення слова „святий” прийшло до нас з мови грецької, а в ній *agios* — святий до християнства визначало чистий, дивний, дивовижний, непорочний; *agema* — вибрана частина війська, гвардія.

Із глибокої давнини по всьому світі признається, що Бог — найвища ступінь святості, якої людина повно досягти не може. Бог це і джерело святості. Старий Заповіт знає це вже повно, тому сам Бог зветься ще Святий Ізраїля (2 Цар. 19:22), бо тільки він абсолютно чистий від гріха. Тому в Старом Заповіті багато раз наказується: Будьте Святі, бо Святий Я (*Kadeš Ani*) Господь ваш (Левит 11:44, 45, 19:2, 20:7, 21:8, 22:32 і ін. (1 Кор. 1:16).

У Новому Заповіті так само Святий найперше — це Господь, Бог наш. Сам Ісус Христос твердить: „Отче Святий” (Ів. 17:11, 17).

А Бог Дух уживається тільки в сполуці зо словом Святий — Дух Святий, Дух Божий, Дух Господній.

У Старом Заповіті святим зветься спочатку все, що не буденне, не звичайне — воно мусить бути зовсім чистим. Бог святий, тому і всі предмети культу святі. І таке розуміння позосталось аж досі: усе, що служить релігійним цілям — святе, цебто чисте від гріха, від занечищення. У Старому Заповіті Храм Святий, Пс. 5:8, Свята Гора, Пс. 3:5, елей для помазання — святий, жертівник — святий.

У Новому Заповіті слово святий дуже часто — з попереднім старозавітним значенням: усе чисте, вірне, безгрішне, досконале. Найперше це Бог Господь: Отче Святий (Ів. 17:11), Свят Господь Бог наш, Владика Святий (Лк. 1:49), і пишеться з великої букви. Так само Святі й Син Божий та Дух Його, Слуга Твій Святий Ісус (Дії 4:27). А слово Святий при Бозі Дусі зрослося з ним: Дух Святий, Анголи Святі, Святі Апостоли й Пророки.

Святе все, що з Богом зв'язане чи від Бога походить: Святий Заповіт, Святі Заповіді, Свята Віра, Святе Писання, Закон Святий, так само: Храм Божий Святий, Церква Свята.

Святе все, що близько зв'язане з Богом: Свята земля, місце Святе, град, гора Свята, народ Святий (1 Петра 2:9). Вітаю вас поцілунком Святим і т. ін.

Слова „Пресвятий” у Св. Писанні нема. Пізніше ми його відносно тільки до Тройці та Богородиці: Пресвята Тройце, Пресвята Богородице.

Як я далі і подам, слово „Святий” дуже часто в Апостольських Посланнях та в Діяннях, а визначає взагалі віруючого в Христа, напр. Дії 9:13, 9:32, 9:41, 26:10; Рим. 1:7, 12:13, 15:26, 15:31, 16:15 і т. ін.

І пізніше, у віках I-II всі християни звалися Святими. Напр. у християнській пам'ятці початку II віку „Пастир” Ерма усі, хто вірує в Христа зветься Святий. Напр. „Відпустяться гріхи усім Святим, що згрішили до сьогодні 1:23 („Пастырь” Ерма 1961 р. Сан Франціско, ст. 31).

І таке широке стародавнє розуміння слова Святий позоставалося в нас і до сьогодні. Напр. у Т. Шевченка в його „Кобзарі” Святе все, що чисте та непорочне. У його „Кобзарі” слово „святий” уживається дуже часто, аж 254 рази (Див. Іларіон „Словник Шевченківської мови”, 1961 р. ст. 11 і 201).

Досконала чистість ритуальних речей дуже рано була перенесена і на людину: хто близький до Бога, той повинен бути Святим, бо Бог Святий. Коли яка річ не чиста, вона може бути освяченою, і тоді стає чистою, Святою чи Священною. Людина, яка має весь вік служити Богові, особним Чином освячується чи посвячується і стає Священником, цебто освяченим.

Уже Старий Заповіт знає подвійну Святість: 1. зовнішню — це головню виконання приписків Закону чи П'ятикнижжя і 2. внутрішню — святість наших думок, нашого серця (в Старому Заповіті „серце” *lev* — це розум). Розуміння зовнішньої Святості конче тягне за собою і розуміння Святості внутрішньої, і навпаки, цебто вони повинні обов'язково бути поєднані. У Старом Заповіті Святий той, хто чистий від гріха, а крім того — хто виконує всі Заповіді Закону.

У Старом Заповіті сам гебрейський народ — Святий, бо він один вибраний служити Богові (Вихід 19:6, 22:30, Втор. 7:6 і ін.). Святі і Священники, бо вони вибрані служити Святому Богові, бо вони у своїй Службі ближчі до Бога, вони Святіші за звичайного Ізраїльтянина (Числа 16:5).

Старий Заповіт виробив усе, що потрібно і для Святості і для чесного життя, — як треба жити, щоб бути святим.

Старозавітнє розуміння й Святості і Святого — все перейшло і до Заповіту Нового. На початку християнства всі християни вважалися Святими, напр. у Посланнях Апостола Павла всі вірні, що стали християнами святі, цебто так, як і всі ізраїльтяни вважалися святими за Старим Заповітом. Святі — чисті і

зовнішньо і внутрішньо. Святість ця була звичайна для всіх, і тому початково Святі якогось окремого пошанування не мали і при писанні до їхнього імені слово Святий звичайно не додавалось. Писали Павло, Лука, а не Святий Павло чи Святий Лука.

І тільки десь з III-IV віків, коли за Міланським Едиктом 313-го року християн стало багато, то появились такі християни, яких Святими звати вже справді не можна було. Ось з того часу слово Святий помалу набуває особливого значення — це ревний слуга Божий, це подвижник Християнства. У Церкві Картагенській в Африці вперше почали з II-го віку часто ставити sanctus — Святий при іменах християн, але більше покійників. Див. сакральний, святець.

Святий вечір — вечір під Різдво і всі вечери аж до 6 (19) січня. Звичайно по-старому „Свят-Вечір”.

Святий Ізраїлів — це назва в Біблії Бога, коли оминається заборонену для вимови назву Егова (Яхве) пор. Ісаїя 30:15, 37:23, 40:25, 41:14, 47:4 і т. ін.

Святилище — заст. храм.

Лекс. 1596.5 б: Святилище — Церковь.

Святитель — 1. вища духовна особа. 2. законодавець Східної Церкви. Три Святителі — діячі візантійської Церкви Григорій Націанський, Василій Великий і Йоанн Златоуст, які найбільше вияснили св. Тройцю.

Святіший — титул Патріарха.

Святкі — ст. п. swiątki — назва церковного свята Тройці, зелені свята.

А держати имъ тоє мыто от сихъ свѣтокъ што придуть на три годы до тогож року до свѣтокъ (Краків, 1487 АМЛ).

Третій Постъ Апостолскій, который ся починаєть назавтріє по Недели свѣхъ Святыхъ, по сѣть въ тыждень по Святкахъ. Катих. 1645 р. 39 б.

Свѣто — день свѣтій, для свѣтого призначення; рос. праздник.

Тоє ть маєшь розумѣти и о иншихъ Свѣтахъ. Катих. 1645 р. 98.

Свѣтослав — князь Київської Русі. Початковий Літопис представляє його як сина Ігора Рюриковича, більш вірогідно однак, що його батько звався Угер Лачині, небіж болгарського балтавара

(правителя) Габдулли Джилки (див. Угер), а матір'ю його була вяржак Ольга сканд. форма її імені Хелга, яка, як відомо, першою прийняла християнство і яку у деяких джерелах названо болгаркою, хоч насправді болгаром був чоловік. Вона завдала болгарам тяжку поразку описану в літописі як помста Ольги проти племені древлян — убивців її чоловіка. Ім'я матері що означало на слов'янській мові свята вплинуло і на вибір імені сина — Святослав. Кілька відомих нам рис Святослава дозволяють припускати, що він насправді був сином болгарського князя перейменованого в літописі з Угера на Ігора. Як відомо, Святослав носив на голові оселедець (див. статтю „оселедець” цього словника), а це був типовий для болгар спосіб носити волосся, якого унаслідували пізніше запорізькі козаки, до складу яких увійшли рештки болгарковуї та берендеї. Святослав вибрав як герб київської держав тризуб — герб болгарських балтаварів, що мав у болгар назву балтавар (див. про це в статті Фархада Нурутдінова „Доля і заклик давньої поеми” альманах Хроніка 2000 випуск I, 1992 стор. 69). Крім того Святослав, який, як відмічає літопис, відмовився прийняти християнство запалився натомість багатівіковим ідеалом болгар ступити на тропу Трояню (див. тропа Трояня) і атакувати через Добруджу Візантію. З цією метою він переніс столицю з Києва до м. Переяславця на Дунаї у році 968. Святослав був убитий у березні 972 р. після другого невдалого походу на Константинополь під час повернення додому. Як відмічає початковий літопис, його вбили печенєги, яких повідомили переяславці, що він несе із собою багату здобич. До нас дійшла печатка Святослава, на якій ясно видніється знак балтавар, але він має тільки два зубці, а не три, як це буде на печаті пізніших князів, через що цей герб і був прозваний тризубом. Вигляд Святослава був описаний грецьким істориком Левом Діаюном, який сам бачив його і який відмічає, що він мав голу голову і з одного боку пасмо волосся і в одному вусі носив сергу з золота, оздоблену дорогоцінним камінням. Це безперечно портрет тюрського вельможі (див. Літопис руський, переклав Л. Махновець, Київ, 1989 стор. 41). М.Л.К.

Святотатство — крадіжка належного Церкві, ст. сл. тать — злодій, татьба — кража. Див. тать.

Святóчний — з. у. святковий, п. *święteczny*; святочний концерт — святковий, урочистий концерт; день святочний — святковий день.

Святці, -ців — так зветься книжка-календар, в якій подані Святі, які згадуються кожного дня протягом року. Див. святець.

Свячений — над яким було здійснено обряд освячення, п. święcone.

Священник — служитель православної Церкви за саном середній між дияконом і архієреєм. Старослов'янська мова знала форму свяштеникъ чи священникъ, що панує по всіх давніх пам'ятках, але під впливом слова священний скоро повстала й форма священникъ, а російський Синод закріпив її в своїх виданнях. Форма священник здавна відома, вона часта напр. у Литовській Метриці. Тепер на Україні запанувала форма „священик” з одним н, — таку форму подають всі академічні словники. У живій народній мові панує так само форма з коротким н: священник. Натомість прикм. священний пишемо з двома нн.

Намъ сушимъ православнымъ Христіяномъ Ляхомъ и Руси достоить исполняти Божия церкви и ихъ священниковъ, а не обидели (Холм, 1440 Арх ЮЗР I IV 5).

Лекс. 1627.254: Таинственник — Священник.

Священномонах чи священноінок — монах Ієрей. У Івана Вишенського XVI ст. Священноінок. Див. Ієромонах.

А се азъ игоумень и священномонах Анастесіє и съ всѣм братством сътворихом о томъ що мы слюбихом твоєи милости (Молдовця, 1462 BD I 70).

Се — частка, арх. діал. це. На Мараморщині воно подвоюється: сесе.

Слово о п. І. 1187р.: Се моє, а то моє же. 19.

Севаст'ян, -на — чол. ім'я ст. сл. Севастианъ, гр. Sebastos — високоповажний.

А при томъ были сведоки наша вѣрная кнѣзи и пан андрѣи дчюса маршалокъ нашъ панъ савастьянъ (Київ, 1433 Р 119).

Лекс. 1627.452: Севаст — цар Севастиан — почестен, чести достоин.

Севаст'яна — жін. ім'я ст. сл. Севастиана, гр. достойна чести.

Север — чол. ім'я, лат. severus — суворий, поважний. Севери були династією римських імператорів.

Лекс. 1627.452: Север, лат. — тяжек норovy, високоумень, поважний, окружний.

Се́вер чи севера, северяни — назва племені на Чернігівщині, слово тюрське (В. Мавродин див. Вестн. Ленин. ун. 1963 кн. 2 ст. 147).

Севери були протобулгари, це одне з племен чорних болгар (див. чорні булгари), які увійшли до складу української народності. (Див. Фархад Нурутдінов Доля і заклик давньої поеми альманах Хроніка 2000 випуск I 1992 стор. 68). Від них походить назва міста Новгород Сіверський на Чернігівщині згадане в початковому Літописі під роком 1141. М.Л.К.

Севері́н — чол. ім'я ст. сл. Северин; лат. належний до Северу, див. Север.

Мы Стефан Воєвода знаменито чиним же тот истиніи слуга наш Драгоше зѣт Северин слоужил намъ право и вѣрно (Сучава, 1484 ВД I 278).

Тут ідеться про ім'я Север у слов'янській присвійній формі.

Севері́ян — чол. ім'я, інша присвійна форма від імені Север.

Лекс. 1627.452: Северіан — окрѹжнѹй.

Севрю́га — риба з осетрових. Дехто з учених, в тому числі і я, вважають це слово фіннським. Дм. 562 проти цього: „Огієнко вважає це слово фіннським, але цьому протиречить хоч би місце наголосу”. У Гр. цього слова нема, але Укр.-рос. словник V283 вже подає севрю́га, севрюжачий, севрюжина, і додає: „Каспій славиться такими цінними породами риб, як осетер і севрюга”. Дм. 562 подає тат. севрук бализи — риба севрюга.

Седекі́я — чол. ім'я, назва пророка Седекія, д. євр. божа справедливість — цедек - ія (скорочено від яху).

Лекс. 1627.452: Седекія — справедливый панскій або справедливость.

Сезо́н, сезо́ну — фр. saison — пора року, частина року найбільш придатна до виконання певних робіт. Сезонний і сезонний.

Сей, ся, се — вказівний займ., арх. діал. з ст. сей, сія, сіє. Нові форми — цей, ця, це у п. ten, ta, to; tas у лит.; д. прусське tans; інд., авест. tat; гр. to; гот. thata, нім. das; рос. этот, эта, это. Праслово давнє сес часть — рос. сейчас перекладено не дуже точно як зараз.

Сейм, сейму, сеймовний — п. sejm, ст. сл. съньмъ, рос. сонм. Єв. Учит. 1619 р. на сеймах — у давній Польщі центральний

станово-представницький орган, у сучасній Польщі назва парламенту.

Секлѐта або Синклітика — жін. ім'я, ст. сл. Сигклитиккіа (гк у вимові нк) від гр. *synkletikos* — член державної ради.

Секрѐт, -ту — 1. таємниця. 2. потаємний пристрій у механізмах предметів домашнього вжитку.

Секретар, -ря — 1. довірочна особа. 2. те саме що секрет. 3. „Секретум” по-латинськи означало „щось відділене, укрите, таємне”. Звідсіль у середньовічній латині названо секретаріус таких урядників, які мали в себе укриту всю переписку і документи. Цей титул пізніше прибрали декуди також найвищі начальники державної адміністрації. В США так називають начальників різних ділянок адміністрації — секретар комерції, секретар юстиції, секретар військових справ і т.д. Міністр зовнішніх справ в Америці називається урядово „секретарем держави” — *state secretary*. Спочатку також в Українській Державі називано начальників державної адміністрації не міністрами, а генеральними секретарями в Східній Україні і державними секретарями в Західній Україні.

Чехи не вживають слова „секретар” взагалі. Замість того вони створили своє власне слово, що є перекладом латинського — таємник. Так називається в Чехії кожний секретар.

Секрѐтний — прикм. таємний.

Лекс. 1627.57: „Духовн — суптелне, таємне, яко бы секретне”.

Сексо́т, -та — „секретный сотрудник”, так скорочено звуться в СРСР довірочні співробітники Народного Комісаріату Внутрішніх Справ — НКВД (державної безпеки).

Сѐкта — лат. *secta* означало принцип, спосіб дії, фр. *secte* — це зібрання людей, які поділяють ту саму доктрину, головню релігійну. Поняття вживається відносно людей, які відкололись від цільної громади. М.Л.К.

Секта́нство — ім. абстр. від слова секта. Явище формування сект розпочалось у Візантії в IV-V ст. від моменту перетворення християнства в державну релігію. В Росії XVII в від офіційного православ'я відкололись старообрядці і хлисти, а у XVIII ст. духобори і молокани. У XIX ст. утворилась секта баптистів.

штундистів, адвентистів і євангельських християн, це секти розповсюдились і серед українців, як і утворені пізніше секти єгови́стів і п'ятидесятників. М.Л.К.

Секунд — заст. чол. ім'я від лат. *Secundus* — із значенням *другий, сприятливий*.

Лекс. 1627.452: Секунд, лат. *вторый* або *щасливий, форту́нний*.

Сéла — д. євр. *selah* — слово ближче незнаного значення, може знак музичний для хору чи зупинка. В Книзі Псалмів слово ужито 73 рази; відоме ще в Ав. 3:3,9.

Селéвкiй — чол. ім'я, один з наступників Олександра Македонського; гр. *Seleukos* — засновник династії Селевкідів.

Лекс. 1627.452: Селевкiй — *взрушений, або потовчений або хвючiйся*.

Відома і жіноча форма цього імені Селевкія, названа також у Беринди.

Селезiнка — кровотворний орган хребетних тварин і людини, ц. сл. *слъзена*, срб. *слезина*, чс. *slezina*, п. *sleziona*, праслов. *selezen*.

Слово вважають індоєвр., але серед мовознавців немає згоди щодо точного відповідника у старих мовах. М. Фасмер подає д. інд. *plihan* — селезінка, авест. *sperezan*, лат. *lien*, д. ірл. *selz*, лит. *bluznis*, д. пруське *blusne*.

Лекс. 1627.457: Сплiна — *селезънь*. Сплинав — *нарушеною следзiоны*.

Селéна — богиня місяця у греків. Звідси наукові терміни селен, селеніди, селенографія, селенарий і т.д.

Селiтра — назва азотоносних солей натрію, калію, амонію і т. ін., яку використовують для вироблення вибухових речовин, для добрив, при заготовленню м'яса. Див. салiтра.

Лекс. 1627.565: Бори́ф... в чищеню ту́ю моч ма́ст, што салъ́тра.

Селiфа́н — чол. ім'я, так називався візник Чичикова в поемі Гоголя „Мертвые души”. Походить від ім. лат. бож. лісу *Silvanus*. Див. Силван, Силуан.

Селó — велике поселення, де живуть хлібороби, рос. село, п. *sielo*. Давньопол. *siodło* і давньоцс. *sedlo* стоять ще досить близько до первісної форми *sedlo*, яке означало і дім, садибу але і кінське

сідло і тому з цієї форми відокремились два слова село і сідло. Пор. нім. Siedlung — поселення і Sattel — сідло. Ц. сл. село те саме що і лат. solum, тобто поле, ґрунт. Див. збереження цього давнього значення у Зизанія:

Лекс. 1596.29: Село — поле, лука, сѣножать.

Селянін — мешканець села, давнє селянинъ, слово, що виводиться з назви поля, ниви:

Лекс. 1627.132: Нарѣдніи — особници, селяне, простые люде.

Т. т. 146: Нивáр — селяніны.

Щодо ототожнення у Беринди слів селяни — прості люди цікаво відмітити, що угорська мова, яка має дуже давні запозичення з слов'янських мов, має для селянина термін тотожний із словом прость — paraszt.

Семасіоло́гія — розділ мовознавство, вчення про значення слова, синонім до слова семантика, гр. *semantikos*, але семантика може означати і значення окремого слова. З гр. *sema* — знака і *logos* — наука.

Семѣн, -на — ст. сл. Симеонъ, євр. Šimeon, скорочено від Šemajahu — почув Яхве (Яху), тобто Бог.

Лекс. 1627.460: Симеѣн — слухаючий, або выслуханье.

Семіна́р, -ра — інколи семінарій. Слово від лат. *seminarium* — розсадник. Це первісно установа, в якій виводять молоді кадри. Так, наприклад, давно семінаром називали школу для народних учителів. Але семінар — це також групові практичні заняття у вищих учбових закладах (вузах), паралельні до лекцій. А семінарій або семінарія — це учбовий заклад, де підготовлюють служителів православної Церкви.

Сена́т — вища державна рада, рада старійшин, від лат. *senex* — старий розвинулось слово *senatus*; за прикладом римського Сенату повстали подібні установи з цією же назвою у різних країнах, або ж сенатом була названа одна з двох палат парламенту.

Лекс. 1627.157: Сигклит — сенат, панове радныи, рада.

Господа Бога просити за... Сѣнать. Катих. 1645 р. 41 б.

Сенатор — член сенату, лат. *senator, oris*.

Сенаторка — жіноча форма слова сенатор. Слово зустрічається у Беринди для пояснення імені Синклітікія, див. Секлета:

Лекс. 1627.459: Синклитікія — сенатѣрка.

Сенс, сенсу — ч. р. лат. *sensus*, фр. *sens* — **смысл, сприйняття** через органи відчуття. В укр. мові це слово вживається рідко, як значення, **смысл**. **Яке це має сенс — який це має смысл, значення.**

Сенсація — з фр. *sensation* — **незвичайна подія.**

Септуагінта — переклад Старого Завіту на грецьку мову здійснений у II столітті до н. ери за наказом Птолемея II Філадельфа для збагачення знаменитої Александрійської бібліотеки. За легендою переклад здійснили паралельно 70 єрусалимських вчених, гр. *septuagint* — сімдесят. Переклад Септуагінти лежить в основі канонічних церковнослов'янських перекладів Старого Заповіту, отже і інших перекладів на слов'янські мови в православних країнах. Він особливо цінний тим, що відображає стадію тексту Старого Заповіту давнішу ніж найстаріші давньоєврейські рукописи, які дійшли повністю до нас. Це підтверджують знахідки в Кумрані, внаслідок яких були знайдені дуже давні уривки єврейських текстів Біблії.

Сепфóра — заст. жін. ім'я, д. євр. *safara* — **красива.**

Лекс. 1627.453: Сепфóра — хороша, пякная, красная, уродливая.

Серáль, -ля — резиденція б. турецького султана. Див. сарай.

Серапіон, -на — чол. ім'я ст. сл. Серапіонъ. Це була назва дана римлянами єгипетським храмам в честь неіснуючого бога Серапіса, бо ж римляни прийняли назву священного бика Апіса, до якого додавалось ім'я Озіріса за ім'я божества Серапіса, якому поклонились потім в епоху Птолемеїв у самому Єгипті. Ці храми називались Серапейон або Серапеум.

Беринда тлумачує неправильно це ім'я, вважаючи його єгипетським відповідником єврейського слова серафім, вогненний янгол, єгипетським прикметником.

Лекс. 1627.453: Серапіон, єгип. реченьє — серафімській.

Серафі́м — д. євр. *seraf*, пор. *srf* — **палити** тому *saraf* — **огнистий Ангол**; стародавнє значення *saraf* — **огнистий змії, дракон**. В слові „серафім” кінцеве -ім — це суфікс множини. Див. 4 М. 21:6. Пор. Ісаїя 14:29, де *saraf* — **огнистий змії**; 30:6 — **огнистий летючий дракон**. Серафим — це іменник, але і чол. ім'я ст. сл. Серафимъ; див. пояснення у Беринди, який цілком слушно сприймає це слово як множина:

Лекс. 1627.453: Серафими — пожигателе, или согрѣвателіе, огнем горящая уста, или палящій, или разума умноженіе, или премудрости разліяніе.

Серафіма — жін. ім'я, скороч. форма Фіма, ст. сл. Серафима, євр. серафим — полум'яна, благородна.

Сервѣтка — див. салфетка.

Сервус — слово привітання, лат. servus — слуга, або servus humilimus, це те саме, що колись говорили в Росії — покірний Ваш слуга, це привітання широко використовувалось і використовується в Угорщині між людьми однакового соціального стану або приятелями, часом і на Галичині під впливом п. serwus, а також в українських говорах, які зазнали помітного угорського впливу на Закарпатті і Мараморщині, де зустрітається навіть множинна угорська форма szervusztok (сервусток).

Сергій, -гія — чол. ім'я здрібн. Сержожа, ст. сл. Сергій від римського родового імені Sergius. Означає турботу (про рід).

Лекс. 1627.453: Сергій, ел: сътъ, або сътиско, или славен.

Сердечний — прикм. сердечна людина. Медитно — серцевий: серцева недуга, серцевий удар. Див. серце.

Сердитий — гнівний, незадоволений, ст. сл. срьдитъ, ст. сл. срьдита — сердити, дуже рясне спільнослов'янське слово.

Лекс. 1596.34: Яр — сердитий. Ярость — сердитость, запалчивость. Яростивый — сердитый. Яровидный — сердовитый. Яруся — сѣрджуся.

Сердитися — бути сердитим.

Лекс. 1627.313: Яруся — запалюся гнѣвом, сѣрджуся. Яростивый — сердитый. Ярость — сердитость.

Серед — див. середина.

Слово о п. І. 1187р.: Среди земли.

Середá — див. тиждень. Ст. сл. срьда — середина. Середá — третій, середній день тижня.

В каждом тыждню сѣреду и пятницу повиннисмы постити. Катих. 1645 р. 40.

Серѣдина — частина певного простору, яка однаково далека від країв. Одного кореня з серце — воно середина тіла. Ст. сл. срьда. Сюди ж присл. серед, посеред ст. сл. срьдѣ.

Лекс. 1627.34: в середінъ, в середіні дому.

Серéжка — ковтки, кульчики, прикраса для вух. Здріб. рос. серьга, ст. сл. усерагъ, усеразь (в обох я носове). А. Брюкнер вважає слово усерять давнім запозиченням з гот. *ausa hring, нім. Ohrring — перстень в усі. І. Огієнко виводить його з тюркського звичаю носити кульчики.

Лекс. 1627.272: Усеряга, усерязь — наушниця, сéрга, колтók.

Серйóз, серйóзний — фр. serieux, італ. serio, звідси п. serjo, що вплинуло і на з. у.: „брав це не серіо” — тобто серйозно, поважно.

Сéрпень — див. календар. 24 серпня — день незалежності України.

Серце — в давнину слово „серце” розуміли належно, але давно вже це слово загубило своє первісне знатення. Справа в тому, що в давнину не знали правдивої діяльності людських органів, і тому надавали їм неправдивого значення. Що саме робить серце, чого саме воно є осередком в давнину — це знали не ясно. Ось чому й Божу заповідь: „Люби Господа Бога всім серцем твоїм” віддавна вже ми розуміємо невідповідно, не належно, не так, як треба. А це ж головна Божа заповідь!

Ця велика заповідь дана ще в Старом Заповіті, а саме в Повторенні Закону 6:5 і в гебрéйському оригіналі вона читається так: *Ve ahavta et Iehovah Elohecha be chol levavecha*, — І будеш любити Господа Бога свогого всім серцем своїм”.

До давньогебрéйському серце звалося *lev* або *levav*, але перше значення його був „розум”. Давні гебрéї, і взагалі в давнину, та й далі аж до ХІХ-го віку правдивої функції мізку не знали, й не знали якому людському органіві надавати розумову діяльність. Вони її стосували до серця, цебто серце прийняли за мізок.

Серце, гебрéйське *lev* або *levav*. В Біблії це головно осередок центр розуму, центр розумової діяльності людини, і це треба завжди мати на увазі, що правдиво зрозуміти біблійний текст. Таке розуміння „серця” перенеслося з Біблії й до життя, й трималося й в науці майже до ХІХ-го віку, а серед простого люду тримається й тепер: серце — центр волі, бажання, розуму. І тільки з ХІХ-го століття центром „розуму” остаточно став мізок.

І серед українського народу ще можна почути вирази, коли функції мозку переносяться на серце. Наш український філософ Памфіл Юркевич (1827-1874) року 1860-го написав свою цінну

працю „Серце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия” (Труды, Киев, Дух. Акад., 1860 кн. 1), але в ній він часто плутає серце з мізком, цебто замість „розум” пише „серце”.

Біблія переповнена місцями, де слово серце (*lev, levav*) треба розуміти або й перекладати як „розум”. Напр. „Чоловік серця” (іш *levav*) Йов. 34:10,34 — це мудрий, біблійний вираз „безсердечний” (Пр. 10:13, Єр. 5:21) це „нерозумний”, і т. ін.

Усе свідоме, розумне в Біблії виходить із „серця” (Вих. 35:21,29; Ест. 7:5; Еклезіаст 1:13). Книга Вихід 35:25 дає: „Кожна мудросерда (*chachmat lev*) жінка пряла руками своїми” — тут мудра, розумна жінка. Вираз 5 М 4:39 „взьмеш до серця свого” церковно-слов’янський перекладач переклав „обратишся умом”. А „замішання серця” (5 М 28:28) — це тупоумство. У Книзі Йова 11:12 читаємо *illavev* — буде усерцьований, цебто набуде собі серце, по-нашому розумніє. Або: „Сказали вони в своїм серці” (Пс. 74:8) — подумали „Серце його не так думає” (Іс. 10:7).

„Серце чисте сотвори в мені, Боже!” (*Lev tahor bera li Elohim*, Пс. 50:12) це — чистий розум, чисті думки.

Ось іще трохи красномовних цитат із Біблії, що підкреслюють нашу думку: поплутання розуму (мізку) з серцем. „Господь подав мудрість у серце його” Вих. 36:2. „Та не дав вам Господь серця, щоб пізнати (розуміти) і очей, щоб бачити, і ушей, щоб слухати” 5 М. 29:3, — з цього ясно бачимо, що „серце” — це орган пізнання, розум. Господь каже Соломонові: „Я дав тобі серце мудре та розумне (І Цар. 3:12). І дав Бог Соломонові широкість серця (= мудрість, розум), як пісок, що на березі моря” І Цар. 12:33. „Збережи ж це навіки на взір думок серця народу твого” І Хр. 29:18. Давид просить Господа: „А мойому синові Соломонові дай серце ціле” І Хр. 29:19 (пор. ц. сл. „ціломудріє” — повний розум). „І моє серце дало мені раду” Неєм. 5:7. „З серця свого ти вимишляв” Неєм. 6:8, „Бог мудросердний” Йов. 9:4. „Відчиняє Бог серця (= розум) в народніх голів на землі” Йов. 12:24. „І став Єфрем. як голуб, дурний, без серця” Ос. 7:11, цебто — нерозумний.

Таке розуміння серця, як органу думки, розуму, бачимо і в Новому Заповіті. Напр.: „Я, Ісус, думку серця їх знавши” Лука 9:47.

Про це саме свідчать і численні гебраїзми, коли в реченні є слово „серце”: напр. „покласти серце на що” — це звернути на що свою увагу. Пр. 22:17: „І серце своє поклади” (*velibbecha tašit*) на

познання Моє”, — цебто: І увагу зверни на познання Моє.

Або ще приклад. „Знизити серце” — це знизити розум, впокоритися, не знестися. Дан. 5:22: „А ти не знизив свого серця”, тобто не впокорився. Навпаки „повищити серце” — це загородитися, нестися; пор. Дан. 11:12: „І повищиться його серце”, — загордіє, запишіне.

Серце — слово всеслов'янське і індоєвр. Ст. сл. срьдце і срьдце, а також сьрдце — орган тіла. центр думок людини, розум, центр чуття, гнів, прикм. сьрдьчньий, лит. širdis — серце, širdai — гнів, гр. kardia, ker із kerd, лат. cor, cordis, гот. hairto, нім. Herz, слов. чс. хорв. srdce споріднене з словом середина, див.

Слово о п. І. 1187р.: Ваю храбрая сердца. 26.

Сердцем вѣрується в Правду а усты визнається во спасеніє. Катих. 1645 р. 3.

В суч. укр. мові широко розрослеє слово: сердега — нещасливий; сердень, сердечка, сердечна — нещаслива; сердечний — душевний, сердечність; сердобольний — жалісливий; серцевий — серцева недуга; серцевий припадок і багато ін. Безсердечний — злий. Милосердний, милосердний, жорстокосердний. Сюди ж і сердити, сердитий, сьрдитися — мати гнів на кого, сердитість. Фразеологічні вирази: мати серце на кого — не гніватися, сердитися; вилити серце на кого — вилити злобу.

З глибокої давнини „серце” (серце) — центр любові і гніву, в укр. перше переважає.

В рос. говорах серце визначає і шлунок (желудок, Черных 37).

Серцевіна — стрижень. Старогебр. lev — серце, серце чого — серцевина. Вих. 15:8: Потоки загусли були в серці моря — в серцевині, в середині моря. Див. серце.

Сестра — слово індоєвр. і всеслов'янське, — так зве син чи донька батька інших дочок його. Слово широко вживане і скрізь однознатне: у мовах індоєвр. теж широко вживане й однозначне (виключаючи мов гр., албан. і латвійської). Перше це було слово р основ в а основи, при тому основне sr змінилося на str. Сестра, сестриця, сестричка, сьстронька, сестриченька, сьстрині і т. ін. Посестритися — стати названими сестрами. Приголосне т наявне і в нім. мові (Schwester), тоді як інші індоєвропейські мови його не мають, інд. svasar, лат. soror з *svesor.

Споріднено з займ. свій (свой).

Сестрин — ст. сл. сестринъ, сестрьний, сестриничь — син сестри, сестричьна, сестреница — дочка сестри.

Сесь, сеся, сесѣ, сесю — мн. сесі; це арх. зах. укр. форми з давн. сьсь, сьсь, сес, сссє. Це подвійні форми від сей, ся (цей, ця).

Сєфáрди — відгалуження євр. народу. Див. примітка до слова Мошко, том III стор. 131.

Си, си-си-си! сю! сю-сю! — звуконасл. сичання. Звідси сичати, сичання, сюкання.

Сибаріт — у давній Греції було місто Сибарис. Рештки цього міста відкрила 1964 р. археологічна комісія Пенсільванського унів. під водою між південними берегами Італії і Греції. Мешканці цього міста жили у великих розкошах. Місто було знищено року 510 до н. е.

Сибір, Сибіру — рос. Сибир, Сибири. Його брат у Сибіру, Гр. 208, Пішов на Сибір, Гр. 25. Слово походить від назви народу сабірі чи себері, що колись жив у цьому краї.

Сивізнá — ім. від прикм. сивий, праслово від кореня си- як і синій, п. siwy, лит. suwas (про коні), д. прусс. siwas.

Лекс. 1627.252: Сѣдина — сивізна.

Т. т. 450: Сава — сивізна

Сивий — 1. який втратив своє забарвлення, став білим, сріблястим про волосся. 2. який має сірувато-біле, темно сіре і т. д. забарвлення шерсті або пір'я (про тварин). 3. сірувато-білий, білястий, білуватий; напр. сивий туман. Див. сивизна.

Сигáра — папіроса, нім. Cigarre, фр. cigare, ісп. cigarro (сорт тютюну на Кубі) або cigarro da papel — сигара з паперу.

Сідір, -дора — чол. ім'я, ст. сл. Исидоръ; гр. дар Ісиди — єгип. богині.

Лекс. 1627.415: Ісидоръ — жельзо или равен дары.

Беринда сприйняв першу частину імені як грецьке isos — рівний, однаковий.

Сидіти, сиджу́, сидіш — перебувати в положенні, при якому тулуб розміщується вертикально, спираючись на що-небудь сідницями (про людину), перебувати де-небудь, проводити час мешкати, перебувати в бездіяльності. Давнє сидѣти. Праслово, зустрічається у всіх слов'янських мовах, рос. сидеть, п. siedzieć;

лит. *sesti, sedmi, sediti*; д. прусс. *sidons*; інд. *sad-*; гр. *hedzomai, hedos*; лат. *sedeo*; гот. *sita*; нім. *sitzen*; спорідн. слова: сідло, сусіда.

Сидіти на двох стільцях — в I Цар. 18:21: Аж доки ви будете скакати на двох галузках (*Ad mataj attem posechim al-šete hasseir-riin*), перекладають ще: чи довго ви кульгатимете на обидва коліна. Пор. сучасне єврейське: Бути водночас на двох ярмарках.

Сизий — слово сизий не має в нас усталеного, одного значення: це сірий, сивий, попелястий чи темний, але конечно з синім чи з ліловим полиском. Цікаво, що колір цей прикладається головню до птахів, так у народній поезії маємо: сизий сокіл, сизий голуг, орел сизий, сиза зозуля. Пор. Голуб сизий, голуб сизий, голубка сизіша. Ой де взявся орел сизокрилий. В українських думах маємо (див. видання Ф. Колесси) сивий орел 65, 71, 105, 116. Сиза зозуленька, 70; сизокрилий голубок, 111.

Це праслово, корінь його, здається, си- цебто той самий що і в словах: си-в-ий, си-н-ій так і тут: си-з-ий, а це говорило б і про значення цього слова. Пор. в Слові о полку Ігоревім: „Боян бо втіцій растѣкашеться шизым орлом под облакы”. До людей це слово перейшло від птахів, але рідко: дівчина сизоока, сиза магірко-голубонько.

Сий, суший — назва Господа Бога, Виход 3:19, Апок. 1:4,8 подається на Іконах Христа О О Н (гр. Но Он) Хто був і тепер є, і на віки буде. Див. Лекс. 1627 ст. 252.

Сікавка — у давній мові і діал. насос, розм. дитяча іграшка для всмокчення води, ст. сл. сикавица — водна труба, п. *sikawka*. Звуконаслід. від сик.

Лекс. 1627.226: Сморщ — сикавка или оболоч, который з Неба спустившися, воду з моря смочет.

Сикль — сучасна ізраїльська грошова одиниця шекел має свою основу в Біблії, де сказано, що слуга Авраама наблизився до Ревекки, яка була у колодязя з золотим перснем, який важив пів сикля і двома браслетами вагою десять золотих сиклів (Буття 24:22). Сиклі відомі ще з третього тисячоліття до н. е. Див. шекель.

Лекс. 1627.453: Сикль — рожай ваги. Сикль святой — 20 мѣдниц или пѣнязей. Сикль важит полталяра, 400 сиклов 5 таляров.

Сикофант — з гр. sykop — смоківниця і phanein — показувати: донощик, наклепник (Псал. 72:4, Притчі 28:16). В старій Греції забороняли вивозити фіги, а хто доносив на кого про вивіз фіг, той звався сикофантом (sikorphantes), а з часом це слово стало визначати взагалі донощика, шантажиста, наклепника.

Сіла — чол. ім'я, арх. ст. сл. Сила, гр. хижак.
Лекс. 1627.454: Сіла, ел. усмотруючий або обычающий.
Т. т. 459: Сила — ім'я апостола.

Про Силу згадано разом з Варсавою у Діях апостолів 15:22.

Сила — міць, посилювати — зміцнити, посилення — зміцнення.

У давній мові сила означала: 1. спроможність щось здійснити. 2. могутність. 3. насильство, примус. 4. збройні сили.

А коли будет сила моя да диной своєї... двѣсте коп... отложу (Черняхів, 1485-1500 AS 1, 121).

Сила часто уживається як „багатство”. Це стародавнє значення. На збори зібралася сила народу. Часто „сила силенна” — надзвичайно багато: У церкві була сила силенна людей. Нечиста сила — диявол.

Сила необхідності „Більшість воює лише в силу необхідності, з інстинкту самозбереження” (Гонч. Л. і Зб. 35).

Сила *chel* або *meod* дуже часто визначає в біблійній мові багатство, маєток, набуток, пор. 4 М 31:9, Пр. 13:22, Йов. 15:29 і т. ін. Часом це військо, 5 М 11:4. Так само *chosen* — сила — це багатство Пр. 27:24. Ось тому заповідь Господня Втор. 6:5: „Возлюбши Господа... всею силою твоєю *vechol meodecha* це — всім своїм маєтком; і тут *meod* значення однакове з *chel* (Див. мою статтю „Люби Господа свого всім серцем своїм”, „Слово Істини” 1949 р. ч. 18 ст. 21-24).

Щодо етимології див. сильний.

Сила́ба — з гр. *syllabe* одна або більше літер, які вимовляються одною емісією (випуском) голосу.

Лекс. 1627.453: Силлаба, зри силлява (на ст. 459 цього слова нема).

Силва́н, -на — ст. сл. Силванъ, Силоуанъ або Силоуянь, гр. *Silvanus*, лат. *Silvanus* від *silva* — ліс, лісовий, римський бог лісу. Слов'янські форми ще і Селіфан — рос. Селифан і Саливон, у давній мові Селвонъ. Жіноча форма — Сильвія.

Пишетъ король е. м. ... абы Петругъ не вступался въ тыи люди, на имя въ Езыкеича а въ Саливона (1498 АЛМ 169).

Силоам — ставок з південносхідного боку Єрусалиму ЛК 13, 4,7 6, 9:7, 11. У Івана 9:7 читаємо: „Умыйся въ купѣли Силоамстѣ, еже скажется посланъ”. Д. євр. hašsiloadh — посланий, але šiloam — форма неясна, народня. Ст. сл. Силоамъ. Сілоамъ.

Лекс. 1627.424: Сілоам посланий, або голь, або окруженіє з. сир. обдираючий.

Силогізм, -му — гр. syllogismos — умовивід, який охоплює три судження, з яких третій є висновком перших двох.

Лекс. 1627.269: Умышленіє, довод, силлогізм.

Лекс. 1627.459: Силлогізм — довод, замыкаює, Силлогіс-мую — уважаю, розважаю, бачу, довожу, вивожу, замыкаю.

Силос, силосу — сочний корм для худоби від ісп. silo, мн. silos — те саме. Добувається через заквашування зеленої маси рослин.

Силуан — див. Силван.

Лекс. 1627.454: Силуанчи Селіван — лѣсник, дикій, лѣсний, боровий, сілка, лат. лѣс.

Сильвѣстр, -стра — ст. сл. Сильвѣстръ, лат. silvestris — лісовий, лісовик.

Лекс. 1627.454: Силвѣстр — славен.

На ніч від 31 грудня, день святого Сильвестра у католиків кінчається старий рік. Тому особливо у містах роблять учту Сильвестра.

Сильний — дужий, ст. сл. сильнъ, прикм. від ім. сила, який в свою чергу виводиться з індоєвр. кореня з значенням стягувати, зв'язати si- див. нім. Seil — шнур, лив. at-sajla — мотузка, пов'язка, ст. сл. силб (див. сильце).

Слово о п. І. 1187р.: Сильного брата моего, 26.

Сильцѣ — пристрій у вигляді петли для ловлення птахів здрибн. форма давнього силб, див. сильний.

Лекс. 1627.156: Пленіца — силб, поворозок.

Т. т. 253: Сѣть, сѣтка — силб.

Сим — д. євр. Šem, гр. Sem, лат. Sem. ц. сл. Симъ — старший син Ноя 1 М 10:21, 5:32, 6:10, 9:23 прабацько семітів. Євр. šem — ім'я. 1 М (Книга Буття) 10:21 дає: „А Симові — теж народилось йому, він батько всіх синів Еверових, брат старший Ефета”.

Три сини Ноя — Сим, Хам і Яфет в перекладі Шем — ім'я, Хам — тепло і Яфет — гарний. За Старим Заповітом Шем прабатько людського роду відновленого після потопу, родоначальник народів Елама, Месопотамії і Сирії.

Лекс. 1627.453: Сим — ім'я, прозвіско, також слава, достойність, або покладаючий, поставляючий, або положений, посажений.

Старєвр. ш завжди відповідає грецьке с тому Шем-Сим, і в жодному разі не тому що корінь імені д. євр. сам — покласти. До речі, вимова с замість ш була типова і для північно-євр. племен, що і пояснює знаменитий епізод з книги Суддів про вимову слова для колоса сиболет замість шиболет людьми з племені Єфрем.

Симург — в іранській міфології віща птиця, виступає як знаряддя доброї чи лихого долі. Подібне на орла. Зображення такої птиці, якій гарна жінка підносить до дзьоба келих, наявне в одному з посудів скарбу Аттілі. Можливо це основа згадки про птаха, див. у Слові про Ігорів похід, а також і божества Сімрагл, про якого згадано в Почаковому літописі, як божество, якому поклоняли східні слов'янські язичеські племена. Цей птах займає важливе місце в пантеоні чорних булгар.

Симбіоз — форма співжиття організмів різних видів з гр. через лат.; в З. У. частіш симбіоза, ж. р. з п. symbjoza.

Символ — у художніх творах фізичний предмет, який має моральне значення, у теології — символ віри — формула, яка вміщає основні догмати християнства. Виводні слова — символіка, символізм. Походить з гр. слова symbolon.

Лекс. 1627.460: Символ — знак, цѣха, гасло або склад, складка, зложенє на бєсѣду.

Симон, -на — ст. сл. Симонъ, див. Семен.

Лекс. 1627.454: Симонъ — слухающий або послушный.

Симонія — від імені Симона Мага, відомого гностика, який хотів за легендою купити від св. Петра уміння робити чудеса. Симонія — це торгівля церковними коштовностями.

Симха — часте ймення серед жидів, але носового походження від д. євр. simchah — радість пор. 2 Сам. 6:12.

Син, -на — ст. сл. сынъ, слово всеслов'янське і індоєвр., корінь su- — чинити нащадків, продовжувати роду, форма supu

визначає „народжений матір'ю”, або „вигодований матір'ю”. Укр. син, синок, синаш, синеня, синів, синовá — жінка сина, синовця — дочка брата, племінниця, усиновляти і багато інших. Відповідники в інших мовах: рос. сын, п. sun, лит. sunus, інд. sunu-, гр. hyios, інд. suti — вагітність, suti — народження.

Слово о п. І. 1187р.: Посѣяни костыми рускихъ сыновъ.

Часом і на доню кажуть „син”. А Свидницький: Біжи, сину (до Теклі), буди! 106.

Син людський — гебр. bean adam — людина, людська істота. Це той, хто служить народові, служачи тим Богові. Пророк. Ц. сл. сынъ человеческій. У Новому Заповіті — Син Божий. Пор. Єрем. 49:18, Єз. 2:1.

Синаго́га — з гр. synagoge — зібрання, сходи. 1. зібрання віруючих євреїв. 2. єврейська церква, євр. релігійний закон. 3. будинок для богослуження в євреїв. Вона замінила великий єрусалимський храм, бет гамікдаш, який після його зруйнування римлянами 70 р. н. е. вже ніколи не міг бути відбудований. Це неможливо навіть сьогодні, після заснування єврейської держави, бо на місці колишнього єрусалимського храму стоїть мусульманська святиня, мечеть Ел-Акса. Тому поки-що євреї з серйозною допомогою діаспори побудували у новому місті велику синагогу. М.Л.К.

Синакса́р, -ря чи синаксарій — (походить від синак西斯) збірник з писань християнських Отців, якого читали на цих сходах. Змістом синаксарів звичайно були подвиги Святих.

Сінаксис, -са — з гр. synaxis — збори, від гр. synago — сходитися, збиратися. Так по гр. звучать сходи поза Літургією православних християн, на яких читали й співали.

Синдон — арх. пояснення цього слова знаходимо з Беринди.

Лекс. 1596.26 б: Синдон — з тонкого полотна простирано албо рантух. Для того так названо, же напервѣй ѣ мѣстѣ Сидонѣ почато тоє робити.

Синедріон — гебр. гр. слово, гебрійський сейм, найвища рада церковна, судова й політична в гебреїв. Євр. форма — санхедрін. Санхедрін діяв від II ст. до н. е. до I ст. н. е., будучи заснований під час грецької влади в Палестині. Він мав 70-71 членів і складався з вищої церковної ієрархії, книжників і старійшин.

Синій, -я, -є — прикм. темногубий, небесний, ст. сл. синь, синь. Перше визначало блискучий, ясний, пор. Слово о п. І.: Синіи мльніи — тобто блискавка. Але стародавні пам'ятки XX-XIV віків не мають „синій-ясний”, бо таке значення рано загубилося. Слово всеслов'янське і праслов'янське, але по всіх мовах синій — небесний. У давнину синій, особливо „синьць” часом визначало й „чорний”, а звідси й диявол — ефіоп. Слово дуже рясне в укр. мові — синити, синіти, синець і багато ін. Завжди синє море, синє небо. У Слово о п. І. 1187р.: „Позримь синего Дону”. Зах. Укр. синий. Синьо-жовтий прапор — державний прапор незалежної України.

У давній мові „синя рана” — синяк:

„Никто да несмеять... глобоу ис них брати ни за дшегоубство... ни за татство... ни кровавыи рани а ни за синьи рани (Сучава, 1467 Mih Doc. 125).

Синкліт — арх., державна рада, гр. syklet. Звідси і ім'я Синклітика. Див. Секлета.

Лекс. 1627.459: Сигклит — сенат, панове радныи, рада.

Синклитикія — жін. ім'я. Див. Секлета.

Лекс. 1627.459: Синклитикія — Сенаторка.

Синкретизм — грецьке слово „мішанина”. Назва повстала від назви острова Крит — Криту. Міста цього острова безперестанно воювали одне проти одного, але в разі нападу неприятеля негайно поєднувалися в одну силу, творячи непереможну „мішанину”, синкретизт, Плутарх Мор. 490 б (див. St. Witkowski, Skladnia grecka, 1936 s. 230).

Сінова — синова жінка, в З. У. сино́ва.

Лекс. 1627.229: Сино́ха — невістка, сінова жона.

Сино́д — гр. sinodos — збори. Синодами називались у Середні віки у Німеччині ті церковні суди, які виносили рішення в карних справах і в питанні віровідступництва, судили т. зв. еретиків. З другого боку святий синод став найбільшим релігійним авторитетом у православних церквах, який виносить рішення в канонічних питаннях, в питаннях церковної освіти і дисципліни в рядах духовенства. Він складається з представників вищого духовенства, починаючи від єпископів і з фахівців з теології. Петро I скасувавши в 1721 р. патріаршество заснував вперше найсвятіший правительст-вующий синод, який зберігся і після відновлення патріаршества і

перед яким відповідає сам патріарх.

Лекс. 1627.460: Синод — собор, згромаженъє, з'їзд.

Синбдик, -ка — список померлих для їх поминання, пом'яник. З гр. *synodisōn* — збір, збірка. Див. мінологій.

Синбк — здрібн. від сл. син. „Мамин синок” — розбещений, випещений.

Синбнім — з гр. *synonymos* — одноіменний. Синоніми — слова різнобринячі, але близькі або й однакові своїм значенням. Напр. чудовий — чарівний — прекрасний; вродливий — гарний; тяжко — важко; скучати — сумувати. Синонімів у нашій мові дуже багато, вони мають свого словника синонімів, де докладно вивсянюється значення кожного синоніма. Часто буває, що синоніми мають дуже тонку, мало помітну відміну.

Українська мова знає багато чужих слів, що сильно закоринились в нашій мові, а разом з тим вони мають і своє туземне слово, напр. аероплан — літак; лінгвістика — мовознавство; аплодисменти — оплески; пейзаж — краєвид і багато подібних, — це не синоніми, а слова кальки.

У Біблії майже третина її писана гебрійськими віршами, а система гебрійського віршування заснована на синонімічній побудові віршових рядків. Ось тому Біблії переповнена синонімами, — за Біблією гебрійською і грецька та копія її старослов'янська Біблія — це джерело синонімів у слов'янських мовах.

Так само і в народних піснях часто бачимо свободне вживання синонімів.

Сінопсис, -са — коротка історія, від гр. *synopsis* (*syn* та *opto* — дивлюся) — розгляд, огляд. Класичним історичним сінописом був Сінопсис Архимандрита Інокентія Гізеля (+1683), виданий у Києві 1674 р. — він став підручником історії і за 1674-1861 роки мав 25 видань.

Сінтаксис — частина граматики, яка вивчає функції і упорядкування слів з гр. *syntaksis*, рос. синтаксис, п. *skladnia*.

Сінтез, -зу — голічна операція протилежна аналізу, ускладнення розрізнених понять в одне ціле, узагальнення, з гр. *synthesis*, п. *synteza*; на З. У. синтеза.

Сіпати — зрушити падаючи щось дрібне, сипке, з первісного суп з *supu* — насипаний, повний; праслово, лит. *supi* — колихати,

др. прусське *sapis* — насип, лат. *supare* — кинути, *dissipare* — розкидати, рос. сопка — насип. Слово о п. I. 1187р.: Руского злата насыпаша, 22.

Т. т.: Сыпахуть ми великий жемчюгь, 23.

Сир, -ру — рос. творог. Вибір з квашеного молока, слово веселов'янське і індоєвр.; рос. сыр — ферментований сир, п. *ser*, ц. сл. *сыръ*, срб. *сир*, первісне значення квашене молоко, як в інд. *surja*, лит. *suris* — сир, нім. *sauer* — кислий.

Сираку́за — гр. місто в Сицилії, батьківщина Архімеда.

Лекс. 1627.460: Сиракусы — притягаючий гвалтом.

Сира́х Ісус (євр. *Ješuaḥ*) — син Сираха, автор апокрифної моралізаторської книги в епоху II-го Храму. Книга не увійшла до єврейського канону, зате наявна як в слов'янському каноні, так і в перекладі Лутера. Його залюбки цитує Сковорода. Вона була відома довгий час лише в грецькому варіанті, але староєврейський оригінал був знайдений наприкінці XIX-го століття в каїрській генізі (хранилищі євр. рел. книг), а після II-ої світової війни серед кумранських рукописів. Сирах — несврейське ім'я, але такі комбінації, коли ім'я єврейське, а патронім грецький були досить розповсюджені серед євреїв в Александрії. Беринда прикидає всякі можливі єврейські значення, звичайно безпідставно:

Лекс. 1627.454: Сірах — пішёнье, щebetанье, кшиканье ужов, або пёнсьн брату, або дар порожній.

Сирéна — грецький міфологічний персонаж з Одиссеї Гомера, вигляд якого досить точно описаний в Беринди. У сучасній мові слово стало іменником загальним і означає різні технічні прилади, які випускають сильний звук. Напр. під час війни гули сирени, коли налітала чужа авіація, або же сирени гудуть, звучи робітників до заводів.

Лекс. 1627.454: Сирены — див. мбрскій, до пояса стан панський, а дал й рибѣй.

Сірий — 1. покритий вологістю: сира земля, сира могила. 2. вологий. 3. не варений. 4. не до кінця вироблений. Рос. сырой, п. *surowy*, ц. сл. *сыръ*, чс. *syru*, лит. *suras*, швед. *sur red* — сире дерево, нім. *sauer* — квасний. Див. сир, суровий.

Сіріч — ст. сл. сирѣчь, арх. тобто.

Лекс. 1627.218: Сирѣчь — то ест, правдиве.

Сірія — географічна грецька назва, властива етнографічна назва Арам, так звався син Сима, Буття 10:22. По араб. Сурія, по перс. Сористан, по араб. еш-Шам — земля на ліво, цебто північна земля. Див. Арам.

Сиробатка — в рос. мові переставлення складів: сыворотка — рідина, що виділяється при загортанню молока. Див. сир.

Сировина́, -й — добутий або вироблений матеріал, призначений для дальшої промислової обробки. Від слова сирий. Див. сирий.

Сироп, сиропу — лат. *siropus*, солодкий напій.

Сирота́ — дитина, яка зосталась без батьків, ст. сл. сирь — самотній, без нікого, без матері. Стародавнє сирота — самотність, сир-ота; пор. темнота, сухота.

Сисбй, -соя — ст. сл. гр. смиренний, блаженний. Сисой жив у V-ому віці у пустинних місцях Єгипту, будучи послідовником і наслідником св. Андрія.

Лекс. 1627.454: Сісой — смѣрен.

Система́ — з лат. *systema*, з гр. ідент. слова. Система означає в суч. мові 1. порядок, зумовлений певним складанням речей або частин. 2. принципи певного вчення. 3. сусп. лад, організація.

Ситий — прикм. 1. який не відчуває голоду. Ситий голодного не розуміє, багатий не розуміє бідного. Отже ситий також той, який живе в достатку. 2. товстий. 3. поживний — про страви. Праслово лит. *sotus*, лат. *satis* — ситий, гр. *satis* — насичений, гот. *sattis*, нім. *satt* — ситий, який наївся.

Лекс. 1627.469: Фуд, сир. Толстая або сытая.

Сиф — ст. сл. Сифъ, д. євр. *Šet*, Кн. Буття 4:25 — по традиції третій син Адама і Єви. „І пізнав Чоловік іще жінку свою — і сина вона породила. І кликнула ймення йому Шет (*Šet*), бо Бог дав (*šat*) інше насіння за Авеля, що забив його Каїн. Отже за Біблією *Šet* від *šat* умістив, дав. Проте в Ізраїлі цього імені дітям не дають тому, що в сучасній мові означає сідницю, гудзицю.

Греки не мали ш, і всі ш з єврейських імен переробили по свосму на с. Тому і *Šet* переробили на *Set*, а за греками й ми зробили своє Сиф, хоч ш у своїй мові ми маємо. У другому місці 5:38 ще раз говориться про Шета, а ім'я йому дає вже чоловік: „І жив Чоловік століт і тридцять літ, та й сина породив на подобу

свою та на постать свою і закликав їм'я йому: Шет.

Шет виступає у давній апокрифічній укр. літературі.

Лекс. 1627.453: Сиф — положений, посажений, положил або основаніє.

Сифон, -а — 1. трубка для переливання рідини. 2. посудина для газованої води. З гр. через фр. siphon.

Сіхем — д. євр. Šechem — плече, хребет, ст. сл. Сихемь. Місцевість на території давньої Палестини на південь від Самарії.

Лекс. 1627.454: Сіхем — ра́мя, або часть, або раное вандро-ва́ньє.

Сіамські близнята — близнюки, що народжуються зрощені. Вперше засвідчені в Сіамі, тепер Таїланда, тому і так названі. Це були Чанг і Енг Бункер, прожили 63 роки 1811-1874, були оженені і мали нормальних здорових дітей. Але здебільшого сіамські близнята гинуть вже в дитинстві, тому в наш час роблять успішні спроби хірургічного розділення сіамських близнят. Успіх залежить від того, в якій мірі вони зрощені.

Сівер — ст. сл. сѣверъ — перше вітер північний, пізніше північна сторона, північ. Переносно пів'яма, рив. Лекс. 1596.252.

Сіве́ра — „А друзіи же словене съдяше (на Сівері, півночі) по Деснѣ, і по Семі, і по Суль і нарекошая Сѣвера” (цебто північні) (Іпат., Літ. 4).

Виведення назви сівер'ян із слова з значення північ — вплив народної етимології. Насправді, сівер'яни були протобулгарським племенем себер. Див. север. М.Л.К.

Si vis pacem, para bel lum — лат., якщо хочеш миру, підготуйся до війни. Тобто агресію може стримати тільки сила противника.

Сідина́ — рідко, те саме що сивина, з сѣдина.

Сідло́, -ла́ — упряж для їзди верхи, видіння для вершника, рос. седло, п. sioddlo, первісна форма сьдьло. Слово праслов. і ідноєвр.; нім. Sattel, гр. hella, лат. sella з *sedla. Всі ці слова означають сідло або крісло. Див. село.

Сізіфова пра́ця — крилате слово, взяте з гр. міфології і визначає: нескінчена праця, марна праця. Давній грецький цар Сізіф тяжко провинився і боги засудили його на вічну марну працю: викочувати на гору тяжкого каменя, який з вершка гори все

скочувався назад під гору. Сізіфова праця описана в XII пісні „Одісеї” Гомера.

Сік, со́ку — ст. сл. сокъ, за А. Соболевським слово скіфське. Звідси сочити (Филип. 27).

Сікер — п'яний напій, але не вино; д. євр. *šecha* того ж значення, гр. *sikera*, ст. сл. сікеръ. Пор. Числа 6:3, 28:7, Суддів 13:4, Лев. 10:9 і ін. Лк. 1:15: Сікера не мають пити.

Сікера — див. сікер.

Лекс. 1627.454: Сікера євр. хмѣлный напиток или пьянство.

У творі Г. Сковороди „Убогий жайворонок” знаходимо таке цікаве пояснення до слова сікера: Сікера єсть слово еллинское, значит всякое питье упоевающее, пьяное или хмѣльное, кром єдинаго грозного вина, хлѣбное же называемое вино в том же всеродном имени заключається, сего ради пишеться: „Вине і сікеры не мають пити”. Там же він говорить, що на Україні сікеры називають головичник.

Sic transit gloria mundi — лат. так проходить слава світу, вислів часто вживаний в катол. літературі, в тому числі і на іконах, означає, що все земне, в тому числі і слава, пишність землі — скороминуче.

Сіль, со́лі — біла речовина з характерним гострим смаком, головна приправа до їжі, оскільки її складові частини — хлор і содіум необхідні для організму, в давнину коштувала досить багато, бо, напр. на Україні її привозили з далекої відстані, головно чумаки. Рос. соль, п. sol. Прасол — людина, яка торгує сіллю. Праслово *solni, *solta, єр. hals, лат. sal, нім. Salz; від солі — солонина, солодкий, солод. Див. слатина.

Сіль землі — найдорожче, всім потрібне. Вираз євангельський — Матвія: 5:13. Так Христос назвав своїх учнів.

З'їсти з ким пуд солі (пуд = 16 кг.). Час на спожиття пуда солі дуже довгий, стільки же треба, щоб насправді пізнати близьку тобі людину.

Сілько́р, -кор — абрєвіатура від сільський кореспондент. В Радянському Союзі так називали людей, які дописували до газет з села, це головно ті, які інформували про тих селян, які не підкорялись розпорядженням радянської влади. Такий персонаж ліг в основу роману А. Головка „Бур'ян”.

Сім, семи, сімох, сімома — числ. спільнослов'янське і індоєвр. слово, ст. сл. семь — сім, седмъ — сьомий; рос. семь, седьмой; п. siedem, siedm; чс. sedm — зберегли первісне д як і п. siodmy. Як і всі інші первісні числівники походить від порядкового лат. septimus, д. прус. septmas, лит. septyni, інд. sapta-, нім. siebente.

Лекс. 1627.217: Сімдесят.

Сім чудес світу, як їх називали стродавні автори, це найбільш дивовижні на їх думку витвори людських рук, а саме: єгипетські піраміди, александрійський фар, висячі сади Семіраміди, храм Діани в Ефесі (спалений Геростатом), статує Юпітера в Олімпії — твір Фідіаса, мавзолей у Галікарнасі, Родоський колос.

Сімнадцять — зах. укр. сімнайцять, див. дванадцять, ст. сл. седмъ на десяте, давнє семнадцать.

Сім'я — родина, ст. сл. сѣмья, сѣмия — челядь, раби, слуги, сім'я; рос. семья, ст. сл. сѣминъ — робітник, слуга, челядь. Пор. лит. šeima — сім'я, šeimu — челядь. У сучасній мові сім'я це люди, близькість яких визначається родовим спорідненням, у давній мові це ряд поколінь, що походять від одного родоначальника:

Архимандрит Иосафъ... и всѣхъ братство яже о христѣ, видѣвшѣ ми сыновство и пріятѣлство, твоє произволеніє сѣтворихом и о томъ слюбихомъ твоєи милости и твоєи отраслиє и твоємоу сѣмени, поколи боудетъ святоє мѣсто сіє, да бѣдетъ отъ насъ твоє благоє произвоєніє (Путна, 1476 BD I 217).

Споріднено етимол. із словом сім'я.

Сім'я — насіння, ст. сл. сѣм'я. Див. сіяти.

Сіни, сіней, сіням, сіньмі, в сінях — нежила частина селянських хат, яка з'єднує жиле приміщення з ганком. Слово розвинулось з первісного значення: тіль, покрив; див. сіль. Рос. сени, п. sien, лит. siena — стіна.

Лекс. 1627.317: Двор, сѣнь — сѣні, притвѣр.

Сіножать, -і — дуже давнє слово відоме з пам'яток ще з Смоленської грамоти 1150 р.: Даль землю сѣ сѣножатми и на Сверковихъ лукахъ с ножами. Словник Міклошича подає ще слово „сѣножатва”. Пізніше повстало „сінокос”. Було ще церковне слово „сѣносѣчище або сѣносѣчь — луг, сінокос, у нас невідоме. Повстання слова сіножать не зовсім ясне, але, здається, серп старший за косу, по пам'ятках „серп” широко відомий уже в XI ст.,

також і жати, натомість „коса” і „косити” відомі тільки з XIV ст. Можливо, що спочатку якийсь час і на „косити” говорили „жати”; пор. стріляти — пускати стрілу і „стріляти” з рушниці. Тепер „сіножать” тільки „луг”, а „сінокіс” — і луг і пора косовиці. Пор. О. Курило, Матеріали до української діалектології, Київ, 1928 ст. 21: „Сіно не жнецця, а косиця, то не „сіножать” а „сінокос” а „сіножать” то якось дурни люди вигадали таке слово.”

Сіно — праслово, рос. сено, п. siano, ц. сл. сѣно, гр. koina, угор. széna запозичено у слов'ян.

Лекс. 1596.29: Село — поле, лука, сѣножать.

Лекс. 1627.218: Лукá, сѣножáть.

Т. т. 257: Трáвник — сѣножáть.

Сінь — арх., те що покриває, сховує щось, покрив, церк. дашок вівтаря над престолом. У давній мові сінь це тінь; гр. skia, срб. сен, п. sień.

Слово о п. І. 1187р.: Подь сѣнию зелену древу, 42.

Будка — куца, колиба, сѣнь, скинія, селеніє, Син. 10.

Сіон — д. євр. Sijjon, гр. Sion, ст. сл. Сіонъ. Д. євр. Сіјон виводять від sijjah — гола пустиня, скеля, зменшена форма на -он (пор. išon — чоловічок) Сіјјон — пустиня на горі, щось ніби лиса гора. Д. євр. Сіјјон та гр. Sion жіночого роду, а не чоловічого, як це плутають багато перекладачів в Пс. 69 (68) в тому числі і переклад ст. слов. За традицією на горі Сіон стояв палац царя Давида.

Сіонізм, -у — політ. рух євреїв скерований на відбудову єврейської державності. Засновники сіонізму в сучасному розумінні був віденський журналіст і письменник Теодор Герцль (1860-1904). Він мав розмову з І. Франком і ця розмова вплинула на повстання поеми Франка „Мойсей”. М.Л.К.

Сіп! — рухонаслідування схоплення за щось. Звідси — сіпати, сіпнути, сіпання. З прамови.

Сіра — те саме що сірка. Хімічний елемент, легко займиста речовина блідо-жовтого кольору, наукова назва сульф. Назва походить, мабуть, від сірого кольору.

Лекс. 1627.67: Жўпель — сѣра, сѣрка.

Сірий — рос. серый, п. szary. Колір середній між білим і чорним. Перен.: нічим не примітний, невиразний. Ц. сл. сѣрь, словен. ser- — блондин, білявий. Корінь си-; див. сивина, синій.

Сіро́ма, сірома́ха — бідна, незаможна людина. Назва, мабуть, від кольору сюрдута.

Сіромáнець — від сірий, епітет вовка.

Сісти — одноразове від сидіти. Див. сидіти.

Слово о п. І. 1187р.: Высъдъ изъ сѣдла злата, 22.

Мѣл усѣсти по правици маестату Божого. Катих. 1645 р. 12.

Сіть, -і — пристрій для ловлі риби, птахів і т. ін. зроблений з міцних ниток, які перехрещуються і закріплюються на однакових проміжках вузлами. Перен. те що нагадує багато перехрещених ліній. Рос. сеть, п. sieć. Спорідн. з словами сіяти, сито.

Лекс. 1596.30: Тенета, сѣть.

Січень — перший місяць року. Див. календар. В давнину січень означав другий місяць року, февраль: мць февраль рекомый сѣчень, Четвероєв. 1144 р.

Сіяти — кидати зерно в оброблену землю для здобуття урожаю, засівати, переносно розповсюджувати серед людей знання, освіту і т. д.; ст. сл. сѣяти, працювати. Пор. Пс. 124, 126:5: Кто сіє з сльозами, зо співом той жне! З цього кореня що і сім'я, сівба, сіть, сито; лит. seti, seių; лат. satum, sevi, seminare; гот. saian.

Слово о п. І. 1187р.: Стрѣли по земли сѣяше. Тогда сѣяшется усобицами.

Скаву́, скаву-скаву — звуконасл. що означає виск собаки, шакала і т. д.

Скавуліти, скавучати — видавати такі звуки..

Скажений — прикм. від сказити — псувати.

Скаже́но чинити — у давній мові: анулювати, оголошувати недійсним. Тоты записи оумарѣмо тым то листомъ, скажено и оуморено чинимъ (Сучава 1462 BD II 285).

Сказ, -у — гостре інфекційне захворювання ссавців і людини, викликається вірусом, передається слюною хворої тварини: собаки, кішки тощо. Скажений — хворий на сказ, перен. божевільний від гніву. Сказити, скажений — діал. попсований, споріднено з щезати, див. щезати.

Ска́за — у давній мові: шкода, збиток, ст. п. skaza.

Ино мы для сказы от поганства з ласки нашое то вчинили и

тоє ведро меду ему есмо отпустили вечно (Мереч 1496 АЛРГ 69).

Сказаніє — ц. сл. съказани — у давній мові: вирок.

Головныи пановѣ земель наших на вельх соимех седают от нас на соудѣх прѣд которымиж то паны жалобы велікыи дѣдичныи бували жаловани а из сказанія бывало правдиво (XV ст. СЯ 42 зв.).

Сказати — докон. вид від дієсл. казати; див. казати, показати.

„Скажеш гоп, як перескочеш” Пор. I Цар. 20:11: „Хай не хвалиться той, хто мета припинає, а той, хто розв’язує”.

Скакати — стрибнути, пересуваючись скоком. Звуконаслід.

Слово о п. I. 1187р.: Сами скачють, аки сѣрыи вльци.

Т. т.: скача славію по древу.

Скаковий — прикм., який має високі бігові якості (про коня). „На мить відчула себе скаковим конем” Г. Гордасевич: Прекрасні імена жіночі, 165.

Скалити — (зуби) шкірити зуби, вишкіряти, вищиряти зуби — сміятися. Походить від ст. сл. скала у значенні щілина. Див. скеля. Скалити — робити щілину, виставляючи зуби.

Скам’я — скамна, скамня, скамниця — зовсім рідкі слова, їх подає Сл. Гр. IV, 131. Звичайно укр. лавка. Ст. сл. скамия. З гр. skamni, мн. skamnia.

Срезн. III, 364 подає XVI ст. скамийка, скамейка — прикраса на колчані, чи не на зразок лавочки.

Скандал — з гр. skandalon — гостре каміння, нагода упасти чи зробити гріх головно внаслідок поганого прикладу, обурення викликане поганим прикладом, реакція викликана обурливою поведінкою. Влаштувати скандал — розпочати галасливу суперечку.

Скандербег — албанський вождь (1414-1467), справжнє його ім’я Георгіос Кастріота здобув прізвисько Скандербег (бей), тобто правитель Олександр (на зразок Александра Македонського) будучи на службі в турків. Став на чолі повстання албанського народу і примусив їх заключити мир. Постать легендарна.

Скарб, -у — 1. купа грошей, золота, коштовностей. 2. схов з коштовностями з п. skarb з тим же значенням, а ц. сл. слово з якого воно походить „скърбъ” має досить відмінне значення, це жаль,

гризота, з нього походить і рос. скорбить — журитися, оскорбить — ображаати, срб скрб — турбота, скрбити — турбуватися, старатися. Значення п. слова розвинулось саме з цього останнього значення.

И пани его... пытала мене, есть ли полотна, и я исповѣдиль полотна въ тои клѣти, в которой скарбъ былъ (Вільна 1498 АЛМ 163).

Лекс. 1596.13: Живот: мешканьє, и тыж скарб, грошѣ.

Лекс. 1627.221: Сокровище — скарб.

Скарб Аттілі — так був первісно помилково названий склад з 23 предметів, головно келихів і мисок з золота 22 каратів вагою 10 кг., знайдених одним селянином у 1799 р. під землею на невеликій глибині у селі Надьсенміклош у Банаті, яке тоді належало до Австро-Угорщини (теперішнє Синніколаул Марє, містечко в Румунії). Скарб зберігається у музеї Історії Мистецтв у Відні. Болг. вчений Нікола Мавродінов і угор. вчений Андраш Алфелді довели, що насправді цей скарб належав тюрським болгарам в епоху скоро після їхнього хрещення, отже десь у IX ст. На цих предметах вирізьблені фігури з міфології чорних булгар, орлоподібний птах, якому жінка підносить до дзьоба келих, крилатий барс, голова бика з рибячою лускою, міфічний звір з копитами і тілом і головою мужчини, коронований цар, собака. М.Л.К.

Скарбница — 1. місце, де зберігаються скарби. 2. урядова установа, що відає державними коштами. Звідси скарбник — людина, яка цими коштами відає.

Лекс. 1627.246: Сокровище, скарб, скарбница.

Скарбџа — церк. скринька, в яку кидають гроші на потреби церкви. див. корван. Це слово помішалось в укр. і п. мовах із словом карб.

Ска́рга — висловлення незадоволення чимсь чи кимсь, офіційне звертання з таким змістом; п. skarga, давнє скргати і скрижити — це скреготати зубами, але значення абстактизувалось і узагальнилось.

Лекс. 1627.163: Скарга, скарги покладаньє. Оскаржица — который на кого скаржит. Скаржуся, скаржу, позываю.

Т. т. 168: Оскарженьє, скарга.

Т. т. 267: Укоризна, ска́рга, жа́лоба, вина́. 268: Укоряю — скаржуся.

Ска́ржити — подавати скаргу на кого небудь, оскражувати.

Лекс. 1627.18: Важду на тя — оскаржую тебе... оскаржу.

Ска́терть, скатертина, скатерка, скатірка, скатертинка, скатерковий — обрус, убрус, шматок матерії, який стелиться на стіл. Звичайно походження вияснюється з ска-терть: ска — це з ст. сл. дьска + ст. сл. тьрть, а разом столо-утиральник, Пр. II 295. Пор. болг. покривка, чс. ubrus, п. obrus. Слово східнослов'янське, рос. скатерть.

Скатерть самобранка у казках — чарівна скатертина, на якій, за бажанням власника, можуть появлятися різні страви.

Скатерть тобі дорога — іди з Богом, іди скоріше.

Скве́рна — арх., книжн. що-небудь нечисте, гріховне. Корінь скварь — що небудь перепалене, опалене, яке залишає пляму.

Лекс. 1596.29: Скверна — нечистість, плюгавість. Скверный — нечистий, плюгавий покал: (яный).

Лекс. 1627.29: Скверна — нечистість, змазаньє, зма́за прирощона (первородний гріх).

Скелет, скелету — фр. squelette, з гр. skeleton — цілість костей людини і хребетних тварин в їх природному розташуванні.

Ске́ля, -і — великий камінь, який стоїть нерухомо в землі, праслово; рос. скала і осколок — шматок каменю, п. skała, skeliu — розколоти, латв. skilja — розділяю, гот. skilja — різник, вірм. celum — розколоти.

Лекс. 1627.146: скала́, де́бря.

Скеля Ізраїля, sig Iisrael, назва Бога, напр. Ісайя 30:29 й ін. Див. Петро, кифа, кіфа.

Скептици́зм, -у — з гр. skepsis — сумнів, вчення грецьких філософів, яке твердить, що ми нічого не можемо знати напевне. Такі ідеї наявні в Геракліта, Парменіда, в деяких софістів і в Піра, в новітні часи ці погляди висловлював англ. філософ Девід Гюм.

Скі́ба — шар землі, який вивертає плуг під час оранки. З нім. Scheibe через п. skiba, у чс. також skywa.

Лекс. 1627.257: Толща — скіба ви́бораная.

Скі́мен — арх., молодий лев.

Лекс. 1596.28 б: Скимен — лев молодый. Скимни — дети лвовы, лвенята.

Лекс. 1627.455: Скимен — лев молодый, дитя лвово.

Скінія — рос. скиния — намет, в якому по твердженню Старого Заповіту, книга Вихід, повинно знайтися Святая Святих з гр. skene — намет; див. сінь, сіни. Ст. сл. скинія. Вихід 25:9 гебр. miškan.

Лекс. 1596.26 б: Скинія — сѣнь, таш, намѣт.

Лекс. 1627.455: Скинія — метафоріце ятка, крамниця, зри селеніє и сѣнь.

Скипѣтр — жезло, знак влади монарха; ст. сл. скипѣтръ з гр. skuptron — жезло.

Лекс. 1627.455: Скипетр — держава или ласка царская або бѣрло, або палцат королевскій.

Скипетр — берло, Син. 5.

Скипрофѣрос — носій скипетра, монарх — слово грецьке.

Лекс. 1627.301: Цар — круль, король, найвишшій пан, скипрофѣрос.

Скірта, скирти — Див. стирта.

Скит, -у — невелике житло ченців-самітників.

Богомислности мѣсце — скитъ, Син. 8.

Скітник — монах самітник, схимник, анахорет. В лекс. 1627.220 пояснюється так: Подвижник, старадаец, богомыслец, учителник, тот, которій ся цвичит (тобто управляється) застягнути страсти, особливе писар в богословіи аскитис зовється. Скит — мѣсце, где ся того цвичат.

Скік! скіць! — подвоєне скакиць; рухонаслідування скоку. Звідси скакнути, скакати, скік, скоку. З прамови.

Скілла або Сцилла — за Гомером донька морської потвори Кратеуса, яка мала голос, як в собаки, 12 ніг і шість довгих рук, жахливу голову і 3 ряди густих зубів. Жила напроти Харібди в печері звідки вона чигала на жертви. Ці два чудища сиділи з обох боків Мессінської затоки і пожирали всіх, хто наважувався плисти цією затокою. Їх описав Гомер у XII пісні Одиссеї. Вираз бути між Скіллою і Харібдою — бути між двома небезпеками.

Скільки, скілько — кілька, кілько з давнього колько. Скільки горя було тоді, Гр. 26. Своєї землі скільки, Гр. 8. Скільки розлито крові, Кул. 369. Див. кілька.

Скіпати — див. поскепані.

Скіра — зах. укр. шкіра. Див. шкіра.

Скіфи — степові племена, які населяли південну частину сучасної України у I тисячолітті до н. е. Про них зоставив записи гр. історик Геродот. Скіфська мова належить до іранської групи індоєвр. мов. Скіфи були споріднені з кавказькими племенами аланів або русів, через яких в науці і вийшла вся плутанина щодо походження слова русь — яке справді є одночасно і назвою варягів і назвою південного племені аланів. Беринда ще більше комплікує справу, вважаючи скіфів татарами:

Лекс. 1627.455: Скиф — татарин, скифський — татарській. Скифія — татарська земля.

Скіфія — античність знала про дві Скіфії, знані в науці як Скіфія майор — Велика Скіфія, на південній Україні, і Маленька Скіфія, Скіфія Мінор — на території сучасної Добруджі — Румунії.

Склад, -у — те саме, що силаба, одна або більше літер, які вимовляються однією емісією голосу. З кореня кла- : класти, лит. kloti — класти, розстеляти; д. нім. hladen, нім. laden — навантажувати. Грам. термін склад є калькою — див. рос. слог від слагать, сложить.

Лекс. 1627.224: Слог — склад.

Склад, -у — приміщення для зберігання чогось, омонім слова склад — силаба.

Лекс. 1627.281: Клѣтъ на схованье або иншее якоє мѣстце на склад.

Складка — 1. складений рівно шматок матерії. 2. те саме, що складчина.

Лекс. 1627.460: Склад, складка.

Складні слова — звичайно виразно показують значення цього слова, напр. високопоставлений, зубочистка, пароплав, вікопомний, злорадний, вітроход, землероб, лісоруб і сотні т. ін. Без більшого напруження розуму людина відразу розуміє, що пароплав — велика лодка, що пливе паром, землероб — хто, обробляє землю, лісоруб — хто рубає ліс, і т. ін.

Складчина — спільна забава хлопців і дівчат, на яку вони „складали” потрібне. Це рід вечорниць.

Склеп, склепу — це льох, підземний погреб, мурований гріб.

На Зах. Укр. склеп — це крамниця. Це значення має тенденцію до розповсюдження по всій Україні. Походить з п. *sklep*, а взагалі слово склеп походить від клепати, в такий спосіб робити склепіння, а далі приміщення. Див. клепати.

Лекс. 1627.41: Скарбниця, склеп.

Т. т. 96: Комора, клѣтъ, засклепеньє, склеп.

Скло, скла — нар. шкло, шкляний, шклити — прозора речовина одержана з піску; виріб з такої речовини; посуд для рідини. Праслов'янське, лит. *stiklos* — шкло, рум. *sticlă*; мабуть давнє запозич. з герм. мов гот. *stiklos* — келих від *stechen* — колоти. Назва виробу перейшла тут на саму матерію. Морє шкланос, Ключ Роз. 1665 р. л. 9.

Склоніти — арх., рос. склонить, суч. укр. схилити.

Головы свои не масть где склоніти. Катих. 1645 р. 78 б.

Скля́нка — часто шклянка; скляна посуда циліндричної форми для пиття; діал. погар. Див. скло.

Лекс. 1627.234: Сткляница: склянка албо кубок, чаша, келих.

Сковородá — посуд для смаження, ст. сл. сковрада, сковърада., сковорода. На Зах. Укр. і на Поділлі — пателня, на Закарпатті — тепші.

Скоморо́х — мандрівний музикант, танцюрист, чарівник, чаклун, давньорус. скоморохъ, ц. сл. скомрахъ, староп. *skomrošny* — нескромний, безсоромний, *skowrošny* — веселий. Етим. слова неясна.

Скопе́ць — людина, якій зробили кастрацію, головно ті, які належали до секти скопців. Цю секту заснував у Росії неписьменний селянин Селиванов (пом. у 1832 р.) і вона розповсюдилась під час нападу Наполеона в Росії у 1812 р. у зв'язку з сподіваннями кінця світу. Скопці довели до крайнощі аскетичні ідеї християнства, вважаючи всякий сексуальний акт гріхом. Самокастрацію робили після народження першої дитини, від неї багато людей помирало. Після війни 1812 р. царський уряд заборонив цю секту, але не зміг викоренити її.

Слово скопець відносить і до тварин, див. дієслово скопити, ц. сл. скопѣць — кастрат, лит. *skopti* — видовбувати, гр. *skarto* — окопую, лат. *saro* — каплун.

Лекс. 1627.221: Скопец: жребенец, скопити сирѣч исхластити (жребя).

Скоропис — див. письмо.

Скорохід, -хода — той, що скоро ходить.

Лекс. 1627.426: Кўрсар, лат. — посланец, скоротеча.

Скорпіон — ет. сл. скорпии, скорѣпий з гр. skorpiosш — труйлива комаха. Давнє скорпій, книжнє скорпіон, з зах. євр., фр. scorpion.

Лекс. 1627.455: Скорпіа, скорпій, недвѣдокъ або інструмент военный.

Скот, скотина — стародавнє слово для означення головно рогатої худоби.

А хто иметь купити скоть или барана, у баков... не надоб нигд мыто дати, нижь тамъ где купил, Сучава 1408 Cost. II 6327.

Але з дуже давнього часу слово „скот” визначає також маєток, гроші, готське skatts — гроші. Напр.: Начаша скоть събирати от мужа по 4 куны. „Повість временних літ” під 1018. Ось через це гр. kynos визначає скот і маєток, лат. pecus — худоба, pecunia — гроші, по інших мовах слово для визначення „скота” визначає також маєток, гроші, напр. угор. marha — худоба як і укр. діал. маржина, але рум. marfă від слов'ян запозичене, означає товар для продажу.

А по томъ вовсѣ десять гривень приходитъ и 10 скуть того есми ещи не брали (1386-1418 Р 35) — тут скоть, скуть — назва грошової одиниці.

У сучасній укр. мові слов скот вже не вживається, рос. скот — худоба. Цікава і синонімія товар — предмети для продажу і товар — діал. худоба. Все це пояснюється тим, що в давнину худоба правила за основу товарного обміну.

Скотіна — арх. худобина.

На головному мытѣ оу Сочавѣ, от скотины один грош (Сучава, 1456 Cost. 788-789).

Скотница — староукраїнське слово, визначало грошовий скарб, скарбниця, бо ж „скот” тоді маєток, гроші. Лист Никифора до Мономаха: Скотница твоя не скоудна есть и неистошима.

Скбчити — зробити стрибок куди-небудь, скакати. Див. скакати.

Слово о п. І. 1187р.: Скочи къ граду Кыеву.

Т. т.: Уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ, 34.

Скрайний — часте в Галичині слово, з п. skrajny. Чоловік скрайних переконань, Куз. 255. На Сході не вжив., тут крайній, останній, кінцевий, ліберальний. Від держався крайніх поглядів, Коц. 29.

Скра́ні — діал., скорни, бокова частина череба від лоба до вуха, ц. сл. скранія, первісна форма *skom, п. skroń; споріднена з гр. kranio — череп.

Лекс. 1596.27: скрань — поличок.

Лекс. 1627.221: Скранія — полички, ягода на лици, скорни. Скрань — скронь.

Скрижаль — плита з священним написом, рос. скражали — таблиця; ц. сл. скрижаль — плита, заповітний камінь, порівнюють з сrb. скрижам — ріжу. Потебня порівнював з дієсл. кроїти, латв. krijat — дерти.

Лекс. 1627.221: Скрижаль — та́блица, тя́блица.

Скрінька, скриня — 1. невеликий ящик. 2. ящик для листів. 3. по селах криївка для одежі; scrinium — шафа існує і в лат. мові, нім. Schrein, так що може бути і запозиченням або це індоєвр. слово із значенням одвір; п. skrzyńia, є і в литовській мові, але в рос. немає.

И коли есмы пріехалъ до Станково и нашоль есмы тую клѣтъ не запечатану ничимъ и скрынка тая была не замкнена въ тои клѣти (Вільна, 1498 АЛМ 163). А не бралъ изъ тое клѣти ничего, ани скрини не ворошилъ, которая стояла не замкнена (Т. т.).

Скрип! — звуконаслідування рипу двері, віз, колеса, черевикн. чоботи. Всеслов'янське. Звідси: скрипіння, скрипіт, -поту, скрипіти, скрипливий, скріпнути, скрипотіння, скрипучий і ін. Сюди й скрипка. З прамови.

Скрипіти — видавати скрипучі звуки.

Колеса скрипіли, Укр. пісні, Макс. 7.

Скрипнув стілець, Гонч. Л. і зб. 22.

Скрипка — струнний інструмент; рос. скрипка, п. skrzypce, від слова скрип. Грати на скрипці.

„Грати на першу скрипку” — підноситися, займати перше місце.

Лекс. 1596.9 б: Гусли — арфа, лютня, скрипица.

Скріпу-скріпу! — звуконаслід. візка.

Скрóмний — лагідний, тихий, спокійний; рідке в укр. мові. В Словн. Гр. IV 144 звосім нема. Але в Укр. рос. сл. V 361 уже маємо: скромненький, -ка, скромний, скромник, скромниця, скромнічати, скромність. Сюди: ускромити — заспокоїти, втихомирити; п. uskromiас. Уживається головно в говорах полтавських. Від ст. сл. скормнь, перше значення обмежений.

У давній мові вживалось присл. скромливе — пристойно:

А тоє выше писанное через князя Кстентина... маєть быти держано и поживано спокойне и скромливе (Вільна, 1499 AS I 118), п. skromliwe.

Лекс. 1627.251: Мѣрный, середній, скромный.

Т. т. 456: Скромный, спокойный.

Скрóня, скори — див. скрані.

Скру́ха — арх., 1. тяжкий, гнітючий настій. 2. каяття; п. skrucha — каяття, жаль, від кореня kruchy — крихкий; ст. сл. съкрушеніє — моральний злам.

Лекс. 1627.246: Сокрушеніє — скруха.

Т. т. 268: Умиленіє — скру́ха сердечная, колоте albo бблесть сердечная.

З скрухою сердечною, Катих. 1645 р. 54 б.

Скуб! — рухонаслідування висмикання чого з чого: волосу, пір'я, трави й т. ін. Звідси: ску́бти, ску́бати, скуба́ння, ску́бтися.

Скубе́нт — така часом народна вимова слова „студент”, за народною етимологією. Бо студенти часто бідні, мов обскубані.

Скуде́льник — заст., гончар, ст. сл. скуделникъ — гончар, ст. сл. скудельнь, скудельний — глиняник. „Сосуд скудельний” — горшок глиняний, біблійний вираз, див. 2 Кор. 4:7.

Скурвий — див. курва.

Ску́ток — заст., вислід, наслідок, результат, п. skutek; ц. сл. skutati (з носовим у) — закутати.

Сутки Сакраменту, Катих. 1645 р. 44 б.

-слав — дуже багато власних імен були в нас з глибокої давнини на -слав, напр.: Святослав, Мстислав, Ярослав, Вратислав, Мирослав і десятки подібних. Значення цього -слав — це славянин,

пор. грек — гречанин, болгар — болгарин і т. ін. Так само слав — слав'янин.

Архм. Інокантії Гізель у своїй праці „Синопис” 1674 р. Київ пише: „В память славы народа славенска і древній Російскій князи сыном своим имена, припрязяюще к слав даяху: тако же Святослав сир чь святую снабд ваяй славу, или святослав — свѣтятся славою, Ярослав — яряся за славу, Мстислав — мстяся о славѣ, Мечислав — тако славен б.

Слава — 1. широка популярність. 2. репутація. 3. вигук, який виражає схвалення.

Слово о п. І. 1187р.: Рано еста натала себѣ слави искати, 26.

Богу нашому слава во вѣки вѣков. Аминь (Кобринь, 1401 Ак ВАК III 2).

Лекс. 1627.70: Злослутіє — злая слава.

Т. т. 222: Сла́ва — хвалá, честь или маестат, велможност, годность.

Слава Господня — в Біблії не рідко замість Єгова маємо „Слава Господня” kevod Jehovah; пор. 2 М 33:18, 22, 40:34, 3 М 9:4, 6, 4 М 14:10, Єз. 10:4, Ис. 40:5 т. ін. Пор. те саме в Новому Заповіті: Слава Господня осяяла їх Луки 2:9. Із Біблії цей вираз „Слава Господня” сильно поширився по наших різних давніх пам'ятках, особливо церковних.

Слав'яни — Архимандрит Інокантії Гізель у своїй праці „Синопис” пише: От славных делес своїх славянами или славными зватися начаша. Такожде и язык славенскій єдин от седмидесят и двох от столпотворенія по размѣщенію языков ишведній, им же даде Бог племени Афетову глаголати, от слави имени славянов, славенск наречесея. Цей „Синопис” І. Гізеля видавався 25 раз як підручник історії, і розніє по всьому слов'янському світі, що назва слав'яни походить від „слава”.

Див. слов'яни.

Слати, шлю, шлеш, послав — передати на відстані, переправити: рос. слать, білор. слаць, ст. сл. давньорус. сълати, сълю, чс. posleti, п. poslać, праслов. sьlati, гот. saljan — приносить жертвувати, д. ісл. selja — переправити, переносити, продавати, алб. saljtem — кидаюсь, тікаю.

Сла́ти, стелю, стелеш — розкладати, див. стелити.

Сленг — від англ. slang — жаргон. Сленгами звуться слова

чи вислови, питомі якій професії, напр. сленги моряків, малярів і т. ін. звідси сленгізм. Частіше вживають аргб.

Сливé — майже, мало що, рос. почти. Павла вона сливе й не бачила, М. Вовчок Осн. 1862 I 81. Під старість сливе і в рот не брав, Рудч. Ск. I 74. В З. У. часто вживають сливе замість насилу, рос. едва. Йди сину, спати, бо сливе на ногах стоїш, А. Чайк. На ух. 65.

Слизкийй — ковзкий, на чому не можна втриматись від скользати, п. skielzać — висковзнути, slizgać, slizga, slizki, рос. скользко. Праслово. перв. склизь і скълз, гр. ligdem — на поверхні, нім. schleichen — повзти.

Лекс. 1627.165: Ховській, слізок.

Слимáк, -ка — безхребетна слюнава тварина роду моллюсків, равлик, п. ślimak. З того ж кореня, що і слина (слюна), праслов, гр. leimaks — слимак, нім. Schleim — слюна.

Лекс. 1627: Зельвы — слимакі.

Сліна — рідина, що виділяється залозами з ротової порожнини, ст. сл. слина, рос. слюна; слинявий, слюнявий.

Лекс. 1627.157: Плюновеніє — сліна.

Слід, сліду — відбитки ноги на чомусь, заглиблення, що залишається після переміщення чогось. Вживається також переносно. Рос. след, п. ślad, праслово, ц. сл. слѣдъ, послѣжде — пізніше, послѣдъкъ — кінець, лит. slydau — просковзнутись, нім., англосакс. slidan — просковзнути. Це мабуть первісне значення.

Слово о п. І. 1187р.: Слѣд править к Дону великому.

Т. т.: На слѣду Игоревъ ѳздить Г'закъ, 43.

Слідуючий — новотвір на зразок рос. следующий і нім. folgen. Гурток виставив слідучі вистави, „Укр. Гол.” №194 — треба — такі. Дискусія представлялася слідуючою, „Рідний Край”, 1921 р. №23 — треба — так, ось так. Слідуюче засідання відбудеться завтра, „Діло” — треба — чергове, наступне, даліше. Корінь — слід.

Сліпати — робити що в темноті, їхати по невидному. Свидн. Куди ви проти ночі? Вже завтра по видному й поїхали б. А тепер чого сліпати? Спасибі, — каже, — а в ночі тепер видкі, 115.

Сліпотá — стан за значенням сліпий, позбавлений зору, ст. сл. слѣпота, п. ślepota, рос. слепота. Праслов'янське.

Лекс. 1627.464: Тімей — слѣпота, слѣпый.

Слобідська Україна або Слобожанщина — крайній схід України. В XVIII ст. слово Слобожанщина названо Україною, а Наддніпрянщина називалась офіційною назвою Малоросія. Це протиставлення кілька разів зустрічається у листах Гр. Сковороди до М. Ковалінського. Сковорода народився в Київській області, тобто за тодішню термінологією в Малоросії, але останній період свого життя провів на Харківщині, тобто на Україні, як він сам висловлюється.

Слободá, слобідка — поселення, утворені ще з XI ст., жителі яких звільнялись від податків. Слобода — це пільга, привілея, яка подавалась деякий час. Багато „слобід” повстало на Правобережжі, по Руїні, коли землевласники в XVIII в. новопоселеним найрізніші „слободи”, напр. у Марка Вовчка, Нар. оповідання т. II ст. 174: Як іти од нашої Слободи. В Галичині такі оселі звать „свобода”, напр. Б. Лепкий в „Мотрі” все пише про ці оселі: свобода. Мешканець слободи — слободян, часте прізвище. Див. воля.

Слободник — арх., вільний від феодалних повинностей.

Сія вьсѣ вышеписаннаѣ села монастирская слободники о вьсемѣ (Давидове Село, 1446 Cost. II 251).

Слббодно — присл., арх. діал., вільно, свобідно, можна робити що.

А вживаючи того дворища не надобѣ ни воина ни Яловицѣ платити а и поѣдньства ни грамоты носити даль есмѣ ему вольно и слободно (Казимир п. 1349 Р. 4).

Словá, словá, словá — так говориться про беззмістовий набір слів. Вираз пішов із трагедії В. Шекспіра „Гамлет” (1603).

Словкó — арх.

Лекс. 1596: Реченіє — словко.

Слово — мовна одиниця, що являє собою звукове вираження певного поняття про зовнішній або внутрішній світ або певного сигналу, ст. сл. словесе, дієсл. слыти; срб. слово — буква; чс. slovo — слово, sloveso — дієслово, споріднено через чергування голосних із словом слава; праслово slovo; латв. slava — репутація; д. інд. sravas — слово, похвала, повага, клич. Авест. sravan — слово, повчання, вислів; мало з початку культовий сакральний

характер. Давньоруське слово найближче саме до значення поняття в давньоперській мові, воно означало повчення, церковну проповідь, розповідь — див. Слово о законе и благодати, Слово о полку Игоревем. Споріднені слова: гр. kleos — слава, д. інд. ślu — слава, авест. pravaṃyati — слухати, новоперс. saragidan — співати.

Слово в Біблії — за гебрейським dabar — чисто виражає й річ, випадок. Напр. Луки 2:19: А Марія оці всі слова (гебраїзм: речі, випадки) зберігала, розважаючи у серці своїм. Пор. Луки 2:51, 18:34.

Слово о полку Ігоревім — знаменитий пам'ятник давньоруської літератури. Автор невідомий. Найбільш вірогідно, що ним був Володимир Святославович, син київського князя Святослава Всеволодовича (див. сон Святослава), оскільки за твердженням болгарської хроніки Історія Джамфара, він брав участь у невдалому поході свого родича, Ігоря Святославовича. Його батько був перед тим як вступив на київський престол кілька разів Чернігівським князем і тому Володимир виріс у слов'яно-алтансько-булгарському середовищі і вірогідно знав протобулгарську мову. Див. альманах Хроніка 2000, випуск I, 1992 р. ст. 73. Так пояснюються численні посилання в „Слові” на міфи, ідеали, постаті тюрських кочових племен” такі як співець Боян — це і до сьогодні дуже популярне ім'я в Болгарії, тропи Трояня, божество Див (див. Скарб Аттіли), Симург, сон Святослава. І. Огієнко наводить у цьому словнику величезне число цитат з Слова про Ігорів похід, вважаючи його пам'ятником української мови. Нам здається, що такий висновок поспішний, це хіба пам'ятник протоукраїнської мови, етапу на шляху створення української мови, яка не могла викристалізуватись раніше XIV-XV ст. Доказом цього служать численні наведені нами цитати з давньоукр. грамот цієї доби. М.Л.К.

Словотворення — через зближення двох слів дуже часто в українській мові, особливо в мові народній, напр. у мові дум. Зближені слова найчастіше два іменники, напр. хліб-сіль, отець-мати, рідше батько-мати, рута-м'ята, мед-вино, мед-горілка, мед-пиво, срібло-золото, звір-птиця, жито-пшениця, калина-малина, рід-плем'я, статки-мастки.

Зближені слова частіше правлять за підмета в реченні, але можуть бути і предметом. Напр. Буде нас отець-мати проклинати. А я срібла-золота на брала і т. п.

Таке саме зближення часто й серед дієслів, часто в мові

народній і в мові поетичній. Напр. Сядь-пади на подьр'ї отцівським, 63. Стали клясти-проклинати, 66. За кінними біжить-підбігає, 67. По шляху стеле-покладає, 68 і т. ін. Див. Філарет Колесса, Українські народні думи, Львів, 1920 р.

Словутич — стародавня назва Дніпра. У Слові о п. І. читаємо: О Днепре Словутицю. Є місто Славута, Славонія. Ст. сл. словутьнии — знаменитий, славний. Іпат. Літ. під 6749 згадує „словутьного пѣвца” Митусу.

Слов'яни — Ні про яке слово не писано так багато, як про це слово, а проте й досі його походження позоставалося для нас загадкою. Найславніший чеський славіст Л. Нідерле, проаналізувавши ціле це питання (Slovanské starožitnosti VIII 476) про слововивід „слов'янина” пише „Філологія й досі не знає, як повстало саме ім'я й що воно визначає. Філологи і дотепер не прийшли до одного пояснення, що було б прийняте всіма”. В науці панували головню два слововиводи. 1. Ще з XVI ст. „слов'янина” виводили від слави, тобто слов'янин — то „славний”. Див. слав'яни. Коллар та інші слов'янські патріоти сильно поширили цю гіпотезу. Але тепер її вже відкинули, бо старослов'янська мова знає тільки словѣнинъ (словіанинъ); гр. Sklavi і лат. sclavi, так само говорить про форму „слов'янин”, бо слов. о в чужих мовах звичайно передається через а. 2. Дуже давня й гіпотеза про повстання від „слова”; з легкої руки Добровського ця гіпотеза часта ще й тепер. Звичайно вказують, що „слов'янин”, — це той, що говорить зрозумілою мовою в протилежність „німцєві”, — хто говорить незрозуміло. Виставлялося й багато інших теорій. Одна з останніх — проф. Г. Ільїнського (Извѣстія ОРЯС XXIV 141-149, 1919 р.), що виводить слов'янина від slova — гр. алоі — оброблена земля — той, що живе на обробленій землі, землероб, у протилежність німцєві від пет — пастух, номад.

Бодуен де Куртене вважає, що перехід від слов- до слав- пояснюється тим, що в слов'ян було багато імен на -слав.

А. Брюкнер виводить слово слав'янин від кореня sleu-: того самого, що від нього походить слово „слуга”, див. послуга. Сам І. Огієнко схильний віднести походження слова слов'янин до середньовічно-латинського sclavus — невольник, у латинській мові ці два значення слуга і слов'янин збігались, бо слов'ян часто у середні віки продавали як невольників.

Слбїк — висока посудина із скла, глини, фаянсу, зверху

завуджена; давньоп. *štoik* від слова *štoj* — шар.

Лекс. 1596.2: Слоик — алавастр, каменист, скриночка.

Лекс. 1627.338: Алавастръ или сткляница, банка або слоик, або начинє безухос.

Слон, слонá — найбільший звір, що водиться в Африці та в Азії. Ст. сл. слонь. Слово відоме східним, зах. і півд. слов. мовам; рос. слон, болг. і сrb. слон, п. *šloń*, тому і зах. укр. слонь.

Нар. етимологія пояснює назву слон тим, що коли спить, слон прислоняється, прихилиється до дерева, тому що не може зігнути коліна.

Слони звичайно звуться по місцевому копт. ебу, санскр. *ibhas*, лат. *ebur*, гебр. *pil*, гр. *elephas*, відти і назва елефант у ряді європ. мов.

Лекс. 1627.226: Слононачалник или слонем началникъ. Преложонный над слонями (Отже подані форми слон і слонь).

В Алфавиті поч. XVII ст. читаємо: „Одонтотура нонь ъсть звѣрь з ло великъ, яко слонá цѣла поглотити могій, живеть и на сусъ и в' водѣ, в рахманѣхъ за Индиєю или Индїйською страною”. На правому маргінесі книжки господар її, Сулакадзев, написав своєю рукою: „Жирафъ (інша рука) родобень лошеди, повыше слона” і тут же намалював жирафу і слона.

Слонова кість — виріб від зуба слона, який дуже міцний і яскраво білий, як мармур.

Слотá або сльотá — з давнього слота: непогода, слоть — мокрий сніг на Сході не часте, а на Галичині часте, бо підтримується п. *šlota*.

Лекс. 1627.223: Роса змерзлая, слота.

Слугá — людина, яка послуговує, допомагає комусь; див. послуга і послуга. Слугá покорний — вираз для позначення покори і часом і іронічно — непокори. Див. сервус.

Служба — абстр. імен. від служити. Див. послуга. Служіння Богові — це калька з д. євр. *avodah*, так само і Служба Божа непрямо походить з євр. через грецьке літургія з *leitō* — прилюдне і *ergon* — діло, чин. Див. літургія. У давній мові вживалось за польським зразком слово набоженство.

Лекс. 1627.225: Служба — небоженство.

Т. т. 275: Утрня — поранѣшнєє Набожєнство.

Слухати — сприймати звук вухом, слухом. Ц. сл. знає форми слыхати, слышати і слушати (з носовим у). Корінь є slu- з суфіксом -s. Ім. слух повстав із slus, лит. klausyti слухати, авест. sraosna — слух, інд. sroszati — чує, давньонім. hlosen — слухати, суч. нім. lauschen, див. послухати, послух.

Слово о п. І. 1187р.: А он въ Києвъ звонъ слыша, 36.

На каждый день Набоженство выслухати, Катих. 1645 р. 38 б.

Казаньє з пылномтю слухати, Катих. 1645 р. 39.

Абы Літургін Святои каждый слухал, Катих. 1645 р. 52 б.

Слу́шний — 1. правильний, відповідний. 2. справедливий, належний; п. sluszny.

Лекс. 1627.162: Пристойне, слушне.

Т. т. 170: Лѣпо, пристойне, слушне.

Слу́шність — ім. від слушний, п. slusznosc — правдивість, справедливість.

Лекс. 1627.272: Уравненіє — слұшность.

Назначивши Покуту ведлугъ слушности, Катих. 1645 р. 56.

Слюб, слюбу — діал. з п. slub на Сході — шлюб. Шлюб брати. Ном. №13899. Слюб або шлюб — вінчання, обіцянка дана одне одному молодими на вірність на все життя. Мабуть позич. з нім. Gelübde від geloben — обіцяти, клястися; чс. слюбити.

Слюбувати — клястися, обіцяти клятвенно; арх., діал., дуже часте в давніх текстах:

А за велкого князя олькѣрта и за корьята... мы ислюбоуемъ тотъ миръ держати вѣлми твердо (1352 Р 5).

Слю́сар — шлюсар; укр. літ. мова знає тільки „слюсар”, що взяте з сер. верхн. нім. slozzer. Ця старша форма в Галичині заступлена вже молодшою шлюсар від ново-нім. Schollosser. Слюсар — це той, що робить замки, ключі, бо нім. Schloss від schliessen — замкнути на замбк.

Сльозá — солоня рідина, яка крапає з очей; рос. слеза, п. liza, первісний корінь слъзь, гр. ludzo — ридаю, нім. schluchzen — ридати.

Слово о п. І. 1187 р.: Злато слово с слъзами смѣшано, 26.

Смагля́вий — з шкірою темного кольору, обпалений сонцем.

Сма́жений — жарений, п. smazqony, ст. сл. смаглын і смагльный — смаглий, смаглявий; староп. smagnac — вдарити,

шмагати, лит. smag — удар, луж. smokog — торф.

Лекс. 1627.62: Роскошованя, смак.

Смаковитий — арх. суч. смачний, від смак.

Лекс. 1627.437: Ягоды смаковити.

Смакола́ки — діал. зложене слово: смак — ликати смачна їда на закінчення, п. smakolyku.

Смакувати — від смак. Я й борщ смакую. Молоко тобі смакувало, Фр. З. Б. 125; п. smakować, сер. верх. нім. smacken.

Лекс. 1627.124: Що єму смакуєт.

Сма́лець, смальцю — з нім. Schmalz, п. smalec — розтоплене сало; див. смажений.

Смаліти — обпалювати, вогнем очищати від щетини, решток пір'я і т. ін.; обсмалювати.

Смалкий — 1. дуже сильний, різкий про вітер. 2. рідко: дуже жаркий.

Смара́гд, -у — дорогоцінний камінь яснозеленого кольору, ізумруд, ст. сл. смарагдъ, гр. smaragdos.

Лекс. 1627.455: Смара́гд — шмара́к.

Смарагди й сафіри за горою блистять. Фр. Мойс. 7.

Смарувати — діал. шмарувати, мастити з нижньо-нім. smegen; верхньо-нім. schmiegen.

Лекс. 1627.268: Умашаю — смарую.

Смачний — добрий на смак. Див. смак.

Лекс. 1596.18 б: Ягоди барзо смачны сут.

Лекс. 1627.233: Сладость — сласть, смáчная приправа.

Т. т. 307: Яблко запашно́є и смачно́є.

Смерд — староукр. селянин. Етимологія слова показує, що ця назва була спочатку зневажливою ц. сл. смрдѣти, смрджу видавати неприємний запах, рос. смрад, лит. smrad — поганий запах, укр. рос. смердіти, п. smierdzic. Смердь — це фактично кал.

Лекс. 1627.114: Посполитый чловѣк, смерд, простянище.

Т. т. 136: Невѣжа — простак, неук, смерд.

Смердячий — який має неприємний запах. Від смердіти.

Лекс. 1627.438: Смердячий камень. Нефтою смердит колодязь.

Смере́ка — багаторічне вічнозелене хвойне дерево з давн. смрѣча — кедр.

Смерка́ння — початок вечірнього затемнення, від смеркати, меркнути. Див. мóрок.

Лекс. 1627.241: Сумра́к — смерка́ннє, темность.

Смерте́льний — яке загрожує смертю, смертельна хвороба.

Смертельний гріх — д. євр. *chet mavet* — гріх смерті, переступ, що за нього божою карою була смерть. Пор. Второзаконня 22:26: А як хто на полі спіткає заручену дівчину і схопить її та її ляже з нею, то помре той чоловік, що ліг з нею, він сам, а тій дівчині не зробиш нічого нема тій дівчині смертельного гріха, бо це таке, як повстане хто на свого ближнього її уб'є його, така це річ.

У давній мові приречений на смерть:

В вашомъ смертельномъ тѣлѣ, Катих. 1645 р. 69.

Смертний — який призначений на смерть — людина смертна.

У давній мові — яке загрожує смертю — смертна болість: смертельна, смертоносна хвороба; смъмъртноє дѣло: вбивство:

А они да тѣжкоууть и да ишоут их прѣд игоуменом и прѣд оур22дники єго боуд оу чем, хотѣ бы смъмъртноє дело (Ясси 1449 Cost. II 391).

Смерть, -і — природне, біологічне закінчення життя. Праслово, ст. сл. смърть, блг. смърт, рос. смерть, чс. smrt, п. smierc. Споріднено з лит. *mirtis*, д. інд. *mr̥tis*, ж. р. смерть, лат. *mors, mortis*, ж. р. гот. *muirg*, убивство оскільки воно не є то не природне, а насильницька смерть — нім. *Mord, murder* — англ. Тому на думку М. Фасмера індосвр. слова з цього кореня коли йдеться про природну смерть мають префікс *su-* — добрий, благий.

Гр. в. кн. Мстислава 1130 р. Молитви Бога и при животѣ и вѣ смърти.

Ипо смерти моей никому не надобѣ у зятя и у дочки моей того именица Лопавшѣ брати (Хрінники 1472 Арх ЮЗР 8, III, 3).

Смерч — великий руйнівної сили вихор, що виникає з грозової мари і спускається як стовп, захопивши пісок, воду і т. д.

Лекс. 1596.27: Смерч — фуртуна.

Т. т. Сморщ — оболочка, который з Неба спустившися воду з моря смокчет. И если корабль набѣгнет на тоє мѣстце, то и корабль з людьми порвет, а потом пустит и розобет корабль.

Походження слова неясне.

Смик! — рухонаслідування витягнення. Звідси: смйкати, смйкнути, вісмикати.

Смирєнний — лагідний, покірний від сь + мирити; див. мир.

Лекс. 1596.28 б: Смъряю — упокоюю, понижую. Смирєніє — покора, пониженъє. Смирєнный — покорный.

Лекс. 1627.226: Смирєнный — покорный, укладный.

Смирєнномудріє — реліг. поняття пояснюється у давніх словниках в такий спосіб:

Лекс. 1596.27: Покорная мудрость. Смирєнномудрєствую — с покорою мудрую.

Лекс. 1627.228: Смирєнномудріє — покорная мудрость, покора, упокорєньє умыслу, зниженность умыслу.

Смірна — ароматична смола, яку використовують для обкурювання, приготування запашних масел і т. д. головно в церкві. Походження слова греко-слов'янське.

Лекс. 1627.456: Смирна — неистлѣніє, трвалость або олѣк пахнучій. Єст и древо в Аравіи, з него сок пахнучій речен (зри)стакти.

Смисл, -у — уявлення про щось, поняття, розуміння чого небудь, також значення або його мета, призначення чогось. Див. мислений.

У давній укр. мові смисл означало 1. мислення. 2. емоції, почуття.

Мы, иж ниша звѣрята розоуѣмом и смыслом проходимо (Сучава 1462 BD II 283).

Коу вѣчнои рѣчи и памѣти гдыж покои и складкость ижъ єсть над вшитки смысли, жадни сѣь неотхимо а єт (Хотин 1448 Cost. II 737).

Смичок, -чка — 1. дерев'яна паличка з натягнутим вдовж пучком кінського волосу служить для видобування звуку з струнних інструментів. 2. ремінь або ланцюжок, яким прив'язують гончих собак, смик.

Ст. сл. смычк — музикант. Див. смик.

Сміття — бруд; п. śmietnik — смітник. Складено з s+miesć: замести, замітати; ст. сл. метати — це кидати, слово вживається і тепер в крайньозахідних діалектах укр. мови; лит. metu, mesti —

кидати звідси і мігтла і міст; чс. metati — кидати і mesti — замітати.

Лекс. 1596.32 б: Отребы — смѣтьс.

Лекс. 1627.83: Смѣтьс — изгрѣби.

Сміятися — виражати радість або глум стягуванням м'язів обличчя. Праслово, ц. сл. смияти смѣю з носовим ю; чс. smati se; п. smiać się, рос. смеяться, латв. smiet, smeju, smaida — усміх; інд. smajate — усміхатися, гр. meidaō; лат. migus — смішний, дивний; фр. miracle — чудо.

Смок! — рухонаслідування витягування. Звідси смоктання, смоктати воду, люльку, кров і т. ін.

Смок, смόка — з давнього смокъ, на Сході рідке, тут — змій, змія, а смок — це помпа Pumpre. Смок — це казковий змій, назва якого походить від смоктати (п. smok, smoktas), тому можливі два таких різних значення цього слова.

Смобква — фіга ст. сл. смокынъ.

Лекс. 1596.29: Смоква — фикга. Смоковница — дерево фигкове.

Смоктати — ссати. Див. смок!

Лекс. 1596.27: Воду з моря смокчет.

Лекс. 1627.226: Сікавка воду з моря смокчет.

Смола — густа чорна нафта для мащення возів і кораблів. Див. смалець.

Лекс. 1627.438: Нафта — смола.

Сморбдіна — 1. багаторічна ягідна рослина, порички. Назва від поганого запаху чорної смородини, смраду. Див. смерд. 2. червоні або чорні плоди цієї рослини.

Смўтитися — журитися. Див. смуток.

Лекс. 1596.26 б: Сѣтую, смучус, жалую, плачу.

Смутній — журливий, сумний. Див. смуток.

Лекс. 1596.261: Тяжкосердый — смутный.

Смутного албо фрасовитого потѣшити. Катих. 1645 р.80 б.

Цікаве тут значення слова фрасовий від „французької” хвороби — сифілісу.

Смўток — первісне значення цього слова — чорт, нечиста сила, значення полишилось від давнини ще й досі в деяких слов'янських народів, напр. у кашубів. Широко знає це значення і

народ український, хоч чомусь не занотовує цього значення ані один наш словник. Номис, Приказки ч. 7866: Смуток її зна; і Б. Грінченко в Словнику своїм добре перекладає: „Чорт ее знаєть”. Вираз „У його до смутку грошей” треба перекласти: У нього до чорта грошей, і обидва ці вирази дуже часті в народі. На Київщині дуже часті вирази: Геть до смутку, йди до смутку. Ів. Франко в 27 тому „Ентогр. Збірника” 1909 р. ст. 133 подає на слово „смуток” багато цікавих прикладів, що ясно вказують на чорта, хоч Франко того й не пояснив, напр.: А смуток го знає; бодай тобов смуток гречку возив; смуток би на тя темний та чорний упав; смуток ті бери. Хто підпадав владі смуткові чортові, той „смутний”. Забувши стародавнє значення смутку, ми не розуміємо докладно й нового значення, що криється в „смутний”.

Лекс. 1627.143: Скорб, туга, смуток.

Т. т. 154: Печаль — журба, смуток.

Т. т. 253: Плач, жалоби, смуток.

Т. т. 261: Тяжкосердіє — тяжкість на сердиці, смуток.

Смутний, смучуся.

Т. т. 358: Болѣсть, жалость, троска або смуток — синоніми. Болѣючий або смутний.

Ці приклади показують, що Беринда по суті виводить значення слова смуток від слова смутний. Новіші лексикографи виводять його від ст. сл. муть — замішання, бунт, з яким явне не має жодного зв'язку.

Сни́ца́р, -ря — майстер різьблення по дереву і карбування металу; із сер. верхн. нім. *snitzaere*, але частіше зустрічається слово різьбар.

Сніг — атмосферичні опади, які падають переважно зимою, рос. снег, п. *śnieg*. Праслово, лит. *sniegus* — сніжинка, гр. *nifa*, лат. *nix*, *nivis*, гот. *snaiws*, нім. *Schnee*.

„Як сніг на голову” — несподівано.

Сніда́ння — їсти рано, ст. сл. *снѣсти*. Встав рано і поснідав. Блг. обяд — сніданок і обід, чс. *snidati* — їсти сніданок, п. *śniadać* — снідати, так само і лужицьке, ст. сл. *снѣдь* — їжа, також перша їда в дні, снідання.

Сніп, *снопа́* — зв'язаний оберемок зрізаних стебел злаків, праслово із значення зв'язка з дієслова *снути*, пракорінь **sneu* і **snei*; нім. *nähen* — шити, латв. *snaujis* — вузол; див. *снувати*.

Сноб, -ба — людина на чії погляди впливає не реальна вартість, а вища соціальна позиція інших осіб. Снобізм був характерним у великій мірі для буржуазії, яка перлась у дворянство і нині вважають, що англ. snob — це складне слово, сформоване із двох латинських слів у скороченій формі sine nobilitate — без дворянського титулу.

Сноха́ — невістка, жінка сина по відношенню до його батька, ст. сл. снѣха, рос. сноха, блг. снаха. В укр. мові це слово не вживане, проте відоме слово „снохач” — свекор, який має статеві відносини з невісткою.

Індосвр. корінь *snuso-s — зв'язаний, рідний, а може і годувальниця дітей, Трубачев, 132.

Снува́ти, сную — ст. сл. снути — протягувати нитку в верстаті. Основа чого — наснована, ст. сл. основа. Висновок, -вку — остаточне, рос. заключение. Слово всеслов'янське і індосвропейське. Снувати, снувальник — давні терміни ткацькі, пізніше й переносно — снувати думки.

Сня́тин — місто, старе Кснятин, від давнього імені Кснята.

Со- — ст. сл. съ- — часта приставка, в укр. мові дає часто су-. Напр. съпутникъ, укр. супутник.

Соб! — вигук на волів, що звернули ліворуч. Цабе! — щоб звернули праворуч. Від „соб” собкати. Пор. в собі, зах. у. д.?? собі. Є і форма „цоб”.

Соба́ка — пес, в укр. мові слово чол. роду, в рос. — жіночого. Самка — сука, малята — собача, прикм. собачий, собацький, зб. собачня, собарня, збіль. собацюга, собацюра; м'ясо: собачина, хто пильнує собак: собакар, собакаря. Собака — слово нечисте тому часто в лайках: собака! собачий син і т. ін.

Собака — слово тільки сх. слов., в мові п. з укр. і рос. В блг. мові куче, пор. угор. kutya можливо унаслід. від протобулгар для яких собака була тотемом. І. Огієнко вважає слово собака дуже давним запозиченням з іранської, з мови скитів, посилаючись на мідійське sрака, про що свідчить ще Геродот (485-425 до Хр.): Мідяни звуть собаку спака. Перське sabah, гр. κυон, лат. canis.

Цікава точка зору Олжаса Сулейменова (Аз и я 265-268). У тюрських кочових племен собака буде годувальницею, вона стерегла отару і череду, вона вела мисливця на слід звіра.

Вірогідно, що саме в тюрських народів запозичили східні слов'яни назву собаки, хоч самі тюрські мови і взяли слово з перської, але додали різні префікси — іс-пака — це здобич, слід, пес — слідопит, який має варіант сь-бак. З цього кореня було і ім'я хана Кобяка, згаданого в Слові о п. І. і етноім узбек.

Натомість собака в Старому Завіті гебр. kelev викликала глибоке презирство; пор. Йов. 30:1, Прит. 26:11, Повт. Закону 23:18, Соляр. 171:173.

Слово зустрічається у давніх укр. грамотах:

Идик жаловал на Фалка іж єго потщівал собакою своєю и собака єго укусила (XV ст. ВС 27).

У виразах: „Отут собака зарита” з нім. Da ist der Hund begraben — оце вияснення справи. Вияснюють, що в Середні віки було багато шукачів скарбів, але заборонялось говорити слово „скарб”, бо його беріг диявол, говорили „собака”. Так і повстало „от де закопана — зарита собака”. „Собаку з'їсти на чому” — фразеологічний вираз, означає — дуже добре знати що. „Він собаку з'їв на астрономії” — дуже глибоко знає астрономію. „Собак ганяти” — нічого не робити. „Собака вие, вітер несе” — даремні розмови, задрісних людей. „Собака на сні” і сама не їсть і іншим не дає. Назва п'єси Лопе де Вега. „Собака вие” — буде зло, або чує мерця — повір'я.

Собачі ігри — Після смерті гуннського вождя Аттіли 454 р. н. е. гуннський племінний союз, до якого входили булгари, слов'яни і інші племена розпався. Наприкінці V поч. VI ст. в північному Надчорномор'ї та Надазов'ї утворюється об'єднання болгарських племен під назвою кутригури — в перекладі „собачі угри” а між Азовським морем і Волгою утигури — „малі угри”. Разом із слов'янськими племенами починаючи від VI ст. вони здійснюють ряд походів за Дунай та в Візантію — див. Тропа Трояня. Саме кутригурам судилась визначна роль у формуванні укр. народу. Див. Святослав, Слово о полку Ігоревім, чорні булгари.

Собі — дав. відм. від займ. себе, який вказує на спрямовану на самого виконався дію. Ст. сл. себѣ давньоукр. і собѣ.

Слово о п. І. 1187р.: Себѣ славы искати.

Т. т. Собѣ власти расхъитисте.

Собѣ шлюбують взаємне, Катих. 1645 р. 57.

„Не по собі” — зле почувається, незручно.

Собічати — красти, присвоювати. Він усе собічить: і то моє, і це не ваше. Свидн. 190. Від займ. собі.

Собла́зн — арх. в сучасній мові не вживається. Рос. соблазн, блг. съблазън: спокуса.

Лекс. 1627.242: Соблазнь — злий приклад.

Соболь, -ля — звірок, молодий соболь — соболя, соболяти; соболиця — самка; соболеня, соболиний, соболевий, соболівник — хто плає соболив, соболівництво. Слово всеслов'янський, але не всі слов'яни зберегли це слово, санскр. sabalas — рябий. У давнину соболеві шкури вивозилися на Захід, головню в м. Новгород, і тому на Захід вивезена і назва напр. чс. і п. sobol, нім. Zobel, лит. sabala.

Собор — ст. сл. събор, див. збирати. 1. збори духовних осіб для розв'язання питань організації і управління церквою. У Візантії мало місце 7 Вселенських соборів. На Брестському соборі 1596 р. було прийнято рішення про унію. Див. унія.

А хто учнет оустоупатися и пакастити митрополить алибо хто иныи да боуди на нсмъ от нас клятва и анафема свѣтых отць седми соборов вселенских (1481 ГПМ).

2. собор або соборна церква — головна церква в місті або монастирі. Соборянин — служитель культу: священник, дякон, дячок, що служить в соборі.

Пакиже снаднейшего ради отправоования хвалы Божое при церкви соборной... даємо... отцу Владыке село наше Бусчу (Луцьк, Арх. ЮЗР I VI, 2).

Соборування — богослужіння біля ліжка тяжко хворого з помазанням його тіла єлеєм.

Соборуватися — приймати соборування.

Совість, -сті — ст. сл. съвѣсть вже мало вживається, частіше сумління з дуже давнього соумнѣніє. Совісний — сумлінний.

Совість або сумління це за книгою Сираха око Боже в людині: воно усе бачить, усе чує, все знає. Воно непомильний свідок у людині, чи то осуджує, чи то оправдує діло людини (Рим. 2:15).

Гр. syneidosis — визнання, ст. сл. съвѣсть — калька з гр. По всіх євр. мовах назва совісті — калька з гр. лат. conscientia, англ. conscience, нім. Gewissen. Гр. syn- — приставка с, з і eidesis від synaгао — бачити, знати, розуміти разом, свѣдѣти, гр. eido — відаю, знаю.

Частий вираз: „без зазріння совісті” — це: без осудження чи оскарження совісті. Література — совість народу і доторкнутись до неї треба чистими руками. Роман Іваничук, Благ. душ. моя, Госп. 42.

Лекс. 1596.28 б: Совѣсть — сумнѣнье. Свѣст — вѣдаєт.

Совіт нечестивих — дуже частий і втертий у нас вираз, узятий із початку I псалма, використаний і Франком у циклі „На старі теми”: Блаженъ мужъ, иже не йде на совѣсть нечестивыхъ”. Не ходи, не пішов на совіт нечестивих. Тим часом в оригіналі, в геґрейськiм тексті маємо: Ašre haiš lo halach ba acat rešaim — щаливий чоловік, що не ходить не поступає за порадою за совітом несправедливих. Див. „Рідна школа” 1938 р. ч. 69 ст. 357-359.

Совітник — арх. дорадник.

Лекс. 1627.244: Совѣтник — радца, порадца, радный пан.

Содом — біблійне місто на березі Мертвого моря д. є. Sedom, гр. Sodoma, лат. Sodoma, жін. роду, ц. сл. Содомъ або Содома. Гебр. Sedom — вапнисте чи смолисте місце або місце укріплене. Гр. назва міста була у множині і з неї зробили однину.

Лекс. 1627.456: Содом, Содома — таємниця их або вапно або пята. Також кінець каждой рѣчи, або всякоє камѣньє ку муруванью их.

Создати — див. том II стор. 102.

Созбнт, -та — чол. ім'я ст. сл. Созонтъ, гр. спасающий, виявляющий, спаситель.

Лекс. 1627.456: Созбнт — спасеніє, спаситель, Созон — спасаєт або избавляєт.

Сокира — знаряддя для рубання, насаджена на держак лопата з гострим лезом з дієсл. сікти, ц. сл. секира, лат. secare — сікти, securis — сокира; праслово. Від слова сікти походить і назва Січ (Запорозька Січ) від засіка — штучна перешкода з зрубаних дререв для захисту від нападу ворога.

Лекс. 1596.21: Оскбрд — клепец, сокира которою муляр камѣньє отесують.

Лекс. 1627.253: Сѣчиво — барта, топор, сокира.

Собіл, сокола — хижий птах з гачкоподібним дзьобом, якого навчають до полювання. Символ мужності. Ст. сл. соколь — слово всеслов'янське і індоєвр. пор. санскр. sakanas — великий

птах, *socati* — блищати, *sucis* — блискучий, білий. Пор. давнє сочити: переслідувати, шукати, слідити (Черных, 47).

Слово о п. І. 1187р.: Не буря соколи занесе.

Т. т.: Два сокола слѣтъста, 24.

Т. т.: Коли сокол в мытєх бывает, 27.

Т. т.: Пушашеть 10 соколов.

Сокотити — берегти; рум. а *socot* — лічити, рахувати, лічити худобу — це берегти її. Рум. слово в свою чергу походить від слова скоть. Див. скот.

Сократ, -та — ст. сл. Сократь, гр. хранитель влади. Ім'я славетного філософа.

Слодат — босць регулярного війська, нижчий ранг від офіцера. Кожен знає, що слово солдат походить від нім. *Soldat* і на інших німецьких землях стояли римські залоги. Вояки в тих залогах одержувати платню за свою службу. Доброю, золотою монетою був тоді *solidus*, розуміється *punmus*, гроші цебто повновартісні гроші. В часах фінансової скрути римська держава робила лише позолочені гроші *punmi subaerati*. Та вояки не хотіли приймати таких грошей, і домагалися повновартих *solidi*, скорочено *solidi*. А той, хто брав *solidi* був *soldat*. Звідси отже наш „солдат”.

Народна вимова „салдат” давня. Напр. Полтавські акти 1665-1667 рр. салдаты 36, салдата 37, 48, 97; сальдату 83, салдацкого 92, салдатского 82. „Салдацький патрет” — твір Ф. Квітки-Оснєв'яненка.

Солдафон — обмежений, некультурний військовий.

Солецизм — помилка проти синтаксису, рідше — помилка проти граматики взагалі. За Солона в Малу Азію, до Афінської колонії в Кілікії міста Соли виселено багато греків; з часом ці виселенці змішалися з тубільцями, втратили чистоту своєї мови й говорили мішаниною, як про це свідчить Діоген Лаєрцій. Звідси й повсталa назва солецизм, *soloecismus*.

Солея — підвищена частина Церкви перед Вітарем, гр. *solea*, лат. *solium* — поріг.

Солідарність — походить від лат. слова *solidus*. 1. твердий, міцний; 2. цілий повний. Ручастись солідарно означало спочатку ручатись за ціле, спільно. Польська самостійна робітнича профспілка *Solidarność*, яка виникла на корабельній верфі у

Гданську, поставила собі за мету відстоювати на підставі лише товариської солідарності інтереси робітничих колективів і в кінці добилась ціною 10-літньої боротьби того, що захитнула основи соціалізму у цілій Східній Європі, доказавши, що він не є справжньою владою робітничого класу.

Солов'єй — маленький сірий птах з чудовим голосом, соловейко, ст. сл. слави, слово всеслов'янське. Значення сірий. Ст. сл. славоочіє сирѣчь сѣроочіє. Пор. віл соловей — сірий віл. Часом соловії. Слово широке: соловейків, соловіти — ставати невиразним, тьмяніти, солов'їха, посоловіти.

Слово о п. І. 1187р.: О Бояне, соловію старого времени. Скаче славію по древу.

Защербече соловейоу, Шевч. 6.

Соломон — біблійний цар, син Давида, ім'я Šlomo від д. євр. šalom — мир, цілий, здоровий. Славився своїм багатством, силою і мудрістю.

Соломонів суд — біблійний вираз, див. І кн. Царів 3: 16-28. Соломон розгадав, хто правдива мати дитини: вона просила не вбивати дитини. І тому „Соломонів суд” стало крилатим виразом для кожного мудрого суду.

Соломонія, -нії — жін. ім'я, євр. мирна, спокійна. Також Соломія і Саломея; див. нар. Солоха.

Солунь — місто в південній Македонії, гр. Thessalonike, лат. Saloniki, ст. сл. Солунь. Друга столиця Візантії. Тут 827 р. народився Константин (Кирил) і перед тим його брат Мефодій, апостоли слов'янські. Тут проповідував апостол Павло.

Соляний — прикм. до слова сіль. Див. сіль.

Лекс. 1596.38 б: Росул — вода соляная.

Сон, сну — ст. сл. сънъ з *съпнъ — споріднено з дієсловом спати. Фізіологічний стан організму супроводжений частковою втратою свідомості. Заснути вічним сном — померти, упокоїтися навіки. Слово сон вживається також замість сновидіння — видіння під час сну.

Сон Святослава — знеменитий епізод із Слова про Ігорів похід. Ідеться про київського князя Святослава Михайла Всеволодовича. На думку Олжаса Сулейменова („Аз и я, Книга благонаменеренного читателя Алма Ата 1975 стор. 63і наст.) тут

описаний тюрський тенгрійський обряд поховання, що цілком можливо з огляду на велике число тюрських — чорних болгар, які тоді жили в Києві перебуваючи на службу у київських князів. Див. Чорні болгар.

Сона́нт, -та — від лат. *sonans, nantis* — те, що звучить, дзвінкий. Приголосний звук, що разом з іншими приголосними звуками в деяких мовах може утворювати склад слова. Сонанти є л, м, н, р. У срб. мові, наприклад, трг — це не тільки склад але і ціле слово.

Сонм, **сонму** — книжн. велика група, зібрання кого небудь. Ст. сл. сонмъ. Сонм грішників, сонм кар'єристів і т. д.

Сонник — популярна книга для відгадування сновидінь. Лекс. 1627.229: Сновидец — сонник.

Сонце, -нця — небесне тіло, яке стоїть в центрі нашої планетарної системи. Ст. сл. сльнце чи сьлнце здрибн. від праслов. *selno*, -но — праслово, лит. *saule*, гр. *helios*, лат. *sol*, гот. *sauil*, інд. *suvar*, авест. *hvar*.

Слово о п. І. 1187р.: Два солнца помѣркоста, 25.

Т. т.: Хотят прикрыти 4 солнца.

Лекс. 1627.347: Аполлон ест имя и идолу, ему же первообразно солнце.

Соняшник, -ка — рослина, що повертає свою голову до сонця під сонце рос. подсолнечник. Батьківщина соняшника — південь США, де індієці рано його одомашнили, а іспанці на початку XVI в. привезли його в Мадрид, звідки він поширився по всій Європі, а в тому числі і до нас „Культура індієців” 1963 р. ст. 31.

Сопіти — важко дихати, видавати звуки з присвистом. Дієслово звуконаслідування. Микола в мовчазному обуренні починає сопіти, Гонч. Л. і з., 45.

Сопра́но — найвищий гатунок для співу, якого досягають жінки, підлітки або кастрати євнухи, з іт. *soprano*.

Сорбона — славетний французький університет, заснував його в 1253 р. Робер де Сорбон, духовник фрц. короля Людовика IX-го Святого, щоб дати можливість хлопцям з бідних родин пройти теологічні студії. Починаючи від 1554 р. погляд докторів Сорбони став вирішальним у питаннях віри. У межах Сорбони діють факультети гуманітарних і точних наук.

С́орок — чотири десятки, це те що лемківське штиридесят. Сорок — це давнє східнослов'янське слово, знане вже в Руській Правді кн. Ярослава. Платити сорокъ гривень. Слово „сорок” повстало з гр. sarakonta чи sarakosty, наше сорокоуст через скорочення гр. tessarakonta — чотири десятки. В давнину в світських пам'ятках звичайно писали „сорок”, а в церковних чотирьдесять, гр. „сорок” так було поширене, що зовсім заступило церковне чотирьдесят, це останнє в нашій мові знане ще тільки в лемківськiм говорі. В формі сорокоуст служба за небіжчика перші 40 день слово знане й у вжитку церковнім з давнього часу. В старій Росії „сорок” визначало ще 40 шкурок соболіних чи куніх; у такiм значенні не рідке і в мові польській XVI-XVII в., бо послі московські привозили в подарунок такі „сороки”.

Соро́ба — лісовий птах родини воронових з довгим хвостом. Слово о п. I. 1187р.: Не сорокы втроскоташа, 43.

Сорока́тій — часто вживане в Галичині слово з п. pstrokaty, давнє пьстръ. Літ. рябий, а коли пасастий, то — перістий: перістий віл, періста телиця, рябенька хусточка.

С́ором, -му — стид, ганьба, сильне збентеження від свого неправильного вчинку; п. srom, ст. сл. срамъ, праслово перс. sram — сором, нім. Naht — турбота, гризота. З сорому зиріти — сильно засоромитися.

Лекс. 1596.3 б: Безчестіє — срамота́.

Т. т. 27: Срам — сором. .

Соро́чка — у жінок і дітей натільна білизна, у чоловіків одяг, що натягається поверх натільної білизни на верхню частину тіла. Ст. сл. срачица, одежина що закриває зад, „сраку”. На щасливого кажуть: „Він у сорочці уродився”. Справа у тому, що буває, хоч і рідко, що дитина родиться з тоненькою плівкою на голові. Ось ця плівочка і зветься сорочкою і її вважають за ознаку щастя. Французи й сьогодні цю плівочку зуть „шапкою щастя”.

Лекс. 1627.232: Срачица — сорочка, рубаха.

Сорочка гамівна, рос. смирительная рубаха — сорочка з товстого полотна і довгими рукавами, яку надягають на буйно-навіженого під час припадку буйності, щоб він не нищив оточення.

Соро́чка — перше долішне покриття на св. Престолі і, звичайно, біле, церк. Срачіца, гр. Katasarka — „притільник”, бо визначає сорочку на тілі Христа.

Сортимéнт — з італ. *sortimento*, фр. *assortiment*, нім. *Sortiment* — збирання речей однакового роду або гатунку, особливо по категоріях.

S.O.S. — скорочення англ. слів „*save our souls*” — умовний сигнал тих, які попали в морську аварію.

Сосипáтр, -тра — чол. ім'я, ст. сл. *Сосипатр*, гр. спасаючий батька.

Лекс. 1627.456: *Сосіпатр* — спасаєй отец, або избавляючий отца або здоровье отца.

Сосна́ — вічнозелене хвойне дерево, праслов. слово, зустрічається в усіх слов. мовах.

Лекс. 1627.445: *Питис* — *сбсна*.

Заблудитися між трьома соснами — сплутати ясне. У Росії були темні і недолугі „пошехонці”, про яких сміялися, що вони і між трьома соснами заблудилися.

Состéн — заст. чол. ім'я.

Лекс. 1627.456: *Сосфен* — избавитель мбжнук або мощный, твердый, недобитый, на тълѣ потужный.

Сотворіння світу — космогонія. Укр. космогонічна народна легенда виникла під впливом протобулгарської, а не під впливом секти богомилів, як це вважала більшість укр. вчених минулого століття. Саме перша, а не друга причина спричинилась до вражаючої подібності цих переказів до космогонічних легенд, записаних в Болгарії. У нашій книзі „Вогонь і слово. Космогонічний міф на Україні” ми взагалі правильно вирішили питання, проте ще не ідентифікували точно, від якого тюрського народу походять ці впливи. Це стало можливо лише після публікації останніх років про протоукраїнські і протобулгарські зв'язки.

Сотéр — гр. *soter* — опікуючий, спасаючий, епітет богів-опікунів, головно Зевса. Жіноча форма *soteira*. Також епітет царів, Ісуса Христа, як Спаса.

Лекс. 1627.414: *Сотир* — Спас.

Сотеролб́гія — теологічне вчення про Христа як Спасителя.

Сб́тка, сб́тки — збірне слово від сто. Див. сто. На Сході тільки сотня з давнього сътъня. Один над сотнею сіл. Кул. 195. Ляхів було із сотню. Кул. 113.

Сотник — військовий начальник, який командує сотнею бійців. За гетьманщину сотники, як і вищі рангом, полковники займалися також і адміністративними справами.

Лекс. 1596.27: Сотник — старший над стом.

Лекс. 1627.320: Сотник — ротмистр, старший над стом.

Сотрапезник — той хто їсть за одним столом. Ст. сл. трапéза — стіл, їжа; трапезувати — їсти за одним столом.

Соузннк — товариш по в'язниці, по узах. Див. узи.

Сбу́с, сбóусу — підливка до страв, з фр. la sauce. У. сос, п. sos.

Софа́ — канапа, з тур. софа, Дм. 562.

Софіст — у давніх греків філософ-ритор.

Лекс. 1627.456: Софіста — хитрословець.

Софія — ст. сл., зм. Соня; гр. Sophia — премудрість (Божа).

Лекс. 1627.456: Софія — мудрість, премудрість.

Вираз „Божа премудрість” з'являється вперше в єврейській літературі александрійського періоду в апокриф. книгах про премудрість Соломона і про премудрість Ісуса Сина Сираха. У св. Павла — І послання до коринфіян 1:2 і в Оригена ототожнюється з Христом, у Візантії появляється як теократичний принцип. Митрополит Іларіон пояснює у творі Слово про Закон і Благодать хрещення Русі як приклад Божої премудрості. Св. Софією — Божою Премудрістю був названий великий собор у Константинополі і три собори в Київ. Русі — в Києві, Новгороді і Полоцьку. В христ. агіографічній традиції Софія вважається мученицею, яка прийняла смерть в Римі у II ст. н. е. разом з трьома доньками Вірою, Надією і Любов'ю. Безперечно, що це символічні імена — назви трьох християнських добродійностей. МЛК.

Софóн або Софонія — ст. сл. Софонія, д. євр. Sefan'jah, Софонія — ім'я одного з пророків, може бути перекладене, як Божий скарб, дієслово safon, safon — означає проховувати, отже прихований, захований, північ.

Лекс. 1627.456: Софонія — таємниця Панская або сторож наш Пан або вѣтрночный Панскій, або кроток или посѣщеніе Господне или разумѣваяя сокровенная.

Софрон, -на, Софроній — чол. ім'я, ст. сл. Софроній, гр. Sophron — розсудливий.

Лекс. 1627.457: Софроній — цѣломудрний, честно живый.

Сохá — 1. товста жердина переважно з розсохою на кінці, що служить підпорою. 2. іст. примітивний дерев'яний плуг, видуманий у давній Русі. Праслово, первісно *soka, лит. saka — гілка, інд. sakha — гілка, гот. hoha — плуг. Німці перейняли соху у сх. слов'ян.

Лекс. 1627.297: Орало — сохá.

Сóхнути — див. засохнути, посуха.

Соціалізм — від лат. socialis — товариський, громадський; socius — товариш, союзник. Слово вперше ужив. фр. соціаліст П'єр Леру в 30-их роках XIX ст. як ідеальний суспільний порядок, який забезпечує добробут всім членам суспільства.

Сочевіяца — 1. однорічна трав'янисть рослина з родини бобових. 2. зерна від цієї рослини використані для людського харчування і в тваринництві. В Біблії Єсав продав своє право первонародженого братові Якову за миску сочевиці. Рос. сочевица, п. soczewica, ц. сл. сочивъ. О. Брюкнер припускає, що слово походить від ц. сл. сокаль — кухар.

Союз — старе укр. слово, часте в Зах. Укр., рідке в Сх. Укр. — тут звичайно товариство, спілка. Слово походить із со-узь — союзник, узи — пута, ланцюг. Пізніше стало означати злучення, а вже в XX ст. під рос. впливом набуло політичне значення — Радянський Союз.

Лекс. 1627.230: Союз — зв'язок, зв'язанье, зв'язка, злученьє, споєньє.

Союзник — в старовину визначало в'язня, закованого в ланцюги чи кайдани оузы. Через те, що таких в'язнів союзників звичайно було по декілька, слово союзник стало визначати також товариша по в'язниці. І тільки пізніше повстало нове значення — приятель, товариш.

Спа́док — спадщина, майно, що переходить від власника до іншої особи, п. spadek, від падати. Див. падати.

Лекс. 1596.19 б: Наслѣдіє — одѣдиченьє, спа́док.

Спалітися — на іспитах в Зах. Укр. з п., на Сході зрізатися.

Спас, **Спаса** — Ісус Христос, Спаситель. Див. Сотир, див. спасти. Напис на Хресті 1161 р. в Цркви Стого Спаса.

Лекс. 1627.230: Спас — выбавитель, спасатель.

Т. т. 414: Сотир — Спас, исцѣлитель — uzдоровляючий, заховуючий.

Спасеніє — рятунок. Церк. значення — рятунок душі. Див. спасти.

Лекс. 1627.231: Спасеніє — избавленіє, сохраненіє, выбавленіє.

Спасѣнный — „Претерпівий до конца спасен буде”. Це є євангельський вираз, Матвія 10:22.

Спасибі — дякую, без змін; с. р. з спаси Біг, рідко Спасибу, з спасибі Богу в Галичині часто спасибіг. Спасибіг вам, Фр. 3 в. 232. Сердечне вам спасибі. Пор. помагайбі, сприсяйбі. Спасибі — це християнська форма подяки і рос. спасибо, а дякую — тільки форма німецька.

Спасти — те саме що рятуватис, ст. укр. съпасти, ст. сл. съпасти, съпасу з носовим у від пасти, пасу; праслово, *pasti* — вести на пасовисько худобу для годівлі, але і стерегти її; чс. *pasti* — пасти, стерегти, п. *pasć* — пасти, годувати, лат. *pasco, pasci, pascum* — тримати на пасовиську, займатися тваринництвом, *pascor* — їм траву, хетт. *pahsi* — оберігаю, сторожу, пасу; гот. *fodjan* — годувати; нім. *füttern* — годувати, гр. *pateomai* — їм і п'ю, спорідн. з лат. *species* — погляд, д. ісл. *pasuati* — дивитися, авест. *spasseiti* — виглядати, визирати, гр. *skoptomai* — підглядажу, *skopos* — ціль, спостерігач.

З усіх цих паралелей, які подає Етимол. словарь рус. языка М. Фасмера, нам здається, що найближчим до прямого і релігійного значення „спасти” є авестійське слово *spaueiti* — виглядати, визирати. Це підтверджує думку вчених, що багато слів релігійного значення, як напр. Бог, Слово, рай і т. д. були запозичені східнослов. мовами з іранського.

Спати, сплю — перебувати у стані сну. Праслово. У всіх слов'ян однаково; лит. *sapnas* — сон, інд. *swapati, surjati* — спить, лат. *sopire* — усипати когось, англосакс. *swefan* і сканд. *sofa* — спати, нім. *schlafen*.

Спати міцно, на Галичині спати твердо, фр. *dormir sur les deux oreilles* — спати на двох вуха. Це те саме, що „спати, як убитий”.

Спатки, спатоньки, спатусі — спати в дит. мові.

Спацір — у Зах. Укр., шпацір на Сході з нім. *Spaziergang*, п. *spacer* — прогулянка.

Спекáтися — позбутися кого, від „пек тобі”. Пек — це смола. Див. пекло.

Спекуля́тор — арх. у давній мові це сторож або шпигун з лат. *speculator* з тим же значенням. Це слово вже не вживається, натомість дуже популярне слово спекулянт — людина, яка займається недозвільною торгівлею або яка нечесно торгує. Як і більшість комерційних термінів, це слово походить з італ. *speculare* — обдивитись, обслідувати, займатись нечесною торгівлею, нім. *spekulieren* — грати на біржі.

Лекс. 1627.457: Спекулятор — сторож, шпїг або драб або кат.

Спéреду — що знаходиться перед чимось, див. перед.

Лекс. 1627.248: Спрéди — спéреду.

Т. т. 472: Коза спéреду.

Спеціалі́ст — фахівець, який має багато знань у окресленій спеціальній галузі. Лат. *specialis* — особливий, докладний; італ. *specialista*, рос. *специалист*.

Спиридо́н, -на — чол. ім'я, ст. сл. Спиридон, гр. круглий, плетений кошик. Нар. Свирид. Лекс. 1627.454: Спиридо́нь — молнієносець. Спириди — кошници.

Спис, -а — іст., холодна зброя у вигляді гострого наконечника на довгому жередку, з нім. *Spiess* — спис, п. *spis*.

Спиха́ти — 1. штовхнути, рухати з місця. 2. усувати. 3. влаштувати кого де інде, щоб збутися його; рос. *спихивать*, п. *spychać*, болг. *пъхам* — сую, авест. *pisánt* — який штовхає, лат. *pistor* — пекар, *pinso* — товкти, гр. *ptison* — товчу, мелю, *ptisanu* — обідраний ячмінь, сер. нижн. нім. *visel* — ступа, чс. *pchati* — тикати, давньорус. *пыхати* з праслов. і індоєвр. кореня **pis-* **peis-*, лит. *pišti* — зідрати шкарлупу з ячменю, д. інд. *piasti* — товче, дробить.

Лекс. 1596.8 б: Спыхаю, спротивляюся, спыханье — спротив-леньє.

Спи́ця — (колесі) стержень, рос. *спица*, пор. *спика* — гостра палочка, спичак — молодий росток, пор. рос. *спичка* — укр. *сірник* з нім. *гострий верх*.

Спін — префікс із значенням спільно, разом, постан з давнішого спол. Див. половина.

Співак — 1. людина, яка співає, профес. співець. 2. рідко, поет; рос. певец, п. *spiewak*, див. співати.

Лекс. 1627.437: Спѣваки, на голоса спѣваючіи, Спѣвак, играч.

Співаний — який співається.

Лекс. 1627.473: Спѣваная пѣснь.

Співати — видавати високі, мелодійні звуки, викнувати пісню, ст. сл. пѣти, рос. петь, п. *spiewać*. Див. пісня, півень.

Слово о п. І. 1187 р.: Пѣти было пѣснь. Дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю. Поют время Бусово, 25.

Лекс. 1627.211: Рыданіе — плачливою спѣванье.

Спідниця — стародавн. сподниця — жіноча одежа на spodі під верхньою одежиною, у сучасній мові спідниця — це нижня частина жіночого одягу на противагу до кофти або блузки, яка є верхньою.

За спідницею триматися — це звичай маленьких дітей, які потребуючи почуття безпеки тримаються за спідницю матері або старшої особи жіночої статі. Переносно — не мати своєї власної волі.

Спіжарня — заст. діал. комора, п. *speżarnia* з ним. *Speisekammer* — комора для харчів, *Speisen* — харчі.

Лекс. 1627.67: Житниця — гумно, шпихлір, спіжарня, стодола, клуня.

Т. т. 280: Хранилица — комбра, спіжарня.

Спілий, спіти — те саме, що зрілий, визрівати. Див. спіти.

Спільний — 1. який належить багатьом або всім. 2. який виконується разом. Від слова пол. Див. половина, посполитий.

За сполнъмъ зезволенѣмъ... Катих. 1645 р. 57.

Жаденъ не зваль своимъ власнымъ, але было в нихъ все сполноє. Т. т. 75 б.

Спірт, -у — алкоголь з англ. *spirit*, а це з лат. *spiritus* — подув вітру, дихання, душа, дух, життя.

Деякі мови зберегли цю лат. форму: п. *spirytus*, гор. *spiritusz*.

Спіти — дозрівати, арх. вживаний у виведених з нього словах, як у значенні дозрівати, так і в значенні встигати, ц. сл. спєяти — це

прибути (доспіти, приспіти), чс. spieti — спішити, срб. dospeti — дозрівати, рос. успеть — встигати, могти; лит. spėti — мати час, мог; рос. спешка — поспіх, д. інд. sphati — добробут, нім. sich spruten — спішити, лат. spatium — простір.

Слово о п. І. 1187 р.: Олговичи, храбрыи князи, дъспѣли на брань, 32.

Лекс. 1627.231: спѣю — множуся, устигаю, спѣшу, кваплюся, поступаю.

Спіткáння — зустріч, п. spotkanie спорідн. з дотиканням, див. дотикатися.

Лекс. 1627.233: Срѣтеніє — стрѣчення, спотканьє.

Сповідати — в давнину означало оповідати, признаватися, видавати. Ще в Литовській Метриці під 1510 р. т. 195 ст. 20 читаємо: Он признался и товаришов своих сповѣдал. Тепер це слово позосталося у нас тільки з церковним значенням — відкривати свої гріхи, признаватися в провинах.

Четыре разы до року сповѣдатися. Катих. 1645 р. 41.

Сповідатися в чім: Сп. в грѣхах. Але з давнього часу вжив. і спов. чого: Сповѣдайся грѣховъ своихъ, „Ключ. роз.” 1665 р. л. II б. Зараз взялися грѣхів сповідати. Мог. 450.

Сповідь — результат сповідання, визнання гріхів своїх перед духовною особою або перед людьми взагалі, напр. у художньому творі. Сповідь приймає священник, якого для цього спеціально вибирає віруючий, який через це названий духовником перед вівтарем. У католиків у такому випадку ксьондз сидить прихований від очей віруючого у спеціально на це побудованому малому приміщенні.

Чрез Сповѣдь Святую. Катих. 1645 р. 9.

Сповѣдь Святую пред священникомъ отпривити. Т. т. 50-50 б.

Сподівáння — надія.

Лекс. 1627.271: Упованіє — надѣя, сподѣваньєся, уфáнньє.

Сподівáтися — надіятися, п. spodziewać się від дієсл. diejać — діяти, частот. dziewać; спільнослов. і індоєвр. слово; ц. сл. дежда, інд. dadham, гр. tithem — класти, д. нім. din, сучасне tun — робити.

Лекс. 1627.303: Чаю — сподѣваюся.

Речій тых, которых ся сподіваємо. Катих. 1645 р. 2 б.

На што ся маєт сподѣвати. Т. т. 64.

Див. надія.

Спóдні — З. У. штани з п. spodnie.

Сподобіти — 1. виявлячи уваги, дати можливість зазнавати чого небудь, робити щось. 2. робити кому-небудь честь своєю увагою, ласкою і т. д. Рос. удостоить, заст. сподобить, п. spodobic — від подобатися, давнє значення оздоба. Див. подобатися.

Лекс. 1627.231: Сподобляю — годним чиню. Сподобляюся — годным стаюся.

Т. т. 477: Прощенію нас сподобі.

Спокій — душевна гармонія. Див. покій.

Спокійний — прикм. від спокій.

Лекс. 1627.408: Мирний, спокойный.

Т. т. 456: Скромный, спокойный.

Спóлох — тривога. Б'є на сполох — викликає тривогу. Див. лохнути.

Спóна — арх. в сучасній мові не вживається з староп. spona — завада, від spinač — спинити.

Лекс. 1627.319: Без споны, без завады.

Спóрий — 1. який іде, здійснюється успішно і швидко (про роботу, діяльність). 2. рідко, досить великий за розміром, об'ємом, з ц. сл. спорь — вим'я, у нових слов. мовах як і в румунській вживається метафорично.

Лекс. 1627.4: Безуспѣшный — не спорый.

Спóсіб — прийом, система прийомів, метод, п. sposób від собі.

Лекс. 1627.424: Всякого способу хвала.

Спотикання — у Біблії визначає „спокуса”. I Кор. 8:9. Див. камінь спотикання.

Спотикáтися — незручно ступати, втратити рівновагу; рос. спотыкаться, споткнуться. Див. тикати.

Лекс. 1627.171: Потыкаюся.

Спóчáтку — присл. від слова починати, початок. Див. зачинати, конати.

Лекс. 1596.15: Искони — на самом почáтку, спочáтку.

Спράва — 1. діло, праця, заняття людини, діяльність. 2. питання, проблема, яка потребує вирішення; п. sprawa, див. правий.

Лекс. 1596.11 б: Дѣяніе — справа.

Т. т. 28 б: Смотреній — промысл, спра́ва.

Лекс. 1627. пер.: За дѣлныи sprawy.

Т. т. 59: Дѣянiе — спра́ва, чиненъе. Дѣянiя — sprawy, дѣи.
Дѣланiе — работа, справа. Дѣло — учинок, справа, работа, 60.

Т. т. 144: Неудобство — потребная, а не прiємная справа.

Зачат'е Сына Божого сталося спра́вою Духа Святого. Катих.
1645 р. 19 б.

В дають о всѣхъ спра́вахъ нашихъ. Т. т. 93 б.

Справедливий — який діє на основі правильних принципів.
Див. правда.

Лекс. 1627.450: Саддукей — справедливий, усправедливленый.

Справедливість — ім. від справедливий.

Лекс. 1596.24 б: Правда — справедливость. Праведен —
справедливый, праведник.

Справедливост чинят. Катих. 1645 р. 77.

Справувати — заст. 1. виконувати якісь справи, вести якесь
діло. 2. направити, спрямувати; п. srgawować, див. правий.

Лекс. 1596.30: Комедію справують.

Сприяти — допомогти, створити вигідні умови. Див. приятель.

Спроквбла — (с-про-квол-) повільно, кволо. Див. повільно.

Спуд — у виразі під спудом, рос. под спудом — у прихованому місці.

Лекс. 1596.29: Спуд — корец албо нѣкаяя коробка.

Спудей, -дея — учень Києво-Могилянської колегії, студент від лат. слова studeo — стараюсь.

Лекс. 1596.29 б: Тщаливий, старающийся и тыж спудей, жак.

Лекс. 1627.262: Тщатель — спудей, жак, студент.

Т. т. 476: В ползу спудеѣм.

Спудити, напудити — у зах. укр. діал. налякати. Див. пудити, напудити.

Срѣбро — арх. сребро, срібло, ст. сл. сребро — благородний, білявий метал на протывагу золоту, який є жовтавий. Праслово, спільне слов'янським, балатійським і греманським мовам, невідоме іншим індоєвр. мовам; лит. sidabras, нім. Silber.

Напис на Хресті 1161 р.: Злот і сребро.

Слово о п. І. 1187 р.: Злата и сребра потрепати, 20.
Лекс. 1627.232: Пробуєт сръбро.

Сріблѡ — див. сребро.

Срібний — прикм. від сріблѡ, ст. сл. сребрънъ.

Гр. в. к. Мстислава 1130 р.: Даль єсмь блюдо беребрьно въ 30 грвнъ серебра:

Слово о п. І. 1187 р.: Сребрено стружіє.

Т. т.: Се ли створисте моеї сребренией сѣдин? 26.

Т. т.: Уже бо Сула не течеть сребреными струями, 33.

Срібняк, -ка — арх. мала срібна монета, динарій, ст. сл. сребреник.

„30 срібняків” — зрадити за дрібну суму. Це євангелський вираз; див. Єв. Матвія 26:15, — учень Ісуса зрадив свого Учителя за 30 срібняків.

Лекс. 1627.232: Сребреник — по нѣких таляр, сребреный грош або сребная монета. Зри драма.

Срогий — це польське *strogі* — суворий, наше старе було „строгий”. Але в XVI-XVII вв. і в нас часто писали „срогий”. Церковне срагъ, срагій відоме з дуже давнього часу. В літературній мові „срогий” не вживаємо, маємо — суворий, часом гострий.

Ставропігія — монастир незалежний від місцевої єпархіальної влади і підпорядкований безпосередньо патріархові або синоду з гр. *stavropigia*.

Монастыр печерскій был з веков с предѣлами своими ставропігія от великих князев роуских (1431 ГПМ).

Лекс. 1627.477: В Ставропігію Патріаршего.

Т. т. 458: Ставропігія — Креста водруженіє.

Стадіѡн — з лат. *stadium*; 1. арена до бігу. 2. міра довжини. Суч. стадіон — великий спортивний майдан.

Лекс. 1627.233: Стадіон — стадій, стан, гѡны, 125 кроков, 250 ступеній. По инѣх до двох миль чинат. Зри побрище.

Стадо, -а — 1. табун, череда. 2. група віруючих по відношенню до священника; ц. сл. стадо, праслово від стати; див. стати. Англосакс. *stod* — кобила, давньонім. *stuot* — стадо коней, суч. *Gestütte*.

Слово о п. І. 1187 р.: Галиц стады бѣжать.

Т. т.: Стадо лебедѣй.

Не оубоися малая мое стада бл22гоизволи бо о22ц мои небесныі (XV ст. ОБРН 141).

Ста́йня, -йні — помешкання на корови чи коні. Часто станя пор. віт, копіка. Стайня, -ні, род, мн. стаєн і станя, стані; род. м. стань, А коморы, станя книга Луцька 1570 р. Пійшов Петро у станю, Кул. 233. Запахом стані, Коц. 60; пор, п. stajnia; праслов. stan — намет, інд. sthāna — стан, давньоперське stana — місце.

Лекс. 1627.233: Стаяніє — стійня.

Стака́н, -на — склянка, д. рус. достакань (з дьстькань з доска) дерев'яна посудина. Дм. 568 твердить, що достакань, це тюрк. тустакан. В укр. мові — русизм.

Ста́лий — постійний, від стати.

Лекс. 1627.171: Постояинный — непорушний, ста́лий, твердый.

Стамбу́л — царгородські греки звали своє місто скорочено is tin polin — вимовляли Істамбблі — Стамбблі, звідки турецьке Стамбу́л.

Станови́сько — рідко, те саме що становище в давній мові означає щось зовсім інше.

Лекс. 1627.233: Стан — по́пас, станови́сько, оббз. Але основа та сама, дієслово стати.

Станя, стан, становище, становити й ін. стародавнє стая.

Ста́нути, стану, станув — дуже часті на З. У. вирази, з давнього станути, п. stanac. На сході — ста́ти, стану, став, стала. Станути до бою. Бирч. II, 98 на Сході — стати до бою. Військо стануло кругом старшини Мак. Яр. 90 на Сході — стало. Вже в давнину були ці дві форми — стати і рідше станути.

Ста́нція — зупинка з лат. stancja, давн. statio, італ. stazione, в. Гал. стація з п. stacja, лат. statio; див. стація.

Стара́нний — ретельний, від старатися; болг. старателен.

Лекс. 1627.262: Пилный, стараючийся. Тщаніє — стараньє.

Стара́ння — ім. від слова старатися.

Лекс. 1596.29 б: Тщаніє — стараньє.

Не мѣйте стараня о тѣлѣ. Катих. 1645 р. 87 б.

Стара́тися — бути ретельним, рос. стараться, п. starac sie — фактично означає старіти від турбот, у болг. подібний перехід значень дієсл. стара се. Див. старий.

Лекс. 1596.23: Пекуся — стараюся. Попеченіє — пилное старанье.

Т. т. 29 б: Тщасливый — стараючийся.

Што належить о выполнении старатися. Катих. 1645 р. 39.

Стáрець, старця, мн. старці — це жебрак і старий з З. У.; старець визначає і старшу поважну людину. Не нарікайся бути в старцях, Ном. №4648. Старця нагодуєш, а торби його ні, Ном. №4655. Значення старець перейшло в рум. реліг. термінологію, де означало спочатку поважного монаха, старцем був напр. Паїсій Величковський, який проживав з групою монахів з України у монастирі Нямц, у сьогоднішній рум. мові stareț — це архимандрит.

Лекс. 1627.59: Дѣд — старец.

Т. т. 233: Старец, старѣйшій — старшій.

Старець — прошак — дід. Письмо із Стрия правдиво вказує, що зміна стародавніх значень у слова „старець, дід” на прошак, див. Рідна мова, ч. 7 ст. 251-252, як явище соціальне сталося не з нашої вини. Поки бідна людина була молода — пише Др. Лисько — ще якось давала собі раду, а коли стала дідом — мусить жебрати. Сьогодні в часах безробіття жебрає дуже багато й молодих людей, так що скоро мабуть прошаків стануть називати молодцями.

Старій — літній, ст. сл. старь, рос. старый — слово всеслов'янське. По лит. storas — товстий. Індоевр. *sta- — стояти, ст. сл. старь — старий, німецький, ветхий. Укр. стара — жінка, хоч би й молода, те саме і п. Звідси й староста, рос., чс., п. Укр. ще старість, старший і т. ін. — усе давні слова.

Слово о п. І. 1187 р.: А чи диво ся стару помолодити? 27.

Лекс. 1627.233: Стар муж — дѣд, лѣт 50 маючий.

Стародавній — який виник, створився дуже давно, який існував дуже давно. Стадавня література — греко-римська. Колись стародавній було синонімом до слова старий, тепер таке значення не зустрічається.

Лекс. 1627.446: Прискілла, лат. — старая, стародавня.

Стародру́ки — книжки, видруковані від початку друкарства 1440 р. по кінець XVIII ст.

Старожі́тний — який існував, жив у давні часи. У давній мові значення слова було ширшим.

На старожітний клейнот. Лекс. 1617 р. пер.

Т. т. 317: Дервній, веткий — старожітний, шляхѣтний.

Старожитності — пам'ятки далекого минулого.

Стáроста — від старий. Старший над родом. Слово староста є вже в „Рус. правді”. У XV-XVIII ст. керівник міського чи сільського управл. У царській Росії голова сільської громади. Сучасне значення — виборна особа якоїсь групи людей — товариства, студентської групи і т. д. Особа, яка сватає жениха наречений чи наречену женихові. На Закарпатті збережено тільки друге значення тоді, як для першого значення вжив. слово „видавця”, або „наставник”.

Лекс. 1596.15: Игёмон — вож, староста.

Лекс. 1627 пер.: Старостъ Рогатинскому.

Лекс. 1627.177: Заступник, стáроста.

Т. т. 178: Предсѣдатель — стáроста, урядник.

Т. т. 344: Анфипат — староста, намѣсник бурмістров.

Т. т. 351: Архаггел — староста аггелскій.

Т. т. 353: Архітріклин — маршалок албо староста на веселю.

Староста церковний — виборна особа від парафіян для ведення господарства церкви.

Стáрчество — монашество культурного освітнього духового напрямку, головним представником якого був старець Паїсій Величковський, українець з Полтави, 1722-1794. Від ст. сл. старь, старць. Див. старець.

Стáрший — вищий ступінь від старий. Я старший за тебе, Гр. 52. В Гал. дуже часто вживають слово старший і без порівняння, зам. старий, пор. ще довший, більший: Він вже старший чоловік.

Статéчний — 1. розважний у вчниках. 2. показний, пристойний. 3. заможний, п. stateczny — поважний, солідний. Див. статок.

Лекс. 1627.165: Сталний, статечний.

Т. т. 262: Тщива, речн статечный.

Статир — давня монета.

Лекс. 1627.457: Статир — чтыры драгмы, вага, стоит за червоный золотый.

Стати, ставати — дієсл. 1. приймати вертикальне положення. 2. починати якесь діло стоячи. 3. перестати рухатися. 4. перетворитися на щось. 5. зупинити, виникати. 6. трапитись; ст. сл. стати, стану — з носовим у, сrb. стати, рос. стати, чс. stati sie —

відбуватися, спорідн. з лит. stoti, stoju — ставати, д. прусс. postat — стати, д. інд. asthat — встав, став; tisthati — стоїть, авест. tista iti — те саме, лат. лат. sto, stare — стою, гр. istym — ставно, д. нім. stien — стояти, лит. sisto — ставити, затримати: за М. Фесмером (Етимол. словарь рус. языка 1910-1918, т. IV).

Лекс. 1627.17: Бысть — был албо сталося.

Ста́ток, статку — у значенні майно, добро масток; це слов'янське праслово, знане у нас з найдавнішого часу, і вже тим це не полонізм. Так у Іпатієвому Літопису під 1190-6698 роком читаємо: И дворъ зажгоша, и статокъ его поимаша. Може перше значення „статку” було: скот, худоба, і це значення зосталося в нас аж дотепер: пор. у Чубин. II, 230: Перелічив статок — нема корови. У Куліша, Святе Письмо: А статку було у його сім тисяч овець, три тисячі верблюдів, п'ятьсот ярем волів. — Хто мав добрий статок, той тим самим ставав людиною статочною чи статечною або статною, цебто солідною, розумною, степенною, звичайною добрих звичаїв, бо сам статок змушував її поводитися „статочно”. А з часом повстало й слово „статкувати” — поводитися так, як веде себе людина зо статком, цебто поводитися добре, розумно, бути роботящим і т. ін. Пор. Статкує, то й має. Статний або статний господар. Тобі вже час статніти, а ти все гуляєш. — Слово статок надзвичайно розгалужене в нас і дуже багате на похідні слова: статечне, -но, статечний — точний, статечність, статковий, статкувати, статний, статній, статніти і т. ін. Звичайно, треба вживати форми на -очн-, бо форми на -ечн- — це полонізми. Від праслова „статок” повстало багато інших слів, напр. достаток, достатбчний, достатній, остаток, недостаток. Від цього ж слова повстало й наше „вистачати” чи „вистарчати”, зо вставним р. В народних творах часте „статки-маєтки”: Нехай отець і матуся мою пригуду знають, статки-маєтки збувають, Лукаш. Нажив собі статки-маєтки кривою присягою, Л. Українка, „На полі крові”, її ж „Я не мав звичаїв молодечих, я статкував, 31.”

Ста́тус — у міжнародному праві становище, стан status quo — стан, який був перед тим; громадський стан, з лат. sto, stare.

Стату́т — документ, який вміщає цілість принципів і норм, якими керується певна партія, масова організація, наукове товариство з лат. status — громадянський стан, Лекс. 1627.273: Устав — стату́т.

Стах, Стаха — чол. ім'я, ст. сл. Стахій, гр. колос.

Лекс. 1627.458: Стахій ел. — колос.

Стація — зупинка залізнична з п. *stacja*, лат. *statio*. На Сході — станція, лат. *stantia*, італ. *stanza*. В Гал. станція з п. *stancja* — це кімната з утриманням, пансіон.

Ствѣрдити — 1. установити. 2. запевнювати, див. затверді-
лість.

Молитвою и Благословенством ствѣрженный естъ. Катих. 1645
р. 57 б.

-ство — закінчення іменників, наголосу на себе не приймає. В
З. У. звичайно тут -ствó частіше наголошене. Це З. У. наголошене -
ствó недавно, бо в Лекс. 1627 р. Памви Беринди його нема, напр.
пространство, 448.

Ствѣрення — ст. сл. створеніє, здійснення чогось нового,
спорудження, приведення до існування від творити; див. творити.

Лекс. 1596.29: Ствѣвореніє — створенъє. Ствѣворяю — чиню.

Т. т. 29 б: Творец — створител, створенъє.

Стеблѣ, стѣбель — основна частина трав'янистої рослини від
кореня до верхка; рос. стебло, р. *zdźblo*, ц. сл. стьбліє, словен.
steblo, срб. стабло, чс. *zblo*, лит. *stiebas* — стовбур, гр. *stifros* —
затиснутий, лат. *stipula* — стебло, *stipes* — стовбур, нім. *steif* —
тугий, затерплий.

Лекс. 1596.28 б: Стебліє — солома.

Лекс. 1627.234: Стебль — дерево на пні. Стѣбліє — солома,
стебельє.

Стегнѣ, -на́ — частина ноги людини від тазостегнового до
колінного суглоба; п. *ściegno* — суха жилка, чс. *stehno* — стегно, ц.
сл. стьгно, настегни; словен. *stehno* — стегно, нім. *Schenkel* —
стегно.

Стѣжка — вузька доріжка, ст. сл. стезя, п. *ścieżka* — вузька
дорога, праслов. *stьg*, -ja з того самого кореня, що стигати, п. *ścigać*,
срб. стаза, стазика, словен. *stezá*.

Лекс. 1627.234: стезя — стежка.

Т. т. 413: Стежка, слѣд.

Стелити, стелю, стелеш або слати, стелю, стелеш — 1.
розстилати, розкладати щось на якісь поверхні. 2. робити покриття,
кладучи щільно у ряд доски, відти і слово стеля, стелити підлогу;

рос. постлатъ, чс. *stlati*, п. *slač*, *šciele*, ц. сл. стелю (з носовим у), стълати, постеля від **postlani*; праслово, лат. *late* — широко, *latus* (від **stlatus*) — широкий, *latus*, *lateris* — сторона, бік; див. постіль, постеля.

Слово о п. І. 1187р.: Зелену паполому постла. Снопы стелють головами.

Стéля — те саме що плафон, від стелити, див. стелити.

Лекс. 1627.103: Дом, стеля, покрытъе.

Стенд — вистава чого важливого на виставовій дощці від англ. *stand* — стояти, п'єдестал, на чому щось стоїть або лежить.

Степ, -у, в степу — великий безлісий, вкритий рослинністю рівняний простір у зоні сухого клімату. М. Фасмер вважає реконструкцію первісної форми тяжкою, тому що, судячи по укр. слові повинно бути стьпъ, інакше було б по укр. стіп. Слово зустрічається вже у Шекспіра у формі *steppe* — але це запозичення з рос. Були висунуті різні етимони, але найбільш вірогідна думка Бейли, що „степ”, спорідн. з осетин. *taeraen* — плоска рівнина з індоєвр. (s)тер. Осетинська мова належить до іранської групи індоєвр. мов.

Степáн, Степáна — чол. ім'я, ст. сл. Стефанъ, гр. *Stephanos* — вінок, корона, діадема.

Степаніда — жін. ім'я, ст. сл. Стефанида, гр. вінчана.

Стéпінь — див. ступінь. У вступі до псалмів часто зустрічається вираз степенная пісня. Беринда пояснює його так:

Лекс. 1627.234: Степенная пісня — високая.

В укр. перекладі Біблії, виданому лондонським біблійним товариством, вираз перекладається як „пісня прочан”.

Стéрво — це те що лишається по дохлій тварині і воно найбридкіше для людини, чому й стало за дуже поширену й часту лайку; рос. стерва жін. роду, на відміну від укр. стерво, яке є середнього роду, з давнього стерво, стърво, ц. сл. стырвь, відки і рум. *stârǎ*, п. *šcierw*; етимологія неясна. Потєбня пробував пов'язати з нім. *sterban* — вмерти і гр. *sterios* — нерухомиий.

Стерегті — оберігати, охороняти, див. постерігати, осторожність.

Слово о п. І. 1187 р.: Стережаше єго гоголемъ на водѣ, 42.

Лекс. 1596.3 б: Блюду — стерегѹ.

Т. т. 4: Бре́гу — стере́гу.

Т. т. 31: Храню — стере́гу. Хранитель — сторож, кустос.
Храненіє — стреженье, пересторога.

Стере́гу́ть Приказання Мосго. Катих. 1645 р. 94 б.

Стере́гтися — 1. бути обережним, пильним. 2. боятися когось, чогось, уникати когось. 3. дбати про своє здоров'я. Див. постерігати, осторожність.

Лекс. 1596.32 б: Опасаюся — осторожный естем.

Лекс. 1627.229: Варуючи, стережися.

Стеречися ихъ (єретиків). Чловѣка єретика стережися.
Катих. 1645 р. 41 б.

Обычаєвъ непристойныхъ выстерѣгатися. Катих. 1645 р. 43 б.

Стереотип, -пу — металеві відливи друкарського складу для друку на ротатійних машинах.

Переносно: шаблон, постійна модель. Від гр. stereos — твердий, просторовий і typos — відбиток, форма, зразок.

Сте́рлядь, стерляжний — слово тільки сх. слов. походить з нім. stög — осетр, яке під впливом старого сельд дало стерлядь (Преобр. II 385).

Сте́рник — заст. рульовий від слова стерно — пристрій для керування руху корабля, кермо.

Лекс. 1627.438: Навкрі́л — стьрник корабельный.

Стефа́н — чол. ім'я, див. Степан.

Лекс. 1627.458: Стефа́н, ел. — діадіма, корона, в'янец.

Стеши́ця — поширена в Канаді під впливом англ. station — станція, двірць.

Стигнути — 1. дозрівати. 2. охолоджатися, залякати від холоду. 3. наближатись, надходити; звідси достигнути, досягти; рос. достигнуть, достичь; п. sięgać; праслово, лит. segti, sagyti — припинити, інд. a-sadžati — припинить, звідси сягати, присяга (слов'янин, коли присягався достигнув рукою до землі). Звідси походить також слово сажень, див. сажень, сяжень.

Лекс. 1627.183: Преспів перейшол — перестиг.

Стид — у З. У. встид — сором, рос. стыд, п. wstyd од кореня із значенням холод *stud; ц. сл. стыдитися, студь і сромь; болг. е́туд — холод, слов. stud — бридота, відраза.

Лекс. 1627.232: Срам — сором, встыдливость, встыд.

Т. т. 238: Студ — стыд, соромотá.

Т. т. 447: Пуд, лат. — встыдаючийся.

Встидь — срамъ, студь. Встиливый — цѣломудрій. Стидання — стиждуся, срамлюся, обинуюся, Син. 26.

Стидáтися — соромитися. Слово всеслов'янське. Одного кореня з ст. сл. студь — холод, значення змінилося під впливом стигнути. Див. стигнути, стид.

Лекс. 1627.239: Стыждуся — встыдаюся.

Т. т. 286: Стыждуся — встыдаю, соромѣюся.

Стиль — палочка, що нею писали стародавні народи, напр. греки чи римляни. Заструганим кінцем стиля *stylum* писали на повошеній дощці, а тупим витирали для поправок, звідси повсталала латинська поговорка *saepe vertere stylum* — частіше обертати стиль, цебто частіше виправляти написане. Від цьог виправлення повстало дальше значення слова стиль — характер мови чи писання якогось письменника.

Стірта — великий стіг сіна або соломи укрладений в певний спосіб, слово часте на З. У., на Сході тільки скирта, рос. скирда, п. *sturt* і *styrta*. М. Фасмер вважає найвірогіднішим балтійське походження, лит. *stirta*, латв. *stirta* і *stirpa*.

Стирчáти — виступати, видаватися у гору, п. *storzyc* від кореня *ster* — того самого, що в слові сторона. Див. сторона.

Лекс. 1627.230: Ноз его гор тычащи.

Стискáти — давлением ущільнювати щось, міцно обхопити, здавлюючи утруднювати дихання, переносно — пригнічувати. Чим дужче стискатимуть, тим швидше ослабнуть, Р. Іваничук Б. д. моя Господа, 32. Ц. сл. тискати — дусити, тиснути (з носовим у), це пхати, чс. *tisk* — друк, п. *ścisk* вплинув на з. у. тиск, слово, що вживається у значенні тіснота, натовп, луж. *ciskac* — кидати.

Стих, стихá — давнє значення — віршовий рядок, збережене в рос. мові, в укр. мові вживається переважно для біблійних сегментів, просодиних одиниць у біблійному стилі, з новогр. *stychos*.

Лекс. 1596.10 б: Краєгранесіє — початок стихá албо строкі.

Лекс. 1627.47: Стих, вѣрш.

Т. т. 432: Мафѣма — пенс, стих.

Стихáр — верхня і подияконська й дияконська одіж, гр. *sticharion*, лат. *tunica*. Назва стихаря від *stichos* — рядок, полоска,

бо перше прикрашався кольоровими, нашитими на нього полосками.

Стихіра — арх., мистецтво стиха, віршування.

Лекс. 1627.458: Стихира — вѣршем писаная.

Стихія — елемент, первень з гр. sticheion — елемент, дух, привид, фантома.

Лекс. 1627.458: Стихія небесная — составы воздушныя, небесныя живіюлы. Стихія — початки, елемента.

Стихомітія — гр., це живий діалог в віршованій драмі, поділений в такий спосіб, що репліка кожної з осіб складається з рядка налогічною метричною, а часто і синтаксичною структурою з попередніми словами партнера. Стихомітіями рясніють драматичні поеми Л. Українки. МЛК.

Стіг, **стогу** — велика купа сіна, праслово, рос. стог, п. stóg означає фактично кіл навколо якого кладеться сіно, ц. сл. стожарь — кіл, навіс і стяг — прапор, латв. stegs — довгий кіл, нім. stechen — встромити, чс. stiez — балка, словен. steber — стовп, лит. stuburas — стовп і staboras — суха галузка.

А дубровы моей... не копати и с на въ стоги не кидати (Хрінники. 1472 Арх ЮЗР 8, III, 3).

Стікс — з гр. sti —х жахливий, у давньогрецькій міфології одна з річок, що омивала підземне царство, де панував Гадес, тобто пекло.

Стіл, **столá** — ст. сл. столъ — мебля з дерева або мармуру, що стоїть на кількох ногах, рос. стол, п. stól, праслово спільне для всіх слов'ян від дієслова стати, первісне значення — столиця, трон, сучасний престол, гот. stols, нім. Stuhl; див. у Слові о п. І. 1187 р. „Отня стола злата”, 24. Стіл від найдавнішого часу визначає й їжу, що було вже в мові давньоєврейській, див. євр. sül'chan — стіл, а переносно їжа, ц. сл. трапеза; пор. Пс. 69:23: Нехай пасткою стане для них їхній стіл (sül'chan) а їх учти тенетами! Звідси й столувати — їсти з ким за одним столом, столуватися — наймати собі в кого стіл, цебто прохарчування.

У пам'ятках XIV-XV ст. ще часте вживання слів столъ, столець у значенні символу влади, напр. у значенні єпископської кафедри:

Оганесь епискоупъ ворменскый пришель к намъ, на нашъ

столь, на молдавський (Сучава, 1401 RIR 45).

Як символ влади:

але вжди хвала милому богу што ваша млсть оу вашеє млсти
стольцы оу великомъ князстве литовьскомъ (Вільна 1493 ПОСВВ
151 зв.).

Натомість столник був у молдавському воєводстві придворний
службовець, який служив під час придворних свят і бенкетів і
наглядав за справами. Це був також боярський чин.

Стілець, стільця — маленький стіл для сидіння, рос. і укр.
діал. стул, п. stolec. Щодо значення у давній мові, див. стіл.

„Сидіти на двох стільцях” — догоджати двом.

Стільки — неозначено-кількісний числівник, означає саме
таку, названу кількість кого-, чого-небудь. Слово це відмінюється,
а в З. У. не відмінюється: Сиділа на стільки багнетях („Укр. голос”
№194). Між стільки розбишаками, Бирч. I, 55, у першому випадку
слід було „на стількох”, у другому — „між стількома”.

У давній мові только, столько:

А тоє іменє Чемерин, маю подати игоуменоу — так доброє и
нараженое и столкимиж людми... как я в него взял (Луцьк, 1490,
Пам.).

Стіна — мур, рос. стена, п. ściana, ст. сл. стана, гр. skene —
намет, лит. siena — стіна.

Лекс. 1627.239: Стѣна — мур.

Стіх — арх., те саме що стих.

Лекс. 1627.458: Стіх — порядок, вѣрш.

Стлѹмити — розм., див. тлум.

Сто — числ., всеслов. і індоєвр. слово із значенням десять
разів десять. Ст. сл. съто. Звідси сотня, сотенний, сотий і ін. давні
сътеный, сътникъ — сотник. Лит. šimtas, інд. satam, гр. hekaton,
гот. hund, нім. Hundert.

Коупиль панъ петръ... дѣдицтво... за сто гривень вѣснихъ
(Перемишль 1366 Р 12).

Стовбїчити — 1. різко підноситися над навколишньою
поверхнею про високі, тонкі предмети. 2. стояти, бути на ногах. 3.
провадити безцільно час, нічим не займаючись. Від слова стовп.

Стовктї — 1. товкачем стерти на порошок. 2. пошкодити посіви.
Див. товкти.

Лекс. 1596.15 б: Стувчений, стертый в порох.

Ствп, -пá — все що служит для підтримання будинку, моста, воріт; колона, ст. сл. стльпъ з первісного stlup, рос. столп, столб; п. slup. Перед давньослов. городами стояли слупи — вежі.

Слово о п. І. 1187р.: Оба багряна стльпа погасоста, 25.

У давньоукр. мові столп — межовий знак.

А хотарь тѣмь два сѣломь поченше от горѣ на два доуба расохата... от тьлѣ проста... на стльпъ (1415 Cost. I, 121).

Ствпотворіння — безладне скупчення кого-, чого-небудь.

„Ствпотворіння вавілонське” — метушня, біганина, нелад. Вираз біблійний; див. Кн. Буття II: 1-9.

Стóгна — арх., поет. площа, широка вулиця.

Лекс. 1627.37: в стогнах — в улицах.

Т. т. 234: Стóгна — площадь, улица.

Запозич. з п. sciegnо із знач. „дорога”. Див. стегно.

Стогнати — тяжко дихати від болю, ст. сл. стонати, староп., старочеське stonati, рос. стонать, стон. Друга ступінь чергування від стенать, гр. stonos — стогін, стогнання; д. інд. stanas — гудіння, ірл. son — звук, лит. stineti — стогнати, гр. stenei — зітхаю, ісл. stypnia, нім. stöhnen — стогнати, без с, лат. tonare — гриміти, д. інд. tanyati — шумить, гримить, англосакс. thumian, англ. thunder — грім. Див. М. Фасмер, Етимол. словарь рус. языка 1910-1918 pp.

Слово о п. І. 1187р.: А вѣстона Києвъ тугою. О стонати Руской земли.

Стодóбла — клуня, ст. сл. стодоля, давнє запозич. з д. в. нім. stadal — клуня.

Лекс. 1627.67: Жітница, гумно́, шпіхлір, спіжарня, стодóбла, клуня.

Стоїк — прихильник грецької філос. течії, яка проповідувала, що життя — це страждання, яке треба мужньо перенести.

Лекс. 1627.459: Стоá, ел. гáнок. Оттоль стоики філосóфи названи, от ганку, в котром діспутовали.

Століця — головне місто, адміністративний центр держави. Київ — столиця України. Від слова стол. Див. стіл.

Стóблиця — єпископський чи інший церковний престол в давнину. Князь чи король був „Верховний податель стóблиць духовних і всіх хлібов духовних”. Також стол, столець. Див. стіл.

Сто́ляр — від ст. сл. *столь* „той, хто столи робить”, але слова „столяр” в ст. сл. не було. Ст. сл. *древодѣля* — теперішнє *столяр*. *Столяр*, п. *stolarz* — це фактично калька з нім. *Tischler* від *Tisch* — стіл. З укр. пішло і рос. *столя́р*.

Лекс. 1627.58: *Древодѣля* — *столяр* албо *тесля*. *Древодѣльний* — *столярскій*, *тесля*.

Т. т. 256: *Тісар* — *століа́р*.

Отже в обігу було певний час слово взяте безпосередньо з нім., а з нього була зроблена калька.

Стома́х — арх., шлунок з лат. *stomachus* — шлунок. Гр. *stoma* — це рот, відки і слово *стоматологія* — зуболікування.

Лекс. 1627.458: *Стома́х* — *жолудб́к*.

Стопа́ — стара російська міра аркушів паперу, *десть* — це було 24 аркуші, 20 *дестей* — тобто 480 аркушів була *стопа*. Див. *стопа*, *десть*.

Стопа́ — 1. кінцева нижня частина ноги. 2. одиниця виміру віршованих рядків. Це група складів в центрі якої стоїть наголошений склад. У давнину стопи складались з чергування в певний спосіб складів з довгими і короткими голосними, а оскільки в новітніх мовах з рідкими вийнятками немає опозиції між довгими і короткими голосними, основою опозиції стали наголошені і ненаголошені голосні звуки. У давнину *стопа* вибивалась ногою, тобто скандувалась, відти її назва.

Споріднено з словом *ступати* і *ступінь*, ц. сл. *ступень*.

Лекс. 1627.234: *Стопа́* — *слѣд*, *стопа́*, *стүпень*.

Т. т. 412: *П'ята́* або *стопа́*.

Сто́рож — особа, яка охороняє кого-, що-небудь. Див. *стерегти*.

Лекс. 1627 пер. *Сторож* *Церква* и *Пастыр*.

Т. т. 456: *Сто́рож* наш *Пан*.

Сторо́жа — заст. варта. Група людей для охорони. Давніше означало і тюрму. Див. *осторожність*, *постерігати*, *стерегти*.

Лекс. 1627.235: *Стра́жба* — *сторо́жа*, *темниця*.

Т. т. 280: *Храні́ніє* — *стереженье*, *сторо́жа*, *пересторо́га*. *Хранилище* — *сторо́жа*, *вежа́* або *ба́шта*, где страж *стережет*, *темниця*.

Т. т. 426: *Кустодіа*, лат. — *печать*, *сторо́жа*.

Сторона́ — 1. простір, місцевість, розташована в якомусь напрямку від чогось і також цей напрямок. Сторони світу: північ, південь, схід, захід. 2. арх., поет. країна, рідна сторона, рос. страна. 3. юр. особа, що позивається в суді. Ц. сл. страна, староп. stroņa, гр. sternon — груди, інд. stirna — розпростерти, див. простір, просторинь; від кореня *ster, *stor — первісне *storna.

Слово о п. І. 1187р.: Поганин со всѣхъ странъ прихождаху, 19. От всѣхъ стран.

И с ону сторону могилы от ближышого реченого дуба на букъ (Галич. 1404 Р 68).

Лекс. 1627 пер.: По иным сторонам.

Т. т. 235: Страна — повѣт, сторона, країна.

Сторонній — прикм. чужий, нетутешній. Від сторона.

А коли єсмо тые земли заводиль были при том... и иных сторонныхъ (Вільна, 1451 Ак ЮЗР II, 106).

Стос, рідше стіс, стосу — 1. велика кількість однорідних предметів, вертикально покладених одне на одне. 2. рівно складений ряд дров або костер. З нім. Stoss з stossen — штовхати, ударяти, п. stos, sztos. Див. пристосувати.

Лекс. 1627.150: Огнь — огиско албо стус дров палаючий.

Т. т. 230: Згромаженъ, громада, стус дров, купа.

Стосувати — давня позичка з нім. stossen — ударяти. Наше стосувати, як і польське stosować визначало перше взагалі ударяти, як стос — удар; пізніше стало визначати — даряти в певне місце, а нарешті „добирати”.

Лекс. 1627.356: неприсований.

Стосуватися — (до кого, чого) відноситися. Це не до мене стосується. Полтав. акти 1667 р. ст. 111: Стосуючись з декьретом первим. В З. У. стосувати, на Сході тільки стосуватися. Див. стосувати.

Стояти — 1. перебувати у вертикальному положенні. 2. розташуватись десь на відпочинку на недовгий час. 3. бути записаним у якомусь документі, міститися; ст. сл. стояти, сrb. stojim, чс. stojím, statí — це дієслово пов'язане чергуванням голосних з дієсл. стати. Див. стати.

Оставляемъ гдѣ коли на воиноу идоут абы... оу селех не стоялі (XV ст. ВС 28).

Ино в привильи отца нашего стоить, штож даль дядку его паноу Михаил у тоє именье любчо (Вільна 1499 ВФ).

„Не стій, не барись” — часте в укр. мові. Те саме в мові Біблії — І М 45:9: Зійди ж до мене, не стій (al taamod — не стій, не барись).

Страва — харч, їда. Це слово знаходимо вже в Йорданеса в погребнім запису Аттілі 454 року, чому воно найстарше з записаних слов'янських слів, і визначало тоді „поминку по небіжчику” чи „тризну”. В значенні поминальної їжі це слово відоме в мові польській іще в XV віці (А. Brückner: Dzieje języka polskiego 1913, s. 16, Słownik etymologiczny jez. polskiego 1929, p. 518).

З часом давнє значення зовсім не забулося, позосталося тільки „їжа”. Уже у Словнику П. Беринди 1627 р. читаємо: Пища — живность, трава, потрава.

Страва, праслов. слово корм для людини, тоді, як трава — корм для тварини. Ц. сл. струти, трыти — терти, отровъ — трутизна, гр. тгуо — травлю, нищу, тгуcho — тру.

Лекс. 1596.34: Ядь, идло, стра́ва.

Лекс. 1627.247: Снѣдь — трава, ѣдло, покарм.

Т. т. 311: Ядь — ѣства, стра́ва, ѣдньє.

Страждати — переносити фізичну чи душевну біль. Слово вєєслов'янське, ст. сл. страдати, стражду з носовим у, страсть, чс. postrádati, п. stradać, рос. страдать, страдание, але й „страда” — праця під час жнив, у лужичан без с: tradać, спорідн. з словом страх (Пор. А. Брюкнер, Słownik etymologiczny jez. polskiego, стор. 518).

Слово о п. І. 1187р.: Часто бѣды страдаше, 37.

Страйк, страйку — з англ. strike, теперішня вимова страйк через нім. Streik, п. strajk, streik, страйкувати з нім. streiken, п. strajkować — це звичайні в Галичині вирази, або штрайк, штрайкувати. На Сході забастовка, провести забастовку — з італ. basta — досить.

Страсна неділя — тиждень до Воскресіння, „страсний” у пам'ять мук Христа, страсний четвер, страсна служба.

Страсть, -ті — арх., страждання, тоді як пристрасть, рос. страсть — це сильне захоплення. У церковній літ. слово пов'язане з муками Христа.

Лекс. 1596.26 б: Страсть — взрушеньє, ефект. Страсть — бѣда. Страсть — упадок.

Стратег — давнє стратиг, 1. воєначальник у Давній Греції. 2. полководець, керівник великих воєнних операцій, знавець воєнного мистецтва — стратегії.

Лекс. 1627.459: Стратиг — жолньєрській воєвода, пан, гётман, цёсар, вож.

Стратилат — чол. ім'я, гр. stratylatos.

Лекс. 1627.459: Стратилат — полковник, гетман, воєвода.

Стратон, -тона, Стратоник — чол. ім'я, ст. сл. Стратонъ і Стратоникъ, гр. перемога війську.

Лекс. 1627.459: Стратоник — воинам побёда.

Страус, страусові — найбільший з усіх птахів, живе в Африці і великій частині Азії, за ним полюють через його оперіння, ст. сл. строусъ з гр. strous, ст. нім. struzz, п. struß, з укр. з п. струсь. В укр. літ. XVII в. відоме струсь. Коли страус бачить небезпеку, то ховає свою голову в пісок, і це, звичайно, нічого йому не допомагає, звідси вираз: страусова політика, страусове поведіння.

Страх, стра́ху — боязнь, звідси: страшити, устрашити, перестрах, страшний. Ст. сл. страхъ, чс. strach з тим же значенням. Спочатку це слово на думку М. Фасмера (Етимол. словарь рус. языка 1910-1918 pp., т. IV) означало оцепеніння як в лит. stregti, stregu, сер. верх. нім. strac — тугий, суч. нім. strecken — розтягувати. Див. пострах.

Але яко оузрат сес нашъ лист, так тым часом щоби до насъ съ оусим пришли, без оусего страхоу (Сучава 1468 BD II 306).

„Страх” часто вживається у живій мові в значенні сильно: Страх, як я люблю його! або дуже: Страх багато має. Страх який гарний!

„Стра́ха ради юдейського” — через страх перед юдеями, вираз євангелський, Івана 19:38. 20:19.

Стра́чення — від дієслова страчувати, стратити; 1. карати на смерть. 2. гублення чогось, напр. надії. У давній мові страчення означало програш судової справи або знищення.

Страши́дло — від слова страх, опудало.

Лекс. 1627.198: Пудило — страшидло.

Страшко — чол. ім'я вживане у давній мові, ц. сл. Евстратин, гр. Eistratios.

А при томъ были свѣтки... а пан Страшко (Володимир, 1470 AS I 65).

Страшний — прикм., який викликає страх, жадливий, ц. сл. страшьнь.

А хто сію грамоту мою порушить... тому судить Бог во второе и страшное Христово пришествие (Київ, 1398 ДГПМ).

Лекс. 1627.236: Стра́шный — страшли́вий.

Т. т. 266: Ужасен, грозен — стра́шный.

Стреко́тати — звуконасл. сорокик. Сорока скрекоче.

Слово о п. І. 1187р.: Не сорокы вьстрокоташа.

Стре́лити, стрельнути, стреляти (частіше в літ.), стрілити, стріляти — В давнину було стрѣляти і стреляти, але тому, що давній правопис вимагав по **р** писати **ѣ**, звичайно писали стрѣляти навіть ті, що вимовляли стреляти. Див. застрілити. Праслово, основа стріла, рос. стрела, п. strzala, давньонім. strala, суч. Strahl — промінь. Зі зміною військової техніки змінилось і значення слова.

Стремено́, стрём'я — пристрій для упирання ноги вершника, чс. strzmen, п. strzemie з кореня strem, strom, п. stromy — крутий, обривчастий, stromizna — круча, чс. strom — дерево, срб. стрмина — спад.

Слово о п. І. 1187р.: Вступита, господина, в злата стремень, 29.

Стреме́нный — іст. конюх, який доглядав за кіньми свого пана.

Стремі́ти, стремлю́, стремлять — значить стільки виступати, стирчати: Була на ньому біла свита, набакір шапочка стреміла, Котл. Енеїда. В тих стінах не одна стріла, Бирч. І, 172. Часто вживають особливо на Зах. Укр. стреміти замість намагатися, змагатися, прагнути, це давнє стрьмити, що тепер вжив. в рос. мові — стремиться, це намагатися, натомість п. strzmic, pastzmic — це насадити. Римляни стремлять треба прагнуть, намагаються до знищення Картагіни, Корд., 33.

Стриб! — рухонаслід. скакання. Звідси стрибати, стрибання, стрибок. З прамови.

Стрибу́ти — зіскочити. Розгонисто стрибнув із східців вниз, Гонч. Л. і зб., 35.

Стрига — дівчина, яку „постригли”, цебто відрізали косу за дозамужню втрату дівочої чесноти. У Шевченка: Розказує, як стригою ходила. Очіпок клоччям вимошала, щоб не знать було, що стрига, 284. Звідси стрижа́к — син стриги.

Стри́гти — обрізати волосся. Див. постриг. „Не стрижи всіх під один гребінець” — не робити різного на один зразок, „на один копил”. Дайте людям волю для творчості.

Стрий, стрія — батьків брат, дядько по батькові, стрик, стрийко. Стрийна — батькова сестра або дружина батькового брата, давнє стринна. Це арх. З. У. назви, на Сході дядько, дядина. Тут же стречний брат — кузен, давнє стрьичичь. В ст. сл. стрьи, стрьи, також дядько, ст. сл. стрынка — тітка. Слова всеслов'янські, білор. стрый, п. struj, прикм. strujeczny, староп. strujeczny, болг. стрика — батьків брат, сrb. стриц, стрико, чс. stryc, stryko.

Тоє вѣсе що бы имь оурикь съ вѣсѣмь доходомь имь дѣтем их и стриикомь их (Сучава 1426 Cost. I 182).

А помроут стречныйи братья тогда на блішьє племя именеіе прийдѣт (XV ст. ВС 36).

Лекс. 1627.343: Братанок — брат стрієчний або тютєчний.

Стричок — арх., повороз, п. stryk, stryczak, з нім. Strick — шнур.

Лекс. 1627.256: Пóвороз, стрьічок, шнур, мóтуз.

Стрій, строю — п. struj з данього строй (в значенні одежа дуже рідке), на Сході зовсім не вжив., тут одежа, плаття, убрання.

Стріла́ — тонкий стрижень з загостреним кінцем або гострим наконечником, який використовують для стрільби з лука. Див. стрелити.

Слово о п. І. 1187р.: Рострѣляевѣ злачеными стрѣлами.

Т. т.: Ітті дождю стрѣлами.

Т. т.: Стрѣлы по земли сѣяше.

Стрілка — 1. зменш.-пестл. від стріла. 2. тонка вузька пластинка з загостреним кінцем, яка обертається на осі і вказує час, напрям і т. д. 3. знак для вказування напряму у вигляді стріли.

Слово о п. І. 1187р.: Чоми мычєши хиновьскыя стрѣлкы? 38.

Стріля́ти, стрілити — визначало напочатку тільки пускати стрілу з лука. Пізніше значення цього слова поширилося, а тепер „стріляють” вже й рушниці, гармати і т. ін. Пор. чорнило, перо.

Див. стрелити.

Біблійна мова знає кидати стрілу. Напр. I Сам. 20:20: А я кину (огех) три стріли.

Слово о п. I. 1187р.: Соколичь рострѣляєвъ своими злачеными стрѣлами. Стрѣляєши съ отня злата стола. Стрѣляй Кончака.

Стрімголів — присл., прожомом, сторч головою, сторчголов.

Слово складне: стрім — вниз і глав — головою. В З. У. „стрімголов” частіше, на Сході зовсім рідке. Ст. сл. стръмь і стръмь, стръмьглав.

Лекс. 1627.236: Стремглав — стромголів.

Стрієння — рел., церковне свято в лютому місяці на честь принесення немовляти Ісуса. Давнє значення — зустріч, рос. встретить.

Лекс. 1627.233: Стрѣтѣньє — стрѣченьє, споткѣньє.

Стріха — ж. р., з давнього стрѣха, пор. Полет ша вравѣве подь стрѣхи, Пов. вр. літ під 6454 р. — це дах, кінець даху, тепер на Сході стріха — кінці даху: Із стріх вода капле, Метл. 301. В З. У. стріха — солом'яний дах, а стрих з п. strych — горище, піддаштя; рос. чердак. Рум. streasină — солом'яний дах з болг. стрешина — дах.

Строїти — у літ. мові це стравити у ряд, шикувати, як музичний термін це настроювати інструмент, тобто надавати йому певну висоту звуку; у розм. мові рідко вжив. у значенні будувати. Вживається і в значенні влаштувати, організувати. Це значення було відоме і в давній мові:

Такоже ислубтль нашемоу господарствоу прияти и строити оусажіи поряднѣ днѣ ceroувнии (Сучава, 1401 RIR).

В Галичині під впливом п. stroić слово строїти, строїтися має значення виражатися, вбратися. Такого значення давнє строити не мало. Натомість укр. строїти означає і строювати, струїти; див. страва, отрава.

Строфа — з гр. strophu, у грецькій трагедії строфа — частина, яку співає хору, сьогодні це певне число віршованих рядків, які утворюють одне ціле. Наука про побудову строф в європейській літ. традиції досить складна, її називають строфіка і під цим заголовком Ігор Качуровський випустив окрему монографію.

Структу́ра — побудова, будова, устрій, система з лат. *structura* того ж значення. Структурний — що стосується побудови чого.

Структуралі́зм — широко розроблений в новітній лінгвістиці напрям, який розглядає мову, як синхронну самодостатню структуру, основу на бінарних — двоїчних опозиціях. Структуралізм був пристосований і до інших наук, зокрема до літаратурознавства. Пор. М. Ласло-Куцюк, *Засади поетики*, Бухарест, 1983 р.

Струмóк — 1. невеликий потік. 2. вузька течія якоїсь рідини, ст. сл. струя, рос. струя, п. *strumień* з первісного *strumu*; праслово з **stru-* — плинути, лит. *straumuo* — ріка, нім. *Strom* — струмінь, гр. *rheuma* — потік, слизь.

Слово о п. І. 1187р.: Уже бо Сула не течеть сребреними струями.

Струмівати — литися чи текти струмом. Переносно: струмує проміння.

Струп — кірка, яка вкриває поверхню або країн рани, що загоюється. Рос. струп, п. *strup*, срб. струп — рана, синяк, чс. *strup* — струп.

Лекс. 1627.420: Рак ест тыж и струп так названий гаггрена.

Стрúчувати, стручую — діал. з п. *strącać*, на Сході не вжив., тут пхати, скидати.

Студéний — холодний, слово широко вжив. в Зах. Укр., на Сході — значно рідкіше; ст. сл. студень. Див. стид.

Слово о п. І. 1187р.: Труся студеную росу.

Студéнт, студента — учень вузу (вищого учбового закладу) з лат. *studeo* — стараюсь, нім. *Student*, п. *student*; також учень середніх шкіл. Див. спудей.

Лекс. 1627.262: Тщатель: спудей, жак, студент.

Жак — це *žak*, означало також студента, але походить з іншого, грецького джерела, з діакона, бо студентами були переважно ті, які вчилися на попів, на угор. мові *déák* до сьогодні загальне слово для учня і студента.

Студити — охолоджувати. Див. студений, стид. Студенець — холодець, означає також і холод, студінь.

Стúдня — криниця, з давнього студьнць, п. *studnia*, часте в З. У.

Лекс. 1596.25 б: Ровѣсник — ров, студня.

Лекс. 1627.209: Студня, студенец, колодяз.

Т. т. 360: стискаючий студню.

Т. т. 409: Око сьній або студнѣ.

Т. т. 427: Студня шалѣючих.

Стук! — звуконаслід легкого удару. Стукати в вікно, в двері, в ворота і т. ін. Стукотати, стукання. З прамови. Пор. грук!

Стукати — 1. створювати стук, шум при ударах, поштовхах, коливаннях, розривах і т. д. 2. Сильно битися, пульсувати внаслідок збудження (про серце, кров). Див. стук!

Слово о п. І. 1187р.: Кликну, стукну земля, 40.

Ступа — пристрій для лушення неодмінним доповненням якого є товчак. Праслов. позичка з нім. Stampfe, див. ступати. У давній мові ступа — це млин-суковальня.

А на горинѣ ставъ што небожъчикъ семень заставиль а стоупа (XV ст. ИК).

Горинь — річка на Волині, написано у тексті малою літерою, як багато інших власних назв, в тому числі і імен людей у пам'ятках XIV-XV ст.

В індійській архітектурі ступа — це культова споруда, призначена для зберігання буддійських реліквій або увінчення події.

„Дурний як ступа” — дуже обмежений.

Ступати — 1. ставити ногу куди-небудь, на щось. 2. йти. 3. входити: ступив за поріг своєї юності, Р. Іванчук, Благ. д. м. госп.

Див. стопа. Слово праслов'янське, але основний голосний був е, а не о. Спорідн. з нім. stampfen — товкти, ступати ногами, звідти і подвійний розвиток відображений у словах ступа і ступати.

Доконаний вид ступити означало у давній мові не тільки крокувати, але і порушити закон, переступити його:

Слово о п. І. 1187р.: Ступает в злат стремень.

Але быхом стоупити и тогда пан... имаєт нас казнити (Серет, 1453 Cost. II 766).

Ступінь — крок, ступень, східці з давнього ступень і стоупень (з носовим о). Низький ступінь освіти; се останній ступінь, Фр. Ів. Вишенський, 38-39. Кожен ступінь Свідн., 31. Другий ступінь, Бирч., II, 77. Останній ступен, Книга Володимирська, 1577 р. Ступені порівняння: вищий і найвищий. Спека на або в 40 ступенів

або градусів. В З. У. горяч виносить 40 ступенів, Укр. гол. №203. Ступені на сходах — східці. В З. У. частіше арх. степенъ ж. р. або ч. р.; рідше ступень або стопень з п. сторієй.

Степеная песнь — див. степенъ. В д. євр. šir hamaalot перекладена як пісня прощан. Також форма lemaalot.

Лекс. 1627.234: стопень, всход, крок, ход, покольньє, уряд.

У давній мові під впливом староп. сторєй слово ступень означало і гідність, достоїнство:

Але колиж пан казимир... коу наслѣдованю стоуепенюм тых то наших предков оупоинал и приводил (Сучава 1462 BD II 284).

Див. наступити.

Стурбований — прикм., з дісприкм. занепокоєний. Див. турбота.

Лекс. 1627.462: Тарассій — зтурбований.

Стяг — прапор. Див. стіг.

Слово о п. І. 1187р.: Стоять стязи в Путивль. Уже понизоша стязи свои. Чрьлен стяг. Стязи глаголють. Падоша стязи Игоревы.

Стягати — 1. міцно з'єднувати. 2. натягувати. 3. знімати. Від тягнути. Див. тягати, натяжка.

Польське значення слова przeciagnać, також приваблювати, у такому значенні знаходимо це слово у Катихізмі, 1645 р. ст. 78: Учинки стягають до тѣла.

Стьоб! — звуконасл. слово удару різкою чи батіжком. Звідси: стьобати, стьобну́ти. А вй його різкою стьоб! Друге значення: строчити, шити: стьобати, застіба́ти, застебну́ти, застібка. Смаль-Стоцький, 173 виводить це від нім. steppen — стьобати, строчити, але це сумнівно (у Шелудька цього позичення нема).

Стьобка — вузька смужка тканини, що використовується для оздоби, як прикраса і т. д., стрічка. Такі стьожки різних кольорів носять і замість орденів. З п. wstażka.

Су- — це стародавня приставка, жива і активна в нашій мові. Визначає вона місце поєднання двох осіб чи предметів. Напр. сувій, суголос, сузір'я, сумирний, суміжний, сумісний, сумління, сум'яття, суперечити, супокій, супроводити, супротивний, супруг, супряга, супутник, сурядний, сусід і т. ін. Наголос на це су-

звичайно не падає. Див. па-. Деякі ст. сл. съ в українській мові дали су-, напр. съсъд і ін.

Субота — зберегла в нас свою староеврейську (асирійську) назву „шаббат” чи „йом-га-шаббат”, що в Старому Заповіті визначало „день спокою”, назва останнього сьомого дня тижня, коли наказано зберігати спокій від усякої праці. Усі слов'яни свою „суботу”, рос. суббота, болг. събота, сrb. субота, укр. субота, чс. і п. sobota мають з мови грецької або від грецького літературного Sabbata, звідси чеське і польське sobota, або від народного Sambata, звідси старосл. соубота (з носовим о), у неслов. мовах з дуже давніми запозич. з слов. мов, румунського sâmbătă і угорського szombat. Західноєвр. мови мають дні тижня за планетами, як римляни, тому субота у них за планетою Сатурн, лат. Saturni dies, англ. Saturday, фрц. samedi. Погляд згідно якому староевр. шаббат означає перерва і походить від дієсл. savot — переривати працю, якого дотримується І. Огієнко, був загальноприйнятий донедавна і ґрунтується на такому місці з старозавітної книги, Вихід 31:17: Шість день робив Господь неба та землю, а дня сьомого перервав (săvat) та відіхнув. Але новіші поступи семітології, які ґрунтуються на дані археології, захитнули цей погляд. Справа в тому, що у вавілонян існувало свято „шабату”, пов'язане з культом місяця, приписи і головні заборони до цього дня були ще страшніші від заборон у євреїв, в яких за порушення святості суботи колись карали насмерть (Пор. М. Ласло-Куцук, Вогонь і слово, 59). Крім того в вавілонян сім був магічним числом і слово субота могло походити і від вавілонського „шубту” — сьомий. У всякому разі, дієслово „шавот” — відпочити, виведене від слова „шабат” — свято відпочинку. Бог відпочив на сьомий день, тому що число сім було святим, а не навпаки. Від слова сім — sēva — виводиться і слово тиждень, але і слово „клястися”: sāvua, sēva.

Слово „субота” зустрічається часто в давній укр. мові, починаючи від XIV-XV ст. і в значенні день тижня і як єврейське свято:

А держати ему тоє мыто... тры годы до того ж року, до семое суботы (Вільна, 1498 АЛРГ, 81-82).

Лекс. 1627.450: Суббота або отпочинок, або переставанье.

Т. т. 461: Суббота — свято, покѣище, отпочинѣнье.

Але для седмаго Шаббать шоєсть отпочинѣнье Господа Бога твоего єсть. Катих. 1645 р.

Субрётка — фр. *soubrette* — покоївка, театральне амплуа, весела спритна дівчина, покоївка паралельна до амплуа спритного слуги, лакея.

Субституція — заміщення, заміна одного звуку чи слова чи особи іншим. З лат. *substitutio* — підставлення чого під що чи замість чого.

Субтєльний — розм. тонкий, хрупкий, ніжний; з лат. *subtilis* того ж значення.

Лекс. 1627.36: легкий, суптєльний.

Т. т. 234: Стбнчений — суптєльний.

Суверенність — з фр. *souverain* — поняття державного права, яке визначає найвищу незалежну владу в країні. Титул суверена мав у Франції король. Починаючи від Великої Французької революції сфера цього поняття була змінена і стало загально-прийнятою істиною, що суверенність належить самому народові. Паралельно до цього розвинулась і ідея про право нації на самовизнання, на здобуття свого державного суверенітету. Декларація про державний суверенітет України була прийнята Верховною Радою України 16 липня 1991 року і затверджена всенародним референдумом 1 грудня 1991 р.

Суворій — рос. суровий; строгий, вимогливий. Укр. прикм., суворий — це мабуть метате́за від прикм. суровий — грубий, небілений про тканини, сировий, давньорус. суровъ, сирий, дикий, ст. сл. соуровъ, болг. суров — сирий, твердий, свіжий, соковитий, чс. словацьке *sirovu* — суворий, жорстокий, п. *sirowu* — суворий, луж. *sirowu* — неварений, сирий, пов'яз. чергув. голосних з словом сирий, ц. сл. сыръ, чс. *syru*, д. ісл. *saurr* — сира земля, *surr* — кислий, алб. *hirre* — сироватка із сугъ.

Сугубо — особливо, підкреслено; ст. сл., давньорус. сугубъ з праслов. *so* (*su*) + *gub*, гинути, загинати; пор. і рос. гибкий — гнучкий, губити, загубити, д. рус. сугубий — подвійний.

Лекс. 1627.240: Сугубо — двояко.

Суггєстія — піддавання думки, лат. *suggestio* — навіювання, підкладання.

Суд — арх., ст. сл. соудъ (з носовим *о*). Те саме, що судно. Див. посуд.

Слово о п. І. 1187р.: Суды ряда до Дуная, 30.

Суд, суду́ — 1. вирішення з приводу обвинувачення. Розгляд певної справи з погляду діючих законів. 2. орган правосуддя. 3. судове засідання. Дослівно суд (з давнього судъ) означає вирок і належить до кореня sep- — мовити, яке наявне і в ц. сл. сать — мовити і сат — мовив, і в словен. presentiti — уражати, удивляти, сказати щось несподіване. Інше можливе наближення — це інд. sandhi — злучення, samdho — обітниця (А. Brückner, Słownik etymologiczny jez. polskiego, 483).

Слово о п. І. 1187р.: Суда Божіа не минути, 37.

А при первомъ соудъ былъ панъ васко таптюковичъ (Галич., 1401 Р 66).

А хто кому дѣрево зроубить съ пчелами имѣеть заплатити гривнюоу чіи пчолы а соудови дроугоюу гривнюоу (XV ст. ВС 37).

Суд у вирачі „до суду — до віку” означає Страшний суд. Б. Лепкий, „Мотря” І: Вони до суду-віку тямитимуть гетьманців, 140.

Суд Лінча — див. лінчування.

Суда́к, -ка́ — рід риби з тюрк. судак, де початкове су- — вода (Дм., 543).

Судити — 1. висловити свою думку. 2. винести присуд, вирок.

Гр. в. к. Мстислава, 1130 р. Да судить єму Богъ.

Слово о п. І. 1187р.: Всеславъ князь людемъ судяше, 36.

Лекс. 1627.94: Истязаюся — сужуся, бываю суженый, albo выпытован, шпягован, шпыран.

Судити живимъ и мертвымъ (ц. сл. текст), укр. текст: судити живыхъ.

Суета — арх., марнота; суета сует, все суета, так перекладався давньою мовою вислів з Еклезіаста, д. євр. hokol havalim, hokol haval. Основа слова суе — даремно, марно, звідси рос. суеверие, укр. забобон, марновірство, д. укр. суи — пустий, ст. сл. соуи, вьсоуіе — даремно, болг. суета. Від М. Фасмера, Этимол. словарь рус. языка 1910-1918 рр., т. IV дізнаємось, що слово порівнюють з інд. sunam — пустота, суануас — пустий, авест. a-suna — який не має недоліків, лат. cavus — пустий, дуплястий, гр. hooi ta haomata — суета сует.

Лекс. 1627.240: Суета́ — ма́рность, нѣкчемность, порожность. Суета нарицаяти; 241: Всяческая суета́; 241: Суетно — марно.

Суєтитися, суєчусь — арх., рос. літ., метушитися, колотитися, клопотатися.

Sui generis — лат. своєрідний.

Су́ка — самка пса, лайливе „сукин син”, від рос. як і в польській. Часте в лайці на жінку: сука! сучка! Лайка з подібним змістом є і в англ., бо рос. сучка — це блядь, продажна жінка. Праслово: лит. suo, suns, латв. suns, д. пруськ. sunis, д. інд. suva.

Сукати́ — скручувати, звивати кілька пасем разом. Мотузки сукати — скручувати. Лит. sukti — скручувати, те саме і п. sukac, рос. сыкать.

Лекс. 1627.249: Зсу́каний, прядений.

Сукно́ — щільна тканина з вовняного або напіввовняного прядива. Від слова сукати.

А губка далъ шлюбу свою куничною дорогимъ сукномъ брунатнымъ пошита... пани хоньци, Перемишль, 1378 Р 26.

Лекс. 1596.23 б: Сукно́ багрової фарби.

Лекс. 1627.169: Портище — сукно́.

„Покласти справу під сукно” — відкласти рішення справи на довгий час; рос. „положить дело под сукно”. Стіл у канцелярії покритий сукном і покласти писану справу під сукно — це надовго відкласти рішення справи.

Сукня — жіночий одяг, верхня частина якого відповідає кофті, а нижня спідниці. Від сукати. На Закарпатті і Мараморщині під впливом угор. szoknya — сукня означає спідниця. У давній мові сукня, старочс. sukñā, староп. sukñia — це верхній чоловічий одяг. Це досить ясно з такого прикладу:

Хто с кониѣ границу о лѣс а воїдѣт черес границу у лѣс а тот его застанеть мает оу него оузат за первое застатѣе сокироу а въ другое застанут любо матель алюбю соукню (XV ст. ВС 37).

Лекс. 1596.23 б: Сукня з шарлату.

Лекс. 1627.308: Шут — блазень в шаховано́й сукни.

Сукцесія́ — наступність з лат. successio — послідовність, зміна; фр. succession, п. sukcesia. Тепер це слово вживається головним чином в екології і означає послідовних змін рослинного покриву з бігом часу.

Лекс. 1627.185: Приємничество — сукцесія́, кумовство.

Отже первісно слово вжите в родинних відносинах.

Сула́ — ліва притока Дніпра. Походження неясне. Можливо це тюркізм; по тюркськ. су- вода і слова з тюркських мов мають

наголос на останньому відкритому складі.

Слово о п. І. 1187р.: Уже бо Сула не течеть сребренними струями, 33.

Сулко — чол. ім'я, ст. сл. Сулимиръ, Сулиславъ.

Тогда панъ данило приида пред нас и тагаль на воита зоудечовського на сулка (Зудечів, 1411 Р 79).

Суламїт чи Суламїта — героїня „Пісні над піснями”, див. 7:1. Д. євр. Šulammit — це географічний прикметник жіночого роду, а тому це мешканка Šulem (Šunem) — шуламїтка. Місто звалось Šunem (в д. євр. мові л і н можуть заступити одне одного) звідси гр. Sunamitis. З часом геогр. назви шуламїтка повстало власне жіноче ймення Суламїт, євр. Šulammit, що тепер поширене в Палестині. Ст. сл. Суламить.

Лекс. 1627.461: Суламїтіна — спокойная, або досконалая, або отдаваючая.

II. Беринда явно виводить ім'я з давньо-євр. šalem — цілий.

Сулемá — ж. р., рідше суліма, з гр. sulimas. В З. У. сублімат, п. sublimat з лат. sublimatum — піднятий, піднесений. Це отруйний порошок білого кольору, який застосовується в медицині для дезинфекції. Тепер вживається як термін і слово сублімат — продукт сублімації, тобто переходу речовини з кристалічного стану безпосередньо в пару, узгін.

Султан — тур., з араб. sultan — пануючий, пор. арамейське šallitin (Ездра, 4:20) — пануючі. В магометанських країнах султан — голова світської влади, монарх.

Сум — журба, печаль. Первісно в укр. мові вживалось слово „смуток”, див. смуток. Пізніше під впливом слів сумнів, сумління повстало і слово „сум”, „сумний”, яке проникло і в п. мову. У словен. мові sum — це підозріння і розвинулось незалежно від укр.

З часом первісне значення „смутку” — диявол, нечиста сила забулося, а тому „смуток” і „сум” змішалися, змішалися й „смутий” та „сумний”, чому в сучасній літ. мові ці слова вже майже не різняться значенням. Київська Учительська Євангелія 1637 р. ст. 62: Гди постите, не будьте смутними. „Люборацькі” Свидницького, 20: Вертався смутний. П. Куліш, „Чорна Рада”, 182: Заспіває смутною пісню; ст. 93: А. Череванісі щось дуже сумно. Грінченко, „Під тих. верб.”, 154: Він сумний. „Поезії” М. Старицького: смутнім, 294; в смутній, 120; сумній, 31, II, 305:

сумніа, 49, 98. Тичина, „Золотий гомін“, 1922 р.: І так смўтно, так сўмно співає, 20.

Сўма — 1. остаточний вислід від додавання, напр. $4 + 6 + 90 = 100$. Звідсумувати, зсумбований, підсўмок — певна кількість грошей, з лат. *summa*, пор. і старочс., староп. *suma*, д. нім. *summe*.

Ись северских... волостей все данн грошове собрано сумою 100 и 30 копь грошей (Вільна, 1498 АЛРГ 82).

Лекс. 1627.42: Главїзна — сўмма, короткоє замкненьє.

Т. т. 223: Слово — сумма, короткими словами очерченная.

Т. т. 227: Смышленіє — сўмма.

Т. т. 291: Оглавленіє — сўмма, реєстр.

Сумбўр — плутаннина, мішанина, неясне. За Коршем з татар:-тур. чулбур, башк. сулбур — повод, налігач, яким прив'язують коня до чого. Дм. 562.

Сумління — усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свої вчинки. Як свідчать пам'ятки укр. сумління розвинулось з спільнослов. сомнение. Рос. сомнение — це непевність, підозра, як і словен.

Див. сум, сумніватися, п. *sumnjenje* вживалось ще в ХІХ ст. у ХV ст. *sumnjenje*, ц. сл. сумнїѣти сѧ — сумніватись, боятись; словен. *sumniti se* — підозрівати, *sumnjenje* — підозра.

„Докори сумління“ — це вираз біблійний, д. свр. *musar kelajot* — карання вирок, див. вирки.

Лекс. 1596.28 б: Совѣсть — сумлїння.

Лекс. 1627.229: Совѣсть — сумнїньє, разум.

Маючи вѣру и доброе сумнїніє. Катих. 1645 р. 1 б.

Маст з сумнєнємъ пораювати. Катих. 1645 р. 50 б.

Аби сумнїніє сму не перешкажало. Катих. 1645 р. 53 б.

Summum jus, summa injuria — найвища справедливість, це найвища несправедливість. Принцип римського права, якого наводить Цицерон у творі “De officio”. Цим він доказує, що часто робиться неправда через надмірно строге проведення закону.

Сумний — прикм., журливий. Див. сум, сумління.

Сумніватися — відчувати сумнів, підозріння, непевність щодо вірогідності чогось або чесності когось. У ХVІІ ст. ще вживалось у цьому значенні також полонїзм вонтплю, п. *waṭpīć*.

Вонтплю — сумнїваюся, недоумєваюся, усумнїваюся,

сомнюся, Син., 24. А. Брюкнер (Słownik etymologiczny jeź. polskiego, 526) вважає, що слово походить від префіксу sa (su) + мнієць, тобто ст. сл. основа мнѣти. Див. запам'ятати.

Сундўк, -ка — скриня, коробка в укр. мові рідке, але звичайне в мові рос. В Словн. Б. Гр. нема його. З араб. сандик прийшло через пол. і тат. сандик того ж значення, Дм., 544.

Суниці, -ниць, суниця — одна ягода. Трав'яниста рослина, яка цвіте білими квітами; дає червоні їстівні ягоди, п. sunpice, рос. земляника, інша п. назва роziомкі, сrb. суниця, рос. суника. А. Брюкнер виводить слово з *so + піка від никнути — хиляться до землі. „Суниці” — вірш М. Зерова.

Suo tempore — лат., у свій час. Все треба зробити у належний час. Калька з цього укр. своєчасно, своєчасний.

Суп, супу — рідка страва, переважно на м'ясному відварі з овочами, з нім. Suppe, фр. la soupe. В Галичині іноді кажуть зупа з італ. zuppa, п. zupa.

Суперник, -ка — той, хто прагне перевершити, перемогти кого-небудь у чомусь. Давньорус. сапърь, ст. соупърь (з носовим о), сrb.-хорв. супарник — противник, супротност — протириччя, праслов. *so + *pertі (бити).

Лекс. 1596.27 б: Суперник — спорный, противник.

Лекс. 1627.241: Суперник, противник, противная сторона.

Супліка — прохання, з лат. supplex, supplicatio — те саме. Подамо супліку до Архирея.

Супостат, -тата — ст. сл. соупостать (з носовим о) чи съпостать — ворог, неприятель, диявол, противник. Церковне слово. М. Фасмер виводить ц. сл. соупостать (з носовим о) з праслов. *so + postать, спорідн. з лит. stotas — поставлений, авест. stata — стоячи, лат. praestatus, antistetes.

Я слышевши доброе здоровье вашей млѣти и соупостата крѣпкаго противоу поганьства о томъ бгоу хвалоу даемъ (1484-1486 ГСПТ 3).

Лекс. 1627.241: Супостат — противник, враг, неприятель.

Т. т. 345: Антипатр — супостат.

Супротівник — ворог, див. проти.

Лекс. 1596.28 б: Супостат — супротівник, враг.

Супруг — дуже старе слово, добре відоме в старослов'янській мові, як „з'єднана пара”, гр. *dzeudos*, лат. *jugum* — звичайно про волів. Остромирова Євангелія 1056 р.: *соупруг* (з носовим *о*) *воловьныхъ коупихъ пать*, Лк, 14:19, тут „супруг” — запряжена разом пара волів. Словник Л. Зизанія, 1596 р. ст. 28: *Супругъ* — пара.

Від глибокої давнини відомі й слова: *супру́га* — пара, *супружник* — союзник, співробітник, *супружниця* — союзниця, *супружний* — разом запряжений. Чоловік і жінка паруються до життя, так як і пара *супруг* волів, а тому з глибокої давнини *супру́ги* — це чоловік і жінка, *супру́г* — чоловік, *супру́га* — жінка: пор. таке значення в мові російській. В українській мові полишилося тільки найдавніше первісне значення: *супруга* чи *супряга* — це кілька пар волів, що спрягаються разом для орки по черзі кожному, хто вступає в *супругу* він *супружник*. Ось приклади: Оповідання Симонова: *Волів супруга добра*, 227. *Квітка-Основ'яненко*, вид. 1893 р.: *Був у новго хазяїна свій плуга, то вже у супруги йде, а дальш-дальш вже її піший*, 143. *Супрягач* — *супружник*, *супряжник* — член *супруги*, *супрягачка* — товаришка. Словник Б. Грінченка подає до Зміївського повіту: *Ми сидимо, а наші супрягачки вже пішли на прощу. Значення слова „супруг” іде з д. євр. semed — приставлення, пара волів, приставлена до плуга, пара: пор. Суд. 19:3, I Сам. 11:7.*

Супутник — давнє сопутник, рос. *спутник*. Той з яким разом подорожуєш. Від слова *путь*. Див. *путь*.

Лекс. 1627.247: *Сопутник* — товариш в дорозь.

Сургу́ч, -чу — маса для печаток, заливання пляшок і т. ін. В укр. мові рідке, часте в рос. З тат. „сургуч” — прилад для всовування, Дм. 544.

Сурма́ — чорна фарба для брів, вусів. З тюрк. *сурме* — „те чим натирають”, фарба для брів.

Сурма́ — 1. старовинний духовий інструмент прямої форми, використовувався козаками для сигналізації. 2. духовий мідний музичний інструмент із зігнутих у кільце циліндричним корпусом. Тюрське *сурна* або *зурна*, перс. *сурма* — мета.

Лекс. 1627.229: *Пищалка, флетня, фуяра, дудá, сурма́.*

Сурма́ч — 1. сигналіст, який подає знак сурмою, тюрськ. *сурнач*. 2. музикант, який грає на сурмі, трубач.

Лекс. 1627.229: Сопец — играль, сурмач.

„Україно — вже за шолом'яном ще один твій витязь і сурмач”.
Р. Лубківський, „Сонячний міст” — Пам'яті Андрія Малишка.

Surdum corda — лат., підносить ваші серця. Слова, які вимовляє католицький священник на початку служби. Це поклик до духовного піднесення.

Сусанна — ст. сл., Сосанна. Героїня апокрифного доповнення до старозавітної книги пророка Даніїла. Донедавна вважалось, що це відповідник д. євр. слова šošana — лілея. Але згодом виянилось, що географічний прикметник до назви вавилонського міста Суза — відки походив цей персонаж.

Лекс. 1627.461: Сусана — лел'я або рожа, або весельє, охота.

Сусід, сусіда — або назив. відм. сусіда, род. сусіди — особа, що стоїть або мешкає біля тебе, ст. сл. съсъдъ і сосъдъ (з носовим о) съсъда, сосъда. Полт. акти, 1667, ст. 118: Палажка сусъда. У Гр. Сусіда йому, 188; Підпалив у сусіди клуню, 25; Пробив сусіди голову, 241; Приставка су- до основного слова сід-а-ти. Цебто дві особи сидять поруч, рядом. У приставці су- звук був носовий, пор. п. sąsiad.

А се сусъде околини оннсимъ а се дьяци степанъ мелехович мелентии (Львів, 1370 Р 18).

Лекс. 1627.163: Товариш и тыж сусъд.

Сусідство — близькість за місцем проживання чи розташування.

Всдаем гораздо в границах и в сосъствѣ по рѣкоу Зелвоу (Луковиця, 1478 AS III, 17).

Сусіль! — наслідування швидкого руху: плиг, скік!

Суспендований — з лат. suspendere — спинити, зах. укр., п., на Наддніпрянщині не вжив., тут звільнений з роботи. Ім. суспенза.

Сустав — рідко, те саме, що суглоб, рухоме зчленування кісток, рос. состав. Складено з съ + ставити, див. стати.

Лекс. 1627.305: Члѣни — члонки, състави.

Походить з префікса су- — ставити, ставлю; ц. сл. ставити, чс. staviti, п. stawić, спорідн. з ім. став, яке окрім значення штучного озера мало і знач. замерзання рік, походить з праслов. *stavъ — стан, лит. stova — місце стояння, стан; латв. stavs — зріст, постава, кшталт, англосакс. stow — місце, стоянка.

Сута́на — верхній одяг католицького духовенства з гудзика-ми спереду, що носиться поза богослужінням з італ. *sottana* — спідниця.

Су́тичка — давнє сътычка, рос. стычка — непорозуміння, мала бійка. Див. дотикатися.

Сутолока — рос., укр. гармидер, безладдя, біганина.

Sutor ne supra crepidam — шевце не вище взуття. Слова грецького художника Апеллеса, звернені до одного шевця, який після того, як розкритикував на одного з його малюнків сандалії почав висловлювати свої думки про картину в цілому. Цитується за Природною історією Плінія стосовно людей, які люблять судити про речі, в яких не розбираються.

Сутя́га — любитель тягатися по судах, слово зложене з су- + тяг. Давнє тягати — подати скаргу до суду. Див. тягати.

Сутяжца — у давній мові, позивач.

А оуведть і того нества своего соутяжци тогда порожчень его и долгоу его вынамъши злодеенскыи долгъ иже имєсть за все платити (XV ст. ВС II).

Суфізм, -зму — магометанська містика, яка тяжіє до пантеїзму. Проповідує аскетизм і самовдосконалення. Зародився у VIII ст. і був розвинутий головним чином монахами. Від слова *sufi* — який носить вовну, тобто монах. Головні його представники — Абу Саїд, Джелалад з Руші (XIII ст.) і Джамі (XV ст.).

Суфій — послідовник суфізму.

Суфіт, суфіту — стеля, п. *sufit* з італ. *soffitto* — нижча частина стелі. Вживається і як архіт. термін. Італ. *soffittare* — настелити стелю.

Суфлє — невідмін. з фр. *soufflé* — роздуте. Назва кулінарного виробу, до якого входять збитні яєчні білки.

Суфлєр — фр. *souffleur* — той, який шепче; працівник театру, який під час репетиції і вистави, побуваючи у спеціальній будці в авансцені підказує акторам ролі.

Суфражистка — прибічниця наприкінці минулого століття руху, розпочатого у Великобританії для надання виборчих прав жінкам. Слово походить з лат. політ. і церковного терміну

suffragor — підтримую когось своїм голосом, suffragium — право вибору; через англ. suffragist.

Сухий — прикм., позбавлений вологості. Див. засохнути.

Сухозлітка — річ, покрита „сухим золотом”. Злітка — змотка з золота. Форма показує, що з польської.

Сухота, сухоти, сухітник, сухотний — рос. чахотка, чахоточник — під цим іменем був відомий туберкульоз до відкриття його побудника. Назва пояснюється тим, що хвороба висушує людину, робить її дуже худюю і також ніби висушує легені.

Сучава — рум. Suceava, місто в південній Буковині, колишня столиця молдавських князів з руїнами замку і мощами св. Івана Сучавського, див. О. Кобилянська „У святого Івана”. Етимологія неясна. Давні рум. літописці виводили його з угор. szöcs — кушнір і vár — град.

А писано листю оу городъ Сочавъ (Сучава, 1388 SL).

Сúша — 1. земля на відміну від моря. 2. суха, засушлива погода. Див. засохнути.

Лекс. 1596.28 б: Сохль, суш, друзк.

Сушеніця — діал. сушені фрукти, ягоди і т. д.

Буженоє мясо — сушениця, Син., II.

Сфэра — куля, поверхня, поле впливу; гр. sphaíra — куля, круг.

Сферовідний — сферичний.

Лекс. 1627.461: Сферовідноє — кругловидноє.

Сфрагістика — наука про стародавні печатки родові і державні, гр. sfragis — печатка.

Схваліти, схвалюю — погоджуюсь, стверджую, хай буде так; від хвалити. Див. хвалити.

Схема — систематичне впорядкування, обрис, шкіц, проект, з гр. schyma, п. schemat; схематизм, схематичний.

Схизма — розкол у християнській церкві перев. поділ православної і католицьких церков, який стався 154 року, гр. schisma — розкол від schiso — розсікаю, розрізую.

Лекс. 1627.201: Схісма — сѣченіє, розорванє, рáспря, розодранє.

Т. т. 461: Схізма — зри раздор.

Схизмат, схизматик — розкольник, так називали себе взаємно католики і православні в давніші часи.

Лекс. 1627.461: Схісматік — отщепенец.

Треба молитися о наверненє схізматиковъ. Катих. 1645 р. 42.

Схіма — гр. schyma, вид, положення, вищий чин чернецтва, що вимагає від тих, що дав обітницю додержання суворих аскетичних правил.

Схимона́х — монах, що прийняв схиму велику, і носить осібне вбрання. Єеросхимонах — схимонах ієрей.

Схід, схóду — 1. одна з чотирьох сторін світу. 2. частина обрію, де сходить сонце. Від сходити. Див. захід. Рос. восход, ст. сл. въсходъ, п. wschod.

Всход солнца — востокъ, Син. 27.

Східці — ступені, перекладини, шаблі, від всходити — пілнятися, п. wschod.

Всходъ — степень, Син. 27.

Сході́тися — 1. збиратися. 2. зближатися. 3. стикатися, зливатися. 4. приходити до одностайної думки в чому-небудь. Від ходити. Див. ходити.

Грань... речкою Чолницею до мосту на дорозе зъ Дубись до своза, где се Чолница з Ретоккою сходить (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I/VI, 2).

Схолáст — від гр. scholastys, відданий науковим чи літ. заняттям. Суч. значення — послідовник схоластики або подібний до цих людей, які нібито сприймали тільки зовнішню сторону науки, сперечались про речі несуттєві. Див. Сорбона.

Лекс. 1627.461: Схоластик — шкóльник, або науки пилнуючий, філософ.

Схресті́ти — скласти хрести з двох предметів, пізніше переносне значення: збігтися напр.: схрестилися два погляди. Див. хрест.

Сцена — лат. scaena, з гр. skyny; 1. майданчик у театрі, де відбудеться вистава. 2. окрема частина п'єси.

„Зробити сцену” з фр. faire une scène — зробити неприємність, особливу публічну.

Сцилла — див. Скілла.

Сю! сю-сю! — див. си.

Сюди — присл., у місце, де знаходиться співрозмовник або яке ним вказується, ст. сл. соуда, соудъ (з носовим о), сюда, сюду, утворено з займенникового кореня с' + суфікс -уду.

Лекс. 1596.27, б: смо- сюды.

Сюжёт, сюжéту — ланцюг подій у літ. творі, в образотворч. мистецтві — тема, з лат. subiectum, підмет, фр. sujet.

Ся — займ., скорочено від себе, поставлено завжди наприкінці слів, форма зворотного займенника, рос. ся, себе, п. siebię się, д. прусс. sebei, інд. se, гр. hoi, лат. sibi, нім. sich.

Слово о п. І. 1187р.: Ту ся копієм приламати, ту ся саблям притручати.

Сябер, сябра, сябрó, -ра — товариш, сябриний — товариський, сябрувати — товаришувати. Давнє сябарь, шабрь — сусід, член однієї общини, білор. сябар — товариш.

Сягати — 1. рухаючись доходити, доїжджати до якого-небудь місця, добиратись кудись. 2. доторкатись до чого-небудь і переносно. 3. доходити до якого-небудь рівня. 4. одержувати бажане. 5. простягати руки за чим-небудь. У давній мові вживалось і в значенні посягати на чийось честь:

И мы ему приказали, абы на честь его не сягаль и даль ему в томъ покой (Вільна, 1495 АЛМ 84).

Див. стигнути, присяга.

Сяжень — стародавня міра довжини. Див. сажень.

Тмутараканський камінь 1068 р. По льду от тьмуторокана до кърчева 10 000 и 4000 саже(нии). Ця стародавня форма сяжень позісталася й досі від глибокої давнини. Але дуже рано початкове ся- змінилося на са-, напр. у Паломнику ігумена Данила вже маємо: въ ширину 30 сажень; у Іпатієвім Літопису під 1259 р. маємо: „сажении 35”. Уже ці приклади з найдавніших наших пам'яток свідчать, що зміну сяжень на сажень не можна пояснити самим російським впливом, — це явище фонетичне добре в нас знане, пор. святий, (святий, сватъ).

Що форма сажень повстала без усякого російського впливу, про це свідчить хоча б і те, що цю форму віддавна бачимо по таких пам'ятках, на яких не було жодного російського впливу. Так, в

Опису Брацлавського замку 1545 р. читаємо: Чотири сажни. Пулдесята сажня, Архив ЮЗР ч. VI, т. I, ст. 20. Або ще Луцька Книга 1635 р., Архив ЮЗР ч. I, т. VI, ст. 699: По чотири сажни вдолжь. Або же там де російський вплив був найменший, у живій народній мові. Так у народних піснях чуємо: „Штири дошки, сажень землі ще й темная хата” (П. Чубинський Труды V, 430, Ушицький повіт). Тільки треба сажень землі (там само 442, Роменський п.). У Приказах Носима маємо: Щоб під ним земля горіла на косовий сажень, ч. 3795. Цікаве ще, що Словник Б. Грінченка, що добре знає живу народну мову, форми сяжень зовсім не подає.

Форму сажень бачимо по творах наших письменників, що глибоко знали живу народну мову. Напр. у „Люборацькі” Свидницького маємо: Сажень десять, 22; Сажень в три, 26. Через це правописні словники Академії Наук закріпили для літературної мови форму сажень чол. роду.

В західних українських говорах позісталася стара форма сяжень і сяг незмінна, і ми її часто бачимо в творах галицьких письменників, у Франка, Чайківського, Маковея і баг. ін. Так само в Думах читаємо: Сім сяжень (вид. Ф. Колесси, Львів, ст. 75).

Сяк — присл., отак, таким способом, таким чином. Сяк-так — як-небудь, не дуже добре.

Сяк — це прислівник способу дії, від займенникового утворення, у давньоукр. мові сажко (сице).

З суфіксом ак о афікс ако за походженням застигла форма займенника середнього роду. Займенниковий суфікс -ак + флексія середнього роду -о с' + ак + о. Цей тип присл. з афіксом -ако широко представлений в укр. пам'ятках XIV-XV ст.

А дси такъ слышимъ штож добръ здорověсть ино мы с вами коли сажъ оу сласти хотя бы сто такихъ было постоупили сѧ быхмо (1484 ЯМ).

Сьогодні — відіменниковий прислівник зложення: сего дни; д. євр. hajjom — тут ha артикль, а jom день (по артиклю — родівнику — початкова приголоска йменника подвоюється). З гебрейського така ж форма постала в грецькій і в ст. сл. сего дњи. Іпат. літ. під 980 р. подає: „I єсть притча і до сего днє”. З цього сегоднє постала „сьогодні”. В З. У. частіше сьогодні. В давнину був назив. відмінок сей днь, або дньсь, дньесь, род. відм. сего дньє. Вже в Житом. Єв. 1571 р. знаходимо Мт. зач. є: сегодня.

Сьогоднішній — з сього-ден-ний (днь-ний) — належний до біжучого дня.

Сьбмий — з ст. сл. сѣдмъ пізніше сѣмый тут є перейшло на о, як в сього. В З. У. арх. форми: сѣмий, сѣма, сѣме, сѣмого.

Сьорб! місцеве й сорб! — звуконаслід. швидкої їди плинного або негустого. Звідси сьорбати, сьорбання. З прамови.

Т

Т — двадцять друга буква української азбуки, в азбучі ц. сл. зветься „твердо”. Цифрове значення 300. Разом — стародавній афоризм: „Рци слово твердо” — говори слово науку становче.

Та — спол., давнє та, давньорус. сполучник *да*, вжив. лише в рос. мові, в укр. також *та*. Був собі дід *та* баба. В комбінації з спол. і появл. слово, яке вимовляється *тай*, але пишеться *та й*: *Пан та й годі*, Гр. 8. Злучник *та* визначає власне те саме, що й *злучник і*, але звичайно від з'єднує слова, що близькі за своїм значенням. В давній мові вони чергувались:

А хотар то оу селоу Грском поченши отъ Сирета... та прости черес того лоуга и черес поле... та просто черес поле (Сучава, 1488 BD I, 348).

Табір, табору — лагер. Відносно походження цього слова існують дві гіпотези, мабуть обидві правильні і слово прийшло двома шляхами. Угор. *tábor* — також лагер, в XV ст. його поширили по Чехії „таборити”, спадкоємці ідеї Яна Гуса, а від них це слово розійшлося між слов'янами і забрело й до нас. Друга гіпотеза: слово *табір* походить від тюрськ. *табур* — лагер, оточений возами, звідки козаки взяли форму свого табору. Трудність лише в тому, що в тюрському слові наголос падає на останньому складі, тоді як в угорському на першому, як і в українському. Тому гіпотезу угорського походження ніяк не можна ігнорувати, Дм. 562.

Таблиця, таблицька — з давнішого *таблица* з лат. *tabula*. В Галичині *та́блица* — це давній наголос, *та́бличка* або *табѐля* з п. *tabela*, нім. *Tablelle*. На Наддніпрянщині шкільна дошка, в Галичині *та́блица*. От чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук

снував павутиння, Коц. 47.

Лекс. 1596.11 б: Джица — та́блица.

Т. т. 30: Тавлія й зарія — та́блицѣ и варца́бы.

Лекс. 1627.216: Скинїя маєт в собѣ таблицѣ каменны.

Т. т. 221: Скрижа́ль — та́блица, тяблица.

Т. т. 277: Хартїи и та́влїа употребляють — в кости играют и в карты.

Приказаня от Господа Бога поданые суть на двоухъ Таблицяхъ. Катих. 1645 р. 84 б.

Табу́ — заборона вживати ті чи інші священні слова існувала і почасти існує в багатьох народів. Слово походить з індонезійської мови: Та — відмічати і ру — посилюючий прислівник, tabu — цілком виділений, відмічений, священний, цебто — віддавний Богові, а тому людям заборонений. Пор. давньогебр. cherem — закляття, на кого чи на що кинена анатема (херем), те мусить бути знищене. Див. херем. Пор. 3 заповідь: Не згадуй Імені Господа Бога твого надаремно. На основі цього євреї ніколи не вимовляють ім'я Jahwe, а замінюють його іменем Adonaj. Тільки Первосвященник раз на рік у Святому Святих вимовляв правдиве Ім'я Бога Jahwe і тоді всі євреї падали ниць.

Табу́н, -на — стадо худоби з тат. табун — стадо коней, Дм. 544.

Тавіта — ім'я дівчини, яку воскресив св. Петро: „А в Йопії дула одна учениця на ймення Тавіта, що в перекладі сарною зветься”, Дії 9:36. В біблійній мові нема цього слова. Сирійське тавіта — сарна. Ст. сл. Тавіфа.

Лекс. 1627.462: Тавіфа сир. лаика або серна.

Таво́р — див. Фавор.

Таври́да — Крим, з гр. Tauris. Після підкорення кримського татарського ханату Григорій Потьомкін отримав прізвисько князь Потьомкін Таврический.

Тавро́ — укр., рос. діал. — знак, таврувати — класти знаки. Рос. діал. таврить — випалювати знак на худобі з *товро, яке запозичене з тюрських мов. Тувра — монограма султана.

Таємно — секретно, приховано, рос. таинственно, тоді як рос. тайна — це укр. таїна або таємниця.

Лекс. 1627.299: Отай, тайна, тайно, таємне, потаємне, украдко́м.

Праслово, від дієсл. таити, ц. сл. знало з цього кореня тать-злодій і татьба — крадіжка, що відповідає індоєвр. давнім значенням, авест. тауи — таємно і злодій, інд. тауус — злодій, гр. τυтаο — обдираю.

Таз, таза — широка, велика посудина з тат. Таз — лисий, чашка, миска, Дм. 545. В укр. рідке, часте в рос.

Таїнство, таїнства — це християнські церковно культові обряди, а саме: хрестини, миропомазання, сповідь (каяття і покута), причащення, вінчання і хиротонія або рукоположення (возведення в сан священника), масловання або маслосвяття. Отже їх сім. Див. сакрамент.

Таїнство, ст. сл. Таїнство, це калька з гр. mysterion, лат. sacramentum. Таїнство за наукою православної Церкви — це Богозасновані Священні Дії, в яких — під видимим образом віруючому невидимо подається Благодать Божа.

Лекс. 1627.254: Таїнство — Священнодѣйство, уряд або справа Священнодѣйственника.

Таїса — жін. ім'я, нар. Тая, ст. сл. Таїсія, гр. Taisi від імені єгипетської богині Ізис. У формі Thais зустрічався і в римлян.

Таїти — приховувати, рос. таить, давньорус. тайть — секретний, словен. tajiti — заперечувати, прикривати, tajenje — заперечення, чс. tainy — таємний, гр. τυтаο — краде, хеттське tajezzi — краде; див. таємно.

Лекс. 1596.29 б: Таю — затаяю.

Тайга — пуша, дикий, тяжко проходимий ліс на півночі Європи і в Сибіру. Слово походить з якутської, де означає непрохідний ліс, тоді як в деяких урало-алт. мовах означає голу вершину гори або скелясті гори.

Тайна Вечеря — в Євангелії остання пасхальна вечеря, яку споживав Христос з апостолами.

Тайная вечеря Гдѣна омочивый со мною въ соль руку той ме предасть (Краків, 1478 ОБРН 130).

Тайстра — дорожний мішок візант. tagistron через рум. traistă.

Лекс. 1596.24: Пира — тайстра.

Лекс. 1627.271: Тайстра или ко̀шница.

Так он воно як! — Гр. II 47 — вигук здивовання.

Так! — вигук ствердження. Звідси такати — часто говорити так, потакати — потурати; потакайло.

Сьогодні на Україні широко вживається як стверджувальна частка, витісняючи русизм **да**.

Так — присл. в такий спосіб старорус. тако, такъ; срб. тако, словен. tako, п. tak, праслов. tako, такъ — в цей спосіб, лит. toks — такий, лат. talis — однаковий. З давніх часів широко вживається як співвідносне слово до сполучного слова як давнє яко, в суч. укр. літ. мові у формі як - так, в. З. У. у формі так - як: Світло потухло як в сусідніх кімнатах, так і надворі; або Світла погасли так в сусідніх кімнатах, як і надворі, Укр. Гол. №188. В давнину вживалися обидві форми — частіше яко - тако, рідше тако - яко, лат. ita - ut, п. tak - jak.

Волен продати воленъ замѣнити тако доброму яко єсть сам (Бохур, 1377 Р 24).

Иже мы доброую завжди єсмо нинє мамы волю тако яко корол хрестянскии (Брест Кунявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Такий — займ., подібний до цього, до інших. У давній мові такьи, таки такоє, такии такіє. Див. так. В Галичині часто вживають у формі **так**, не відмінюючи його, це полонізм, А я так бідна днесь, Фр. 3 в. 236; на Наддніпр. така бідна. Татари не видалися йому так на Сході такими страшними, А. Чайк. За с. 59. Рос. вирази „столь, настолько” по укр. ліпше передавати нашими: так, такий, така, таке, а не настільки, оскільки. Праця така, а не настільки, цікава, що нею варто зайнятися.

Никаких иных оурядниковъ поставити толко такии што бы присягли вѣрни быти королю полскому (Черняхів, 1435 Р 133).

Но... хочемь... бы такьи не послушнівїи имєсть быти (XV ст. ВС II).

Карло такий старий та сивий, Шур. Рол. 17.

Див. так, таківський.

Таківський — займ., розм., те саме що такий.

Лекс. 1596.30: Справа таківская.

Такбж — присл., 1. так само, таким же чином. 2. разом з тим, одночасно. З тако + жь.

А о князѣ тимира и о братью его меньшую деле такожь неведеаю (1484 ЯМ).

Талай! подвоєна форма: талалай! — звуконасл. пустої

розмови. Звідси талала́йкати — говорити пусте, талалай — говорун, талалайка — надто балакуча, талалайко — говорун.

Тала́н, -ну — доля, щастя, удача з татар. талан — грабіж, добича, кіргізьке талан — щастя, успіх. Звідси — йому поталанило — вдалося, безталанна — яка долі, щастя немає. Це тюрське слово злилось в укр. мові з словом грецького походження „талан” і це дало дуже цікаві результати.

Тала́нт — у грецькій мові слово *talanton* мало кілька значень: 1. вага до важення. 2. вага — кількість. 3. грошова одиниця — 60 мін. Через те, що перше значення — вага, то вже в греків *talanton* стало визначати й долю. Ст. сл. талантъ „долі” ще ніколи не визначало, це значення розвинулось пізніше. Але значення талантъ — як збільшення духовних сил людини відоме вже з найдавніших наших пам’яток. Так у житті Феодосія вже читаємо: Божия талан’та оумноживъ.

Максим Грек 1480-1556 у передмові до своєї граматики подає: „Талант ще визначає і дар духовний, даний людині від Господа на користь свою й свого ближнього”.

„Талант свій закопати в землю” — вираз узятий з Євангелія Матвія, 25:18, з притчі про таланти, означає змарнувати свої спосібності.

Лекс. 1596.30: Тала́нт — вага, важачая 60 фунтов. Великій талант маст в собѣ 80 фунтов.

Лекс. 1627.462: Талант — цетнар, вага о 600 корон або гривен, 800 зл. полских.

Т. т. Талант — посылаемая свыше коємуждо Бож. Благодать.

Тали́сман — предмет, який на основі віри в магічну силу приносить щастя або оберігає від злих духів завдяки кабалістичним знакам, наявним на ньому, з гр. *telesma* — обряд, через фр. *talisman*.

Тали́фа кумі — еже естъ сказано: дѣтище, тебѣ глаголю, востани, Мр. 5:41, у Луки 8:54: Откровище, востани. По араам. це: *tal’jetah kumi* — дівтатко, устань. Д. є. *taleh, tal’jah* — овечка, а по-араам. дівчинка. *Kumi* — приказовий спосіб жін. роду — встань, пор. 5 М 9:12 *kum* — устань, 29:21: *jakumu* — встануть.

Талмуд — д. євр. *talmud* — наука. Це книга, в якій зібрана вся євр. наука, крім Біблії.

Таля́р, -ра — з нім. Thaler — назва монети, яка широко ходила по Європі. Уперше це монети появились в Йоахімсталі, їх випустив градоначальник і вони звалися талерами (а з Йоахімс постали в Московії сфимки). Талери в різних країнах мали іншу назву і іншу ціну. Робилися з золота, а пізніше й з срібла. Талери чи тальяри рано появились в Польщі, а від неї і в Україні. У XVII ст. тальяр коштував 60 копійок. В Україні частий був вираз „битий тальяр” — карбований або ще був вираз „готові гроші”. Часта була назва „тарель” (Є. Чернов, 35-36). З тальяра походить і американський долар, який спочатку дорівнював одному тальяру з чимось і випускався у формі банкноті. До сьогодні долар має покриття золотом, тому він і став міжнародним грошовим еталоном.

Лекс. 1627.232: Сребреник — по нѣких тальяр, сръбренный грош або сръбная монета.

Т. т. 458: Заважит тальяр, полталера.

Там — присл., у тому місці. Вжив. при указуванні місця більш віддаленого у порівн. з іншим, ц. сл. тамо, болг. там, тамо — туди, праслово, спільнослов. *tamo, латв. tam — відти, гр. tymos — тут, тоді, спорідн. з гр. займ. to.

Слово о п. І. 1187р.: Тамъ лежать головы.

Але з глибокої давнини там іноді вживають замість туди:

Прииди отъсудоу тамо, Остр. Єв., 1056, Мт. 17:20.

А мито да не дадут нигде оу нашей земли, али да идут доброволно... и тамо идучи и опят zase (Сучава, 1454 Cost. II 513).

Тепер це тільки вживається у такому значенні у розмовній мові, а переважає в літ. сенс в тому місці, який також здавна засвідчений:

А ащ сего они знаидоуть тамо от тоє предреченоє место (Корочин Камінь, 1458 Mih.Dpc. 122).

Тамара́ — жін. ім'я, ст. сл., Фамарь, гр. Thamar, д. євр. tamar означає дактилову пальму, пор. Кн. Буття, 14:7, 38:6 і 2 Кн. Самійлова, 13:1.

Лекс. 1627.410: Фамарь — долоня або палець перший от среднего. або вымѣнене, перемѣнене, або горкость.

Тамга́ — тавро, клеймо, знак. В давнину це мито, яке платили татарам за наложення знака — тамги на товар. З татар. тамга того ж значення, в самосдів тамга — знак власності, в старорус. мові тамга — це печать. Звідси рос. таможня, укр. митниця, Дм. 545.

Тамо́шній — прикм., тамтешній.

И мы имъ того еднанья допустили... а вы бы то имъ книгами земьскими отправили подле обычая тамошнего права (Краків, 1480 РИБ 433).

Тамтой, тамта, тамте — у давній мові займ. тамъ тотъ — той, тамтой.

И от верьховины єе которая впадаєть в днѣстр... с подойминами тамъ того мѣсцѣ (Прилуки, 1459 Р 171).

Лекс. 1627.291: По сей сторонѣ и по тамтой сторонѣ.

На тамтім боці, Хот. 27.

Ці форми більш поширені в З. У.

Тамувати — заспокоювати, затримувати, гол. про біль. З сер. верх. нім. tam, tamen — задержувати.

Уста затамованы были. Катих. 1645 р. предмова.

Танді́та — все дешеве, низькопробне. Походить з італ. vendita — щось перекуплене через другі руки. Пізніше під нім. впливом переробилось на тендлер, замість Händler — купець.

Танець, танок — ритмічний рух під музикальним супроводом, танцюрист, танцюристка, танцювати, з нім. Tanz, tanzen — з тим же значенням через п. taneć.

Лекс. 1596.16 б: Лик: т́анец. Ликую́ — танцюю. Ликоствую́ — танец справую. Ликованіє — танцюванье́.

Лекс. 1627.164: Мѣсце игр албо танцев.

Т. т. 447: Первый в танци.

Таний, тана, таньо — дешевий, дешево; п. tani. З Штібер виводить слово з туне — марно, спільнослов. *tunj, болг. тун — штучний, як гіперкоректна форма.

Танк — військова збройна машина з англ. tank, перше резервуар для води розвинулося з англ. слова для стоячої води: stagnant.

Танталові муки — див. муки Тантала.

Та ну? — оклик питального здивування. Та ну? На яких ролях? Гонч. Л. і зб. 37.

Танцювати — див. танець. „Танцювати під чужу дудку” — робити за чужими вказівками, а своєї волі не мати. Вираз походить з байки Езопа (VI в. до н. е.).

Тап! здовжена форма талáп! — Звуконаслід. падіння або удару. Звідси талапати, талáпання, талапатися по гязі.

Тапчáн — вид ліжка з дошок без спинки. Походить з тюрк. тапчан або топчан. Тато сидів на тапчані. Свидн. II. Ванькирчик бідно вмебльований двома тапчанами, Коц. 30.

Тарабарська грамота, тарабарське письмо — це тайнопис, таємне письмо, якого вживали в давнину, від XII в. починаючи. Найчастіший спосіб таємного письма: пишуть самі приголосні, а голосні зберігаються. Приголосні в два ряди:

бвг джзклмн
щщцхфтерп

І для написання вживають букви одного ряду замість букв другого. Напр. амінь буде по „тарабарщині” аріп.

Тарáн — машина використана у давнину для обложення міст, для розбивання мурів. Рос. таран, староукр. таранъ, п. taran з сер. верх. нім. tarant — машина для облоги, скорпіон, змії; італ. taranto, сер. лат. tarantula.

Тарарá! тараракати — говорити нісенітниці. Звуконаслід. Цінь-цінь-тарарá! звуконаслід. синиці.

Тарáс, Тарасá, Тарасій, нар. Тарасá — чол. ім'я, ст. сл. Тарасій, гр. Terasios — неспокійний від гр. дієсл. tarasso — тривожу, занепокоюю.

А на то єст велика мартоурі и вѣра... Стефана воєводи... и наши спискоупи Тарасія от Романова трѣга и Кір Іоаникиа (Сучава, 1472 BD 170).

Лекс. 1627.462: Тарасай — зтурбований, взрушений, прешрашоный.

Таратайка і тарадайка — двоколісний візок з півд.-тюрк. таретас.

Таргáн, -на — паразитна комаха, рос. таракáн, -káна. З татар. „таракан” — дослівно: то що повзе на всі боки, Дм. 545.

Таріф, таріфу — офіційно встановлений розмір оплати, оподаткування чогось, з араб. таріф через нім. der Tarif, фр. tarif. В Галичині тарифа з італ. tariffa.

Тарілка — плоска посудина для споживання чогось, давну тарель, з сер. верх. нім. talier — тарілка, роз. з італ. tagliere сформ.

з дієсл. tagliare — вирізати.

„Не в своїй тарілці” — не на своєму місці, не в своєму нормальному стані з фр. pas dans son assiette, але тут assiette — давнє слово із знач. стан, положення, яке неправильно було прийняте за тарілку, оскільки це синонім.

Лекс. 1627.51: Дискос: талір, таріль, широка миса, окрин або кринов. Полизач мисок, талеров. Облизует тарелѣ.

Т. т. 350: Широкая миса або талѣр.

Тарпан — дикий кінь. Слово тюркське.

Тарта́к — лісопильня, слово вжив. в укр., рос. і п. мовах. На думку Меліоранського, слово походить з тат. тарт — молоти. На думку інших вчених з слов. тереть — терти.

Та́ртар — ст. сл. Тарѣтарь з гр. Tartaros — підземний світ, пекло, пропасть, безодня. Звідси „Провалитись в Тартари” — пропасти.

Лекс. 1627.463: Та́ртар — найнижшеє мѣстце в адѣ, или скрежет зубный нарыщаємый та́ртар, его же и сам сатана трепешет.

В суч. мові термін тартар або тартра — це речовина, яка осідає на краях посудин від різних рідин, а також, яка осідає на зубах.

Тарта́чний — прикм., до слова тартак, а також робітник, який працює на тартаку.

Тартинка — скибочка хліба, намазана маслом. З фр. tartine.

Тартрифуг — речовина призначена до запобігання формування тартру на посудинах.

Тартюф — фр. Tartufe — тип лицеміра, святенника та ошуканця з однойменної комедії Ж. Б. Мольєра.

Тарувати — визначати вагу тари. Та́ра, італ. tara від араб. тарх — відходить це 1. упаковка товару. 2. вага упаковки, а також засобів перевезення, вага вагона, автомобіля, тощо. У давній мові відоме у формі тарь:

Коли до нашої землі придоут съ торговлею, щоб доброволно имъ прийти до нашої землі... а мыто имають платити от тароу по четьри гроши (Сучава, 1458 BD II 261).

Слово тарь перекладається у Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. Київ 1978 як „вантажний віз”, але оскільки слово з таким значенням ніде не засвідчене, пропонуємо інше тлумачення. Оскільки дві цитати з словом тарь подаються з молдавських грамот.

скоріше всього тар — це давнє рум. слово *tar*, запозич. з угор. *tár* із значенням вантаж, який можна покласти на спину коня, МЛК.

Тарха́н — давнє таркан, іст., у період феодальної Русі представник монгольської світської і духовної знаті, з тюрськ. тархан — той, хто звільнений від оплати мита.

А тарканъ никто що бы не былъ, али да платѣтъ мито каждый (Усть Краковське, 1439 Cost. II 59).

Та́рча — щит, який використовувався у XVI ст. та який мав спеціальну зарубку для вкладення туди списа, також маленький округлий щит для їздця через п. *tarcza* з середньовіск. нім. *tartsche*, що в свою чергу походило з фр. *targe*, а ще давніше з франкського слова **taga*. Відоме і в угор. мові у формі *tárca*.

Лекс. 1596.33 б: Щит — та́рча, заслона.

Тась! тась-тась! тась-тасю-тасю! — звуконасл. качки, принада її. Звідти та́ськати, тасю́кати. **Тася** в дитячій мові — качка.

Та́сьма — вузенька полоска тканини, рос. тесьма́. З тат. тасма — ремінчик, кусок вузенької шкіри, Дм. 546.

Тата́ри — д. тюрське татар — мешканець північного Китаю, калмицький татр — заїка, чувашське тодар — татарин.

Лекс. 1627.432: Татаре первой магоги звани.

Див. магог.

Т. т. 455: Скифоволіте — скифські граждане, ел. татаре.

Ці цитати показують, що люди XVII ст. не мали дуже точне уявлення про етногенез татар, хоч Україна вже третє століття терпіла від татарських нападів. І це не дивно. Татари — це назва різних тюрських, монгольських і інших племен, які в XIV-XV ст. об'єднались в одну державу, Золоту Орду, і напали на Київську Русь і фактично знищили її як самостійну державу — розгром Києва у 1240 р. Батиєм, внуком Чингіс-хана. Перший тяжкий удар завдав татарам московський князь Дмитрій на Куликовському полі у 1380 р., за що був названий Донським.

Татар часто плутають з протобулгарами. Див. чорні булгари.

Тата́рин — людина, належна до татар. Див. татари. Татарове — множина від слова татарин.

Жаловали нам мешчанє новгородские на татарина богдана собачку (Вільна, 1495 ВСоb.).

Татарський — прикм. до слова татари.

Мы дали ему землю татарскую на имя чигиревщину (Вільна, 1495 ВСоб.).

Татарське зілля — татарщина, аєр, айр, гавяр. Зілля росте на болотах і в ньому ховались від татар, коли вони нападали.

Тато — батько, слово з дитячої мови, зустрічається у різних слов'янських і неслов'янських народів, в рос. мові в діалектах, рум. tată, лит. tetis, латв. teta, лат. tata, д. інд. tatas, алб. tati. Тато част в укр. мові з характером пестливості, татко, татуньо, татусь, татбчко і багато інших. Див. Гр. IV, 249. татків, татів, татувати; пор. рос. тятя, тата і ін. Старші люди звичайно в розмові вживають слово „батько”, а молодші — тато.

Лекс. 1627.443: Папа — тато, отец.

Татуювати, татуйований — робити візерунки по тілі людини, робити цифрові знаки по шкірі тварини наколюванням і втиранням під шкіру барвників. Слово з полінезійських мов.

Тать, род. татя — слово ст. сл., злодій, грабіжник. Звідси святотатство — крадіжка церковного, рос. тать, словен. tat, гр. tutaō — грабую, спільнослов. *taty з основою на і, давньоісл. taïd — злодій. Див. таїти, таємно.

Жаловаль намъ князь Костентинъ Крошинскій на Бориса зваль мя господару Борис татемъ, будучи во смоленску (Вільна, 1495 АЛМ 83).

Лекс. 1627.254: Тать — злѡдѣй.

Татьба — арх. ц. сл. татьба — кража, злодійство. Див. таємно, тать.

Што ся дотычеть татьбы и розьбоєвь, ажъ бы лихихъ людей за то карали (1496 ВД II 405).

Тах! — здовжена форма тарáх, торбх або тарарáх! — звуконаслід. сильного удару. Звідси таракнути, тараракнути, торохкати, торохкотіти (дош, бубон).

Таха — арх., скорописець, ц. сл. таха, тахиграф, гр. tachigraphos від гр. tachis — швидкий (відси тахікардія).

Писа оу святомуу монастирю поуѣнскому... ієромонах таха Паисіє (Путна, 1476 ВД I 212).

Таця, таца — 1. піднос. 2. таріль з араб. тас через п. таса.

Таша — замість нім. „брезент” можна вживати слово „таша”, що походить від нім. Tasche і здавна більш відоме в Україні.

Значення „таші” або таш, з ташу — 1. добре полотно для шатра, накривання возів і т. ін. (пор. в Академ. Словн. I 41: Хури ташами вкривали від дощу). 2. шатро.

Лекс. 1596.26 б: Скинія — сѣнь, таш, намѣт.

Т. т. 29: Селеніє, таш, намѣт, кучка, мешканьє.

Лекс. 1627.218: Таш, намѣт.

Твар, тварі — 1. у ц. сл. тварь — це те, що створене творцем. В певних контекстах твар — тварина. „Зібралося всякої тварі по парі” — кажуть на збори, де зібралися найрізніші. Ця примівка склалася за оповіданням про потоп, про Ноїв ковчег, в якому Ной, за наказом Господа умістив певне число чистих і нечистих тварин (Буття, 7:2-3). 2. під впливом п. twarz, твар — це обличчя.

Рос. твар — обличчя, сrb. твар — створіння. Чергув. а з о як у словах твір - твору, творити. Споріднено з лит. tvoga — огорожа, tverti — охопити.

Лекс. 1596.29 б: Творец — створител, твар, — створеньє.

Твердий — 1. протилежний до рідкого, те що зберігає форму і розмір. 2. міцний, кріпкий. 3. непохитний, духовно сильний. 4. стійкий, впевнений.

„Твердий русин”, так звали православних в Зах. Україні, які ні за що не приймали католицької унії. Пор. „тверді гугеноти”, що звалися з тих же причин у Франції.

Споріднено з словами творити, твар; рос. твердый, староукр. ст. сл. твърдь, болг. твърд, спільнослов. tvъrdъ, лит. tvirtas — міцний, стійкий, латв. tvirts — міцний з переходом д у т. Див. ствердити. У давніх пам’ятках часто у значенні непорушний:

На то межі собою твердою присягоу держали (1484 ЯМ).

Твердіня — фортеця. У давньоукр. мові під впливом староп. twierdza, вживалось у цьому значенні слово твержа:

А князю Михайлоу з братьєю достал сѧ Вишневецъ твержа со всеми тими селы (1475 AS I 71).

Твёрдість — 1. якість за знач. твердий. 2. здатність тіла чинити опір змінюванню форми та розміру. 3. душевна стійкість, непохитність. В термінології грамот XIV-XV ст. твердість — це підтвердження правомочності.

А на то дзь пан Петрашь староста даль есмь кундратови нашъ листь под нашею печатью на свѣдоцтво и на твердость (Галич, 1401 Р 66).

Твердь — 1. заст. твердість. 2. небесне склепіння, небесна твердь. 3. тверда поверхня чогось, земна твердь.

Лекс. 1596.29 б: Твердь — небо, твердость.

Лекс. 1627.254: Твердь — утверженьє или круг всего Неба.

Тверэзий — 1. не п'яний, не п'яниця. 2. який має здоровий глузд. Ст. сл. трѣзвъ, рос. трезвый, п. trzezwy, чс. stržlívý. В укр. мові сталась метатеза, перестановка приголосних, вона зустрічається і в рос. діалектах і пояснюється Брандтом зливанням слів терезвый і твердый. У південно слов. мовах: срб. триезан, слов. trezen, а праслов. основа: *terzvъ.

Лекс. 1627.258: Трезвлюся — естем трезвыи, тверезым, чуючим, чую.

Як видно в XVII ст. і ще вживались обидві форми з метатезою і без неї.

Творець — той, який творить, з великою літерою — Бог.

Див. творити.

Лекс. 1596.29 б: Творець — створитель, робѣтник, автор. Твар — створеньє. Твору — чиню. Твореніє — чиненьє.

Лекс. 1627.250: Сотворитель — Творець.

Т. т. 255: Творец — Сотворитель, робѣтник, автор латински.

Т. т. 445: Поета — творец.

Творити — здійснити, моделювати, привести до існування. Праслово. Ц. сл. творити, творъ; створъ — чин, затвор — замикання. Литовці мають первісну форму дієслова з е: tverti — схопити, творити, turti — тримати. Спорідн. з твердий. Див. твар.

Слово о п. І. 1187р.: Хотяше пѣснь творити.

Т. т.: Се ли створисте моей сребрeной сѣдинѣ? 26.

Отже у давній мові мало переважно значення робити.

Но во всемъ ему, яко настоятелю, повиноватись и все со благословениемъ его творити (Луцьк, 1322 Арх. ЮЗР I/VI 3).

Зустрічається і значення правити, відправляти службу:

Яко да творет ми памѣть на вѣки вѣчнии (Путна, 1476 BD I 217).

Це формула, яку використовували регулярно.

Твориян, Творьян — старовинне чол. ім'я, староп. Tworzyjan, лат. Florianus з florens — який розквітає, видатний. Це ім'я у різних формах Florian, Florin досі дуже популярне в Румунії, також і в жіночих відмінах.

Староста творьянь възль на твоє потрѣбы (1386-1418 Р 35).

Те — вказів. займ., той, та, те; у староукр. мові то, тоє; рос. тот, та, то; п. ten, ta, to; перше зустрічається і староукр. грамотах; болг. той, вживається регулярно із значенням „він”, з відповідного лат. вказівного займ. illis розвинувся особовий займ. третьої особи і в романських мовах, спільнослов. *тъ, *ta, *to; лит. і латв. tas, ta; давньопрус. taus, д. інд. tas, ta — цей, гр. ton, tyn; лат. istum, istam, istud; тохар. tam — цей; гот. thaua — цього, thata — цей; англ. that; нім. der, die, das. Див. тот.

Волень онъ то отдати и продати (Краків, 1500 АЛМ ВИП. 2, 59).

У староукр. мові значення той — предмет віддалений і цей — предмет близький не завжди відокремлювались, особливо у часовому значенні:

Лекс. 1627.219: сіє — то, тос, тотб.

Театр — презентація перед публікою драматичного театру, театральна вистава, будинок, де ті вистави відбуваються, народне театер, під впливом нім. Theater, сrb. театар, гр. theatron.

Вживається не дуже точно і в знач. драматична творчість — театр Шекспіра, театр Л. Українки.

Теж — присл., те саме що, також. Див. також. У староукр. мові була і форма тижь, тьж.

Тиж и помочи имаємъ (Сепет, 1445 Costăchescu II 729).

Тьи тежъ за се ему вернути (Вільна, 1499 РЕА III 35).

Теза — рідше тезис, положення, в логіці вихідне положення, що вимагає підтвердження з гр. thesis — дія із значенням класти, укр. положення, калька з цього слова.

Тéка, течка — 1. обгортка з картону, куди кладуть папери. 2. портфель, з гр. thyku — місце збереження, звідти і слово аптека.

Тéкля, -лі — жін. ім'я, ст. сл., Фекла, нар. Векла, д. євр. чин, чинення, араб. надія, гр. Thekla.

Лекс. 1627.410: Фекла — преславная, Богомъ званна.

Текст — з лат. textum — тканина, зв'язок, побудова; сучасне значення відтворення друком або на письмі, авторська праця. Значення подане в Беринди ближче до первісного:

Лекс. 1627.261: Тченіє — тканье полотна или сукно або текст.

Текті — 1. переміщати свої води в певному напрямі, про

річку, струмок. 2. литися про рідину, кров. 3. рухатись суцільною масою, про натовп. 4. минати про час; рос. течь, лише про воду, п. ciecz — текти, звідси прикм. ciekaawy — укр. цікавий, siekacz — втікач, спорідн. з дієсл. тікати, лит. tekėti — бігти, авест. tacaiti — біжить, інд. takti — біжить.

Печаль жирна тече середь Земли Руськии, 20.

Т. т.: Грози твоя по землям текуть, 30.

Т. т.: Потече къ лугу Донца.

Т. т.: Рѣки мутно текуть.

Рєчноє село... со всаким текучим и стождим водами (Снятин, 1424 Р 99-100).

Протож рєкы текоут межї имениа а кажныи имєсть свои бѣрег (XV ст. ВС 10 зв.).

Тектон — арх. будівнич. гр. tekton — тесляр.

Будовникъ — строитель, тектонъ, Син. 10.

Тектоніка — будова земної кори.

Тектура — арх., будівля з гр. tektaino — майструю, будую.

Будованя — зданіє, текстура, Син. 11.

Телевізія — телебачення; винахід, який дозволяє проєкцію на відстані предметів, рухів, кольорів; гр. tyle — далеко, лат. visus — погляд, поява.

Телевізор — апарат до телебачення, лат. visor — той, хто бачить.

Телеграма — швидше повідомлення на відстані з гр. tyle — далеко і gramma — лист, писання.

Телєнь, телєнь-телєнь — звуконаслід. дзвону, телєнькати, телєнькання — дзвонити, дзвонення. „Коли слухаю, аж то телєнь-телєнь... аж це чорти станового несуть”, Воропай, Звичаї, 49.

Телєп — звуконаслід. упаду чи удару. Звідси телєпнути в воду, телєпнути по голові.

Телефон — винахід, завдяки якому можна розмовляти на відстані; апарат для такої розмови. „Розмовляю по телефону”. З гр. tyle — далеко і phone — звук.

Телічка — зменш. від телиця, молода корова; праслово. Див. теля.

Лекс. 1627.310: Юніця — телічка о трєх лет.

Теліга — візок, давнє з XII в. телґга, тур. текер — теліжне колесо. Теліжити — їхати телігою. Не день, не два теліжився о. Яким, нім забриніло перед ним кам'янисте кладовище. Свид. 118.

Теліп! — наслідування хитання, гойдання. Звідси теліпáтися.

Теля́, -яти — маля корови, рос. теленок, ст. сл. тельць, ц. сл. тел, болг. теле, чс. tele, п. cielę, спільнослов. *tele, *telete; лит. telias; латв. tels. Махек співвідносить слово до сер. лат. vitelus; можна, на думку М. Фасмера, Etymologisches Wörterbuch der russ. Sprache, 1958 співвідносити з спільнослов. *vetel, гр. etalon від *vet — рік.

Лекс. 1627.325: Тэлец — теля́ однолеток.

„Чи я в Бога теля з'їв?” — чи я винний в чому. „І ти тут? — А що ж, як я: в Бога теля з'їв?”, Гонч. Л. і зб., 29.

Тема — предмет твору чи розмови, гр. thema, основа чого, покладене; tithymí — кладу.

Теміс — грецька богиня справедливості, представлена з перев'язаними очима і вагами в руці.

Лекс. 1627.464: Тімей — слѣпый або слѣпота.

Тёмник — арх., татарський воєнний начальник, який командував десятитисячним загonom. Звідси виводиться ст. сл. тьма — десять тисяч, дуже багато.

И пак тоты истины Седи-Ахматови сынове, што соут инѣче по божій милости оу наших роуках, а ис другими тасмники и оуланы (Сучава, 1462 BD II 292).

Темниця — заст. в'язниця, ст. тасмниця. Див. темність.

Лекс. 1627.280: Сторожа, вежа або башта, где страж стережет, темнійца.

Т. т. 353: Звязаный до темницѣ посаженный.

Тёмність — відсутність світла, темнота, темрява, від прикм. темний; праслово; ц. сл. тьма, темница, рос. темный, чс. tma, temny, п. sma, ciemny, лит. tamsa — тьма, tamsus — темний, інд. tamas — темрява, timiro — темний, авест. temak — темрява, лат. tenebrae — темрява, temere — на осліп, нім. Dämmerung — смеркання; див. тьма.

Лекс. 1596.30 б: Там — темность.

Темно — присл., до темний. „Темно, хоч око виколи” — дуже темно.

Слово о п. І. 1187р.: Темно бѣ въ 3 день. 25.

Темп, темпу — італ. tempo — час, погода, період, такт, ритм. Швидким темпом, у швидкому темпі.

Тенгри — головне божество монгольських і тюркських язичеських народів Центральної Азії. Цікаво відмітити, що в деяких урало-алтайських народів, напр. у мадярів, тенгер означає море.

Олжас Сулеймено виводить з обряду поховання тенгриянської релігії епізод сну Святослава з Слова про Ігорів похід.

Тенета, тенет — множ., сітка для ловлі звірів і птахів. Перен. те що позбавляє свободи. Ц. сл. тенето, тоното — сітка, пастка, словац. tenetwo, чс. teneto, лит. tantram — основа, лат. insidias tento — підстерігаю, хитрую, д. інд. tanoti — натягує, перс. tanidan — крутити, прясти; гр. teino — натягую. За М. Vasmer, Etymologisches Wörterbuch der russ. Sprache, 1958 III.

Лекс. 1596.30 б: Тенета — сить.

Тень-тень! — звуконаслід. удару в метал, пор. дзень. Здовжена форма телень! — дзвоніння малого дзвону. Звідси тенькати, теленькати. Також тень-телень!

Теодиція — усправедливлення Божих діл, а саме theos — Бог, dikadro — справедливо судити, dikaios — справедливий.

Розділ метафізики, який стосується Бога, його існування, його атрибутів.

Теодор — див. Федір.

Теозбфія — окультне вчення, яке розвинулось на тлі стародавніх, головню індійських езотеричних наук, і в останній чверті XIX ст. почала розповсюджуватись як в Індії, так і в США і Англії. Найбільший внесок у розвитку теозофії внесла Олена Блаватська, яка народилась у сім'ї рос. офіцера дворянина у 1830 р. в Дніпропетровську і пом. у 1890 р. у Лондоні. Див. Софія, МЛК.

Теолог — спеціаліст по теології.

Лекс. 1627.411: Феолог — богослов.

Теологія — наука про Бога з гр. tehos — Бог і logos — наука.

Теорема — з гр. theoyuma через фр. В математиці твердження, правильність якого твердо доведена.

Теос — бог, божество, слово грецьке, споріднено з лат. *deus* — бог, індо-арійським *devas* — духи, демони. Вірогідно і в слов'ян спочатку боги називались словом із цього самого індо-європейського кореня, приналежного поняття про вогонь і його божеств IAU/DIAU. Це було, мабуть, слово „див”. Але сталося так, що у тюркських народів, зокрема, у протобулгар, які мали велику роль у формуванні східно-слов'янських народів, існувало також божество на ім'я „див”. Про це читаємо в поемі 882 р. Шамсі Башту (Мікаїла) „Легенда про доньку Шана”: Всевишній Тангра (тобто Тенгри) породив істот, що звались „алп” і „див”. Напр. син алпа сонця називався див Хурса (див. Хорс). Через це в момент, коли почалися сутички між слов'янами і тюркськими народами довелося відмовитись від слова „див” і замінити його іншим словом, запозиченим у персів „бог” (див. Бог), який також належав до слів, співвідносним з вогнем і божествами вогню і мало корінь ВНАГ. Див став „чорним богом”, негативним божеством, яким він і виступає в Слові про Ігорів похід у вигляді птаха, і це не випадково, бо у болгар птахи, як посередники між небом і землею мали як у всіх степових народів риси божеств. Див. Скарб Аттілі, МЛК.

Лекс. 1627.411: Феос — Бог.

Тепёр, волинське тепера, теперка — в цей час взагалі, на цей час, лат. *nunc*, а не — в цю хвилину, не негайно, не зараз: Я тепер вже буду вчитись, але зараз побавлюся. Див. зараз. Давнє топърво, тєпърво, топєрь. В Галичині часті вирази: до тепер, від тепер, це до, від теперішнього часу. Як показують ст. сл. форми, тепер походить від той-первый (перший) (інд. *tat-purwa*).

Кгрунтовъ оромыхъ и сеножатныхъ которыи тепєрь мають и напотомъ набудуть... заживати мають (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Тєплий — прикм., який має досить високу температуру, середню між гарячим і холодним. Див. топити (том II, стор. 88).

Тєпло — присл., від теплий.

И какъ тєпльо боудет мають на кони всєсти и потагнути (1496 ПДВКА 61).

Тєплохїд, -ходу — морське або річкове судно, що рухається за допомогою двигунів внутрішнього згорання; синонім пароплав, рос. пароход, пароплав; калька з фр. *vareug* — пара.

Тєревєнити — говорити дурниці. Теревєні — нісенітниця, безглуздя. Теревєні — вєні. Слово звукопідробл.

Тéрем — заст., ст. сл. теремъ, з гр. téremnon — високий дiм, палац, зáмок княжий чи єпископський; тремъ — вежа. Ранне запозичення у слов. мовах з грецького, болг. трем — веранда, галерея, срб. трем — вестибюль, пасаж; словен. trem — обори́г. „Терем злотоверхий” згадується у Сл. о п. І. Терем у давнину означало й купол, сiнь.

Лекс. 1596.33: Чертог — палац, téрем.

Тéрен, терну — 1. колючий куц родини розових. 2. терпки плоди цієї рослини. 3. її колючки, шпички. Спiльнослов. тѣрпъ, давньоукр. тѣрнъ, болг. трѣн — колючки, чс. trn, п. torn, нiм. Dorn, д. iнд. tṛṇam — трава.

Узали чи збирают с тѣрня грона винныє. Катих. 1645 р. 85.

Терѣн — мiсцевiсть, територiя з фр. terrain — площа з лат. terrenum, вiд terra — земля.

„Тѣрен життя” — спосiб життя, з контамінацiї фр. слiв терен — площа i трен — хода, фр. модель вираз train de vie — манера життя.

Терѣнтiй, -тiя — ст. сл., нар. Терешко, Терень, з родового iменi рим. драматурга. У римлян був ще i граматик Теренцианус Маврус, вiд якого зосталось прислiв'я „Книги мають свою долю” — habent sua fata libellae.

Первый поручник князь Михаил Євнутевич... охрѣмъ брать его терешко ондрюшко (1392 Р 46-47).

Лекс. 1627.463: Терентiй — глибокоумен.

Терми — лат. termāi з гр. thermos — тепло; публiчнi лазнi давнiх римлян. Вiдси термальнi води — джерела теплої мiнеральної води.

Термiдѳр — день 27 юлiя 1794 р. (термiдор за революцiйним французьким календарем), коли Максимiлiан Робесп'єр був повалений.

Тѣрмин — лат. terminus — строк.

Лекс. 1627.273: Устав — постановленьє, термѣн, дѣкрет, статут, догма, устава.

Тернѳвий — прикм., вiд слiв тѣрен, тернiй, тернiя.

Тернѳвий вiнок — ст. сл. сплетше вѣньць от тернiя, Мт. 27:29, терновъ вѣньць, Марк 15:17, терновень вѣньць, Ів. 19:5.

Терновий вінець носив за євангеліями розп'ятий на хресті Христос. Тому zostався символом мучеництва.

Лекс. 1627.448: Куст терновий.

Т. т. 451: Самаряне — терновьи.

Тёрня — зб., 1. зарості колючих рослин. 2. колючки, шпички від них. Див. тёрен.

Лекс. 1627.255: Тёрніє — тёрньє.

Терор — влада, яка ґрунтується на страху. Тероризувати можна не тільки підданих, але рідних, знайомих, взагалі людей чинимось, від такої тиранічної особи залежних. З фр. *terreur*, лат. *terror*. Режимом терору називала себе влада під час Великої Французької революції в 1793-1794 рр. по повалення Робесп'єра, див. Термідор. „Терор неминуче слабне від своєї власної жорстокості,” — писав вже в наш час про останні роки Радянської влади Роман Іваничук у творі „Благослови, душе моя, господа”, ст. 39.

Тероріст — сторонник революц. теорії, яка використовує тактику замахів проти можновладних, щоб залякати політичну владу.

Терпелівість — терпіння, витривалість у стражданні від дієсл. терпіти. Див. потерпіти.

Лекс. 1596.30: Терпеніє — терпеливость.

Терпентін або терпентина — з гр. *terebinthos, terbentin*; лат. *terebinthus, oleum tereb*; смоляста пахуча рідина, що виділяється із стовбура хвойного дерева при його надрізуванні і складається зі смолястих кислот і скипидару; живиця, нар. шпигинар.

Лекс. 1627.255: Терєбінф — терпентіна.

Терпіти — 1. витримувати. 2. миритися з існуванням кого або чого-небудь. 3. розм. страждати, мучитися. Див. потерпіти.

А он... много голодоу и томли терпель (1484 ЯМ).

Ино оуже не могу имъ болши терпѣти (1484-1486 ГСПТЗ).

„Терпєць увірвавсь” — перестав терпіти.

Терпкій — смак деяких плодів, який викликає почуття стягування у роті, ст. сл. тръпкъъ, болг. тръпък, слов. tpek, п. сієркі. Інші порівняння непереконливі.

Лекс. 1596.23 б: Ягода терпкѣя, недозрѣлая, а звлѣща винная.

Терпячий — який має терпіння, у староукр. мові — той, який терпить, страждає. Див. потерпіти.

Лекс. 1627.416: Тёрплячий нѣпріазні.

Terra incognita — лат., невідома земля, невідоме.

Тёрти, терну́ти — 1. натискуючи чимось, водити сюди і туди по якійсь поверхні. 2. подрібнювати щось на терці. Рос. тереть, тру, затирають; п. trzeć — праслово з спільнослов. *ter-ti з вокалізацією на *o*, проторувати дорогу, з тієї ж основи „макитра” для тертя маку, лит. trinti — терти, гр. tornos — долото, tretos — пробитий, лат. tero, trivi, tritum — терти, молотити.

„Тернувши кулаками по щоці”, Гонч. Л. і зб., 22.

Tertium non datur — лат. третє не дається, третій доказ виключений, одне з двох.

Тесання — ім. від тесати.

Лекс. 1627.323: Ръзаньє, довбаньє, тесаньє.

Теса́ти — рубаючи вздовж дерева, знімати верхній шар деревини. Праслово; ст. сл. тесати, тешу (з носовим *у*), тесла — рід сокири, чс. tes, tesati, рос. тесать, лит. tašyti — тесати дерево, інд. taksati — теше, робить, tasa — сокира, гр. tekton — тесляр, сер. верх. нім. deksala — сокира, нім. Drechsler — тесляр.

Лекс. 1627.319: Довбаю, тешу.

Тѣсля — стара назва столяра. Див. тесати, п. cieśla.

А то на каждую недѣлю каждую тѣслѣ давалъ по с'ми грои широких (1386-1418 Р 35).

Лекс. 1596.10 б: Древодѣля — тѣсля. Драводѣланіє — тесѣлство.

Лекс. 1627.58: Древоді́льний, теселскій, столярскій. Древоді́лство — тесѣлство. Древоді́ля столяр або тесля.

Т. т. 77: тесля — будовник.

Т. т. 79: зодчій — тесля.

Див. похідні слова: тесляр, теслювати, теслярство, теслярський, теслярування. Тесля, тесляр означає: робітник, що займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов, заготівлею простих меблів. За Євангеліями Йосип був теслею, тому Христа поети іноді називають „сином теслі.”

Тестамент — з лат. testamentum — заповіт, від testor — засвідчую, доводжу, заявляю. Реліг. значення — завіт, заповіт; novum testamentum — новий завіт:

Тая єсть Кровь Моя нового Тестамѣнту. Катих. 1645 р. 50 б.

Лекс. 1627.71: Завѣт, то есть рѣч установленая, нарушеню не подлеглая. Завѣщаніе... або тестамент.

Тесть, теща — ст. сл. тьсть, тьща; батько й мати жінки; всеслов'янські слова. В З. У. часте й тетьова з п. teŕściowa. Індоевр. корінь *tek — родити, тоді тьсть — родитель жінки, гр. teko — родити, teknon — дитя.

Іно мы... дали єсми ємоу... єдно сєло на имѧ где был тесь єго (Сучава 1445 Cost. II 230).

Тоть листь взяла теща моя въ короля (1498 АЛМ 169).

Тета — З. У., літ. тітка.

Tête-à-tête — голова до голови; цебто, око в око, поодинці, з фр. Кажуть на інтимну бесіду.

Те-те-тє! — звуконаслід. здивування.

Тетра́дь — арх., зошит, ц. сл. тетрадь, гр. tetradion, рос. тетрадь.

От початку азь до конца одна тетрад (Київ, 1491 МВ).

Тетрапóд — четвероногий, слово новогрецьке. Стіл з чотирма ногами, на якому стоїть ікона храму або євангеліє. Також термін з теології.

Лекс. 1627.463: Тетрапóд — четвероногий, или праздничный столец.

Тетя́на — ст. сл. Татя́на, рос. Татьяна. Грецьке соловічне ім'я Tatios, Tatianos від праслова tata (див. тато) перетворилось на східнослов. ґрунті на дуже популярне жіноче ім'я, яке у староукр. пам'ятках зустрічається і у формі Титиана.

Заплатили... пинѣзи... у руки Мърини и Титиани (Сучава, 1487 BD I 291).

Записываем пани Татяне имене свое Межирече (Луцьк, 1487 AS I 86).

Лекс. 1627.463: Татя́на — повелителница.

Ти — займ. другої особи однини. Успадковане усіма слов. мовами з спільнослов. ty (з *tu), ст. сл. і д. укр. ты, рос. т. Рос. і білоруське зберігають етимол. ы (*u).

Тиждень, тижня — на початку визначало „той же день” за сім день, а потім — міра семи день сідмиця, що повтворюється в тім самім порядку. В давнину був вказівний займенник „тый” той або

„тый же” той самий, відомий добре в староукраїнській і староросійській літературі, напр. у Єфремівській Кормчій коло 1100 р. читаємо: Тый день да хранять. Займенник „тий” зам. „той” відомий і в мові українській ще й тепер, див. його в Словнику Б. Грінченка, IV 260. В старовину писали: „тыйже-день”, „тыйдень”, „тыждень”, цебто етимологічно, й змінювались обидві частини слова. Напр. Судомирська присяга 1389 р.: Дана єсть у недѣлю у тыйжедень по ст. Махаила. Литовська Метрика т. 195, 1510 р.: Мы казали єму поставити за тыйдень, 8; Казали єсмо заплатити за чотыри недѣли по семой суботи в тыйдень, I. Книга Володимирська, 1582 р., По два дни в тыйдень, 113. У Беринди вже маємо сучасну форму ст. 217: Седмица, недѣля — тыждень, те саме і в Учительській Євангелії 1637 р. тыждень, 81. Проф. Лось (Сложные слова в польском языке, 1901 р. ст. 38-39) твердить, ніби „тиждень” появився найперше у хорватів чи в словинців і вже звідти поширився до чехів, а від них до поляків. А в „Сборнику в честь акад. А. Соболевского” 1928 р. ст. 354 проф. Лось знову твердить, ніби „тиждень” непра слов’янське слово, а до мови української прийшло з польської; доводить це тим, що вищеподані грамоти писані під польським впливом. Чи то так трудно твердити, бо в Коломиї в XIV ст. особливого впливу польського не було. Крім цього це слово добре знане й у грамотах молдавських, де вплив української все був великий. Про слово „тиждень” див. іще статті: Т. Lehr-Splawinski: O pochodzeniu wyrazu tydzień, „Język polski”, 1928 р. No. 1 s. 12-14, J. Obrębski: Jeszcze o pochodzeniu wyrazu tydzień, так само ч. 3, ст. 68-71. Те саме маємо й у мові польській tydzień, чеській tyden, словінській teden і лужицькій. Щодо зникнення й в „тиждень”, пор. добриден, добривечір, злидень, торік, станя копіка й т. ін.

Слов’янські назви днів тижня відомі ще з VIII-IX віку, цебто часу першого запровадження в нас християнства. У всіх слов’ян назви однакові; перше повстали вони, здається, в Моравії, а звідти вже поширилися по всій слов’янській території. В основу назв покладено „неділя”, щоб уже тим самим дати новоохрищеному народові заповідь: „не ділай” цього дня. А дальшим дням дано тільки лічбову відлеглість від неділі: понеділок — день по неділі, второк — вторий, другий день по неділі, Див. „Рідна мова” I, 182-183, четвер — четвертий день, п’ятниця — п’ятий день по неділі. Субота походить від давньоєврейського šabbat — перерва й спокій від праці, пор. šavot — перервати працю, пор. новоєвр. švita страйк в

давньоєвр. мові чергується *b/*, а *š* греки віддавали через *s*, бо не мали *š*. Пор. Вихід 31:17: „Шість день робив Господь небо та землю, а дня сьомого перервав”. Оскільки в євреїв субота — кінець тижня, то новий тиждень починається від неділі, тому у Ів. 20.1 „Першого дня в тижні” треба віднести до неділі, це буде „у неділю рано-вранці”. Тому у новоєвр. мові (івриті) дні тижня названі по тій же системі, як в слов’ян називаються: йом рішон — перший день (неділя), йом шені — другий день (понеділок), йом шеліші — третій день (вівторок), йом ревії — четвертий день (середа), той самий день, який у слов’ян названий по тому, що це середина тижня.

Тікати — говорити на кого ти, замість ви.

Тікати — 1. встромлювати щось колюче. 2. штовхати кінцем чогось. 3. показувати що небудь звичайно різким рухом. 4. різким рухом подавати комусь щось; рос. тыкать, п. trzeć, спорідн. з словом ткати, див. ткати, тик!

Тил, тилу — 1. задня, зворотня сторона чого-небудь. 2. територія, розташована звичайно далі від лінії фронту. Споріднено з словом потилиця, бо первісно тил — це зад, задний, ц. сл. тыль, походить від тычь — товстіти, тукь — тлуц, лит. tyki — товстіти, інд. tuja — сильний, скорий, авест. tawaiti — сідниця, гр. tays — великий.

Тили-тили, тілі-тілі — звуконаслід. невправної гри на скрипці. Звідси: тиликати, тилилікати.

Тімон — гр. чол. ім’я від дієслова timao — який поважає, визнає, поклоняється.

Лекс. 1627.464: Тімон — честен або дорогий.

Тимофій, -фія, нар. Тиміш, -ша, Тимко, Тимбх, -ха — ст. сл. Тимофей, гр. Timotheos — почитаючий Бога.

Наш кир попа Тимофеи, Сучава, 1491, I 463-464.

Лекс. 1627.464: Тимофей — честь Божа, Богом почтен або дорогій Богу.

Тимпан — стародавній ударний музичний інструмент, вид литавр з лат. tympanum.

Бубонь — тимпань, Син. 10.

Тимчасом — спол., переважно у сполуч. з сполуч. як; 1. вказує на однозначність, паралельність дій головного й підрядного

речення. 2. виражає протиставний зв'язок між сурядними реченнями а, але, однак. Від той, тый + час.

А тымъ часом тую малѣнку книжечку чнтай. Катих. 1645 р. Предмова.

Тин, -ну — огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт. Праслов'янська позичка з нім. Zaun з zun, сканд. tun, англ. town — місто, з кельт. dupum — город. Зустрічається у сербській мові — тин рідко вжите у польській туп. Звідси тинятися — блукати.

Тина — арх., у Лекс. 1596.30: Тина — болото, грузкоє; болг. тиня, у формі tinā з тим же значенням і в рум.

Тинькúвати — штукатурити з ім. тиньк, -у: розчин вапна змішаного з піском, ним покривають поверхні стін, п. tynk з нім. Tunk, tunchen, яке походить з лат. tunica, гр. chiton і сем. kitkuna.

Лекс. 1627.96: каленьє, тынкованьє.

Тип, типа — форма, особа, лат. typus, гр. typos — форма.

Тип, типу — арх., друк.

Лекс. 1627.476: Се типом издаю. В Антвѣрпїи тїпом изданная.

Типікбн, -ну — церковна книга, яка вияснює порядок і відправу Церковних Служб. Зветься ще Типік або Устав. Слово взяте з гр. typos — образ.

Типограф, -фа — робітник, який працює в типографії.

Лекс. 1627.477: Вы, типографове.

Типографія — друкарня, архаїзм. З typos — зразок і graphein — писати.

Лекс. 1627.426: В типографію.

Тїпос — заст., Лекс. 1627.464: Тїпос — форма, кшталт. Приклад, друкóваньє. Начертáніє.

Тирán — узурпатор, людина, що присвоїла собі неправно владу. Таке значення — давньогрецьке; тирани часом були люди добрі, дбайливі про народ. Але вже Арістотель ознакою тирана вважав його прагнення до особистої влади, а не до загального добра. Звідси й повстало нове значення тирана — жорстокосердий, гнобитель, мучитель, насильник. Слово „тиран” виводять із давньоєвр. seren — князь; пор. Єгошуя, 13.3; це seren позичка з фінікійського seren — князь. В мовах семітських s та t вимовля-

лися близько одна від однієї, а з сеґен повстало грецьке tyranos. Пор. д. євр. сог (2 Сам. 5:11), що греки передали tygos.

Лекс. 1596.24: Ускаржається на тираны.

Лекс. 1627.257: Томитель — тиран, мучитель, цар поганов, мордырца. Томителство — квалтовное панованье, тиранство, томленіє, мордованье.

Т. т. 464: Тиран — царствующій князь, окрутне пануючий, або мучити.

Тиранський — прикм. до тиран.

Лекс. 1627.188: Тиранское утисненье.

Тиранство — те саме, що тиранія, абстр. ім. до тиран.

Лекс. 1627.132: Насиліє — тиранство долъ.

Тирасполь, -ля — місто на Дністрі. Дністро, гр. Tyras, polis — місто, цебто місто на Дністрі.

Тирирій — звуконаслідування злої гри на скрипці. Звідси тирирікати.

Тіркати — звуконаслідування. Півень тиркає крилом по землі.

Тірон — чол. ім'я з лат. tiro-nis — рекрут.

Лекс. 1627.464: Тірон — лат. молодий жолнѣр.

Тис, тису — назва дерева, стародавнє тисъ — сосна, кедр; пор. у Слові о п. І. 1187р.: Од вахуть мя, рече, чрньою паполомою на кроват тисов. Відоме давнє збірне тиссіє: Пс. 79:11: „яко тисіє” гр. hos kedroi, гебр. agze — кедрі. Звичайно виводять це слово з герм.

Тиса — річка, притока Дунаю. У топонімічному Словнику-довіднику Укр. РСР М. Т. Янка сказано: „Назва від поширення на її берегах тиса.” Така етимологія маловірогідна. По-перше, річок не називають від дерев, по-друге, ця назва поширена у всіх мовах, а річка протікала до приходу на її берегах слов'ян. Візантійський історик V-го століття Пріскус, який їздив до Панонії до двору Аттіли, проїжджав і через провінцію Банат і називав зкстрінуті по дорозі ріки. Тиса називається у нього Тігас — це є первісна назва подана мабуть кимось з давніх народів, які жили на її берегах — ілірами, траками, даками. МЛК.

Де падаєть съпънца оу тисоу (Сігет 1404 ГМ).

„Ти сказав” — грецизм, це підтвердження запиту, цебто: так! Напр. Матв. 26:25, 64: „Чи не я то Учителю?” Відказав Він йому

„Ти сказав”, цебто: Так! Пор. Луки 22:70, Мр. 19:2, Лук. 23:3, Ів. 18:37.

Тисяча — десять соток, ж. р., спільнослов'янське слово. Ст. сл. тысяща і тысяча, рос. тысяча, п. trysiac, чс. tisíc, сrb. тисыча, лит. tukstan tis, гот. thusundi, нім. Tausend, спорідн. з санскр. sahasra проблематичне.

Десять тисячей рублей на нас и на епископа (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I/VI 3).

По бжьи нарождѣньи тисача лѣт и... (Львів, 1368 Р 15).

Тисячний — порядковий числ. від тисяча.

Под лѣтомь бжѣья народжѣнья тисачего трисотъ шистыцятого шестого (Перемишль, 1366 Р 12).

Тись! — рухонаслідування швидкого втискання. А вона тись йому на ногу! Звідси тіснути. З прамови.

Тит, -та — чол. ім'я, ст. сл. Титъ, гр. шановний.

Лекс. 1627.464: Тит, ел. — чести достойний або учтивый иж Іуст прозван.

Титан — велет, гр. titán.

Титар, -ря — церковний староста, ст. сл. ктиторъ з гр. ktytor.

Див. ктитор. У титаря в хаті, Шевч. 54.

Титло, тила — ст. сл. титьль або титьла — надпис з гр. titlos — надпис, лат. titulus. По ст. сл. рукописах святі слова завжди невідмінно пишуться скорочено, а над ними ставиться знак скорочення, див. абрєвіатура як коромисло кінцями додолу старша форма, або один кінець додолу, а другий уверх. Це для того, щоб кожен, бачучи титлу відразу знав, що це Слово Святе, напр. бгъ — Бог, Іс — Ісус і т. ін. Слово походить з гр. від того титла надпису, таблички, яке було над розп'ятим Ісусом Христом, щоб кожен знав Хто Розп'ятий.

Крім титла для зазначення Святості було ще й кругле титло, як камора, — ним покривалось винесене над голосний буква. Див. буква.

Лекс. 1627.128: Надписаніє — титул.

Т. т. 256: Титла — титул.

Титул, -у — староп. tytul, лат. titulus — почесне звання.

И титулу вшелякого и волности шляхецко... заживати (Луцьк, 1438 Р 141).

Тіхий — мовчазний, неголосний, спокійний. Див. тішитися.

Тіхо — присл., від тихий.

Придєть коли тихо (1471 ЛКЗ 92).

„Тихше ідеш, далі будеш” з лат. *festina lente* — поспішай повільно; гр. *kichanei toi bradys okyn* — поспішаючого тихий доганяє, італ. *chi va piano, va sano* — хто іде тихо, іде безпечно, нім. *eile mit Weile* — поспішай повільно з лат. і т. ін.

Тихомірний — розм., тихий, сумирний; від тихий + мирний.

Лекс. 1627.414: Іларіон — тихомірен.

Тихон, -на — ст. сл., Тихонъ, гр. *Tichon* — бог щастя. Здрібн. Тишко.

А при том былъ... архимандрит житичинский Тихон (Ровно, 1483 AS I 82).

Пан Тишко Онанєвич (Луцьк, 1487 AS I 86).

Тихость — арх., тиша. Від тихий.

Лекс. 1596.3 б: Безмолвіє — тіхость, тишина́.

Тиць! — наслідування швидкого руку, коли що неохоче дається. Тицьнула старому в руки кусок хліба. Також рух швидкого втикання. Звідси тикати, втикати. З прамови. Див. тїкати.

Тік, то́ку — ст. сл. токъ, місце, на якому збіжжя молотять. Від текти, ток, потік — зерно тече при молотінні. Слово всесло-в'янське і індоєвропейське.

Слово о п. І. 1187р.: На тоцѣ животь кладуть, 36.

Лекс. 1627.364: Бѣнще — бѣвнско, мѣсце где збоже молотят, ток.

Тіло, тіла — матеріальний склад тварини і людини на противагу до душі, матеріальна оболонка взагалі. Слово загально-слов'янське, рос. тело, п. сіаю, ст. сл. тѣло; див. плоть.

Слово о п. І. 1187р.: Вѣща душа вѣ трѣзѣ тѣлѣ, 37.

„Тіло й кров”, ц. сл. плоть і кров — людина, гебраїзм, у д. свр. мові вживається у цьому вислові слово *basar* — м'ясо. Пор. I Кор. 15:50, Гал. 1:16.

„В здоровому тілі здоровий дух” — здорова людина добра, вірить у свої сили, життєрадісна, весела. Це так написав римський поет Ювенал 55-127 н. е. у своїй X сатири: *Mens sana in corpore sano*.

Власне Ювенал написав: Треба молити, щоб був здоровий ум дух у здоровому тілі.

Тілогрійка — тепла одежина поверх тіла чи сорочки з солдат. словника.

Тільки — видільно-обмежувальна частка, лиш. Тільки нова форма, або тільки — давня форма; давнє толико, только, староп. tylko.

Слово о п. І. 1187р.: Полозиє ползаша только, 43.

Указаль по той сторони тылко грунтъ почапискии (Новоселиця, 1430 ГВКЛ 8).

Только он одинъ (Краків, 1489 РИБ 132).

Не тылко простыхъ людей. Катих. 1645 р. 37 б.

Див. стільки.

Тінь, -і — темнота, яка утворюється наявністю в дорозі світла непрозорого тіла, рос. тень, п. sien, болг. сеня — кидати тінь; ц. сл. стень, чс. sten, срб. сенка. Первісно слово почалось на sk-; пор. гр. skia — тінь, skene — намет, сїни.

Лекс. 1596.28 б: Сѣнь — тінь.

Тіп! — наслідування легкого руху. Звідси тіпати, серце тіпає.

Тісна́ баба — гра, коли кілька дітей тиснуть один одного і кожному стає тісно.

Тісний — прикм., 1. у якому замало вільного місця. 2. який надто щільно прилягає. 3. кажуть про близькі стосунки — тісна дружба. Рос. тесный, п. ciasny, чс. tesny, ц. сл. тѣскнѣ, тѣснѣ, повстало з *tesk-n, споріднено з слов. утиск, стискати, від поняття здушення, ц. сл. тискати.

Тісно — присл., від прикм. тісний, в біблійній мові це частий гебраїзм. Напр. Буття 32:8: „І стало тісно йому” vajjeser lo — значить упав на душі, злякався, опинився в біді; пор. Пс. 4:2. В староукр. мові присл. теснь — впритул:

От пѣтоу теснѣ тетеревѣ от петереви теснѣ гоува (бл. 1458 Р 167).

Тіснотá — ім. від тісний.

Лекс. 1627.261: Тіснотá — утыск, тѣсность.

Тітка — сестра матері або батька, а також кожна замужня жінка. Багато пестиливих форм: тіточка, тітуня, тітонька,

тітусенька й т. ін. Тітчин; місц. З. У. „леліка” — тітка. Ст. сл. тета, тетька. Іпат. Літ. тетька давнє тета, чс. teta, всеслов. слово, гр. tethe — баба, лат. tanta, фр. tante, нім. Tante. Дядько не тато, а тітка не мати. Ном.

Еще надь то тетка моя, кнегини Федорова прислала... листь (1498 АЛМ 169).

Тішитися — радіти, заспокоїтися, ст. сл. оут шити, болг. теша, срб. тьешити, п. cieszyć, чс. tešiti, пов'язано чергування голосних із словом тихий, лит. taisyti — влаштувати, латв. taisus — прямий; спільнослов. *тіхъ — тихий, прямий.

Лекс. 1627.249: Сослаждаюся — тьшуся посполу с другим.

Тліти — 1. розкладатися від часу, псування. 2. горіти повільно без полум'я. 3. проявлятися в незначній мірі про почуття, свідомості і т. ін., душа тліє, рос. тлеть, п. tleć, tlić, лит. tyleti — мовчати. Див. тло.

Тло, тла — праслово, на початку означало „земля”, „підлога”; старосл. тьло. У нас у цім найстрашім значенні вже невідоме; наше „до тла” — це до основи, до ґрунту, дощенту, а по-старому — до землі. Пор. лат. tellus — земля, нім. Dielle — підлога. „Тліти” кажуть про вогонь, коли він при „тлі” — при землі, не підноситься.

Тлум, тлумити, стлумити, витлумити, потлумити — все це наші позички з мови польської, цікаво, що їх подає й Рос. укр. словник нашої Академії наук т. II ст. 214 истребить. Польське tłum, Et. Sl. Brucknera виводить *тълр-т, цебто від тълпа, наше товпа. „Тлум” — це велика товпа, натовп; стлумити — це знищити, перемогти. Пор. у Л. Українки „На полі крові” ст. 34: Я досаду у серці стлумив. Словник Б. Грінченка подає тільки одне слово „тломити”. Куліщ П. писав: Супротивних людей достанку собі витлумити.

Тлумак, тлумачок — те саме, що клунок; п. tłumok, чс. tlumek; див. тлум.

Лекс. 1596.3: Бремя — тлумок.

Лекс. 1627.212: Начинья, albo тлумьки и всѣ речи которых ся уживаєт.

Тлумач — перекладач, коментатор. Крехів. Ап. 1560 р.: Вам єст подано через Ангела толмача, 37.

Лекс. 1627.219: Сказатель — тлумач.

Тлумачити — вияснювати, перекладати. Загальнослов. запозичення з Сходу, половецьке *talmas, telmas*, північно тюрське *tilmas*, угор. *tolmács*, п. *tlumacz* від слов. пішло; нім. *Dolmetscher*. Див. товмач. Дехто намагається пояснити з слов. тълкъ. Див. толковник.

Тлуміти, тлумлю — знищувати, нівечити; див. тлум.
Лекс. 1596.22 б: Упражняю, зглажаю, потлумляю, нищу.

Тлустий — розм., 1. гладкий, огрядний. 2. ситий, родючий про ґрунт. 3. масний, жирний про їжу; давнє жирный. Хотарь томоу поченши от могил... до тлестого дуба (Сучава 1424 Cost. I 162).

Тлустость — ім. до прикм. тлустий.
Лекс. 1627.257: Тлустость, толстость, грубость.
Т. т. 260: Тук — тлустость.

Тля — 1. дрібна паразитична комаха, яка живиться соком рослин, перен. щось яке точить сили, тління, розпад. 2. щось незначного, нікчемного. Рос. тля.

Лекс. 1627.326: Тля — ржа, плѣснь або черв.

Тмин, -ну — див. кмин.

Тмуторокань, Тьмуторокань, Таматарка — столиця Тмутороканського князівства Київської Русі на Таманському півострові в Азовському морі. Нині належить до Краснодарського краю Рос. Фед. Республіки. Див. Сяжень, Тьмуторокань.

Слово о п. І. 1187р.: В градѣ Тьмутороканѣ.

Втік у далеку Тьмуторокань, Бирч. 1.62.

То — спол., частка або ато складене з а + то. Игора убили есте, ато похороним тѣло его, Лавр. Літ. 6655 р.

Товар, -ру — араб. даббар — дрібна худоба, перейшло в тюрк. мові, також крам, Дм. 546.

Лекс. 1596.3: Товар, который в корабли албо на возѣ.

Товар визначало в давнину скот, худоба, і це було його первісне значення. Але дуже рано слово „товар” набуло собі того ж значення, як і „скот” — масток, гроші, бо товар був головною частиною майна. Нарешті через те, що товар — худоба був постійним предметом торгу, повстало й третє значення товару — крам. Смоленська грамота 1329 р.: Алще немѣчиць коупить товарѣ, понесеть его домовѣ. „Патерик” Печерський: Алоумний,

поймавъ товаръ взявши гроші не хочеть писати твоих икон. В мові українській позосталось іще первісне значення товару — худоба, а товар — крам вживається рідко. Ось ця виписка з Полтавських Актів 1665 р. ст. 24: „Позосталося товару троє й вовца” показує, що наше „товар” визначає худобу рогату. Дуже рано слово „товар” стало визнати обоз, табір. „Повість временных літ”: Володимєрь приде в товари, посла бирічи по товаром. Іпатієв Літопис під 6 р.: Володимєр нача ставити истьбу оу товара своего противу граду. Цього значення наша мова вже не має.

Товариство — 1. група людей, які перебувають тимчасово або постійно у тісних стосунках. 2. почуття, які виникають у цьому колі. 3. організація, об'єднання людей, які ставлять перед собою спільне завдання. 4. іст. більше чи менше військове об'єднання запорозьких козаків. Від слова товариш. Див. товариш.

Лекс. 1627.249: Братство, товариство.

Т. т. 449: Товариство нѣякос.

Т. т. 471: Хеврѳн — товариство.

Товариш — старе товарищ, повстало від „товар” у значення обоз, табор, себто товариш — то член „товару” — обозу чи табору. Слово відоме ще з XIV віку. Лекс. 1596.15 б: Клеврѳт — товариш. В Словнику П. Беринди 1627 вид. 1653: Товаришь, за товариша 38 Т. т. ст. 58: Друг — пріятель албо товариш, частник. Другиня — товаришка. Дружба — товариство. ст. 97: Клеврѳт — товариш, сполневолник, подруг. ст. 247: Сопутник — товариш в дорозі.

Товія — ч. ім'я, ст. сл. Товіа, д. євр. Товіjjah — добрий Господь. Див. Зах. 6:10.

Товк! — рухонаслідування товкання. Звідси товкати, товкати, товкнати. З прамови.

Товкати — 1. пом'якшувати, дробити щось у ступі. 2. розбивати щось, б'ючи об землю або тупим знаряддям. 3. розм. бити що небудь о щось. Див. товк!

Лекс. 1627.234: Столченний — змолочений, стбвчений.

Т. т. 452: Селевкій — потбвчений.

Товмач, -ча — перекладач, пол. тілмац, тат. телмач. Корінь тил-, тел- означає „язик” і перекладач. Дм. 547. Див. тлумачити. Лекс. 1627.180: Толмач, перекладач.

Товпа — юрба, маса людей, натовп; рос. толпа, чс. tlupa, ц.

сл. тълпа — тиск, п. дієсл. tloraszyć sie; праслово, лит. tilpi — вміститись, tulpinti — робити місце, talpa — місце, інд. talpa — ліжко. Див. тлум. Укр. товпитися — громадитися, обтовпити — оточити.

Лекс. 1627.256: Толпа́ — кúпа, громада.

Коли вийде, одразу обтовплять його студенти. Гонч. Л. і зб., 28.

Тобвстий — великий в обхваті, протилежний до тонкого, широкий, який має значний поперечний розріз. Див. тлустий.

Лекс. 1627.469: Фуд, Фуф или Африка, сир. толстая або сыта.

Тогосвітний — суч. розм. потойбічний. Зизаній дає цілком інше:

Лекс. 1596.5 б: Внѣшній — надворний, тогосвѣтний.

Тога — чоловічий і жіночий, пізніше тільки жіночий верхній одяг римських громадян, який натягувався поверх нижнього одягу — туніки і складався з чотирикутного шматка тканини прикріпленого на плечах фібулою.

„Римляне мѣли шату долгую, названую тога, которой заживали под час покою.” Йоаннікій Галятовський, Ключ Разуменія, 1663 р. ст. 77 б в додатках.

Тоді — присл. часу: в той час з ст. сл. тьгдѣ; гдѣ — це варіант суфіксів гда, гды і походить від кѣде, спільнослов. *kǔdě, якому відповідає інд. kuha (із kudha), в цілому тьгдѣ утвор. з т + о + гдѣ. Відповідники в інших старих мовах: д. іран. kuda — де, куди; авест. kuda — де; гот. kuda — де, і мало такий розвиток кѣде — кде, где — де.

Слово о п. І. 1187р.: Тогда пушает, Тогда изрони злато слово.

Тогда мы ись нашею вѣрною радою дали есмо и потвердили есмо его правого всего имения (Судомир, 1361 AGZ 6).

Лекс. 1627.254: потом, тогда.

Той, та, те — вказівний займ., вказує на віддалений предмет або особу, давньоукр. тоть, ст. сл. тьи, тьи; болг. той — він.

Слово о п. І. 1187р.: Тѣй клюками подпрѣся о кони. Тѣй Олег. Той же звон.

А дальь былъ землю тую ещо небощикъ князь Семень (Краків, 1487 РИБ 434).

У значенні іменника:

Чтучи кому жь будеть того потребно (Житомир, 1433 Р 126).

Співвідносне слово в головному реченні:

Который не дбаеть, той грѣшить. Катих. 1645 р. 86.

Той — так звать чорта, коли оминають його назву. Б. Грінченко: Знову ти почав того згадувати! — докорив йому Карпо. Він не любив, як хто згадував „чорта”, а надто в хаті. II.350.

Толкбвник — перекладач, ст. сл. тълкъ — перекладач, рос. толк — смысл, толковать — пояснювати, без толку — немудрий.

Лекс. 1627.256: Толкую — сказую, изьясняю, выкладаю, об'ясняю.

Див. тлумачити.

Тому — присл. 1. унаслідок чого-небудь, через те, того; 2. указує на час, який минув від якоїсь дії. Сто літ тому; рос. сто лет тому назад.

Тон, -у — 1. звук; 2. тональність, задавати тон — керувати як диригент, переносне знач. — нав'язувати свою лінію; 3. манера поведінки; 4. відтінок певного кольору, лат. tonus — голос, фр. ton — звук, гр. tonos — напруга, підвищення голосу, тон; лат. teneo — тримаю, нім. dehnen — розтягувати, гот. uf-tanjan — витягувати.

Тонкий — 1. невеликий за обхватом, за товщиною, протилежний до товстого; 2. перен. нижний, праслово; рос. тонкий, п. cienki, срб. танак, чс. tenku, ц. сл. тьнък, тьность — тонкість, з спільносл. tino — розтягну, лит. tenwas — тонкий, гр. tanaos — розтяжений, лат. tenuis — тонкий, нижний; нім. dünn — тонкий.

Лекс. 1596.36 б: С тонкбго полотна.

Топ! — звуконаслідування ступання. Звідси топати ногами.

Топаз — дорогоцінний прозорий камінь; гр. topazios, topazion.

Топити — 1. розпалювати і підтримувати вогонь у печі; 2. нагріваючи, робити м'яким — топити залізо; 3. силою занурювати у воду, щоб та людина чи тварина опускалась. Топити у знач. 1 і 3 мають різне походження. Див. гасло топити у т. II, стор. 88 цього видання.

Топбля — дерево родини вербових із високим стовбуром і глянуватими листками, часто оспівується у фольклорі. Запозич. з лат. populus, давніше походження невідоме. У староукр. мові відоме в двох формах: тополь і тополя.

А хотар тому селу от одиной сторонъ Сочава от верха Сочавы простъ на тополю (Сучава, 1393, Cost. 1, 13).

Топонімія — наука про повстання й значення географічних імен, від. гр. *topos* — місце і *опута* — назва. Це високоповажна наука, але дуже мало досліджена. Звичайно про походження географічних назв подається багато голих гіпотез. А між тим топонімія — наука високої ваги для історії слов'ян, бо це ж правдива давня мова того чи іншого краю.

До цих критичних зауважень І. Огієнка можемо додати цікаві дані про топонімію України, які розкрились щойно по його смерті. У цьому словнику, наприклад, дається традиційна етимологія назви Київ від „перевізника” на ім'я Кий — версія з Початкового літопису, а для Полтави етимон згадана в тому ж Літописі назва річки Лтва. Староболг. хроніка вияснює чому в візантійських джерелах Київ відомий як Самбатос (греки не мали звуку Ш і заміняли його С), а Шамбат — це ім'я молодшого брата болг. вождя Курбата (620-660), першого намісника цього міста, заснованого алланами, які входили до болгарського племінного союзу. Призвісько саме Шамбата — тюрське „кий” — відтятий, відокремлений, бо він відійшов від Курбата. Цей же Курбат заснував Полтаву, як свою резиденцію, а назва збереглась з протоболг. тюрського „балтавар” — вождь, трохи перейнакшене слов'янськими жителями міста.

Топтати — 1. м'яти, приминати ногами під час ходіння, бігання; 2. мисне давити, м'яти, бити ногами, діал. доптати. Див. гаслов. доптати, том II, стор. 104 цього видання.

Слово о п. І. 1187р.: Топта пльки. Притопта хльми и яругы.

Лекс. 1627: подоптал. Попраніє — подоптаніє.

Це пояснення Беринди тлумачиться в такий спосіб, що в давній укр. мові „топтати закон” означало нехтувати ним, заперечувати анулювати.

Ни одноу привиліє що предни оучинили на тых сел... зануж топтаємъ с сим листомъ (Сучава, 1456, Cost. II 577).

Торá — д. с. *Tora*, так зветься П'ятикнижжя Мойсея. Слово *tora* неправильно переклали на грецьку мову *nomos* — закон, і так запанувало у нас „Закон Мойсея”. Євр. *tora* — це наука, про що говорить сам корінь слова, пор. Йов. 12.7 *torekka* — навчить себе. Отже „Наука Мойсея”, а це кидає зовсім інше світло на цілу Біблію.

· **Торба**, торбінка — вид дорожнього мішка з тур. торба — мішок. Дм., 499.

Лекс. 1627.256: Тоболец — торба.

Т. т. 305: Чпага — кишеня, шабелтас, бисага, ташка, капса, тлумок, вацок. Словацки торба, мошна́. Чех. тобола́, калита́, мѣшок; угорски ершены.

Останнє слово не зовсім точне: угор. erszény читається як ерсень. Беринду, мабуть, обманула відповідність угор. графії sz (с) з п. sz (ш).

Торба́р — розм. те саме що жебрак.

Торбохва́т — злодій.

Торг, то́ргу — добити торгу — домовитися, погодитися. Це ім. від торгувати — купити і продавати, але давнє значення було зв'язане з урочистістю; пор. гр. panegyris — звідси панегирик — хвалебна пісня. У слов'ян з слова „торг”, який відповідав цьому гр. слову розвинулося слово торжество, рос. торжественный — урочистий, натомість рум. targ, слов. походж. означає не тільки ярмарок, але і містечко, тобто поселення, де такі „торги” відбувалися; п. targ — ринок, targi — ярмарок, тобто річний торг, словен. trg, чс. trh з спільнослов. targ спорідн. з лит. turgus — ринок, алб. trege — ринок. У староукр. мові вжив. також форма тръгъ із значенням: 1. місце де відбувається торг; 2. торгівля; 3. угода про купівлю-продаж; 4. товар, крам. У молдавських грамотах також із значенням „місто”.

Бил на чолом пан Богдан Сенкович Гостский и просил нашь абыхмо ему дозволили торгъ мѣти выймени его в Гошцы (Вільна, 1495, BD II 64).

Торгати — тягнути ривками, шарпати; рос. торгнуть й терзать; п. targać, ц. сл. тргнути (з носовим у) і трзати — мордувати, рос. восторг із зміненим значенням — захоплення; подив. чс. trhat se — рватися.

Слово о п. І. 1187р.: А поганого Кобяка изъ луку моря выторже.

Лекс. 1627.255: Терзаю — торгаю, рву.

Торгівля — купівля і продаж товарів. З слова торг. Давнє торговля і торгувля означало як комерцію так і товар, тръговля друбныи означало роздрівлений товар.

А што може причинити болше межи тѣми вжитки то на свое

полѣпшенєе яко жь торговля исталася (Львів, 1370, Р 18).

Торгувати, торг, торгівля, торговий — спільнослов'янські слова, в укр. також часті гендель, гандлювати, гендляр з нім. handeln, Handel; у чеській trh — базар, obchod — торговля, obchodovati — торгувати, вказує на давній спосіб торгівлі — подорожування, пор. ст. сл. търговати, болг. тръгвам — рушаю в дорогу; пор. і ст. сл. гость — купець, гостинць — купецька дорога.

А коли который торговец поидеть торговать ис Торуня (1341 Р 2).

Тореадор — людина, яка б'ється верхи чи на землі з биками, матадор. Такі бої дуже популярні в Іспанії і в Латинській Америці. З лат. taurus — бик.

Торжество — 1. свято на відзначення якоїсь урочистої дати; 2. повний успіх. Від слова торг.

Лекс. 1596.30: Торжество — ярмарок.

Торжище — заст. торгова площа.

Лекс. 1596.30 б: Торжище — рынок, торг.

Лекс. 1627.257: Торжник — торговник.

Торі — у Великобританії член партії, яка супротивиться політичним змінам, консерватор, у протизагу до віга — члена ліберальної або радикальної партії. Від ірландського слова із значенням: той, який когось переслідує.

Торік — з „той рік”, минулого року. Лемківське „тогід” з „той гід” — минулого року.

Торкати, торкатися — дотикатися. Слово звуконаслідувальне: торк, торкання. Дм. 565 рівняє з ним тюрк. „таркамак” — розкидати.

Тормоз, -за — прилад для стримання воза чи чого іншого. Звичайно виводять з гр. tormos — кілок. Дм. 565 виводить від тюрк. тюрмаз — „підкладка для колес арби”. У тюрських мовах наголос на останньому складі, проте в угор. мові, яка має багато тюрських слів періоду співжиття цих племен з тим же значенням є слово torlasz — з наголосом на першому складі, як всі слова в угорській мові.

Слово тормоз вживається і в перен. значенні. Шевченко називав „тормозом” царя Миколу І-го.

Торгівати — прокладати, проводити дорогу, п. *togować* від праслов. основи **ter* — тієї самої що в дієслові терти.

Певныи и уторованыи способом подавали, Катих. 1645 р. Передмова.

Тоска́ — застаріле, з давнього тоска в укр. мові вживається тільки присл. тоскно, а ім. замінений на „туга” з давнього туга (з носовим у) — туга за отчизною, вдаватися в тугу; рос. тоска; п. *tesknota*, старочс. *toska* — притиснення, чс. *teskny* — боязливий, ст. сл. дієсл. сьтьсноути, праслов. **ťska*.

Слово о п. І. 1187р.: Тоска розлися по Руской Земли, 20.

Т. т.: Туга и тоска сыну Гльбову! 28.

Тост, тбсту — коротка застільна промова з побажанням чогось і пропозицією випити чарку на честь кого, чого-небудь; з англ. і фр. *toast* (вимова тост), давнє фр. *tostee*.

Тот — давньоєгипетське божество вимірювання часу, винахідник письма. На статуях і ієрогліфах має вигляд людини з головою ібіса, птаха родини журавлів, який у єгиптян був священним.

Тот — ст. сл. тьтъ, тепер тільки той, давнє тый, а тот вжив. тільки мц. В зах. укр. дуже поширені здвоєні форми, тот, тотá, тотў, тоті і т. п., змінюється лише друга частина, як той, та, те, а перша то-, ть- — не змінна; уже у Пересопницькому Євангелії 1556 р. ц. сл. сїє перекладено тото, Мт. зач. 5: в Олександрії з XVIII в.: тотá, 51; тоту, 55; тото, 82; тоты, 32, 45, 91. В Молдавських грамотах XV-го віку ці здвоєні форми звичайні.

А пак тоти дви привилии що их дала Мърена (Сучава 1488 BD I 348).

Тоталізатор — механічний лічильник, що показує грошові ставки, зроблені на якогось коня. Від перегонів термін перейшов на лотерейні ігри взагалі, які в деяких країнах названі „тото”, з лат. *totus* — все.

Тоталітаризм. -му — синонім до диктатури, тоталітарна влада — це режим, який провадить контроль над цілим суспільством, з лат. *totus* через фр. *totalitaire*.

Тотем — у первісних релігіях тварина або рослина, яка визнавалась родоначальником і охоронцем роду. Слово прийшло через англ. з мови американських індіанців.

Тотбжний — такий самий, ідентичний, нове слово з то + теж.

Тотчас — арх. пор. Тотчасу велелисмо взяти (Полтав. акти, 1670 р.), ст. 185, тепер не жив. замінено на зараз. Рос. тотчас.

Точило — суч. значення: камінний круг для гострення гострих предметів, інструментів. Значення зафікс. у Беринди, полонізм з п. *toszuc* про вино з бочки, відповідає сучасному пресу.

Лекс. 1627.257: Точило — праса, винная кадь.

Т. т. 326: Тіска — точило, праса винная. Точило — праса для вытисканья.

Тбчка — 1. крапка; 2. позиція, пункт певного призначення; точка зору — перспектива.

Лекс. 1627.49: двѣ точцѣ — два пункта.

Т. т. 231: пункт, тбчка.

То що — часто вживане зам. і т. ін. (і таке інше) або і т. п. (і таке проче). Наслухався пісень, казок тощо.

Тпру! — див. вйо!

Тпру! — вигук на коні, щоб спинилися, стій! Звідси тпрувати.

Тра — скорочення з зах. укр. траба, тре — скорочення з треба, літ. форма „треба” з давнього треба. Треба цього, Гр. 8. Треба мати залізний організм, треба рятуватись, Коц., 39.

Слово „треба” в давнину означало „жертва”, пізніше — konieczність, необхідність, а значення жертви зовсім зникло. Пор. церковна книжка „требник” — збір потрібних Чинів Таїнств.

Травá — рослина з м'якою і зеленою стеблинкою, головний корм для худоби, краса полів. Всеслов. ц. сл. трава від трути, споріднено з трутизна. У староукр. мові означало і місце, де росте трава і сіно.

Слово о п. І. 1187р.: Стлавшу єму зелѣну траву. Ничить трава жалощами.

У дуброве моей Хренницкой дерева утяти и травы укосити (Хрінники, 1472 ЮЗР 8 III 3).

Лекс. 1596.13 б: Злак — паша, травá з розмаистым зѣльем.

Травень, травня — з найдавнішого часу вжив. замість май: май рекомый травень, Галицьке Четвероев., 1144 р. Остріжський Часословець, 1612 р. л. 74; май сирѣчь травень. Травнем в давнину часом звали й місяць апрель. Див. календар.

Лекс. 1627.331: Май м'ясяць або тpавень.

Тpавма — гр. *trauma* — рана, язва. Тpавма у науковій мові означає переважно душевну рану, звідси тpавматизований, тpавматизм.

Тpай, тpаю — діал. життя, тpивання з рум. *trai* — те саме. В рум. мові в свою чергу сл. походить з південносл. тpаяти — тpивати. У Федьковича: А дівчині, що за тpай з таким чоловіком? Б. Гр. IV 278 слово „тpай” пояснює невідповідно: судьба, усп'іхъ, удача, счастья, Р.М., 1934 р. ст. 302.

Тpа-ля-ля! Тpа-ра-ра! Тpа-та-та! — звуконаслідування пісням або музичним інструментам.

Тpам, -у — сволок, слово розповсюджене в зах. сл. мовах; п. *tram*, ч. *tram*, де запозич. з герм. *Tramm*. Із цього нім. слова із знач. балка було сформоване англ. слово *tram-way* (*way* — дорога) — тpамвай.

Лекс. 1627.5: Бepвнó или бepвенó — тpам.

Тpанзит — 1. перевезення товарів або пасажирів з однієї країни в іншу; 2. переїзд через одну державу по дорозі до іншої або тимчасове перебування в ній.; з італ. *transito* або *transitorio* — тимчасове; з лат. *trans-ire* — пере-ходити.

Тpанквиллн або Тpанквиліон — чол. ім'я, ст. сл. Тpанквиллн або Тpанквиллін з лат. *tranquillus* — спокійний. Кирило Тpанквіліон Ставровецький — відомий укр. культурний діяч. Див. Рахманів.

Тpанскpипція — переписування від лат. *transcriptio* — зложення: *trans* — пере, *scribo* — пишу.

Тpансцендентний — який перебуває поза досвідом, недоступний людському пізнанню, апіорний, з лат. *scando* — вилізти; *transcendere* — переходити, перебратись. Тpансценденталізм — напрям філософії, представлений гол. чином Імануелом Кантом і його школою.

Тpапéза — ст. сл. тpапéза від гр. *trapedza* — стіл, на якому їдять, а пізніше сама їжа, тому у старій мові тpапéза — обід, тpапéзувати — обідати.

Они мають слоужити на вьсякоюу сpьдоу вьчър параклис и братиам дати по чирпалоу на тpапéзю (Поляна, 1448 Cost. II 365).

Лекс. 1627.464: Трапеза — стол, лат. менса.

Трапити — походит з нім. treffen і рясно розгалужене в укр. мові потрапити, зах. укр. трафунок, трафити. Див. потрапити.

Лекс. 1596.28 б: случай, трафунок, притрафленье.

Лекс. 1627.408: Ведле трафунку.

Гды ся трафить припомнѣти, Катих. 1645 р. 96 б.

Втрапля́тися — звор. від трапити.

Лекс. 1596.16: Ключаяюся — трафляюся.

Лекс. 1627.187: Приключаяюся — прилучаяюся, притрафляюся, 188. Слушный, притрафляючийся. Що ся трафило.

В грѣх смертелный трафилося коли впасти, Катих. 1645 р. 9.

Тра́тити — губити, стратити, страчений день, страчений — скатований; п. трасу́, рос. тратить — витрачувати (зокрема про гроші), ц. сл. тратити спорідн. з травити, потрава, інша можлива етимологія індоевр. лит. truotas — брусок, tratinti — жартувати, посміюватись, гот. throthian — вправлений, гр. atartai — шкодить.

Тра́фний — арх. діал. з нім. trafflich через п. trafne.

Лекс. 1627.325: Сочинный — тrefний, хороший.

Трах-тарáх! — звуконаслідування сильного удару або падіння.

Тре — приставка збільшення якості, від тричі — треклятий.

Слово о п. І. 1187р.: Тресвѣтлоє сльнце, 39.

Це ст. сл. приставка при прикметниках для означення найвищого ступеня. Напр. Треблаженный — найблаженніший, тресвятый — найсвятіший і т. ін. Так само треволненіє — сильне хвилювання, буря. Лекс. 1627.258 подає поширене: Треволненіє — трох волн в єдину купу зестє зібрання. Може й від гр. treis — три.

Треба — необхідно, вживається з давальним — йому треба на відміну від слова повинен з тим же значенням, яке вживається з називним: він повинен. Див. потреба, тра.

Мы княз двѣдъ дмитриевич княз русан плаксич тым то листом чинимы знаменит всимь которым того трѣба (Лучица, 1388 Р. 38-39).

Треба молитися о навернення невѣрныхъ, Катих. 1645 р. 42.

Што потреба уважати (вид. Львівське, 1646 р.) што треба, Катих. 1645 р. 55.

Як сказано до слова тра — треба мало спочатку релігійне

значення і означало: 1. жертва; 2. обряд хрестини, вінчання, папахида і т. д., який здійснюється священником на замовлення віруючих тому що в християнстві багато церковних дій, головню які супроводжуються платнею вважаються жертвами. Як Лекс. 1596.29 б, так і Лекс. 1627.258 подають як синонім до слова треба слово офіра, тобто жертва. Див. рос. треба, хоч в рос. мові треба не вжив. у знач. необхідно. Натомість сучасне п. trzeba має тільки значення повинно. Ц. сл. тряба — це ритуальне жертвоприношення, болг. трябва має знач. необхідно, а в рум. з слова запозич. від слов'ян розвинулись два окремі слова з відмінним значенням, безособове дієслово trebuie з значенням болг. трябва і ім. treabă — справа, діло. Болг. ім. „треба” означає церковну службу. Ц. сл. трябище — вівтар. Корінь ц. сл. трябити — чистити. У полабів требе означало Різдво Христове. Рос. истребить — знищити, истребитель — винищувач (літак), семантично походять з первісного значення чистити. Слід румунського впливу у молдавських грамотах зустрічається у такому прикладі:

Аби пришол до нас (ідеться про Михая мештера — майстра Михая) с мечи и съ оръжїе, би нам били (бити?) погане, понеже нам требують (Васлуй, 1476 ВД II 337) — тут, мабуть, переклад рум. pe trebuie — нам потрібно.

Требище або капище — жертівники східних слов'ян у добу язичництва. Письменник XI в. Яків у своєму творі „Пам'ять і похвала храма идолския со лжеіменними боги... і требища бісовская потреби (тобто знищив) и храми идолския раздруши... Храми идолския и требища сюду раскопа и посиче и идоли сокруши (пор. Митрополит Іларіон „Дохристиянські вірування українського народу”, Вінніпег, 1965, стор. 161).

Трєбник — богослужбна книга для треб, тобто для жертвоприношень. Як вказує митрополит Іларіон у вищечитованій книзі Требники, зокрема Требник Петра Могили 1646 р. відігравали важливу роль у розвпосюдженні ідей християнства серед народу, бо в них врахувались давні вірування селян, пов'язані з їх господарством (стор. 334).

У староукраїнській мові трєбник мало також і значення требище — вівтар для жертвоприношень. Це звичайно стосувалось приписів, про яких ідеться у Старому Завіті.

Лекс. 1596.30: Требник — офѣровник, жертovníк, мѣсце, где офѣру заколюют і спалюют.

Лекс. 1627.257: Требище, Требник — Олтар, жертovníк, офѣровник, мѣсце до колена або рѣзана люб палена офѣр. Требник — имя книзѣ молитв Іерейских.

Трѣма — арх. тремтіння, гр. tremo — тремчу, лат. tremor — тремтіння.

Тремтіння — дрижання, від дієсл. тремтіти, трястися, хитатися від холоду, страху, слабості і т. д. Див. трема.

Лекс. 1627.258: Трепетаніє — трепотаньєся, тремтѣньє — трясьньєся.

Трен, трена — заст. шлейф з фр. traine — хвіст плаття.

Треп! тріп! — наслідування руху трепету. Звідси трепати, трепетати — дрижати, боятися. Серце тріпоче. Витріпати що з пороху. З прамови.

Трѣпет — тремтіння, див. треп.

Трѣпета — так часто кажуть по західноукр. говорах на осику. Марія Остромира („У вирій”, 1938 р., ст. 122) дає таку легенду про цю назву: „Осика гордо стояла, як проходив Христос, і всі дерева похилили були додолу свої віти. І покарав Христос осику за гордість її. І тепер листочки осики все тремтять зо страху. Тому то теж її трепетою звать”.

Третейський суд — суд із трьох запрошених суддів. Див. арбітраж.

Третина — третя частина.

Кому по половин а кому третину (1497-1498 АЛРГ 80).

У староукр. мові третина — це також назва оплати за суд.

Ни глобоу ни третиноу оузѣти от тых сѣл (Сучава, 1447 Cost II 288).

Трѣтій — порядк. числ. від три. Слово загальнослов. і індоєвр., лат. tertius, нім. dritter. Давнє третій, третья, третье, третього. Третій Рейх — офіційна назва Гітлерівської Німеччини — нім. рейх — Reich — імперія.

Слово о п. І. 1187р.: Третьяго дни.

Писань у Луцку под лѣты... Априля двадцать третего индик-та первого (Луцк, 1438 Р 141).

Лекс. 1627.449: Наука третяя.

Чого третіого научает. Катих. 1645 р. 4 б.

Третій Дарь Духа. Т. т. 33.

Третяя Молитва. Т. т. 65.

Третяк — кінь, якому три роки.

А третяка и четвертока и пѣтока хто забьеть... платит (XV ст. ВС 36 зв. 37).

Трефі — масть у картах, від фр. trefle — трислистник. На Надніпр. жири. Звалися ще й жолуді.

Трефне́ — те, що євреям не можна їсти, особливо з м'яса. Походить від д. є. terefah — розшарпане (звір'я). Напр. 2 М. 22:30: „І ви будете мені Святими людьми і не будете їсти м'яса розшарпаного (terefah) в полі, псові кинете його!” 3 М. 22:8: „Падло та розшарпаного (terefah) не буде він їсти, щоб не занечиститись ним”. Пор. М. Островський „Як гартувалася сталь”, 1937 р. ст. 307: Старики (євреї) не їдять трэфного.

Три — кількісний числівник, що слідує після два. Слово всеслов'янське і індоєвр. спільнослов. trie, давньоукр. триє, гр. treis, лат. tres, лит. trys, санскр. tī, п. trzu, рос. три. У староукр. грамотах слово передається як три, трі, тры, триє.

А кони, що соут по трі гривни слободно имъ (Сучава, 1460 ВД II 274).

А три копы грошей (Вільна, 1403 АЛРГ 56).

Трибу́на — підвищення для виступу промовців, переносно засіб використаний для політ. діяльності, напр. газета, в якій хтось виступає для захисту якихось ідей, з італ. tribuna, що походить з лат. tribunal.

Трибуна́л, -лу — суд, іноді вищий суд з лат. tribunal, tribunalis — п'єдестал у формі півкола, пам'ятний стовп, а також влада, панство, можновладці.

Лекс. 1627.240: Судище, судилице — суд всякий, трибунал, містце ку суженью.

Трибу́хи — нутрощі забитої тварини, рос. требуха, походить з слова треба, тряба із значенням жертви, офіри.

Брухъ — чрево, утроба, животь, трибухъ. Син. 9.

Трива́ти — зберігатися, слово всеслов. і індоєвр.; у слов. мовах всі слова цього гнізда відповідаючі укр. тривати, тривожний, тривога мали в корні т. зв. головний р (r); пор. чс. trvati, п. trwały, trwoga; у давній укр. мові цей р віддавали через рь або рь, інколи

рѣ — останнє тільки правопис, а не вимова; пор. Слова Феод. Печ. VI 208: трѣпѣння бо имате трѣваниіє, пор. ще трѣвѣлиєнііє, трѣвѣлєнііє, тривѣлєнііє. Пізніше голосний р (r) зник і дав різні звуки у різних місцевостях: трєвати, тривати, трівати; пор. дрива, дрива, дрова, ложка, ложка і т. п. Тепер прийнято писати ри — тривати. Д. сл. траяти, старочс. trāti, інд. trājate — зберігає, авест. thrati — оборона, ірійське trath — час.

Постъ трѣвѣтъ ажъ до самого Успенія. Катих. 1645 р. 39 б.
Помста вѣчне трвати будеть. Т. т. 1645, р. 97.

Тривѣга — 1. неспокій, збентеження; 2. загроза, сполох від тривати з суфіксом -ога; див. тривати, хоч значення помітно віддалилося.

Лекс. 1596.18: Мятєж — замученьє, трвога. Мятуся — трвѣжуся.

Т. т. 88: Смущеніє — тр'воженя, тр'вога. Смущаю — тр'вожу.

Тридев'яте царство — 27-ме царство, дуже далеко. У давнину був час, коли на основі рахування була дев'ятка, а не десятка. В грамоті XVI ст. подається „тридев'ять креїетов”.

Тридцять — ст. сл. тридєсѣтъ, тридцѣтъ; у З. У. трийцѣтъ. Тридцятилітній. Склад слова: три-дцѣтъ. Вже у 1398 р. зустрічаємо: тридцѣтъ коніи, Р, 56.

Тризна — похоронні поминки у східних слов'ян язичників. Над мерцями сипали могилу, пили і їли, іноді справляли ігри і бойовиська. Див. рос. поему Шевченка „Тризна”, але слово вживається як книжне і в суч. укр. мові: „Тризна по бузувіру” (Р. Іваничук, Бл. д. м. госп.), корінь спільнослов. *try + zn, ц. сл. тризнити — боротись, рос. тризнит — маячить, чс. tryzeň — страждання.

Тризнище — ігри, що справились на тризнах.

Лекс. 1627.258: Тризнище — игриско, 289; Тризник — ширмѣр або тот, що на игриску єст. Тризнище — мѣстце, где бывають поєдинки або ширмѣрства або боіованя, вытечки и иншии таковии.

Тризу́б — історично родовий герб болгарських ханів-балтаварів, знак балтавар, вилка з трьома зубами вверху, до сьогодні зустрічається як герб у кримських татар, але з зубцями

Трісь! — звуконаслідування раптового тріскання. Звідси: тріскати, тріщати, тріскотати. З прамови.

Тріумф — лат. triumphus — урочистий в'їзд у столицю Рим полководця-переможця. З бігом часу значення сильно поширилось і тріумфом стали звати більшу перемогу чи врочистість на честь кого, або взагалі блискучий успіх. Особа ця — тріумфатор, лат. triumphator.

Лекс. 1627.85: тріумф — розславляю, розношу́.

Т. т. 158: Побѣдами — тріумфами, тріумф з звитязства. В побѣдѣ явитися — тріумфовати.

Т. т. 293: Одолѣніє — звитязство, переможѣньє, тріумф.

Тріумфальний — лат. triumphalis — тріумфальний, урочистий, переможний. Тріумфальна арка — пишні ворота, через які в'їздив у столицю Рим переможець. Тріумфальна колбна — колона на честь великої події.

Троїсті музики — музики або музиканти, які грали на трьох інструментах: скрипка, бубон і дудка чи цимбали. Були поширені і шановані в Україні.

Трон, трону — оздоблений стілець, символ королівської влади. З гр. thronos — престол.

Тропа́ — 11-томний академічний словник укр. мови подає: вузька пішохідна доріжка протоптана людьми або тваринами, в тропу ступати чію — йти за ким-небудь, наслідувати кого-небудь. В Етимол. словарь рус. языка М. Фасмера знаходимо п. трор — слід; рос. дієслово трепать — смикати, шарпати, термосити, плескати по плечах. Отже в основному автор схильний до відшукування звуконаслідувальної основи. Але це слово надзвичайно цікаве, якщо йдеться про інтерпретацію загадкового місця з Слова про Ігорів похід: Рыща въ тропу Трояню чресь поля на горы". Йдеться про характеристику мистецтва „співця старих часів” Бояна, який, коли хотів щось описати, зробив дуже широкі асоціації. Оцей вираз тропа Трояня зоставався загадкою для найбільших славістів. А. Брюкнер в Етимологічному словнику польської мови так само співвідносить вираз „тропа Трояня” з польським словом трор, який означає слід звіра і з дієсловом „трепать” і інтерпретує його як стежка. Справді існує в сучасній Румунії „дорога Траяна”, але вона знаходиться на півдні Трансільванії, де слідував імператор Траян і існує „вал Траяна” — укріплен-

ня на границях території зайнятої римлянами, і все це жодного відношення до Слова про Ігорів похід не може мати.

Наше тверде переконання, що у виразі „тропа Трояня” слово тропа не означає стежку, а „трофей”. Ідеться про знаменитий монумент сьогодні в руїнах біля місцевості названої Адамклісі у Добруджі, яка була зайнята римлянами раніше від самої Дакії, навіть сьогодні ця руїна має 12 метрів висоти, де було записано імена 3800 бійців, які впали у цій битві. Коли у V-му столітті протобулгари, в союзі з східнослов'янськими племенами, почали свої наступи на Візантію, вони неминуче йшли біля цього монументу і фортеці, розташованої недалеко від нього; він, мабуть, справляв на цих кочовиків колосальне враження. Тому про це писав їхній співець Боян — до речі, Боян чисто болгарське ім'я, до сьогодні популярне в Болгарії — і скільки разів протобулгари повторювали ці напади, які закінчились до речі кінець-кінцем успіхом, бо їхні нащадки таки зайняли територію сучасної Болгарії і заснували там своє царство, стільки разів їх страшенно вражав цей пам'ятник античності. Тому то Боян ризикав своєю фантазією через поля і гори і дійшов до тропи Трояня — Тгораем Траіані і у ті сім віків Трояня, про які говориться у Слові тобто, до XII ст., коли писалося Слово, щоразу пам'ять про все це була живою і жила мрія повернутись у ці місця. Недаремно ж вона не давала спокою сину болгарського принца Угера (аліас Ігоря) Святославу, який повернувся з своїм військом у Добруджу покинувши Київ, який йому здавався незначним і вирішив тут, у Добруджу, зробити собі столицю і центр свого царства. Див. Собачі угри, Святослав, Угер, Чорні болгари; Топоніміка. М.Л.К.

Тропа́р — церковний спів специфічний для певних свят. В грецькому оригіналі тропарі мали строфічну будову.

Лекс. 1627.465: Тропар, Тропа́ріон, ел. вѣрш, пѣніє, пѣснка или образование.

Трості́на — стеблина очерету, комишу і т. д., праслово, болг. трѣст, трѣстика, рос. тростинка, словен. trošnik, ст. сл. трѣсть. У давній мові більше вживалось слово трость. Тростину використовували для писання.

Слово о п. І. 1187р.: А Игорь князь поскочи горностаємъ къ тростию, 40.

Лекс. 1627.259: Трость — тростина, перо, которым пишут книги.

Тротуа́р — хідник, частина вулиці, де ходять пішоходи, з фр. *trottoir* з дієсл. *trotter* — ходити, чимчикувати.

Трофе́й — гр. *trophaion*, лат. *trophaeum* — 1. пам'ятник, у честь якоїсь перемоги, у греків він складався або з постаменту, де були поставлені зброя або з земельного насипу, або з громади каміння. Римляни перейняли у II столітті до н. е. грецький звичай спорудити трофеї додавши їм монументального вигляду. На території суч. Румунії знаходиться такий римський „трофей” пам'ятник в Адамклісі (див. тропа), він знаменував собою перемогу римлян над союзними племенами дако-гетів з іншими варварськими народами. Адамкліс знаходиться в Добруджі — провінції розташованій на захід від Чорного моря; 2. жертвоприношення якомусь божеству в честь перемоги з воєнної здобичі; 3. у сучасній мові трофей — це воєнна здобич з фр. *trophée*, яке походить з гр. і лат. М.Л.К.

Трѳхи, трошки, трошечки, потроху — зах. укр. троха, трошка, трішки, трішечки; давнє троха — це кришка. Полт. акти 1668 р. ст. 127: трохи, тут же часто троха, 99, 127, 147, 158. В Галичині часто вживають дещо зам. трохи, див. дещо. Трохи занедужала, Коц., 52. В давній п. мові було *trocha*, *trozka*.

Лекс. 1627.36: Засм'ялся трохи.

Т. т. 46: Лакоти едати хот тръха.

Т. т. 242: Ба́рзо трѳха, мало.

Книжечка троха исправлена, Катих. 1645 р. Передмова.

Укр. літ. мова ніколи не вживає „дещо” в кількісному значенні, а тільки трохи. Дещо вживається тільки у займенниковому значенні. У Ір. Вільде: Химерне серце, 67 читаю: Щоб дещо прикрити лице чого; тут треба трѳхи. Пор. у Шевченка: Трохи жѳвчі, 217. Яюсь трохи полегшало. Так само в „Любов оповита брехнею” переклад М. Островерхи, 9: Щоб дещо побазикати, а треба — трохи.

Трохі́м — чол. ім'я, ст. сл. Трофиміи, гр. *trochimos* — годувальник.

Лекс. 1627.465: Трофім питател.

Троя́к, -ка — назва польської монети в три гроші. Вартість в Україні була не однакова, були і різні назви (Є. Чернов, 39).

Троян — у двомовному виданні оригіналу поруч з перекладом Максима Рильського Слова про Ігорів похід (Вид-во Дніпро,

Київ, 1974) читаємо у поясненнях до тексту: „Рища вь тропу Трояню”. Прикметник Троянь у „Слові” зустрічається чотири рази. Ймовірно, що Троян — це староруський поганський бог; тоді „тропа Трояна” буде означати путь пророчого, „божественного”, віщого натхнення поета, згадані далі у творі „віки Трояна” — давні християнські часи, „земля Трояна” — Руська земля, „сьомий вік Трояна” — останній вік поганства (у давніх легендах число сім означало „останній”), стор. 78.

Ці твердження безпідставні. У різних пам'ятках ми знаходимо згадки про божества східних слов'ян. Ім'я Троян ніде між ними не фігурує. В згаданих вже нами публікаціях з альманаху „Хроніка 2000” випуск I, 1992 р. зокрема в статті Юрія Олійника „До поеми Шамсі Башту” знаходимо натомість ключ до загадки. Тут зазначено: „Адже Боян — реальна історична особа, аварський хан, ушлавлений походами на Візантію, за Дунай. Згадаймо, що Боян „Слова...” пов'язаний з „тропою Траяна” — як у давнину називався загальний напрям рейдів союзних аварських племен за Дунай, де знаходився „Трапеум Траяні”, відома колона римського імператора Траяна” (стор. 77). Чи саме про цього Бояна, який запам'ятався грою на струнних інструментах, чи про іншого Бояна мова, але факт те, що всі посилання у „Слові” на Трояна є посиланнями на римського імператора, пам'ять про якого була ще дуже свіжою в VI столітті, коли кутругури — тобто „собачі болгари” почали нападати на Візантію через Добруджу. А автор „Слова”, і ним був вірогідно Володимир, син київського князя Святослава, виховувався в Чернігові, де було багато болгар з різних болгарських племен, що осіли на Чернігівській землі і був близько ознайомлений з їхніми традиціями, які у той час переплітались з історичною пам'яттю східних слов'ян, див. гасло „Слово про Ігорів похід”. Отож ми пропонуємо такі розшифровки: „тропа Трояня” — напрям рейдів тюрських кочових племен повз пам'ятника Трапеум Траяні; „віки Трояня” — це багатомісячні рейди, „земля Трояня” — Скіфська земля Добруджа ж була „Мала Скіфія”, а „сьомий вік Трояна” — це XII ст. — час походу Ігоря проти половців і написання „Слова”, коли саме сповнилось 700 літ від перших експедицій — у роках 493, 499 і 502, вони вперше спустошили границі римської імперії і це продовжилось аж до року 650, до смерті Курбата. М.Л.К.

Троянда — запитують нас: „Відкіля походить слово троянда, що в Україні означає рожу?” Уживають його новіші письменники,

але й у Куліша знаходив я це слово. Тішить мене, що в нас власне слово на означення міжнародного терміну „роза”. Слово троянда — рідке серед слов'ян слово, бо тільки болгары мають його у формі трандафіль, а всі інші від гр.-лат. *rosa* — роза. Назва ця походить від сердногрецького (візантійського) *triantaphyllon* — тридцятилисок, давнє *triakontaphyllon*. Від давнього часу в Україні жило багато греків, особливо на півдні, від них ми взяли чимало різних слів, між ними й деякі назви плодкових дерев та городини, як вишня, черешня, огірок, тмин, ріпа, анис і т. ін., бо греки займалися садівництвом та городництвом. Від них взяли ми і троянду, трохи переробивши. Сполучення *nt* ще задовго до IX-го віку, цебто до наших писаних пам'яток, самі греки вимовляли вже як *нд*, так само вимовляють *nt* і сучасні греки, *trianta* — тридцять вимовляють як „тріанда”, наше троянда. Уже в давнину греки рожу звали не тільки повно *triantaphyllon*, але й скорочено *trianta* — тріанда, наше троянда. Слово троянда добре відоме в Україні, навіть в живій народній мові, напр. Словник Грінченків IV, 288 подає з Полтавщини: Рости, рости, трояндочко, не хилися. Троянда — це повна роза, *rosa centifolia*, на неповну рожу так не кажуть — це буде дика роза, собата роза і т. ін. Деяка перерібка грецького слова від форми болгарської свідчить про давнину цього слова в нас, форма роза значно молодша.

Труба́, труби́ — 1. довгий предмет кільцевого перерізу, порожнистий всередині; 2. мідний музичний інструмент, в основі якого є труба, який широко застосувався в битві, див. сурма. Сучасна труба зігнута кільцем і має циліндричний корпус. Ц. сл. труба (з юсом великим) праслов. позичка з герм. мов, д. нім. *tumba* і італ. *tromba* — сурма.

Слово о п. І. 1187р.: Трубы трублять в Новѣградѣ. Трубы трублять городеньскии. Под трубами повити.

Труби́ти — видобувати звуки дуючи у трубу, ст. сл. трубити (з носовим у). Носовий звук зберігається в угор. *trombita* бо слов. позички в угор. мові походять від періоду перед зникненням носових голосних у спільнослов. мові, але і в гуцульській „трембіті”, що свідчить про давність цього інструменту.

Труд — наполеглива, старанна праця людини, праслово; ц. сл. трудъ, трудити, болг. труд, п. *trud*, срб. труд, лат. *trudo* — тисну, давлю; гот. *us-thriutam* — трудити, нім. *Verdruss* — гризота з д. нім. *druz* — труд.

У Слові о п. І. це слово зустрічається у „Сні Світослава”: „Чръпахуть ми синее вино з трудомъ смѣшано”, що є явна нісенітниця. На думку Олжаса Сулейменова („Аз и я”, стор. 64), тут сталася помилка переписувача, мало бути тюрське *turta* — осад вина.

Лекс. 1596.30: Труд — праца.

Трудний — пов'язаний з великим фізичним або розумовим зусиллям, важкий.

Слово о п. І. 1187р.: Старыми словесы трудных повѣстей.

Труна́ — зах. укр. *тру́на* — скриня для небіжчика; п. *truma*, *trumpa*, запозич. з верхньосакс. *truhne*, сер. верхн. нім. *truhe* — скринька. Перше визначало скриньку взагалі, а пізніше стало визначати тільки „скриньку для похорон померлих”. У наших пам'ятках слово „труна” відоме ще з XVI в., напр. „Трупъ лежит у труни” (Арх. ЮЗР VI I ст. 100, 1577 р.).

Лекс. 1596.25 б: Ра́кка — тру́на, гроб.

Лекс. 1627.205: Ра́ка — трунна, дереви́ шех або ма́ры.

Тру́нок, *тру́нку* — з нім. *trunk* — напій, питво, суч. нім. *Getränk*, п. *trunek*, нім. ім. з дієсл. *trinken* — пити.

Труп, *тру́па* — тіло мерця, ст. сл. *трупъ* — член, тіло, тулуб, мертве тіло; сrb. *труп* — тулуб, пень; болг. *труп* — тулуб, труп, трупи — стовбури дерев; рос. *труп* — тіло мерця; рум. *trup* — виключно тіло; болг. *трупам* — громаджу, накладаю; лит. *trupeti* — дробити, *trup* — кавалок; д. прус. *trupis* — колода; гр. *трырао* — кручу, *трыре* — діра.

Трус — 1. трясиння, здригання; 2. метушня; 3. обшук.

Трусіти — 1. розхитувати, трясти; 2. хитати, зокрема головою; 3. робити обшук — чергуванням голосного споріднено з дієсл. трясти.

Слово о п. І. 1187р.: Труся студеную росу.

Трусік, *трусик* — кролик, бо він хитає головою. Відси вигук-принада кроликів „трусь-трусь-трусь!”.

Трути́зна — речовина шкідлива для організму, отрута; ц. сл. *трути*, *трову* (з носовим у) — отруїти, п. *otruta*, рос. *отрава*; гр. *трыо* — отруюю, *траума* — рана.

Лекс. 1627.300: Отрава — трутизна.

Тру́тити — діал. 1. штовхати, спихати; 2. кинути; 3. втручатися, вміщуватися; п. trasać, чс. troutiti, ц. сл. труть (з юсом великим) — ватага, юрба, тіснота.

Лекс. 1596.31 б: Отриновеніє — отрученъє, отрицаю — оттручю. Буд. отрину́ — оттручу́, оттрясу́.

Трух-трух, трюх-трюх, трухі-трухі! — звуконаслідування бігу коня. Звідси трухати, трюха́ти, трюхнати. З прамови. Трухати — помали везти. Моя кобилка трюх-трюх! Воропай, Звичаї, 42.

Трюмо́ — 1. високе стояче дзеркало; 2. арх. простінок між вікнами, звичайно прикрашений орнаментом з фр. trumeau.

Лекс. 1627.260: Туга́ — тоскність.

Т. т. 323: Раченіє, рачітельство, желаній — любов, которою до кого идемо, або поступаємо за хорошим, пожада́ньє, туга́.

Туди́ — арх. туда, давнє туды, туда, туду; слово утвор. від займенникового кореня т + уду (удъ) і означало спочатку напрям руху від мовця або якого-небудь об'єкта, сучасне звідти. Пізніше сенс змінився і стало синонімічним з іншим прислівником утвореним з т + амо — тамо.

А гостя не приневолити но куда хочет туды поидеть (1366 Р 14).

Имал бы проити черес Басарабскую землю и тоуда перевозити сѣ черес Дунай на земли тоурецкого чьсарѣ (Гирлов, 1499 ВД II 423).

Тужу́рка — піджак з фр. toujours — завжди, як „завсідня одежа”. На Полтавщині часто жу́рка.

Туз — найстарша карточна фігура з нім. Daus (duz) dus з лат. duus, двійка, дві очки на кісточці в грі в кості. Те саме що єдинка — одне очко, чи ас, з нім. es, а те від лат. монети.

Туземець — рідко, те саме що тубілець, з той + земля; рос. туземец.

Лекс. 1596.29 б: Туземец — обывател, насѣлник.

Ту́зін, -ну — ч. р. зах. укр. з п. tuzin, на Сході дюжина, з фр. la douzaine з douze — 12; з лат. duodecim, нім. сер. роду das Dutzend.

Туй-туй — часте в З. У.: Здавалось туй-туй справу покінчив, Леп. 3 ж. 26; на Сході не вжив. тут — ось-ось, зараз.

Тук! тук-тук! — звуконаслід. стуку. Звідси тукати — стукати. У вікно тук-тук!

Слово о п. І. 1187р.: Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажутъ, 43.

Ту́л, ту́ла — заст. сагайдак, п. tuł, праслово туль — покривка, схованка; тулити — заховати, притулок — захист.

Слово о п. І. 1187р.: Тули у них отворени.

Лекс. 1596.30: тул — сагайдак.

Тум або ту́ма — так у давнину називався народжений у татар, коли батько чи мати були християнами. З тюрського.

Тума́н, -ну — імла, непрозоре повітря, з пол. тюрк. туман — дим, темрява, Дм. 547.

Трясті́ — 1. швидко і рвучко хитати, штовхати; 2. викликати тремтіння, дрож — про холод, хворобу і т. д. У давній мові мало і інший сенс: робити обшук. Походження — звуконаслід.

Тс! — вигук: тихо!

Ту — часто вживана зах. укр. форма з давнього ту. Східно-укр. і літературне тільки тут. В давнину було ту (з юсом великим або у) із значенням „там” і тутъ, туто із значенням „на цім місці”. Мц. ту́та, тутка, див. тут.

Слово о п. І. 1187р.: Ту нѣмци и венецици, ту греци и морава, 22.

И пан Янчински рекъ: ту я маю слидогонъ ис Мокрычаны (Володимир, 1498 Арх ЮЗР 8 IV 119).

Tu quoque fili — Ти також мій сину! — слова, які вимовив Юліус Цезар, коли серед змовників, які напали на нього в Сенаті з метою його убити, пізнав свого прийомного сина Брута.

Туалéт, туалéту — 1. одяг, убрання; 2. наведення порядку у зовнішності; 3. столик з дзеркалом; 4. убиральня у громадських місцях з фр. toilette.

Ту́ба — літературна наша мова слова „туба”, лат. tuba, часте в польській мові, не знає. Звичайно вживає праслов. позичку з германського труба́ або сурма з турецького *supra* — сопілка.

Тубілець — корінний житель далекої, звичайно від центрів цивілізації, місцевості, з п. tubules — тутешній, абориген. Одиннадцятитомний словник укр. мови подає тубільний, тубілець, проте І.

Огієнко вважає таке написання невиправданим, бо ж ст. сл. ту + быти дало ту-билець. Гр. I 109 дає „булий-бывший, звідси ту-булий — тут бувший. З ст. сл. ту (тут)+ быти (бути).

Яко властному шляхтичови тубылцови заживати (Луцьк, 1438 Р 141).

Ту́га — смуток, горе, печаль, відоме по наших пам'ятках з XI віку. Пор. д. є. tuga з тим же значенням.

У Слові о п. І. 1187 зустрічається сім разів. Напр. Вьстона Києвъ тугою. Уже туга уь полонила.

Лекс. 1627.143: Скорб — ту́га.

Туму́лт — арх. сильний рух супроводжений шумом і безпорядком, лат. tumultus.

Лекс. 1627.156: Туму́лт, розрух.

Ту́ніка — у давніх римлян одяг типу сорочки спочатку вовняної, а з IV ст. лляної переважно білого кольору. Поверх туніки носили тогу, пізніше тунікою назвали білу сорочку духовних осіб, яка сягала до колін.

Туп! тюп! туп-туп! — звуконаслідування важкої ходи. Звідси: тупати, тупнути, тупотіти, тюпати. З прамови „Де коза туп-туп, там жита сім куп”, співанка (Труди III 269).

Ту́піт, -поту — звуки ударів ніг об землю, підлогу тощо при ходьбі, бігові і т. ін. Від туп. Див. туп.

Лекс. 1627.257: Топот — ту́панье.

Тур, -ра — ст. сл. турь — дикий бик, слово всеслов'янське і індоєвр., напр. гр. tauros, лат. taurus (бик), лит. taugas і ін. Але в деяких народів „тур” — це зубр.

Слово о п. І. 1187р.: Рыкають акы тури, 29.

Т. т.: Слава буй туру Всеволоду, 46.

Т. т.: Яр туре Всеволоде!

Тур — араам. tog — бик; Дан. 4:22, Ез. 6:9 в арамейській читалось як „таур”, чи не звідси й гр. і лат. слово. Пор. сучасну євр. приповідку tores žrilen — гратися в боротьбу биків, взагалі гратися.

Тур — це предок свійського бика, вільний житель степів. Останній зубр, як свідчать літописи, загинув ще на початку XVII ст., Гонч. Л. і зб., 245.

Тур! Тур-тур! — звуконаслідування голуба або шуму взагалі.

Звідси туркати, туркотати, туркіт, -коту. З прамови.

Тур-тур-тур! — звуконаслідування все того самого. Звідси: туркати — говорити все те саме, затурканий — все тим самим. Туркало — говорить все те саме.

Турба́н — перс. дулбанд — головний убір східних народів, зелений у нащадків Магомета, білий у можновладців.

Турба́тор — арх. людина, яка породжує неспокій, бунтівник. Слово лат.

Лекс. 1627.205: Расколник — турба́тор.

Турбува́ти — тривожити, хвилювати; стара позичка з лат. *turbare* з тим же значенням. В укр. мові слово рясне турба: Та й спать ляже втомившись турбою такою, Шевч., 556. Тепер турба́та, турбування, турботливий.

Лекс. 1627.236: Бываю турбований.

Т. т. 246: Соклащенный — затурбований.

Турбува́тися — 1. занепокоїтися; 2. виявляти увагу до чийось потреб. Не турбуйтеся — ввічливий вираз, яким виявляємо турботу, щоб когось не занепокоїти. Не турбайся тим, Гр. 335. Про що ви турбуєтесь, Кул. 381.

Туре́чина — арх. і рос. Турція, Туркія — держава з столицею до першої світової війни у Стамбулі (Константинополь, Царград), тепер в м. Анкара в Малій Азії (Анатолії).

Лекс. 1627.354: частину Азії, тую розум'ють тепер же ся Туркію зовет.

Турийське — районний центр Волинської області. У Повісті временних літ за Лаврентієвим списком під 1097 роком кілька разів згадується місто Тоурийськъ — це місто знаходиться над річкою Турією, притокою Прип'яті, говірково Туриськ чи Туриськ.

Турк! — звуконаслідування легкого але частого удару. Звідси туркати, затурканий — забитий, залаканий; туркотити.

Турні́р. -ру — бойові змагання середньовічних рицарів з нагоди свят при дворах феодалів або королів, які провадились згідно певним правилам, нім. *das Turnier*, фр. *le tournoi*, англ. *turney*, п. *turniej*.

Турну́ти, турити — розм. гнати, проганяти за А. Соболевським слово скифське (Филин, 27).

Тусь-тусь-тусь! — звуконаслід. принада свиней в З. У.

Тут — прислівник, утворений з поєднання прислівника ту з займенниковою часткою ть — то. Ця форма засвідчена починаючи з XIV ст. замість давнішого ту.

А тутъ нѣтъ иному чаиковцю ни земль ролноѡ а ни сѣножати (Казимир, 1349 Р 3).

Тут тые грани сам... зарубал (Володимир, 1498 Арх ЮЗР 8 IV 119).

Тутешній — давнє тутешній в Галичині, також тутейший з п. tutejszy, який мешкає або працює в даному місці, місцевий.

По всих именеѡ моихъ... в земьли тутешней волынскоѡ лежачихъ (Володимир, 1475 AS I 72).

Тутка — зах. укр. гільза з п. tutka, нім. dütschen.

Тутнути — арх. гриміти; звуконаслід.

Слово о п. I. 1187р.: Земля тутнет.

Tutti quanti — італ. всі без винятку; вираз вживається і для доповнення переліку.

Туфля або туфель — ж. р. рідке, звич. вживається пантофля з нім. Pantoffel.

Туча — ст. сл. туча (з юсом великим). В укр. мові це архаїзм, гроза з сильним дощем, ст. со. тучя — це дощ.

Слово о п. I. 1187р.: Чръняя тучя с моря идут.

Туш, туші — з нім. Tusche — чорна або кольорова водяна фарба для малювання чи креслення. Звідси тушувальний, тушування, тушувати й ін. Звідси й стушовуватися, витирати туш — зникати. У нас це калька з рос. стушеваться, яке перший в літературі заводив М. Достоевський в своєму „Двойнику”, 1846 р.

Туша — випотрошене тіло забитого звіра, тат. туш — груди, Дм. 547. Преображ. виводить від слова тук — жир, III 24.

Тху — бігти що тху, пор. ст. сл. дѣхнути, дѣхание.

Тягивá — шнур, мотузок, який туго натягує кінці лука, рос. тетива, п. сієсіва, праслово, ц. сл. тятива — струна, чс. tietiva від кореня *tep — натягнути, в'язати, звідки і тенета; див. тенета, а також тон з грецького бо гр. teino — напружую, з чого і tonos, лат. teneo — тримаю, інд. tanti — ряд, гр. tasis — напруження, нім. dehnen — розтягувати.

Тьма — десять тисяч або дуже багато взагалі, ст. сл. тьма, тьма, тма. Тепер тільки — дуже багато або сила-силенна: народу було тьма. У тюрських народів тьма означало десять тисяч, десятитисячне військо. Оскільки таким військом опанувалась певна область, то за татарщини на Лівобережжі „тьма” визначало край, область, напр. були Чернігівська, Курська „тьма”.

Тьма — відсутність світла, темрява, пітьма, отемнілий — осліплий, темниця — в'язниця, бо там було темно, тьмяно, потемки. Слово всеслов'янське, ст. сл. тьма, тма — темнота, тьмьница, тьмьный; рос. темный; п. ciemny, čma; лит. tēmi — темніти, tamsa — тьма; інд. tīmira — темний, tamas — тьма; авест. temah — тьма; лат. tenebrae — темрява; temere — наосліп; нім. Dämmerung — смеркання.

Слово о п. I. 1187р.: Тьмою ся поволокоста, Тьма свѣтъ покрыла, Вид тьмою вся своя воя прикрыты.

Тьмуторокань або Тмуторокань — місто на Таманському півострові (Азовське море, що прилягає до Чорного моря). В XI-XII ст. центр окремого князівства, в якому панували поперемінно тюрські і київські князі — Рюриковичі. Назва походить вірогідно від тюрськ. тумин — великий військовий відділ, або таман-таркан з тим же значенням; див. і „тьма”. Назва згадується кілька разів у Слові про Ігорів похід, між іншим таке місце: „Из Киев дорискаше до кур Тмутороканських”. На думку Олжаса Сулейменова, слово „кур” не має тут нічого спільного з світанковим співом півнів, як вважають звичайно дослідники, а відноситься до тюрського „кура” — стіна, мур, огорожа, що, мабуть, так і є. Див. Тмуторокань.

Тьоп! — звуконалідування удару або тяжкої ходи. Звідси тьопнув по голові, насилу дотьопав до мене.

Тщеславіє — арх., рос., марнослав'я, рос. тщета — марність, рос. натошак — на тщесерце, тще — даремно; давньорус. тощ — пустий, ст. сл. тьштъ, тьштета співвідноситься до рос. тощий — худий, сrb. ташт — пустий, староп. тшчы — втратити самоконтроль, інд. тиссауас — нікчемний. В укр. мові з цього кореня „наше” — ще не ївши, на тщесерце. Див. наше.

Лекс. 1627.262: Тщеславіє — порожня слава.

Тю! — вигук на вовка, собаку або й на людину, коли вчинить дурне: Тю на твою голову! Тю на тебе! Тю на твого батька! Тюкати, тюкання.

Тюль — ч. р. прозора, сітчаста тканина з фр. *le tulle*.

Тюрма́ — в'язниця; в давнину була яма. Пор. Ісаї 51:14: Закутий в кайдани незабаром розв'язаний буде і не помре він у ямі. Ось тому й Шевченко пише у „Кобзарі” (Подражаніє Єзекієлю): І в Вавилоні посадили в тюрму глибоку, 553, глибокі ями тюремні, з яких несила було вийти без сторонньої допомоги, були знані в Росії ще на початку ХІХ ст. Крім цього тюрмою звалася ще „п'оруб” — товстостінна темниця. „Из'яслав привезше Всеслава Києву, всади в поруб”, Пов. вр. літ, 6575 р. Поруб, звичайно, глибока землянка, звідси друга назва тюрми: погреб, темниця, бо поруб був без вікон. Проте етимологія сучасного слова тюрма веде нас зовсім в інший бік, це не яма, а башта, бо укр. тюрма́, рос. тюрьма́, п. *túrma* прийшло з німецького *Turm*, а далі з лат. *turtis*, а все це вежа. Наша форма з ю, а не у вказує, що ми взяли це слово у росіян. Тюрмою народів називали царську Росію.

Лекс. 1627.218: Юзылище, турма́; 255: Твержа, твердыня — турма́, вежа; 267: Узница — турма́, вязеньє. Узылище — вязеньє, веселая издебка, кулик, тарас, турма́.

Ці приклади з Беринди показують, що спочатку українці взяли польську форму слова, а тільки після возз'єднання проникла форма російська, що само по собі дуже промовисте явище.

Тю-тю-тю! — звуконаслідувальна принада курей.

Тютю́н, -нү — рослина і її сушена і роздріблена форма для курення, палення з пол., тюрк. тутун — дим, табак. Дм., 548.

Склеп, в якому продавали в Галичині табачні вироби називався до ІІ світової війни „трафіка” з італ. *trafico* — торгівля, ця назва була загальноприйнятою в Австро-Угорщині.

Тю́тя — в дитячій мові птах, особливо курка. Див. тю-тю.

Тяга́р, тягара — 1. щось важкого, придавлюючого; 2. вантаж. Див. тягнути.

Лекс. 1627.16: Брэмя — тяжар, бэремя, тлумок, и теж товар, который в корабли албо на возѣ.

Тягну́ти — волокити, праслово спорідн. з словом тяжкий. Ц. сл. тяжкъ, тяжесть, тяжава, тягость — тягар; чс. *tiežky, tiž, tihota*; рос. тяжкий, тяжёлый, тяга, тянуть, тяглый, тяжба — процес, истязать — катувати, тяжение; п. *ciežki, ciežuc*; лит. *tingus* — тяжкий; авест. *thandzajēiti* — тягне, *thanwan* — лук. Див. натяжка.

Тяготá — трудність, важкість. Див. тягнути.

Лекс. 1627.261: Тяжесть, тяготá, тяжкость.

Тяжкий — 1. який має велику вагу; 2. яке вимагає велике зусилля.

Слово о п. І. 1187р.: Тяжко жити головы кром плечю, 44.

Тяма — розум, знання. Візьми собі в тямкі — зрозумій.

Тямити — це розуміти, затям — це зрозумій, убий собі в тямки. В Галичині звичайно затямити — це запам'ятати, затям — це запам'ятай. Самчук Волинь ІІІ: Він те бачив і затямив, 244. Йому хочеться на все надивитися, затямити, мати в собі, 235. Юл. Опільський: Ідоли падають І: Одно затям собі, 166. Пор. М. Вовч.: Мати вмерла — я ще малесенька була, добре й не запам'ятаю. Натомість із значенням зрозуміти: Нічогісінько не тямить, тільки людей дурить, Гр. 116. Треба й жінкам щось тямити про громадські справи, Т. т. 140.

Походж. невідоме, може рухонаслідув., як п. сіатка́с — повільно їхати.

Тяти, тну, тнеш — рубати, див. потяти, перетинати.

Тьотя — розм. див. тітка.

Тьох — звуконаслідування трелів солов'я чи сильного биття серця. Серце тьохнуло. Соловейко затьохкав.

Тьху — звуконаслідувальний вигук незадоволення.

У

У — двадцять третя буква української азбуки, в ц. сл. зветься ук. Цифрове значення 400. Звичайно в ст. сл. і ц. сл. письменності звук у передається через оу.

У — виклик горя.

Лекс. 1627.45: Горе, нарѣчіє — бѣда, уá.

У — вигук обурення. Поширена форма угу! — вигук підтвердження. Звідси — ігікати.

Убирання — 1. дія за значенням одягатися, убиратися; 2. одяг, п. ubióg від брати, ст. сл. бьрати, беру (з носовим у). Брати

означало спочатку нести, будучи спорідненим з лат. *fego* з цим значенням.

Лекс. 1627.293: Одѣяніє — одѣньє, убираньє.

Убір, убору — див. убирання 2.

Лекс. 1627.7 б: Вретище — жалобный убир.

Т. т. 268: Украшеніє — убір.

Ублажати — розм. догоджувати, задовольняти чиїсь бажання від слова *благий*. Див. *благий*.

У Беринди слово має дещо інше значення:

Лекс. 1627.11: Ублажаю — похваляю, блажу — хвалю, чу, добрю.

Уббгий — слово бог, дохристиянське, прийшло з перського, де означало багатство, замінюючи слово „див”, інше індоєвропейське слово для надприродних сил, внаслідок того, що в тюрських мовах „див” був віщим птахом, який мав подобу орла. Це той самий див, про якого згадується у Слові про Ігорів похід, але зображення якого зустрічається і в т. зв. „скарбі Аттіли” див. скарб Аттіли. В обох випадках йшлося про міфологічну постать протобулгар. Отже у-богий це той, що не має бога, який дарує багатство, отже той, який позбавлений багатства. Див. Бог.

Убогі духом — євангельський вираз, Матвія 5:3: „Блаженні убогі духом, бо їхнє царство небесне”. Це досить неясне місце з Євангелій.

Отці Церкви пояснювали цей вираз як рівнозначний прикметнику скромний, покірний, але це досить далеко від складу цієї синтагми, не було же потреби висловитись інакомовно, коли є безпосереднє поняття. На нашу думку пояснення знаходиться на тлі давньоєврейської мови, бо ж оригінал євангелій був арамейський, семітський, а не грецький. Єврейське духовенство відчувало в певній мірі презирство до канаанців, корінних жителів Святої Землі, які не пізнали істину Божого откровення і називали їх „амгаарец” — народ землі, яке стало синонімом до неука, до убогого духом. Ісус Христос послідовно протиставився цьому прояву невизнання рівності між людьми, тому завжди прихилився до упосліджених категорій населення — див. напр. гасло самаритянин. Тому він і обіцяв царство небесне цим „убогим духом”, нехтуваним панівною верствою. М.Л.К.

Уббжество — абстр. ім. від слова *убогий*.

Лекс. 1627.263: Уббѣство, убозство, нищета́.

Убрѹс — діал. скатерка. Див. обрус.

Уважа́ти — 1. мати якусь думку, вважати; 2. зважати на кого, рахуватися з кимось, з чим-небудь. Див. повага.

Найпервѣй масѣть уважати на Заповіді. Катих. 1645 р. 84 б.

Увертю́ра — вступ до великого музичного твору з фр. *ouverture* від *ouvrir* — відкривати.

Увесь — займ., давно постав з ст. сл. вьсь. Давнє вьсь, весь здовжило своє початкове в на у, і вже в давнину повстала окрема українська форма увесь. Так, у Луцькій Єв. XIV в. знаходимо: увесь народь. Книга Луцька 1582 р.: Статок єсми увесь былъ покупилъ, 123. Краківський лист 1583 р.: И увесь тотъ переводъ. „Христос Писхон” 1630 р.: През весь жаль, 39. Полтавські акти 1668 р.: Грозячи, же увесь мир за Дорошенком тягнет, 136.

Ця форма ввесь, увесь загальноновживана. Памво Беринда в своєму Лексиконі 1627 р. на стор. 21 подає її як українську: Весь — увесь, ввесь. Цебто форму весь П. Беринда подає як церковнослов'янську, а увесь, ввесь як українську. Форма „весь” — це архаїчна і російська.

Увес свѣт. Катих. 1645 р. 15. Увесь закон учинили, 76 б. Увесь законъ, 83 б.

Уви — арх. вигук, виражає біль, жаль або переляк. Збереглось у рос. мові: увы!

Лекс. 1627.264: Увы мнѣ — бѣда ми.

Угавати — заспокоюватися, протилежно — невгавати. Гр. Ільїнський Р.М. 1934 р. ч. I ст. 7 виводить із кореня гов-: болг. говея, слов. *goveti* — мовчати, чс. *rohoveti* — вигідно сісти, спочивати, *rohovka* — канапа. В укр. часте невгавати — без перерви що робити.

Угер Лачині — протобулгарський принц, небіж балтаваря (намісника) Габдулли Джильки (865-882), вважається у зведенні протобулгарських хронік „Історія Джагфара” основоположником Київської держави. На думку казанського історика Фархада Нурутдінова (див. Хроніка 2000, випуск I, 1992, стор. 69) ця сама особа, в Початковому літописі виступає під іменем Ігор Рюрикович. Він був батьком Святослава (див. Святослав), його убили древляне і за його смерть помстилася Ольга. Його першим братом був син

Габдулли Джильки Алмиш Джагфар, який 895 р. став царем Булгарської держави на Волзі і відомий в угорській історії як Алмош, його син Арбат (в угорській мові Арпад) з частиною угрів-мадярі булгар, предків сучасних секуїв, їде в Паннонію і Трансильванію стаючи засновником угорської держави. Див. угри.

Якщо прийняти це за істину, тоді усуваються ряд недоречностей в Початковому літописі, з якого випливає, що батько Ігоря Рюрик помер у 879 р., а за ним княжив його родич Олег, за час малолітства Ігоря, який вступив на престол шойно 912 р., отже 33 роки по смерті свого батька і княжив до року 945, коли йому було десь коло 70 років, а син його Святослав народився 942 р., коли Ігор був глибоким старцем. А коли допускати, що це був не Ігор, а Угер Лачині, тоді все стає на місце і вияснюється чому дружина, за складом, мабуть, варязька, все давала йому як приклад варяга Свенельда, який своїй дружині дає більшу платню і цим самим спонукала його до невдалого походу на древлян. Ці древляни або древляни були за даними булгарської хроніку булгарським племенем агачірів, а їх центром був Іскоростень, болгарська назва якого Хорсдан, де була ставка Алмиша. А помста Ольги на древлян сталась року 946, після цього розгрому частина булгар перейшла на службу Києву та Чернігіву. М.Л.К.

Угол, в'угол — слово того ж походження і знач., як і лат. *angulus*, але в укр. „угол зовнішній, виступ різної речі з вуглами: стола, хустки, вулиці, річки і т. ін.“, Б. Гр. IV, 20 зветься не вугол, але ріг, так само в мовах болг., чс., і польській.

Угорці, угри або мадяри — це одне з небагатьох об'єднань племен доби великої міграції народів з Азії в Європу, які зберегли свою мову і свою ідентичність, утворивши державу, яка існує до сьогодні в центрі Європи, оточена зі всіх боків індо-європейцями. Походження не до кінця вияснене, хоч вони і з погляду мовознавців належать до фінно-угорської сім'ї, але мова їхня дуже відрізняється від фінської. Найближчими до угорської мови є мови невеличких народностей, які дотепер ще збереглись за Уралом — остяки, вогули і на захід від Уралу — мордовці. Угорські племена покинули у VIII ст. під натиском тюрських племен свої первісні оселі і кочували із своїми стадами до Дону і Кавказу, де зустріли протобулгар, з якими перемішались, позичивши від них багато слів. Під тиском печенегів вони потім все більше подались на захід і під керівництвом булгарських вождів, зокрема Арбата (Арпада), який

заснував династію угорських королів, дійшли до теперішнього свого осідку з центром в Паннонії. Див. Угер. Тут вони попали під сильний вплив слов'ян і слов'янські запозичення становлять майже половину словникового фонду угорської мови, і тому що ці запозичення з X-XI ст., вони дуже добре відображають тодішню стадію слов'янських мов, зокрема присутність носових голосних он (юс великий) і ен (юс малий), хоч під впливом фонетичних законів угор. мови (аглютинація, гармонія голосних, наголос на першому складі, початковий звук перед двома приголосними обов'язково голосний і ін.), ці запозичення мають свою своєрідність. Маляри були вихрещені в католицьку віру під час царювання Штефана (Іштвана), названого Святим (роки життя 977-1038), коронованого року 1001. М.Л.К.

Угробити — силою загнати в гріб.

Удáлий — арх. відважний, хоробрий, сильний, див. удатний.
Слово о п. І. 1187р.: Удалыми сыны Глѣбовы, 29.

Удáтний — арх. 1. здібний; 2. успішний, п. *udatny* означало колись сильний, пізніше спритний. Слово удатний запозич. з п., проте в укр. мові існує дієслово удаватись, удатися і прикм. вдалиий від цього дієслова із значенням „мати успіх у чомусь”.

Лекс. 1627.450: Савл — удáтний.

Ус̀мний — негативний з п. *цѣмпу*; слово широко вживане в Галичині і на Волині.

Уж, уже — ст. сл. уже (з носовим у) — шнур. В староукр. мові вживалась саме форма з носовим о. Лекс. 1627.19 подає: Лина бо ўже корабельное; у сучасній мові вживаються переважно суфіксальні форми: вужелка, вужівка, ужище — останнє відоме і в ст. сл.

Уж, ужа — це те саме що вуж — ящірка.

Ужé, вже — присл., вказує на остаточне здійснення чи настання дії, явища, ознаки, стану. Це присл. первинний унаслід. з спільнослов. мови. Походження слова невияснене.

Слово о п. І. 1187р.: Уже не веселая година вьстала.

Т. т.: Уже туга умь полонила, 24.

Т. т.: Уже понизише стязи свои, 34.

Уживáння — ім. від уживати.

Лекс. 1627.185: Ведлуг — уживáнья.

Т. т. 162: Уживанье — употребленьє.

Уживати, вживати — 1. користатися; 2. споживати, п. *uzuwać* з тим же значенням. Див. жити, живот. Все в старій мові з родовим відм.

Лекс. 1596.21: Употребляю — уживаю. Употребленьє — уживанье.

Лекс. 1627.157: Уживаю, поживаю, беру.

Т. т. 185: Приємлю — уживаю, заживаю.

Ужина — арх. відповідає суч. рос. ужин — вечеря, те саме значення мало слово ужина в давньорус. мові.

Слово о п. І. 1187р.: Избивая гуси и лебеди завтраку и обѣду и ужинѣ, 41.

Уздоровляти — заст., розм. вилічити, див. здоров, ц. сл. здоровь, здоровіє походить від спільнослов. **dogw*, яке споріднено з коренем слова дерево **derw*. В інших індоєвр. мовах від кореня **derw* походять слова із значенням сили, інд. *dagu* — дерево, *daremas* — твердий, авест. *drwu* — здоровий, сильний; лат. *gobur* — дуб, *robustus* — сильний; лит. *drutas* — сильний, англ. *trust* — довіряти.

Лекс. 1627.303: Цѣлю — лѣчу, исцѣляю, уздоровляю.

Узи — книж. ст. сл. оузы — зв'язка, кайдани, ув'язнення.

Узи родства — арх., зв'язок родства.

Узілище — арх. в'язниця.

Укорізна — арх. докір, рос. укор, укоризна, ст. сл. корити, укорити — докоряти, укор, укоризна — докір, споріднено з словом покірний; див. покірний, перше значення основи корь — це ганьба. Споріднено також із словом карати, див. докоряти, карати.

Лекс. 1627.294: Оклеветаніє — обмовленьє, укорізна.

Т. т. 448: Укоризны слово.

Україна — слово Україна, що заступило у нас найдавнішу назву Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя, див. Іпатіїв Літопис ст. 439, 447, 490, 586; так само окраїною звали свої пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головню Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерті князя переяславського Володимира Глібовича додає: „Плакашася по нем всі

перяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполнен, о нем же Україна много постана”.

В якому саме значенні вжито тут слово Україна трудно сказати — може так названо граничну Переяславську Землю, але не виключено, що тут це назва й ширша — й Землі Київської. Взагалі в давнину слово „україна” визначало яку землю, сторону, край.

Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило „прия Берестий, і Угровеск, і Верешин, і Столпе, Кокмов і всю Україну”. Тут Україна визначає певне окреслений край.

Зазначу ще, що церковно слов'янське „приїде в предѣлы (грецьке *orgia* — край) іудейскія, Пересопницька Євангелія, 1556 р., Матв. 19:1 перекладає: „пришел в україни иудейскія”.

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Напр., росіяни пишуть по своїх наукових працях: Русская история або История России, зовсім не відкидаючи, що аж до Петра I їх держава звичайно звалася Москвою, Московією. В праці М. Грушевського „Історія України-Русі” слово Русі було безумовно недоречне й зайве, і воно викликало не мале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніх часів вживання слова Україна в розумінні всієї Української Землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII ст. чужинці дуже часто звать нашу землю Україною. Так, напр. французький інженер Боплан, що 17 літ (1630-1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ її українським. Так само звать нас у віках XVII-XVIII і різні інші чужинці: послы, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. все само Україна.

У наших народних піснях, особливо дуже старих, а надто з віку XVI-XVII, часто вживається слово Україна, але звичайно як назва Землі Київської чи Землі Козацької. Напр. у Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче,
Гей, за тобою Морозенку,
Все Україна плаче!

Те саме й побагатьох інших піснях, напр.:

Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Вкраїну далеку.

Але вже з XIX століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна заціплюється все міцніше й глибше і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звать себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство, напр. спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманов.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше в XVI-XVIII віках малоросіянами, черкасами — „черкасішки”, а то й білорусами, а з часу Петра I звали згіржливо й хохлами — від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів носили на виголеній голові. По повстанні гетьмана Мазепи 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян кацапами, цебто різниками від татарсько-арабського *kassab* — м'ясник, різник. Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові москаль визначає не тільки московця, але й віськового, солдата-українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головню через їхніх вояків.

В науковій російській літературі звали Україну ще юго-западний край або край южно-русскій.

Уксус — скисле вино, в пам'ятках з XII ст. з гр. усного *oksos*, звичайне в рос., в укр. не знане. Див. оцет.

Улан, улана — воїн з озброєної списами легкої кавалерії з тюрк. *ulan*.

Улѐми — назва мусульманських богословів і законодавців. З араб.

Уліта — жін. ім'я, ст. сл. Іуліта.

Лекс. 1596.415: Іуліта: извнѣ лести.

Улица — арх., рос. — вулиця, первізне значення узвоз, вхід; походить від спільнослов. **ul* — діра, ц. сл. улий, рос. улей —

вулик, лит. *aulys* — вулик, п. *ul'*, д. прус. *aulinis* — халява, гр. *aulos* — труба, *aulon* — долина, лат. *alvus* — корито, русло.

Гандле й купль и в клетках и по улицахъ з мешаны заровно отправовати и усжывати мають (Луцьк, 1389 РЕА).

Улус, улусу — стійбище кочівників або селище в тюрко-монгольських народів з тюрк.

Штожъ одинъ слоуга мои вже осмы годъ оу Вашъ оулоусъ въпаль (1484 ЯМ).

Улягати, улягті, улягзах — підкоритися, піддаватися з п. *ulegać*. Уляг перевазі сили, Укр. гол. №201. Багато домів улягло знищенню, „Діло”, 1922 р. №31. Не улягає сумніву „Діло” №9889 літ. не підлягає сумніву.

Уляна — жін. ім'я, ст. сл. Іюляни, Іуліанія з лат. родового імені *Iulius* — Юлієва.

Імя жеєє своєи княгини Улиане записоую противеє тислча коп, 1494, AS III, 10.

Ультиматум, му — у міжнародних відносинах або воєнних діях — категорична вимога, походить від лат. *ultimum* — останній, оскільки це остання умова, остання пропозиція.

Ум, ума́ — арх. розум праслово, спорідн. з дума, уміти. А. Брюкнер виводить слово з праслов. кореня **u-*, спорідненого з „яв” (слово явний). Слово ум зустрічається у рос., болг., словен., сrb. мовах, лит. *umas* — смисл, латв. *uoma* — розум, спорідн. з лат. *omen* — знаменіє, попереджувачий знак. „Ум за розум заходить” — не перекручувати.

Слово о п. І. 1187р.: Истягну умь. Летая умомь под облакы.

Т. т.: Храбрая мысль носить вашъ умъ на дѣло, 31.

Т. т.: Уже туча умь полонила.

Без ума — безумн., Син. 6.

Умерлий — мертвий. Див. смерть.

Умерлого погребти. Катих. 1645 р. 79.

Умерти — втратити життя, див. смерть. Еуфемізми: Під Перемишлем ледве жаба цицьки не дала мені, Харч. І 331; Мабуть це вже моя за мною приходить, ХРВ, 40.

В книгах праведных наших предковъ... пісано коли моужь жеєє оумреть тогда жона все іменіє своє брала и оу томъ дѣти шкодила (XV ст. СЯ 40).

А какъ повітріє почалосѣ великии ино дякъ умер, писати было некому (1497 і 1498 АЛРГ 79).

Умивати, вмивати — освіжати, чистити водою, від дієслова мити. Праслово, рос. мыть, мою; п. тус, ц. сл. мыю (з носовим у), мыло; д. прусс. aumusnap — вмивання, лит. maudyti — купати кого, інд. mutga — міч, урина.

Умивати руки — заявляти свою непричетність до якої справи. Вираз євангельський, Матвія 27:24: Пилат умив руки перед народом і сказав: Я невинний у крові Ісуса! У римлян таке умиття рук вважалося присягою.

Умисел, -слу — задалегідь обдуманий план, намір, переважно таємний. Від ум. У староукр. мові умисел — це замисел, задум, навіть і добрий.

Понеже дали єсми сь вьсам добрим оумыслом (Сучава 1487 BD I, 312-313).

Умілець, -льця — фахівець, мистець від прикм. умілий; дієсл. уміти.

Уміти — бути обізнаним з чим, мати вправність щось зробити. Див. ум.

Сирота што по оѣи и мѣри изостаноут оу молодості... а они еше не оумєют правоват (XV ст. ВС 40 зв.).

Уміцнити — закріпити, робити сталим, від слова міць. Див. міць.

Лекс. 1627.412: Нех утвердит, умоцнит.

Умова — первісне значення цього слова договір, контракт; п. умова.

Лекс. 1627.225: Умова... в куплях.

Т. т. 232: Умова, змова.

Т. т. 291: Обѣт — обѣтнца, умова.

Умовляти — прийшло з п. умовіє із значенням найняти, купити на основі домовленості. На укр. ґрунті розвинулось значення 1. переконувати когось, схиляти до чогось; 2. втішати, утихомирити.

Лекс. 1627.264: Умовляю що в кого.

Умовлятися — домовлятися про щось, з давнього значення слова умова. Див. мовляти.

Азь панко слуга королевь так есмь оумовиль и договориль со кнѣзомъ (1387 СП №12).

Універсал — з лат. *universalis* — загальний, до загального відома, маніфест. У XVI-XVII ст. універсалами звалися урочисті повідомлення польських королів, а також українських гетьманів.

Універсальний — прикм. від універсал або з лат. ім. *universum* — цілісність, всесвіт.

Лекс. 1627.417: Кафолік, лат. універсалис — вселенський, соборний.

Університет — лат. *universitas* означало 1. сукупність; 2. всесвіт, на цій основі розвинулося середньовічне значення — учбовий заклад, який охоплює цілісність усіх наук. Вимова зах. укр. універзитет з нім. Див. Сорбона.

Унікат — єдиний певного роду предмет, велика рідкість, синонім — унікум з лат. *unicum* — єдине. Часто вживається про те саме й вираз „білий крук”.

Уніфікація, уніфікувати — з лат. *unio* — єдність і *facere* — чинити, робити об'єднання приведення до єдиної норми.

Уніформа — однаковий одяг певної професії, певного стану, формений одяг, мундир — військова уніформа, гімназична уніформа, з лат. *una forma* через нім. і франц. *Uniform, uniforme*.

Унія — об'єднання від середньовіч.-лат. *unio*, що виведено з лат. *unus* — один. Так звались у Східній Європі церковні компроміси — перехід частини віруючих і кліру під верховенство папи римського із збереженням візантійського обряду. Берестейська унія 1596 р. запровадила такий компроміс для частини православних з Польщі, тобто частини українців, які прийняли цю унію, ці віруючі називаються греко-католиками, на відміну від римокатоликів. Така унія сталася року 1698 і щодо частини православних румунів, які проживали в Трансільванії.

Лекс. 1627.245: Соединеніє, з'єдночєньє, унѣя, унія.

Уніяти — греко-католики, див. Унія.

Уособлення — обернення неособового в особове, персоніфікація. Напр. представлення біди як живої особи, що дошкулює людям.

Оу оустѣя теплицѣ... к потокоу... кгде оупадоуєть в ню оустѣємь поток волоуєвь (Зудечів, 1413 Р 83).

Упасти в староукр. мові — це 1. звалитися; 2. потрапити, юпасти; 3. опинитися; 4. підлягати покаранню — оупасти в виноу.

Коли крѣтъ с конѣ оупал (Васлуй, 1464 DIR „А”, 517).

На Имя Іисус... упадати мусят. Катих. 1645 р. 15.

Тут ідеться про „впасти на коліна”.

Упéвнення — запевнення від упевнити; п. upewniać.

Упéвнёне такоє. Катих. 1645 р. 74 б.

Упéвняти — запевняти; п. upewniać, див. певний, певність.

Лекс. 1596.21: Увѣщеваю — упевняю. Увѣщеваніє — упевненє.

Лекс. 1627.263: Увѣряю — упевняю. Увѣщеваніє — намовлѣньє, упевнѣньє. Увѣщеваю — упевняю, намовляю.

Упереджати — 1. випереджати; 2. застерігати; від перед, див. перед, випереджати.

Лекс. 1627.175: Предваряю — уперезаю.

Упéртий — непоступливий, настирливий від упиратися; див. підпертися.

Цікавий приклад таких смислових переходів дає Беринда:

Лекс. 1627.449: Ревекка — запертоє спротивенє.

Упивання — заст. ім. форма від упиватися — п'яніти. Див. пити.

Лекс. 1627.454: Сіхár — упиванєся.

Упир, -ря — тат. убир — обжора, відьма, злий дух; корінь уб — ковтати з жадності. Убир або упир — це кровожадна істота. Убир заміняє відьмаку душу, яку він згідно з повір'ям башкирців, продав шайтану — чорту. У західносибірських татар убир — це дух померлого відьмака або самовбивці. В укр. народних повір'ях упир — це мертвець-кровопийця, який при життю був відьмою чи відьмаком. Відьми та відьмаки мають надзвичайну здібність до перетворень на відміну від знахарів і знахарок, можуть вилітати в трубу. Щоб такий мертвець не шкодив, пробивають йому грудь колом. Див. баладу С. Яричевського „Опир” (1905). Із Сходу повір'я у мерці-шкідники перекинулося на Захід, де вони відомі під назвою вампіри. М.Л.К.

Упíмнення — зах. укр. з п. upomnienie; літ. нагадування. Письменне упімнення, Укр. Г. №193 — літ. листовне нагадування.

Уподбання — схильність до кого, чого-небудь, зацікавлення

кимсь, чимсь — бути до уподобання кому — подобатись, п. upodobanie з цим же значенням. Див. подобатися. Давнє подобатись означало бути зручним, годиться.

Лекс. 1627.264: Угодженьє — уподобанье.

Упокій, упокой — заст., спокій, ц. сл. супокои; див. покій.

Абы нам оупокои был абы землѣ наша далѣ не гыбла (Васлуй, 1456 ЭСФ).

„Упокой” у виразу „за упокой” — за упокоєних, за померлих. Взяте з речення „Упокой, Господи”. За упокій душі значить за спокій душі.

„Почав за здоров'я, а закінчив за упокой” значить почав весело, а закінчив сумно.

Упокоряти — 1. робити кого небудь покiрним; 2. силою примусити коритися. Див. коритися, покiрний.

Упомина́ти — 1. нагадувати; 2. умовляти; п. upominać. Див. пом'янути, пам'ятати.

Пишетъ король е.м. въ листѣ своемъ до пана Олехна, вспоминаючи судъ свои што е.м. смотрѣлъ со всеми паны радою своею... тыи люди (1498 АЛМ 169).

Лекс. 1596.32 б: Обличаю — объявляю, упоминаю. Обличник — который упоминает.

Упра́ва — діал. п. upawa — оброблення землі.

Управітель — від дієсл. управити. В дорев. Україні адміністратор поміщицького маєтку. Давнє значення — візник. Див. правити, право.

Лекс. 1627.271: Управітель — возница, форитар.

Уп'ять — знову. Див. оп'ять.

Ура́ — привітний крик, особливо військовий. Дм. 568 висловлює думку, чи не з тюрк. воно, тюрк. корінь визначає бити, наказовий спосіб ура — бий. Олжас Сулейменов („Аз и я”) вважає слово також тюркізмом, тим більше, що цілий ряд військових термінів прийшло в східно-слов. мови з давньо-тюрських. Слово „ура” перейшло і до ряду інших слов'янських і неслов'янських мов.

Урага́н, -ну — буря, не має усталеної етимології. Словник Д. Ушакова IV 976 виводить це слово від ісп. huracan, а воно від імені бога бурі Huragan в американських індіанців. За цим і п. і З. У., гураган. Дм. 566 не приймає цього і виводить від тюрк. ураган —

разуючий, поражаючий, а „созвучні цьому слова західних мов усі вторичного походження і сюди не відносяться”.

Ураз, **враз** — із найдавнішого часу слово „уразити” визначало: вдарити, вбити, ранити. Так, уже у Збірнику 1073 р.: оуразити подруга, 57. Пень слова „раз” той самий, що і „різ”, чергування різ-раз, пор. образ — вирізаний, а тому ураз, враз — рана, уразити — ранити. Пор. у словнику П. Беринди 1653 р.: Очи оуразовыи — то ест раненыи або удареныи, 38. Слово у нашій мові надзвичайно розгалужене, пор. іще: вражливий, поразка, вираз (вирізаний) і т. п. Див. раз.

Урбан — чол. ім'я. Це ім'я прибрало кілька пап римських. Лат. urbanus має кілька значень: міський, тонкий, вихований, дотепний, відчайдушний, безличний і походить від слова urbs, urbis — місто, Рим.

Лекс. 1627.465: Урба́н, лат. — мѣсцкій, обыча́йный.

Уре́м'я, **врем'я**, **время** — з давнього вре́мѣ, веремѣ; спочатку означало гарну погоду, часте в говорах, в літ. мові звичайно час. Див. врем'я.

Урііл — ім'я архангела, скорочено Урі. Ім'я часте у євреїв. Уріел — це боже світло: ор-ел.

Лекс. 1627.465: Урие — Огнь Божій, або Свѣтло Божеє, або Свѣтлость Божая.

Урльо́п, урльо́пу — зах. укр. з п. urlop з сер. в. нім. urloup, тепер Urtlauf; на Наддніпрянщині — відпустка.

Урба́да, врода — краса, п. uroda — краса від родити, ст. сл. родити, родь. У староукр. мові мало значення доброта; див. Лекс. 1596. II б.

Лекс. 1627.52: Доброта́ — оздоба, урода.

Уродли́вий — гарний. Цікаво, що рос. слово уродливий — це потворний.

Лекс. 1627.453: Сепфора — хорошая, пякная, красная, уродливая.

Уромаїтити — див. май, розмаїтий.

Урозуміти — заст. збагнути, зрозуміти; ц. сл. оуразумѣти, див. ум.

— Млстію бжїєю мы великіи кнїзь швітрикгаил свѣдомо

чинимъ... иж бы добре вразумѣль иже дали есмо и записали... та села (Житомир 1433 Р 126).

Урѣк, -у — виклад, лекція; ст. сл. слово оурокоъ дуже часто в давніх укр. пам'ятках, значення: умова, певна кількість, штраф, певний час. Див. рік.

Лекс. 1627.272: Урѣк — побор, дань, юргелт.

Урѣчити, урєкти, наврочити — навести лихо, навидьмачити. Звідси нівроку — не зочити і урѣки — множ. навіювання комусь хвороби поглядом. Див. рік, ректи.

Урѣчище, -а — 1. те, що становить природню межу; 2. те, що відділяється від навколишнього пейзажу — гора від рівнини, ліс від поля. Давнє значення: природна межа, що відділяє одні земельні угіддя від інших.

На потвержение тыхъ границъ и врочищ (Зудечів 1413 Р 84).

Див. рік, ректи.

Уряд — давнє уряд — державна служба, „ряд”, державні урядовці. Суч. значення: група людей, які здійснюють виконавчу владу в країні, рада міністрів. Див. ряд. У староукр. мові це 1. умова, угода; 2. законна сила; 3. службове становище, посада; 4. установлений обов'язок.

До значення 2:

оурѣдомъ того листа нашего печати наши соуть привишеньи (Львів, 1436 Cost. II 702).

До значення 3:

Оуряд шелтінскіи паном оу слоужбѣ ест оужіточно (XV ст. ВС 32).

Лекс. 1627.91: Щасливе ряжю, маючи на собѣ уряд, справую.

Т. т. 214: Стан, уряд.

Т. т. 236: уряд господарскій.

Урядник — заст., в давнину особа, яка виконувала певні службові обов'язки в адміністративних і судових органах, тепер кажуть службовець, урядовець. Слово „урядник” в XV-XVIII віках було сильно поширене на Україні: в Литовській Метриці XV-XVI віків, як і по інших урядових актах, це звичайно дуже часто слово. Крехівський Апостол 1560 р. уживав слова цього як звичайного: Ест суд и врадники 107 перекладаючи цим; п. гаусе, ц. сл. анфіпати. Дії 19:38. Було ще слово „урядѣвник”, теж старе. Слово ряд — праслово, від нього пішли: уряд, урядник. Слово

рядь те саме що і чинь, „порядок”, а тому в старовину були з однаковим значенням урядовникъ і чиновникъ — „хто встановлює порядок”. Здається чеське *úředník* було джерелом і п. *urzędnik* і укр. урядник, найперше як урядовця судового; рос., болг. і сrb. чиновник за давнім „чиновникъ”. В 1878 р. в Росії запроваджено інституцію поліційних „урядників” і з того часу старе наше слово набуло собі особливого неприемного відтінку, чому і в літературній нашій мові стали оминати його й заступати новим: урядовець. Тепер у літературній мові панує „урядовець”; стародавнє „урядник” не рідке ще в Галичині. Словник Б. Грінченка подає „урядника”, а нового „урядовця” ще не знає. Словник правничої мови 1926 р. на ст. 222 рос. „чиновник” перекладає „чиновник, службовець, урядовець”, про „урядника” не згадує.

Мы есмо выслали нашего оурядника... старостоу зоудечевского на тоуто границу (Зудечів, 1413 Р. 83).

Лекс. 1627.134: Наставник — настоятель, проводник; урядник который ест предложоный над чим.

Т. т. 178: Предсѣдатель — староста, урядник.

Т. т. 237: Рядца, урядник.

Т. т. 432: Мастріан — урядник учительській.

Урядувати — рідко, правити, керувати; заст. виконувати службові обов'язки; діал. розпоряджатися; див. ряд, урядник.

Лекс. 1627.237: Справую, урядую.

Усёрдний — заст. старанний, рос. усердный від слова серце. Див. серце.

Лекс. 1627. пер.: Працею усердною.

Усесвіт — цілий світ, вселенна; див. світ. У суч. мові ширше вживається форма всесвіт.

Весьсвѣтъ — вселенная, міръ. Син. 17.

Усипальниця — могила-церква для Митрополитів і князів. Давнє усъпальниця — корінь съпн — в ній засинають на віки. Перша така усипальниця — це для митрополита Петра, 1325 р.; Успенський Собор у Москві побудований у роках 1326-1327. Ст. сл. усыпати — помирати.

Ускроміти, ускуромляти — староукр. діал., приборкати, примушувати. Від слова скромний, див. скромний.

Услугування — служіння, див. послуга.

Лекс. 1627.409: Око службы або услугованья.

Услугувати, услуговувати — служити, див. послуга.

Услуговувати Богу ведлуг воли Єго. Катих. 1645 р. 7.

Усміхатися — усмішкою, яка виражає готовність до сміху, виявити певні почуття. Див. сміятися.

Лекс. 1596.32 б: Ослабляюся — осмѣхаюся. Ослабленіє — осмѣханье.

Уснути — впасти у сон, засинати. Див. усипальниця, сон.

Слово о п. І. 1187р.: Щекот славіи успе.

Усобиця, міжусобиця — арх., непорозуміння між князями у Київській Русі. Протилежне від пособ — див. пособити, пособляти.

Слово о п. І. 1187р.: Тогда съяшеса и растяшеть усобицами.

Т. т.: Усобиця княземь, 19.

Т. т.: Помняшеть бо пьрвых времен усобиц.

Усбпший — померлий евфем. поснулий; див. сон, усипальниця.

Лекс. 1627.273: Усопшій преставльшійся — умершій заснувший, небожчик.

„Преставльшійся” значить, який уже представився перед Богом, бо за християнським повір'ям на 3, 9 і 40 день після смерті душа предстоить перед Богом.

Успеніє — ц. сл. оуспеніє — засинання, засипання; евфемізм для слова смерть у реліг. термінології, стосується головно смерті св. Марії, яка згідно традиції відбулась у формі сну. Успеніє або Успеніє Пречистої або Успеніє Богородиці — назва церковного свята Успеніє Пресвятої Богородиці, яке відмічається 15 серпня за новим стилем і 28 серпня за старим, а також назва численних церков на Україні.

Уста, уст — мн. губи, рот; праслово, ц. сл. оуста, оустіє означало також і горло ріки; лит. ousta — устя, інд. as — рот, ostha — губа; авест. aosta — обидві губи; лат. ostium — вихід; інд. asija — паша, отвір рани; лат. os, oris — уста.

Вирги — уста, устна. Син. 15.

Уста отверзати — відкрити уста, заговорити, почати говорити — це частий гебраїзм. Йов. 3:1: По цьому відкрив Йов уста свої та й прокляв був свій день. Пс. 78:2: Нехай я відкрию уста свої приказною. Часто у мові Нового Заповіту: И отверзь уста своя, учаше

ихъ. Матвія 5:2. Отверзь же Філіппъ уста своя. Дії 8:35 і т. ін.

Уста́в — давнѣ оуоставъ — установлене і узвичасне правило, зведення правил, відправлення церковних обрядів. Сучасне значення: статут. Див. стати настати.

Подлоуг старых оучинковъ, якож ест был из века оуостави передков наших... и земли молдавской (Сучава BD II 301).

Вес оуостав Кирил книга Златоуст Паремья Минѣи (1429 P 114).

Подавали имъ уставы, которые были поставлены. Катих. 1645 р. 37.

Уста́в — один із типів письма в старовинних грецьких, латинських і слов'яноруських рукописах, за яким кожна літера вписувалась окремо, прямо і чітко. Див. письмо.

Уста́ва — арх., старочс. *ustava*, староп. *ustawa* — постанова, настанова. Див. устав.

Лекс. 1627.273: Постановленье або уставу чиню.

Т. т.: Им'я Книзѣ церковной. Устава.

Уставичный — постійний, сталий, безперервний; староп. *ustawiczny*, старочс. *ustavicny*, п. *ustawiczny*.

Коу оуоставичные слоужб и тиж помощи (Сучава 1462 BD II 284).

Лекс. 1627. пер.: Уставичный богомолца.

Устати, уставати — 1. підводитися на ноги, ставати; 2. прокинувшись, підводитись з постелі. Чергується з встати, вставати; див. встати, настати. В староукр. мові оустати означало виступати на княжій нараді або виступати проти кого.

Нашъ племеньник бежбулат и хожа мединъ учинился намъ ворогъ и оустал на нас (1392-93 РФВ 170).

Устати, встати в гебрейській мові визначає не правдиве вставання, а тільки початок чину, початок якоїсь дії. Старослов'янський перекладач звичайно не розв'язував цього гебраїзму. Ось приклади з Книги Буття: *Vajjakom vajjelech*, 24:10, ц. сл. И воставъ иде, цебто І він устав і пішов, або просто пішов. Устаньмо й ходім, 35:3. Вихід: Устань (*kum*) зроби нам богів, 32. І Втор.: А тепер уставай, перейди цей Йордан, 1:2. Те саме в Новому Завіті: Востани и стани посерѣ; Лк. 6:8: це до сухорукого хоч той не лежав, а був перед Ісусом і не сидів. Воставъ иду ко отцу моему, Лк. 15:18. Подібних виразів в біблійній мові надзвичайно багато і

може через це часте біблійне „устань” перед подорожжю повстав загально поширений звичай сідати перед подорожжю.

Устига́ти — успівати, бути спроможним зробити щось вчасно, основа стигати; див. стигнути.

Лекс. 1627.231: Сп'ю — устигаю, сп'шу, кваплюся.

Усти́н, -на і Усти́м, -ма — ст. сл. Іустинь, лат. Iustinus, Iustinianus — син праведного, правдивий. Батько візант. імператора Юстиніана справді називався Іустін, Істін.

Усто́к — діал. схід; рос. восток. З устоку вітер засвистів, Франко, З верш., 156; літ. зі сходу.

Усь-усь-усь! — звуконаслід. цькування собак. Може з кусь! См. Ст. 179.

Усьо, всьо — чистий вираз в З. У. це арх., рос. давнє було вьсе, на Сході — все. Він усе їздив по морі, Рудч. Ск. І. 100. Див. все.

Ut pictura poesis — нехай поезія буде малюнком, слова Горация, які були потім розкритиковані Лессінгом, який довів, що живопис і поезія відмінні за своєю природою, позаяк живопис розгортається у просторі, а поезія в часі.

Утекті́, утікати — текти. З. У. утечи, утікання — втеча, див. текти.

Лекс. 1596.5 б: Б'гство — ут'каньє.

Лекс. 1627.319: От которого утечі не можеш.

Уте́рти, утру́ — видаляти обриси, колір, відбиток чогось. Див. терти.

Слово о п. І. 1187р.: Утру князю кровавья его раны, 38.

Уте́ртий — дієприкм. до утирати, утерта дорога — звичний, легкий життєвий шлях.

Лекс. 1627.172: Утерта дорога.

Утира́льник — арх. рушник, див. терти, простирадло.

Лекс. 1627.428: Лектіон — лат. пон'ява або отиральник, простирадло.

Утиск — насильне, несправедливе обмежування чийх дій, переслідування у давній мові, значення було і абстрактне і конкретне.

Лекс. 1596.23: Печаль — утиск.

Лекс. 1627.261: Тѣснота — утиыск, тѣсность.

Пор. також Кн. Буття 35:3: І Бог відповів мені в день мого утиску; д. євр. Be jom sarati — У день моєї недолі, скрути, лихоліття.

Utile dulci — вислів з Мистецтв стихотворства Горация: призначення мистецтва поєднати корисне з солодким (приємним).

Утіха, втіха — радість, заспокоєння; див. тішитися.

Лекс. 1627.272: Услаждєніє — утѣха, роскошованье, утѣшенье.

Мають об днчити радости и утѣхи. Катих. 1645 р. 61 б.

Утѣха йншая души, а йншая будетъ там само, Т. т. 62 б.

Утра́та, втрата — дія внаслідок чого людина лишається без чогось; п. *utrata*, у староукр. мові загибель. Див. тратити.

Лекс. 1596.10 б: Гибель — утра́та, загібѣль.

Утрє́ня або рання відправа — вранішня служба в православної церкві, ст. сл. *утрєня*, див. завтра.

Лекс. 1627.275: Утрня — поранѣшнее Набоженство, що звемо Завтрѣнья.

Утрѣ́ба — внутрішня частина живота людини чи тварини, заст. живіт, черево взагалі, праслово, первісне *atī — нутрощі, ц. сл. ізутри (з носовим у) — нутроші, вутроба (з носовим у); гр. *entera* — нутрощі; лат. *interus* — внутрішній; інд. *autra* — нутрощі, *autara* — внутрішній, сrb., рос. нутро — серце; сrb. нутарные — утроба, внутрішній, матка, кишечник.

Лекс. 1627.311: Утрѣба нирка, албо живот, албо черево, албо брux, албо внутрность, матица.

Т. т. 457: Сплина — утрѣба.

Утію́г, га́ — прасок, тюрк. утюк — прасок також етекутук, Дм. 500, 548; на Закарпатті і Мараморщині вживається для прасування слово нім. походження тіглізувати з нім. слова для утюга *Bügeleisen*.

Уфа́ння — арх. довір'я, див. уфати.

Лекс. 1627.271: Упованье — надѣя, сподѣваньеся, уфа́ннье.

Уфа́ти, уфаю — надіятися, слово арх., зах. укр. постале з ст. сл. уповати; п. *ufac*, теж від ст. сл. уповати. Див. уфати.

Лекс. 1627. пер.: Уфаючи, же задрост згаснет.

Ух! — вигук болю, страху, холоду. Звідси ухати, ухкати, ухнути, ухкання.

Бѣда — увы, горе, уфѣ. Син. 12.

Ухйлення — 1. ім. від дієсл. ухиятися — відступати, відскакувати від чогось; 2. відступ від головного, правильного напрямку. Див. нахилитися.

Лекс. 1627.258: Уклоненіє — ухиленьє.

Ухо, вухо — орган слуху, праслово, ст. сл. ухо, лит. ausis, гот. auso.

Учасник — той, який є присутній або входить до складу чогось. Для церк. значення див. причасник, причастя. Див. частина.

Тѣла и Крве Господнем учасником бывал. Катих. 1645 р. 52 б.

Того благословенства учасниками суть. Катих. 1645 р. 81.

Учасництво — дія із значенням бути учасником.

Лекс. 1627.471: Хеврѳн — учасництво.

Учащати — суч. значення: часто приходити. Див. часто.

Лекс. 1627.46: О милосердіє часто вчащали.

Ученик, ученика — школяр, послідовник; це стара вимова, нова під рос. впливом ученик, ученика́, ученик; арх., суч. учень, учня. Див. учитися.

Учень — той хто учиться від когось чогось, школяр. Див. учитися.

Абы дидаскалове (вчителі) своїх учнев заправовали. Катих. 1645 р. Предмова.

Учінок, вчінок — дія, поступок, від дієсл. чинити — робити; див. зачинати, зачиняти, чин.

Лекс. 1596.11 б: Дѣло — учінок.

Лекс. 1627.59: Дѣланіє — робота, справа, учінок албо праца.

Т. т. 91: Цнотливый учінок.

Т. т. 151: Злый учінок.

Т. т. 187: У добрих учінках.

З учинков бываст усправедливленный человек. Катих. 1645 р. 1.

Побожные учинки наши, Т. т. 8.

Дадуть люде личбу з учінковъ, Т. т. 68.

Учинки милосердныи, Т. т. 78.

Учиня́ти — робити, перше значення робити щось за чином чи порядком. Див. зачиняти.

Лекс. 1627.278: Учиняю — споряжую, поровную, в порядку кладу.

Учи́ти, вчити — передавати певні знання, ст. сл. оучити, оучу (з носовим у), болг. уча, учу; сrb. учим; п. uczuć, праслов. učiti, пов'яз. чергуванням голосних з *vuknoti, прусск. vaukint — вправляти; інд. усуап — знаходить задоволення, має звичку, okas — присемність, вірм. usanim — учусь.

Звідси учитель, вчитель, учителька, вчителька, у староукр. мові під п. впливом начителка.

В укр. мові учитися — це виключно засвоювати знання, хоч первісне індоєвр. значення „звикати” в семантиці цього слова не виключається, бо, наприклад, навчитися терпіти чогось — це, по суті, результат при звичаєння до терпіння. Тому для засвоєння чогось при допомозі пам'яті іноді ще і додається слово для уточнення, як напр.:

Приказуючи того напамять учитися. Катих. 1645 р. Предмова.

Натомість учити означає найчастіше передавати знання, а засвоювати їх — це учитися.

Учта — пир, прийняття, бесіда. Давнє учъта. Звідси учтивий — гостинний. Учта — бенкет, спорідн. з давнім словом чту — поважа, а учтивість означає також і пристійність, ввічливість.

Лекс. 1596.9 б: Гощеніє — учта.

Лекс. 1627.47: Гощеніє — учта, зацная, знаменитая бесѣда, бесѣда.

Т. т. 154: Пир — учта, честь, пированье, бесѣда, колацѣя.

Т. т. 277: Учрежденіє — учта, честь.

Ушикувати — з укр. привести до порядку з п. uszykować, іноді слово вживається і на Наддніпрянщині у формі „вишикувати”.

Ущиплі́вий — який говорить гостро, від дієслова ущипнути — стиснути шматок шкіри, п. uszczypliwy. Дієслово щипати — загальнослов., ц. сл. штипати означало і скорочуватись — про місяць, рос. щипать.

Лекс. 1627. пер.: Заздрост ущипливая.

Ущуха́ти — спинятися, втихнути, ушух від давнього з XII в. (див. Ср. III, 1614) шумъ — шум, стук; шумомъ — шумно; бешука — тихо.

Лекс. 1627.309-310: Шукъ — шумъ, гукъ, слышательный шукъ — плюскъ, плюскота от дожджу, без шука — в мяккости.

Ф

Ф — двадцять четверта буква української азбуки, в ц. сл. зветься „ферт”. Числове значення 500. Найдавніші учні позички з гр. мови переймали гр. **φ** — **ph**, як **п**, а не як **ф**, напр. парус, Ничипір, Прокіп, Пилип і багато ін. Пізніші книжні позички давали **ф**: фонар. Але всі укр. слова на **ф** запозичені з чужих мов. Корінний українець часто не може вимовити правильно цього звука, а передає його, як **хв**.

Фавор, фавору — ст. сл. Фаворъ, арам. tavog — відламаний верх гори, д. євр. savug — розбитий, див. Ос. 5:1: „Бо ви для міцци були пасткою і сіткою розтягнуеною на Фаворі”. За традицією саме на цьому підвищенні мав місце епізод Преображення Господнього, про яке читаємо в Євангеліях Мт. 17:1-9, Марко 9:2-9, Лука 9:28-36; але в Євангелії сказано тільки, що це сталося на горі, але не уточнено на якій.

Лекс. 1627.410: Фавор вибранье або чистость. З сир. скруха або преламанье Гора.

Фавор — рідке, послуга, протекція; лат. дієслово faveo — сприяю, фр. faveur.

Фавст, Фауст — чол. ім'я; лат. faustus — сприятливий, удачливий, відомий персонаж світової літератури.

Лекс. 1627.466: Фавст, Фауст — презорство.

Фадей і Тадей — ст. сл. Фаддей, чол. ім'я, євр. хвала.

Лекс. 1627.410: Фадд й зри Келевей — от ел. кай леваіос, Левв.

Фаза, фазис — етап певного процесу, з гр. через нім. die Phasis.

Фаїна — жін. ім'я, ст. сл. з гр. блискуча, сяюча.

Файка — зах. укр. з п. fajka, а це з д. в. нім. pfeife. На Сході — люлька з тат. lula. Див. люлька.

Файний — розм. панує в зах. укр. говорах, на Сході і в мові літ. гарний, добрий. З нім. fein, англ. fine.

Факел, факеля — смолоскип з нім. Fackel.

Факт, факту — об'єктивна річ, щось зроблене, діло з лат. factum — зроблене, ipso factum — лат. в силу самого факту.

Фалда — складка на одязі, з нім. Falte. Давнє значення було ширше:

Лекс. 1627.212: Рясны — фалды, брамы.

Т. т. 258: Тресна — ланцушок плетений або фалды. Тресноватый — фалдистый.

Фальш, -у — неправда, підрібка, навмисна неправда. Від лат. falsus — видуманий, ложний, підроблений; лат. falsum — неправда, обман, лжа. З лат. нім. Falsch через чс. і п. укр. фальш, зах. укр. фалш. Слово в укр. рясне: фальшивка — підрібка, фальшувати, фальшований і т. ін.

Лекс. 1627.322: Прелесть — блуд, фалш.

На попарте фалшу и неправды. Катих. 1645 р. 96 б.

Фальшивий — 1. нещирий; 2. підроблений з нім. falsch на З. У. фалшивий з п. falszywy, стара форма фалшевный, фальшований.

Иже соуть листовє неправии, фальшевнии (Зудечів, 1413 Р. 83).

Лекс. 1627.110: Лукавый — злый, хитрый, лютый, фалшивый.

Т. т. 184: Облуда — фалшивое мнѣманье.

Т. т. 206: Фалшивая монета, злыи грош, недобрыи шелюги.

Фалшивый богове. Катих. 1645 р. 95.

Фальшувати — підробляти нім. fälschen.

Фама — гр. доричьке fama, аттичне fumu, лат. fama — слава, поголоска.

Фамілія — з лат. familia — челядь, особи, що живуть в одному домі, на Сході під рос. впливом це також і прізвище, в Галичині це сім'я, родина, а не прізвище.

Лекс. 1627.406: поколѣньє, родзай, челядь, фамѣлѣя.

Фана — зах. укр. прапор, з нім. die Fahne. Повівають фани, Шур. Рол., 99.

Фанаберія — примха, хімера, пиха, чванливість. Слово німецько-єврейське, нім. fein — гарне, д. є. beigjah — створіння, гарний твір, але набуло іронічного значення.

Фарабн — титул давньосипетського монарха.
Лекс. 1627.466: Фара́он — роспорошуючий або обнажаючий з сир. метячийся.

Фарба — колір, барва, а також речовина, яка надає певний колір, з нім. die Farbe з тим же значенням.

Лекс. 1596.2: Едваб багровои ф́арби.

Т. т. 23 б: Збирають на шарлатную ф́арбу.

Лекс. 1627.6: Тупію фарбу маст.

Т. т. 31: Помалеваний фарбами.

Т. т. 270: Розмаитими ф́арбами окрашено.

Т. т. 303: Жуль мёрській с которого крве фарбу шарлатную чинят. Кармазиновая фарба с червцю.

Т. т. 306: Шар — фарба, масть.

Т. т. 468: Финкс... так же крвавая, чирвоная, брунатная або багровая фарба або масть.

Фарбування — дія за значенням фарбувати або малювати.

Лекс. 1627.162: Подпис, фарбованье.

Фарбувати — накласти фарбу, барву.

Лекс. 1627.473: Блейвейс, ф́арба ест фарбувати лице.

Фарисеї — релігійно-політична єврейська партія десь 150 р. до Хр. — 70 р. по Христі. Д. євр. peruši — відділений, може від тих, які не строго додержували Закона. Часте в Нов. Заповіті, де визначає й лицеміра.

Лекс. 1627.467: Фарисей — розділений.

Фармакей — гр. pharmakos означало не тільки ліки, але й чарівне питво, звідти і незвичне для нас значення, яке ми зустрічаємо у Беринди:

Лекс. 1627.467: Фармакей ел. чаровнік.

Фартух, -ха — передник з давньонім. fartuh, теп. Vortuch, але німці кажуть не так, а Schürze. Означає дослівно хустка, яку кладуть спереду.

Лекс. 1627.291: Обязало — обвязка, фартух.

Фарф́ор, -у — порцеляна з новогр. pharphouri.

Фаса́д, -ду — зовнішній, лицьований бік будівлі з фр. la façade, від face — обличчя.

Фасб́ля — рід ярини, з нім. Fasele, Faseole, сорт дрібної

фасолі, на Сході звичайно квасоля.

Фасон, -ну — крій, модель, з фр. façon — манера, спосіб.

Фастикл — слово у суч. мові не вживане, з лат. fasciculus — в'язанка; це здріблена форма слова, з якого походить слово фашизм (див. фашизм), але у Беринди воно відноситься до друкованих матеріалів і відповідає суч. зошит або випуск.

Лекс. 1627.266: вязанка, фастикул.

Фатум — доля, з лат. fatum, що є формою дієсл. fare — казати, віщати, бо доля — це вирок.

Фауна — сукупність всіх тварин, на відміну від флори — сукупність всіх рослин. Фауна була давньоримською богинею лісів.

Фах, фаху — спеціальність з нім. Fach з тим же значенням. Хто він за фахом? Гонч. Л. і зб., 244; рос. по фаху.

Фашисти — назва італ. тоталітарної партії, заснованої Беніто Муссоліні в 1919 р. в Італії від лат. fascies — пучок різок з сокірою, як знак влади і єдності, яку носили римські вищі чиновники, ліктори. Назву цю перенесли не зовсім точно в Рад. Союзі на нім. націонал-соціалістів, які себе скорочено називали Nazi — нацисти, щоб у такий спосіб уникати неприємного збігу з словом соціалізм. Але італ. фашисти не були рівні з нацистами, напр. вони не поділяли антисемітських планів, які привели до того, що нім. нацисти винищили в Європі шість мільйонів євреїв. Слово фашизм навіть не було в Рад. Союзі на початку 30-их років одіозним. Так, напр., Володимир Сосюра у вірші „Два Володьки” (1930) називає комуністів „червоними фашистами” і за це його ніхто не покарав. М.Л.К.

Фаянс, -у — біла або кольорова маса з глини з домішкою гіпсу та інших речовин. Вид кераміки, як і порцеляна (див. фарфор), де замість глини вжито каолін. З фр. faïence, що походить від назви італ. міста Faenza, де вироблялись такі продукти.

Фе! пфе! пхе! — вигук обридження.

Фебра — фр. fièvre — це висока температура, а також назва хвороби, що характеризується високою температурою, зокрема — пропасниці.

Февронія — жін. ім'я, ц. сл. Февронія, гр. Phebronia, нар. форма — Хівря.

Где ест стариць февронія (Сучава, 1453 Cost. II 461).

Лекс. 1627.467: Февронія — лестокуплена.

Федералізм — з лат. foedus, -eris — союз; політична система, в якій більше дрібніших держав об'єднуються в одне ціле, при якому кожна з них зберігає свою автономію. Перший приклад також федерації дала в Європі ще в XIV ст. Швейцарія. Сполучені Штати Америки мають також федеративний устрій.

Федір, -ора — до прийняття християнства і довго ще по прийняттю його на Україні були свої власні ймення: Богдан, Володимир, Борислав і т. ін. З християнством прийшла до нас грецька звичка давати ім'я на пам'ятку якогось грецького святого: Василь — цар, Теодор — божий дар, Теодотій — Богом даний, Теодосій — Боже даєння, Пилип — конолюб і т. д. Отже Богдан і Теодор мають різне значення. Стара форма Theodor скоро змінилася у нас на Федор, Хведор, а кінцеве -дор перейшло на -дір, звідси літературна форма Федір, рідше Хведір. В західноукр. говорах **ф** вимовляють як **т**, тому тут іще тримається говіркова архаїчна форма Теодор.

Писал Теодор діяк оу Соучавъ (Сучава, 1453 BD II 421).

Лекс. 1627.410: Феодора — Богом дарованая.

Федот, -та — чол. ім'я, ст. сл. Феодот і Феодотій, гр. даний Богом.

Фейлетон — свою назву одержав від фр. feuilleton — листок. Перший запровадив окремого листка в своїм часопису "Journal de Débats" редактор Бертен старший (1766-1841) 8-го плювіоза VIII року Революції. На початку це був окремий листок як додаток до газети. Незабаром цю номіну перейняли й інші часописи, але не додавали окремого листка, а тільки окреме довшнє місце в часопису, відділене лінією. В листку-фейлетоні такому друкувалися літературні статті, оповідання, романи й т. ін. Інші виводять назву „фейлетон” від письменника Octave Feuillet (1821-1890), але це не відповідає дійсності, фейлетон був уже до нього.

Фекла — жін. ім'я, див. Текля.

Фелáх, -а — осілий селянин-землероб в арабських країнах Близького Сходу і Північної Африки, пор. давньогр. palosch —

розбивати, розкопувати землю, I Сам. 30:12.

Фелікс, -кса — чол. ім'я з лат. *felix*, -cis — щасливий.

Лекс. 1627.467: Феліксъ, Филіксъ — щасливий, фортуна́тий, благословенний.

Феліца́та — жін. ім'я, ст. сл., лат. щаслива.

Фелон, -на — священича верхня риза з гр. *failones*.

Лекс. 1627.467: Фелоны — верхні ризи священнической або опона или шата верхня убогих от дождю.

Фельдшер — особа з середньою медичною освітою, помічник лікаря у медичних закладах, з нім. *Feldscherer*.

Феміда — гр. *Themis* — богиня правосуддя у греків, взагалі — правосуддя.

Фемінізація роду — заміна роду слів іншомовного походження з чоловічого роду на жіночий. У біології розвиток в особі чоловічої статі та в самців хребетних тварин жіночих вторинних статевих ознак, з лат. *femina* — жінка.

Феміністка — див. суфражистка.

Феоген, -на — ім'я ст. сл. Феогень, гр. Богорожденний.

Феогност, -та і Теогност, -та — ст. сл. Феогность, гр. відомий Богові.

Лекс. 1627.410: Феогност — Богом познан, Богоразумен.

Феода́л — поміщик-землевласник від франкського *fehu-od* — худоба, як майно. В Західній Європі в Середні віки земля, іноді і посада були пожаловані сенйором своєму васалові в спадкове володіння при умові виконання певних обов'язків. Саме помістя називалось феод, лен або ф'єф, а система — феодалізм. З цього розвинулась прив'язаність селянина до землі, тобто кріпосництво.

Феодоріт або Теодорит — чол. ім'я, гр. Богодарований.

Феодосій, -сія — чол. ім'я, нар. Тодос і Тодось, ст. сл. Феодосій, гр. даний Богом.

Лекс. 1627.410: Божеє даяніє.

Феодосія — жін. ім'я, ст. сл. Феодосія. З. У. Теодозія, Теодозя, нар. Федося, гр. Дар Божий, Богом дана.

Лекс. 1627.410: Феодосія — Богоданна.

Феодот — чол. ім'я, ст. сл. Феодотій, гр. особове ім'я Theodotos.

Лекс. 1627.410: Теодотій — Богом дан.

Лекс. 1627.411: Феодот — Богоухан.

Феодотія, -тії — жін. ім'я, ст. сл., гр. Богом дана.

Феодул, -ла — ст. сл. Феодуль, гр. theos — Бог, doulos — раб. Раб Божий.

Лекс. 1627.410: Феодул — Божій раб.

Феодуля — жін. ім'я, див. Феодул.

Лекс. 1627.410: Феодулія — послуга Богу.

Феоклит — чол. ім'я.

Лекс. 1627.411: Феоклит — Богом зван.

Феоктіст, -та і Теоктіст, -та — від гр. слів theos — Бог і ktizo — твердити, Theoktistos — той, який утверджує Бога.

А на то ест вера господства ми Стефана воеводи и вера нашего митрополита кир Теоктиста (Сучава, 1458 BD II 262).

Лекс. 1627.411: Феоктіст — Богу создан, Богом здан.

Феоктиста — жін. ім'я, та, яка стверджує Бога.

Феонія, Феона — жін. ім'я від гр. слів theos — Бог і noos — розум. Божий розум.

Феопемпт, -та і Теопемпт, -та — гр. посланий Богом або Богом наречений. Ім'я мученика.

Лекс. 1627.411: Феопемпт — Богонаречений или Богом послан.

Феофан, -на — чол. ім'я, З. У. Теофан, ст. сл. Феофань, гр. Богом явлений від theos — Бог і rhainein — показувати.

Лекс. 1627.411: Феофан — Богоявлен.

Феофанія, -нії — зм. Фаня, гр. Богом явлена.

Феофіл, -ла і Теофіл, -ла — чол. ім'я, ст. сл. Феофіль, гр. theos — Бог і philos — люблячий, люблячий Бога. Легендарна постать Середньовіччя, прописав душу нечистому, але св. Марія його помилувала. Часто схарактеризований в літ. як предтеча доктора Фауста.

Лекс. 1627.411: Феофіль — Богоприятный або Божій друг или Боголюбець.

Теофіла́кт, -та і Теофілакт, -та — чол. ім'я, ст. сл. Теофилактъ, гр. Богохранимий.

Терапо́нт, -та — чол. ім'я, ст. сл. Терапонтъ, гр. слуга, починатель.

Лекс. 1627.411: Терапонт — рабъ, угодник.

Тері́ї, фері́й — зах. укр. з п. ferje, а то з нім. Ferien; на Наддніпровщині літній відпочинок, вакації, відпустка, канікули.

Терма — приватне сільськогосподарське підприємство на власній або орендованій основі, лат. firmus — твердий, певний; італ. fermata — привал, стоянка; фр. la ferme — контракт для орендування землі і саме площа взята в оренду. Слово дуже розповсюджене серед української діаспори в Америці, головно в Канаді, де вимовляють на англ. манер farm — фарма, а самого фермера зовуть farmer — фармер, фармар.

Терт — назва ст. слов. букви ф. Від цієї назви одержав свою назву й гуляка, франт — бо буква ф своїм виглядом показує ніби франта, що взяв руки в боки.

Тес чи феска — шапочка з турків. Назва походить від мароканського міста Тес, де спочатку вироблялися такі шапочки. Дм. 549.

Тест — арх. з лат. festus — святковий.

Лекс. 1627.468: Фист, лат. зацный, весельй, святйй.

Тестин — зах. укр. з п. festyn, з фр. festin, на Сході не жив., тут — свято, забава, гулянка.

Тир, тир! фортати — язиком пуге молоти.

Тиць! — вигук удару ногою. Тицькати — бити ногою в З. У.

Тіал — в стародавній Греції широка плоска чаша з тонкими стінками, злегка загнута в середину кінцями.

Лекс. 1596.30 б: Тіала — кация на кшталт чашъ albo кубка, судіна до кадженя.

Лекс. 1627.468: Тіала — кубок або рострухан.

Тіаско — неуспіх, невдача, провал з італ. fiasco. Зазнавати тіаско — зазнавати невдачу.

Тіга — 1. субтропічне дерево родини шовковичних з солодкими плодами; 2. плоди цього дерева. З нім. Feige.

Лекс. 1596.29: Смѣква — фѣква. Смокѣвница — дерево фѣгвовое.

Т. т. 33 б: Чернічіє — фѣкг дѣких дерево.

Лекс. 1627.226: Смоква — фѣга.

Т. т. 459: Плонная фѣга.

Фѣговий листок — вираз, коли несправедливо закривають надто просто. Вираз біблійний, Кн. Буття 3:7: коли прабатько Адам і Єва побачили по гріхопадінні, що вони голі: „то зшили вони фѣгові листя, і зробили опаски собі”.

Фѣгура — 1. постать; 2. зовнішній вигляд, обрис; 3. комплекс рухів танцю; 4. стилістичний прийом, з лат. figura, яка означала 1. форма, структура; 2. тїнь мерця; 3. спосіб, якість.

Лекс. 1627.289: Образ — фѣгура, форма, кшталт.

Т. т. 320: Повторѣньє єсть теж фѣгура ораторская так названая.

Т. т. 339: Фѣгура гди иноє розумом иноє словы (словами) оказується.

Фѣларѣт, -та — чол. ім'я, ст. сл. Филаретъ, гр. любитель чеснотности.

Фѣлігрань — 1. тонкий кручений золотий, срібний, мідний дрїт або ювелірний вирїб з таким узором; 2. предмети з таким узором; 3. водяний знак на папері як знак фабричний; фр. filigrane, італ. filigrana.

Фѣлімѣн, -на — чол. ім'я, ст. сл. Филимонъ від грецького особового імені із значенням улюблений. Персонаж „Метаморфоз” Овідія.

Лекс. 1627.468: Филимон — возлюблен.

Фѣлістер — гр. через нїм. Philister — самовдоволеная й обмежена людина.

Фѣлістимяни, фѣлістимці — народ, що заселяв південну частину східного узбережжя Середземного моря в кінці 2-го, першїй половині 1-го тисячолїття до н. е.

Лекс. 1627.442: Фѣлістими — люди, которых толковници аллофилус то єст чужоземцами зовут, сл. иноплеменници.

Т. т. 467: Филисфѣи, филистѣи, зри Палестїна.

Фѣлблог — ст. сл. филологъ від гр. philos — любитель і logos — слово, наука. Фахівець з мовознавства і літературознавства.

Лекс. 1627.469: Філолог.

Філомéна — жіноче ім'я, з гр. соловейко.

Лекс. 1627.468: Філомена — соловій.

Філософ — гр. philosophos від слів philos — любитель і sophia — мудрість, сучасне значення: фахівець з філософії.

Лекс. 1627.350: імя філософа.

Т. т. 459: Стоа — ганок, оттоль філософи назвали (ідеться про походження слів стоа, стоїк).

Т. т. 469: Філософъ — любомудрець, мудрий, кохаючийся в мудрости, мудролюбєць.

Філософія — див. філософ. Сучасне значення: галузь людського пізнання, яка намагається синтезувати наше знання про світ і нас самих.

Лекс. 1596.31: Філософія — мудрость, любленіє мудрости.

Філофей — чол. ім'я, ст. сл. Филофей, гр. кохаючий Бога.

Лекс. 1627.469: Філофей — друг Божій, Боголюбив, Богом любимъ.

Філфак, -ку — абрєвіатура: філософічний факультет.

Фільварок — внаслідок зростання числа населення в Західній Європі між 1500 і 1600 роками відбулась революція цін на харчі. Через це стало дуже вигідним продавати на Захід збіжжя. Цим скористались польські землевласники, перетворивши свої маєтки на фільварки, тобто вони стали вимагати від селян замість плати натурою за користування землею відробіткову працю. Такий тип маєтків зберігся на Зах. Україні аж до I світової війни. Фільварок походить з п. folwark, а то з нім. Vorwerk — маленький двір перед поміщицьким двором. В нім. мові це маленьке помістя, відокремлене від великого, що має свої господарські забудування або залежне господарство селянина. Див. фольварок.

Лекс. 1627.218: Фолварок, лукá.

Фільм, фільму — 1. твір кіномистецтва, кінокартина; 2. тонка прозора плівка з нанесенням на неї світлочутливим шаром, використовується у медицині, фотографії, кінематографії, з англ. film.

Фіміам, -му — пахуча смола для обкурєння, ладан, використовується головним чином у церкві під час богослужіння, ц. сл. фиміянъ, сер. верх. нім. thimean, греко-лат. thymiana, вираз

„курити кому фіміам” — це лестити кому, вихвалювати понад міру.

Се же придаць Юрьї болковичь... к цр̑кви... клѣтку торговцю што поїти ладану и тѣмьяну к цр̑кви (бл. 1350 Р 8).

Лекс. 1596.34: Фиміян — кадїло.

Лекс. 1627.411: Фиміам — ладан. Фимамиск — кадилница або где каженє кладут.

Фінікс — арх. фінікова пальма, його солодкі плоди, фініки.

Лекс. 1627.468: Финікс — финиковое дерево и ягода его або дактиловоє дерево и овоц его.

Фіра, фірман — зах. укр., див. хура, хурман.

Фіранка — занавїска з нїм. Vorhang, п. firanka.

Фірман, -на — назва султанського наказу. Слово перське. Дм. 549.

Фіск, -ку — у стародавньому Римі це імператорська скарбниця, у суч. країнах державний скарб, з лат. fiscus — кошик.

Лекс. 1627.468: Фиск — людській скарб.

Фістула — рурочка, трубочка, трубчастий канал. З лат. fistula — дудка, трубочка.

Лекс. 1627.16: Фѣстула у органов.

Фіта — тридцять четверта буква дорев. рос. альфавіту, писалось і означало звук „ф” у словах грецького походження, гр. th.

Лекс. 1627.410: Знаменїс фіт еже ест твердо, велїє.

Числова вартість 9.

Фітиль, -ля — арх., звичайно гніт, з тур. фітіл, араб. фатїл. У „Матеріалах” Срезневського не занотоване. Часте в рос., болг. фитил; срб. фитиль. У зах. слов. не вживане. Див. гніт.

Флавіан, -на — чол. ім'я ст. сл. Флавіанъ від лат. flavus — блондин, світловолосий; є імена Флавіус і Флавіанус — Флавіїв.

Лекс. 1627.469: русый власы.

Флаг, флага — рос. слово і знач. прапор з англ. flag, в укр. літ. мові вживаються тільки виведені з нього слова флагман, флагшток, натомість відоме в Галичині як фляга під впливом п. flaga.

Флегбнт, -нта — чол. ім'я, ст. сл. Флегонтъ, гр. палючий.
Лекс. 1627.469: Флегонт — палящ.

Флэйта — духовний музичний інструмент високого регістру, що являє собою дерев'яну трубку з конічним або циліндричним каналом, давнє фрш. flûte, сер. в. нім. floite, нім. Flöte.

Лекс. 1627.155: Пищаль — флетня, пищалка.

Т. т. 227: Сопль — сопль, пищалка, флётня, фуяра, дудá, сурма, жолом'яка, фьстула у органів або у регалів.

Т. т. 303: Цьвница — свистьлка, флетня, шаламан.

Флор, Флора — чол. ім'я, ст. сл. Флоръ, лат. flos, -ris — квітка, отже квітучий.

Лекс. 1627.469: Флор — цвѣтен.

Флора — сукупність рослинності. Лат. Флора була богинею квітів.

Флорін — флорентійська згодом і інших держав золота і срібна монета, у творах Франка зустрічається у формі „ринський”, сучасне угор. forint.

Флот, флóту — сукупність суден однакового призначення — військовий флот, торговельний флот, повітряний флот; італ. flotta, англ. fleet.

Флотілія — з італ. flottiglia — з'єднання військових суден або суден іншого призначення.

Фляки — з нім. Fleck — шматок, через п. flaky — їжа з залишків м'яса або дрібно нарізаних тельбухів.

Фляшка — зах. укр. з п. flaszka, нім. Flasche, на Наддніп-рянщині тільки пляшка або бутилка (рос. бутылка).

Фбка — чол. ім'я, ім'я двох мучеників. Лекс. 1627.469 інтерпретує це ім'я як славен, І. Огієнко — як морська тварина, тюлень; а на Гуцульщині народна етимологія виводить його з лат. focus, рум. foc і вважає його божеством вогню, див. нашу книгу „Вогонь і слово”, стор. 171. М.Л.К.

Фольварк — див. фільварок.

Фона́р — з XIV ст. в пам'ятках фонарь з гр. fanarion — світильник, ліхтар, гр. fanos — світло. Запозичення новіше, бо давніші замість f дають п.

Фонетика — наука про звуки, те саме що й фонологія. Від гр. *phonetikos* — звуковий; *phonetike techne* — звукове мистецтво.

Фонологія — наука про звуки, звукознавства. Від гр. *phone* — голос, звук + *logos* — слово, знання. Те саме, що й фонетика.

Форемний — арх. людина, яка виступає у форумі, див. форум.

Лекс. 1627.463: Форемный, ритор.

Форитар — арх. візник з нім. *Vogreiter* — особа, яка їздить перед першою коней.

Лекс. 1627.271: Управитель — возніца, форитар.

Форкати — зах. укр. на Сході фіркати, пірхати, чміхати. Коні, часто форкаючи, тюпали звільна, Фр. Захар Беркут, 94.

Форма — з лат. *forma* — одяг одного типу. Див. уніформа. В З. У. однострій.

Форма — зовнішній вигляд, композиція з лат. *forma* — кшталт, вид, обрис.

Лекс. 1627.288: Образ — фьгура або форма.

Т. т. 317: Звод — фьрма.

Т. т. 464: Фьрма, кшталт, приклад.

Форма Тайны Священства. Катих. 1645 р. 54.

Форма того Сакраменту. Катих. 1645 р. 59 б.

Формування — ставлення, виготовлення, складання.

Лекс. 1627.323: Образованіє — формованьє, кшталту вытисненьє. Образую — твору, формую.

Формувати — складати, організувати.

Лекс. 1627.117: Речи далекіи в розумѣ своєм формусмо.

Фьрмула — лат. *formula* — правило, міра мотузком — модель, хімічний або алгебраїчний вираз певних складників якоїсь речовини чи якогось рівняння.

Форс, -у — з фр. *la force*, розм. хизування, прагнення похвастатись своєю оригінальністю.

Фьртель, -я — розм. несподіваний вчинок, спритна дія; п. *fotel* — пастка, хитрість, несподіваний вчинок з нім. *Vorteil* — перевага, користь. Давнє значення трохи відмінне, ближче до німецького.

Лекс. 1627.276: Хитрость, зрада, фортель люб ремесло.

Т. т. 349: Арифметика — фортел рахованя.

Фортепіано — з італ. *forteriano* — клавішний музичний інструмент, те саме що рояль. Див. рояль.

Форту́на — лат. *fortuna* — випадок, доля, вдача, ім'я богині випадку. Фортуну малюють стоячою на колесі, звідси вираз „колесо Фортуни”. Слово ще живе у польській мові, і було живе під польським впливом у староукр.

Лекс. 1627.165: Щастье, форту́на.

Т. т. 354: Фортуна — благословенство або щасливість, щастье.

Fortuna audaces juvat — лат. щастя сприяє сміливим.

Форту́на — арх. у розумінні бурі, грози походить від того же слова фортуна — щастя, але зміна значень сталась не в Римі, а в мореплавній республіці Венеція, доля якої справді залежала від примхи вітру. У рум. мові слово *furtună* — це буря. Так було і в староукр.

Лекс. 1596.27: Смерч — фурьтуна.

Лекс. 1627.226: Смерч — облак дождевный, фурту́на.

Фортуна́т, -та — чол. ім'я, ст. сл. Фортуна́т, лат. удачливий.

Лекс. 1627.469: Фуртунат, Фортунат, лат. щасливый.

Форту́нний — арх. щасливий, удачливий; п. *fortuny*.

Лекс. 1627.452: Секунд — вторый або щасливый, форту́нний.

Лекс. 1627.467: Фелікс, Филікс — щасливый, форту́нний, благословенный.

Фору́м, -у — з лат. *forum* — площа, центральна площа стародавнього Риму, де відбувались суди і політичні дебати. Суч. значення: трибуна, політ. угруповання для висловлення певної позиції, представницький орган.

Фоті́на — жін. ім'я, ст. сл. Фотинія, гр. *phos, photos* — світло.

Фоті́й, -тія — чол. ім'я, гр. *Photios* — світлий.

Лекс. 1627.469: Фоті́й — свѣтенъ, або молносвѣтель или просвѣщеніє.

Фра́за — одне окреме мовне висловлення, від гр. *phrasis* —

вираз, зворот мови. **Фразеологія** — наука про фрази, цебто про окремі мовні висловлення.

Фрайтер, фрайтра — зах. укр. чин у війську нижчий від офіцера з нім. Gefreiter, на Наддніпрянщині як в рос. ефрейтор має те саме походження, бо *ге* передається як *є* в давній вимові і в берлінському діалекті.

Фра́кція — з лат. fractio — розламування; відокремлена група всередині політичної партії.

Французький — прикм. від ім. француз від слова Франція, фрц. français.

Лекс. 1596.30: корона то єст чирвоний золотий французький.

Ідеться про золоту монету.

Фрасу́нок, -нку — печаль, сум, турбота; п. frasunek. Звідси: фрасуватися — сильно турбуватися. Часте в З. У.

Лекс. 1627.221: Скорблю — фрасуюся, тужу. Фрасунокъ, смуток, утискъ.

На Полтавщині: прасунок.

Фреквенція — з фр. fréquence — частота. Слово вживається по відношенню до присутності учнів на уроках. Синонім: відвідування, присутність.

Фреска, фресок — рід малюнків зроблених прямо на стіні способом накладання фарбів на свіжу штукатурку — італ. al fresco.

Фригія — назва стародавньої малоазійської країни.

Лекс. 1627.469: Фригія — сухая або палаючая.

Фризієр — зах. укр., п. fryzier, літ. перукар; рос. парикмахер.

Фрикативний — приголосні с, з, ф, г, х і ін., вони творяться тертям повітря у вузькому проході між зближеними мовними органами. Від лат. fricare — терти. Протилежні — проривні, непротижні звуки, як б, п.

Фрукт, -ти — з лат. fructus — плід, овоч.

Фу́кати — діал. 1. форкати; 2. галасувати, кричати. Звуконаслід.

Лекс. 1627.233: Старцу не твори па́кости — старшого не фу́кай.

Фу́ндамент, -ту — лат. fundamentum, 1. основа будинку; 2. головне, основне.

Лекс. 1627.298: Основаніє — фундамѣнт, грунт. Основою — грунтую, фундамент закладаю.

Фунт, фѳнта — з лат. *pondus* — висячий, нім. *Pfund*; 1. міра ваги, що дорівнювала в Росії 409,50 грамів, в Англії 453,60 грамів; 2. грошова одиниця ряду країн.

Лекс. 1627.429: Літра — фунт.

Фур! — звуконаслідування шуму, від крил, веретена і т. ін. Звідси фѳркати, фурчати, фурчання, фуркало — дитяча забавка, часте в З. У.

Фура, фіра, хура — віз. Див. хура.

Фурман — візник. В акту 1456 р.: отъ воза фурманского (Akta grodzkie i ziemskie, VII 230).

Лекс. 1627.76: Форман, возница.

Фурор, -ру — гучний публічний успіх. Зробити фурор; з італ. *furore*.

Фут — з англ. *foot* — ступня, мн. *feet*; міра довжини. В Англії і США фут дорівнює 30,48 см.

Футляр — з нім. *Futteral* — коробка, ящик або чохол, куди кладуть певну річ, напр. футляр для окулярів.

Фуяра — діал. сопілка, рум. *fluiet* — сопілка від *fluiet* — свистіти.

Лекс. 1627.229: Пицалка, флетня, фуяра. Сопль пастырскій — фуяра пастушеская.

Фю! — звуконаслідування свисту, лету.

Х

Х — двадцять п'ята буква української азбуки, в ц. сл. зветься хер. Числове значення 600.

Ха! ха! — вигук при легкому недовір'ї, легкій незгоді.

Хабаз, -зу, хабаззя — зах. укр. на Наддніпрянщині бур'ян, може з сер. в. нім. *baldrian* — валеріана.

Хабар, -ра — ч. р. гроші для підкуплення, взятка з осман.

chaber — новина, новинка.

Хаве, Хая — жін. ім'я, див. Єва.

Хазари — тюрське плем'я від пня „каз” — кочувати. Наукові дослідники стверджують, що хазари близькі до протобулгар, а протобулгарська мова була близька до мови чуваської і належала до західної групи тюрських мов, до якої належала і мова печенігів, М. И. Артамонов: История хазар, Л. 1962 р. ст. 114-115.

Хазари створили у південно-східній частині сучасної Росії велику кочову імперію, офіційною їхньою релігією був іудаїзм, а столицею — Ітіль — сучасне Астрахань.

Хазер — часто вживане в Наддніпрянщині слово, д. євр. chazer — свиня.

Хазука — післябіблійне євр. слово в Талмуді chazakah — закріплення, право тримання, від прикм. chazak — сильний. Chazakah — це юридичний термін на право посідання когось або на право першинства.

Хазяїн, хазяїна — мн. хазяї; Свидн. 21 — господар, власник; з тюрк. перськ. ходжа, тат, хузей. Дм. 558, пор. давні ходжа, ходча, хозя, арх. хозяїн; дало хазяїн. Хазяйка, хазяйнувати, хазяїство.

Хайм — євр. ім'я, д. євр. chajim — життя. Тут множинне закінчення -ім для зазначення абстрактності слова а chaj — живий. Наголос східньоєврейський відтягнений; див. наголос. Див. Ле хайм.

Хай, хаяти — див. нехай. Хай або най часте в зах. укр. говорах; пор. п. пісч, пісчай, чс. пещ, болг. і срб. нека; слов. паж; діал. білорус. нехай.

Халат, -та — довга до п'ят верхня одіж на Сході. З араб. хілат — халат, це почесна одіж, якою східні монархи нагороджували своїх підданих, Дм. 549.

Халва — солодка їда з тертих горіхів або з шкарлупи насіння соняшника, з араб. галва. Дм. 549. Тур. галва — варення, солодоці.

Халдєя — в давнину регіон на нижчій течії р. Євфрат, іноді синонім Вавилону. З слова Аккад — місто в Месопотамії.

Лекс. 1627.470: Халдѣя — якобы чѣрти, або якобы рѣбоини-

ци, або яко цы щики, або якобы роль Халфйски.

Халéпа — яка-небудь несподіванка, прикра подія, біда, нещастя; гр. *chalepos*.

Халіф чи каліф — араб. халіфа — „наступник Магомета”, так звався духовний і світський голова мусульманського світу.

„Халіф на час” — кажуть про людину, що доп’ялася тимчасової влади. Вираз взятий з збірника „Тисяча і одна ніч”, в якому є оповідання „Халіф на час”.

Хáлка — єврейська булка, загальнознане в укр. мові слово. Д. єв. *challah* — калач; пор. 2 М 29:2; 3 М 2:4, 8:26, 24:5; 4 М 15:20 *challat lechem* — калач хлібний, 3 М 8:26.

Халту́ра — зроблена якбудь робота, партацтво, в літ., театрі і ін. Перше визначало додаткова, для самого заробітку, праця. Слово це знає Мельников-Печерський („В лесах”), А. Островський, В. Даль і ін. Його уживало „Діло” в Галичині. Це слово виводять з гр. *chalkos* — дрібна мідна монета, а переносно дрібна праця. Але найбільш знане це слово в Росії.

Халя́ва, мн. халя́ви — верхня трубчаста частина чобота, рос. голенище з давньорус. голѣнь, п. *sholewa*, давно халева, холева, хольва.

Хам, -ма — слово семітське — загорілий, чорний; ст. сл. Хамъ. Посміявся над батьком своїм, Буття 9:20-23. Хам став символом невихованості та грубості; пор. хамське поведення.

Лекс. 1627.470: Хам — теплый, горячий, або чорный.

Гебр. *Cham*, д. єгип. *keme't*, коптське *keme* — гарячий, загорілий, чорний. Від сина Ноевого Хама повстали „прсті” люди, пор. „Ключ Роум”, Йоан. Галятовського, 1663 р. л. 213: „Хамъ презначаль стан посполитый, бо Хамъ служиль двом братом своим”.

Хамаркати, харамаркати — говорити чи читати неясно, через ніч. Слово звуконаслідувальне.

Хамелеон, -на — з гр. *chamaileon* — звіринка, плазун, що живе на деревах і легко змінює барву своєї шкіри залежно від навколишнього середовища. Звідси постало переносне значення: людина, що легко міняє свої переконання ради земних вигод.

Хáна — жін. ім’я, див. Анна.

Ханаан — давня назва території Палестини, завойованої гебреями від язичників. Д. євр. *Keanaan*.

Лекс. 1627.470: Ханаан — купец або гандлювник, або стертый, або зломаний, або добре отповѣдаючий або добре мордуючий.

Це все невдалі спроби вивести назву країни з давньоєвр. мови, з якої вона не походить.

Ханнука — д. євр. *chanukkah* — обряд чи Свято освячення чогось чи відновлення нового дому, нової праці, дитини й т. ін.; пор. 4 М 7:10-11; 5 М 20:5; 1 Цар. 8:63, 2; Хр. 7:5,9; Пс. 30:1; Ездра 6:16. Етимологія неясна, *chanoch* — виховувати, *shech* — піднебіння, в це Свято дітям до піднебіння давано сок дактиловий. Тепер це Свято на спомин про освячення Храму, збезчещеного Антіохом IV.

Хаос, ха́осу — з гр. *chaos*, тому і наголос *хаос*, нім. *Chaos*, але частий і наголос з фр. *chaos* — хаос, Черк. I, 89. У старогр. міфології це безмежний світовий простір, що являв собою суміш усіх стихій, перен. цілковите безладдя.

Лекс. 1627.470: Хаос -- пропасть або замішання, або країн, або матерія все свѣта.

Хап чи хоп! — рухонаслідування хапання чого. Також хапу-хапу! Звідси хапати, вхопити, хапання, хапанка, схоплення й ін. З прамови.

Хапати — швидко поривчасто брати. Див. хап.

Рохáпують все що є. Гонч. Л. і зб., 14.

Лекс. 1627.63: Ємлю — хапаю.

Т. т. 170: Догоняю — уха́пую.

Хапокніш — так дряжнять учнів з духовних шкіл і духовенство; „хапати книші”.

Хапу́га — той, хто краде державне майно, або хто краде йому доручене. Від слова „хапа́ти”.

Харалужний — з перської сталі.

Слово о п. I. 1187р.: Беше притрепаль харалужными мечи, 21.

Т. т.: Подь мечи харалужный, 32.

Т. т.: Трещат копия харалужныйя.

Харі́га, Харитина — ст. сл. жін. ім'я від гр. слова *charis*, *charitos* — краса, стрункість.

Лекс. 1627.470: Харітіна — Благодати полна или радість.

Харити — див. грація.

Харитѳн, -на — ст. сл. Харитонъ, гр. осипаючий милостями, щедрий, благодатний.

Лекс. 1627.470: Харітонъ — радується себе або Благодатей исполненъ.

Харітѳнія — жін. ім'я.

Лекс. 1627.470: Харітонія — благодатная.

Харк! — звуконаслідування видання мокроти з легенів. Звідси — хъркати, хъркіт, харкотиння — сама мокрота. З прамови. Місцеве — хракати.

Харлámп, -ма — нар. Харлам, ст. сл. Харлампій, гр. радісно сяючий, chara — радість, lampo — світити.

Лекс. 1627.470: Харлámпій, Харламбій — радістю светящ або радостосіателен.

Хартія — це стародавній рукопис, а також матеріал папірус або пергамент, на якому вони були написані. Хартія або харатъя, ст. сл. хартія, харатия з гр. chartia — пергамент, шкура для писання, грамота. Харатейний — на хартії писаний. Давнє харатіє хранильниця — архів, бібліотека, картофілак з гр. chartofylaks — книгохранитель, бібліотекар, архівар.

Лекс. 1627.277: Хъртія — картка, листок, папър.

Але слово хартія поширило своє значення. У Середні Віки це документ, який стверджує якесь право, привілей, напр. Велика хартия вольностей дана англ. королем Йоанном у 1215 р. , перше обмеження королівської влади.

Харціз, -за — розбійник, грабіжник, звідси: харцізити, харцізник, харцізьяка, харцізьяцький. Слово тюрське.

Харч, -чу — мн. харчі, те що споживають, їда, напитки та їстівні запаси. Д. рос. ихсарчати — витрачувати з тур. араб. ardz — доход, господарські видатки.

Харча́ти — хрипіти, тяжко дихати. Слово звуконаслід.

Хасід — д. є. chasid — хто виконує свої Божі обов'язки над міру, святий; лат. pius, sanctus. Пор. Пс. 4:4, 16:10, 18:26, 25:10. Хасид святіший за цадика.

Ха́та, хатка — бідний будинок або сільський будинок, позичка зі сходу, авест. хата — кліть, новоперс. kad — дім, відоме і в фіно-угор. мовах — фін. kata, угор. ház — дім, остяцьке chot і chat.

Лекс. 1627.327: Халупи — убогих хаткі.

Ха-ха-ха! хи-хи-хи! — звуконаслідування сміху. Також хихи-хихи — хихихи!

Хва́ла — давній наголос хва́ла; 1. висловлення комусь визнання з приводу його дій; 2. уславлення. Загальнослов. слово; рос. хвала, п. chwala, іноді в формі з **Ф**; сrb. уфал — ненависне, рум. запозич. з слов. falǎ — гордість, слава; індоєвр. корінь на ск-; сканд. skvala — вбирати, нім. schwellen — про воду, яка наростає.

Слово о п. I. 1187р.: Уже снесася хула на славу, 25.

Про тож бгоу коу хвале... а к оужиткоу... оуоставля емы права (XV ст. BC 10).

Лекс. 1627.424: Всякого способу хва́ла. Хва́ла панская.

Хвастів — рос. Фастов — районний центр Київської області, назву виводять від слова хвости — бунчуки, бо їх багато зосталось після розгрому половців.

Хватáти — схоплювати, швидко і поривчасто брати, хапати. Праслово, ц. сл. хватити, хватати і хитати, хитити; рос. хватать і похитить, хищный — хижий; п. chwatać; болг. хват — міра, спорідн. з слово хитрий; корінь *skut; див. чс. poskysti, skysti — виставити; ц. сл. подскитити — нахилити голову, лит. kutrus — спритний, влучний.

Слово о п. I. 1187р.: Не побъдными жребии собѣ власти расхытите.

Лекс. 1627.38: похапую, хватаю.

Хви́ля — водяний вал, що утворюється від коливання водяної поверхні, звідси хвилястий, хвилюватися — про неспокійний душевний стан людини, хвилювання, відповідає ст. сл. вльна, рос. волна — в укр. мові невідоме. Проте вони мають спільне походж. — д. в. нім. wallan з кореня *wal, звідси wälzen, wölben — будь-яке піднесення, набухання. В староукр. мові збережена ще форма з мови посередника, польської fala.

Лекс. 1627.32: Вльненіє, вльна — забуренє водноє гды бывает фаля на водѣ навалность.

Але раніше вже в Крехівському Апостолі 1560 р. вже зустрічаємо сучасну укр. форму — Розмаити и розныи хвили, 161.

Хвиля, хвилина — із значенням відрізок часу, мінута або мить має інше походження. Цю відмінність добре зберігає польська мова, де з часовим значенням використовується слово *chwila*; це слово походить з д. в. нім. *hwil*, *(h)wila* — час, година; суч. нім. *Weile* — деякий час.

И коли боудет пана нашего короля приказаніе и боудет потребна хвиля и час абыхомъ его милости помоч а послушенство оудилали (Сучава, 1468 ВД II 301).

Тут безперечно наявне часове значення. М.Л.К.

Хвись! хвось! — рухонаслідування швидкого удару різкою чи батоном. Звідси і хвіськати, хвбськати. З промови.

Хвіртка, хвірточка — невеликі входні двері в тину або в воротах; з д. нім. *Pforte*, лат. *porta*.

Хвіст — придаток на задній частині тіла людини, перен. крайня частина чого-небудь, смуга диму, пилу, валка людей.

Б. Грінченко: Оттого що з хвостом не любить ізгадувати, II 384 — ідеться про чорта.

Хвбрий — нездоровий, див. хорий.

Хворбст, -ту́ і хвб́рост, хвб́росту — чагарник, давнє хвасть, хворость, спільнослов. *xvorstь*, споріднено з д. в. нім. *hurst*, *horst* — куші, чагарник, англосакс. *hurst* — ліс, болг. *храстът* — чагарник.

И мы... смоу им не наше... даемъ... ис хворосты (Вільна, 1499 AS I 117).

Лекс. 1627.90: Колиба — кучка з фб́росту.

Т. т. 230: Соль — друзк, суш, хворбст, сухії голи або росчки.

Т. т. 437: Мира ел. — хворбст або прут масти пахнучеи.

Хеврбн — місто, згадане в Біблії, назву якого Беринда виводить з д. євр. *shevga* — товариство.

Лекс. 1627.471: Хеврбн — товáриство, учасниство, або пристаньє або заклинаньє або зависть.

Хедер — д. євр. *cheder* — кімната, пор. Суд. 15:1, 16:9; в теперішній євр. мові *cheder* — школа для дітей. В укр. мові слово загальновживанє.

Херем — д. євр. *cherem* — прокляття, закляття, анатема на людину, речі чи ціле місто, що під херемом, те все призначалося для Бога. На що кинено херем, те все мусіло згинути: все живе забивалось, маєток палився, а земля посвячувалась Богові.

Присвоєння херемованої речі каралося смертю. Місто, зруйноване на херем не вільно було відбудувати. Хто бере щось із херему, сам став херемом. Євреї в Україні часто говорять: Говорю на хайрем. Клянусь на хайрем. Лев. 27:21, 28; Числ. 21:2,5; М 2:34, 13:16; Єг. 7:11-12.

Херувім або херувикон — церковна пісня, що починається словами „їже херувими”, виконується під час літургії.

Лекс. 1627.471: Херувікон — херувімская пѣснь.

Херувім — у нас назва Ангола, д. євр. cheruv — синонімна cheruvi, cheruvimi; 1 М 3:24; 2 М 37:8; 4 М 7:89. Пор. Буття 3:24: Бог поставив херувима Херувів стерегти входу до Раю. Назва легендарного значення, див. гріф. Пор. у вавилонян кічиви — крилатий віл, качиви — аккад. заступник, це мабуть етимологія слова. Образ херувимів споріднений з близько-східними антропоморфічними і зооморфічними істотами з функцією охорони, як єгипетські сфінкси — охоронці фараонських гробниць... На херувимі сидів Бог, Єзекіель 10, 43:2-5. Херувими пов'язані з стихією повітря, Пс. 17:11.

Лекс. 1627.471: Херувім, єв. множество разума или излитое премудрости или премудрость исполнена.

Хиб! — рухонаслідування помилкового руху. Хвідси: хибнути, хйба — помилка. З прамови. Погляд М. Фасмера — див. хйба.

Хйжа — хатинка, хата; слово широковживане в західних діалектах, головню на Закарпатті і Мараморщині. Дуже давня загальнослов. позичка з нім. Haus.

А оу том сели десять хыжь татарских (Сучава, 1435 Cost. II 494).

Хизуватися — пишатися, хвалитися, чванитися, слово часте на Полтавщині та середній Наддніпрянщині. Хиза чи охиза — завірюха, хуртовина, хуга. П. Мирний: Приходить зима в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх діток — хизи й охизи та морози. Пор. стародавнє хъзь — козлова вироблена шкура, саф'ян. Упат. Літ. 6760: Сапози зеленого хъза, шити золотомъ.

Хиліти — нагинати, пригинати що-небудь донизу; п. chylic sie; чс. chili se; праслово, ц. сл. похыль — скривлений, рос. хильй

— слабий, срб. хила — кривда, хияти — дивитися зизо. Звуко-наслідув., див. хиль, нахиятися.

Лекс. 1627.180: Преклони — схили. Нахилати.

Хилитати — постало через контамінацію хитати і хилити.

Хиль! — рухонаслідування швидкого похилення. Звідси: хилити, -ся, хильну́ти, на́хил, хілення.

Химэра — див. хімера.

Хитрий — слово загальнослов., ст. сл. хытръ, хытрый — учений, розумний, мудрий, досвічений, спритний, мистецький; ц. сл. хытръць — красномовець, ритор. Друге значення: лукавий, обманливий — постало пізніше.

Лекс. 1627.277-278: Хитрець — художник, ремесник. Хитрость — ремеслоручноє.

Т. т. 82: Хитрость — штука.

Крех. П. 1560 р. ц. сл. лєсть перекладає хистростью, 469, 624.

Болг. хитар — розумний, срб. хитар — швидкий, спритний, п. chytry, чс. chytry; праслово, *yгъ від *ytiti, xvatati — схопити.

Слово о п. І. 1187р.: Ни хытру, ни горазду суда Божіа не минути, 37.

Хитрість — ім. від слова хитрий.

Лекс. 1596.14 б: Извитіє — хитрость, штука. Извитіє словес — хитрость в мовѣ.

Т. т. 15 б: Крамолá — рózрух, коварство, хитрость.

Т. т. 31 б: Хитрость — ремесло.

Лекс. 1627.276: штука, самолóвка, хитрость.

Т. т. 349: Арифметіка — хитрость мѣры.

Алф. 1627.325: Пронырство, хитрость, острость розуму.

Хить! — рухонаслідування хитання. Звідси: хитати, хитати-ся, хитну́ти, похитну́ти і т. ін.

Хихи-хихи-хихи! — звуконаслідування сміху. Нар. пісня: Ой ти, старій, кахі — кахі, а я молодая, хихі-хихі!

Хіба — пит. частка, вживається як допоміжний засіб у питальному реченні з відтінком здивування, недовіри. Рос. хибать — хитати; чс. chyba — сумнів, спорідн. з д. інд. ksubhyati — хитається, дрижить.

Лекс. 1627.201: Развѣ — опроч, кром, хіба.

Хід, хóду — рух, переміщення в якомусь напрямі, заст. похід, процесія, див. ходити.

„А він — ходу дав” — сильно побіг.

Хімера — химера; Правопис 1993 р. рекомендує як виняток писати замість хімера — химера, тому що це слово давно засвоєно укр. мовою. Химера в гр. міфології — бридка потвора, описана в Іліаді в пісні VI: спереду лев, дракон позаду, коза в середині, а дихала огнем. Тільки герой Беллерофонт на крилатому коні Пегасі зміг забити Химеру. Химера — символ фантастичного, нездійснених мрій.

Лекс. 1627.472: Хіме́ра — коза, спереду лев, а ззаду змії, а в середині хімера.

Хімія — наука про склад різних речовин. Слово походить з араб. al-kimija, гр. chemia. Греки звали країну Єгипет Chemia. Гр. вимова хімія була тут е — це іта, вимова і. На думку деяких учених слово постало найперше в Єгипті, і єгиптяни глибоко знали хімію до п'ять віків до Р. Х.

Хіна, хінін — алкалоїд, успішний у лікуванні малярії, здобувається з кори хінного дерева. Її лікувальні якості відкрили індійці і назва індійська прийшла в Європу через італійське посередництво; італ. China, назва дерева chinachina.

Хіни — зах. євр. назва Китаю від назви старої династії Тсін. Китай, китаєць, китайський — від власної назви тунгузького народу Кетай, що завоював північний Китай. В Галичині під п. впливом Хина, хинський, на Сході тільки Китай, китайський.

Хіонія — заст. жін. ім'я.

Лекс. 1627.472: Хіонія — сніжня.

Хіротонія — висвячення в єпископи, чи в ієреї або в діакони від гр. cheirotonia — піднімання рук для обрання. Ставлення в іподіякона чи в читця зветься хіротезія від гр. cheirothesia — рукоположення. Назви здавна вже полпуталися. Правильніше: перше треба хіротонія — обрання, а потім хіротезія — рукоположення.

Хіто́н — д. євр. kuttonet, ketonet; Йов. 30:18; Пісня над Піснями 5:3; звідси гр. chiton — спідне вбрання, довга сорочка без рукавів. В араб. kettan, kittan, араб. kattan, kittan, пор. укр. катанка. Хітон — це монаша верхня довга одежа, сучасний підрясник.

Лекс. 1596.31: Хітон — кошуля.

Лекс. 1627.472: Хітон — кошуля або кабат суптелное а тонкое одѣнье.

Хіть — бажання від хотіти, див. хотіти.

Лекс. 1596.31 б: Хотеніє — хоть.

Хламїда — греко-римська мантия, піднесена на правому плечі і закрита кнопкою. Так називали і королівську мантию.

Лекс. 1627.472: Хламїда — юпка, делюрка, зри хлямис.

Т. т. 278: Хлямис — жолнѣрская шата, копеняк.

Хлап — так звуть в Україні наймолодшу карточну фігуру, цебто валета. Назва походить від старочеського *chlap* — найнижчий ступінь громадський, наше холоп; пор. влада, власний. Див. хлопець.

Хлеп — рухонаслідування пиття. Звідси хлєптати, хлєбтати. З прамови. Собака хлєпче воду.

Хлип! — рухонаслідування плюскоту. Вода в черевиках хлип-хлип!

Хліпати — посилено судорожно вдихати, втягувати повітря, переважно від плачу або від сміху, плакати. Див. хлип! З прамови.

Лекс. 1596.25 б: Рїдаю — хліпаю. Рїданіє — хліпаньє.

Лекс. 1627.155: Плачу, хліпаю, хліпаєш.

Хліпання — ім. від хліпати.

Лекс. 1627.36: Хліпаньє, гудєньє, гук.

Хліб — харчовий продукт, що випікається з борошна. Основна страва людини, гот. *klaihs*, п. *chleb*, рос. хлеб. Слов'яни запозичили це слово з гот. *klaihs*, д. в. нім. *hlaiB*, сучасне нім. *Laib* — буханка, це була їх перша назва хліба, тепер нім. *Brot*, староукр. хлѣбь.

А оу том домоу корчму не держати... ні хлѣб продати (Сучава. 1434 Cost. II 670).

Хліб духовний — засоби на прожиття вищих духовних осіб, які їм давав в давнину король або князь. Див. стόлиця.

„Не хлібом самим живе людина, але всім тим, що виходить із уст Господніх живе людина” — Повтор. Зак. 8:3, Мт. 4:4. Біблійний вираз, вживається, щоб застерегти людей від надмірного захоплення матеріяльними вартостями.

„Хліб утиску” — lechem sav, хлѣбъ въ нуждѣ — убогий хліб під час нещастя чи за час недолі, або під час голоду; пор. Іс. 30:20.

Хлів — стайня, п. chlew, праслово; з того ж кореня що і кліть, клітка, слов. назва всякої прибудови, комірки до гол. будови, гр. klisia — намет, лат. clitellae — лектика, гот. kleithra — намет, нім. Leiter — драбина, лит. дієслово szleti — спиратися.

Лекс. 1596.31: Хлѣвіна — домок, доміще.

Лекс. 1627.278: Хлѣвіна — домок.

Хлоп, хлѣпа — давнє хлапъ або холопъ, але в зах. укр. закорінилося хлоп з п. chlop. В Зах. Укр. слово хлоп вживається вільно замість селянин або замість чоловік, муж; це з п. chlop. Був хлоп здоровий, Фр. 3 в. 85. На Наддніпрянщині хлоп — це принижуюча і зневажлива назва, тут тільки селянин, селянка. Але слово хлопець для нежонатого вживається вільно, бо давно втратило образливе значення. Хлопня́ на Сході тільки селянство, хлопський — тільки селянський.

Хлопець — давнє холопець, слово хлоп походить від старослов. хлапъ — раб, слуга, східнослов. холоп. Здрібніла форма „хлопець” — це молоденький раб чи слуга, за польським słupec. З бігом часу значення слова змінилося на молоду людину взагалі, а старе „раб” призабулось.

Рясне в укр. мові: хлопак, хлопкб, хлопський, хлопча́, хлѣпчик, хлоп'я і т. ін. Б. Гр. IV 402-403.

Лекс. 1627.60: Дитя, хлопець або дѣвчина.

Хлюп! — звуконаслідування удару води об щось чи чогось об воду. Хлюпати, хлюпнути, хлюпання. „А вона хлюп на мене водою”, Воропай, 32.

Хлюсть! — звуконаслідування удару по воді.

Хляб — арх., давня назва прірви або виру. Див. хляп!

Лекс. 1627.277: Хляб — гвалтовная вода, прорва, окниско, мѣстце урваное в рѣцѣ где вода рачій ллеться, а не течет. Хляби — прадухи водныи, гвалтовная вода.

Хляки — див. фляки.

Хляп! — звуконаслідування удару по чому, звичайно руками. Звідси хляпати. З прамови.

Хльось! хлось! хлюс! — звуконаслідування удару руки,

баатога, нагайки. Звідси хльоскати, хльоскання, хлоста.

Хм! Гм! — вигук, звуконасл. при незадоволенні, підозрінні.

Хмара — маса пари, яка зависає в атмосфері, п. *chmura*. По рос. хмара це облако, це слово вжив. і в староукр. мові облако, або облак, натомість в рос. мові похідні від цього діал. смурый — темносірий, смура, літ. пасмурно; срб. насуморити се — захмаритися. Прикм. хмурий, похмурий — ніби хмарою вкрився. Щодо слова хмара М. Фасмер припускає контамінацію слів хмура — облако і пара; хмура — виражальне слово негативної емоції.

Лекс. 1627.324: Сумра́к — хму́ра.

Хмарочбе, -са — високий дім, що ніби хмар досягає, хмари чеше. Хмарочоси типові для новочасної американської архітектури для якої головний принцип є простота і функціональність. Ці принципи були запозичені на Україні в 20-их роках, коли Харків був столицею України і застосовані при плануванні на площі Держинського будинку Держпрому, Будинку Державної промисловості, арх. Сергій Серафімов і Самуїл Кравець і Будинку Центрального Комітету, арх. Яків Штейнберг. Перший мав вежу у 12 поверхів і 63 метри висоти; другий мав вежу у 14 поверхів. Але враження величності походило не стільки від висоти, як від об'єму. Будинок Держпрому мав об'єм в 347 тисяч кубічних метрів. Під час війни всі ці будинку були знищені, проте каркас зостався і за останній час вони були відбудовані.

Американська укр. письменниця Докія Гуменна склала інше слово для цього поняття — „хмаросяг” і назвала свій роман 1962 р. „Серед хмаросягів”. М.Л.К.

Хміль, хмелю — 1. однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих, деякі види якої використовуються у пивоваренні; 2. який небудь п'яний напій; 3. стан п'яніння від дії алкоголю. Давнє хмель і хмѣль, хмелєвий, хмѣльний, хмельникъ. Відти і прізвище Хмельницького, який походив з давнього поміщицького роду, названий у фольклорі з симпатією „Хміль”. „Від того хмелю очуняти не можу і донині”, Р. Іванчук, Бл. д. м. Госп. 134-35; тут слово використано переносно, в значенню ірраціональних чинників.

Тамо овці пасіти... или хмиль събираючия (Корочин Камінь, 1458 Mihăilescu Doc. 120).

А. Брюкнер вважає, що назва хміль походить від східних

фіно-угрів, татар, пор. чув chumla, татар. chomlak, угор. komlo.

Хміль мав велике значення у весільних обрядів слов'ян, молодих обсыпали хмелем. Від слов'ян слово кочувало на Захід, див. лат. humulus.

Хмурний, хмурний — див. хмара.

Хбот — витягнута рухома носова частина морди в слонів та інших тварин. Первісне значення в старорус. мові — хвіст, словен. морський полип. Корінь хоб- відноситься до руху або звисання, лит. звисати.

Лекс. 1627.278: хобот — хвост.

Ховати — класти що будь в таємному місці, що ніхто не міг знайти, п. chować — укривати. Слово західно-слов'янське, чс. chovati — плекати, chiva — няня, луж. chowas. Етим. неясна.

Лекс. 1627.251: Сохраняю — сховую, заховую.

Т. т. 281: Храню — ховаю.

Заховати кожного. Катих. 1645 р. 87.

Ховзький — діал., ковзький. Див. ковзь!

Лекс. 1627.165: Ховській, слизок.

Ходатай — ц. сл. ходатай, те саме що ходач, особа яку обирають і посилають куди-небудь з певним доученням. Від слова ходити.

Лекс. 1596.31 б: Ходотай — посередник, идн'ач. Ходотайствую — иднаю, справую.

Ходити — ступаючи ногами, змінювати місце в просторі з певною метою. Спільнослов. слово, крїнь *sked, *skod, гр. skedaunymi — розганяти, лат. scando, discendo — сходжу, лит. skenditi — тонути. Спорідненість з цими словами доводиться наявністю давньорус. форми шьдль — йшов.

А межї волоскою землею какъ издавна оу лѣсь ходили такъ и нинѣ ходити имѣють (Ланчїща, 1433 Р 125).

У староукр. мові вже зустрічаються і значення перемішатись неодноразово і їздити:

А коли боудет лед а имоут ходити оу брод (Сучава 1456 Cost. II 790).

А съ тѣми гроши волно имъ ходити и торгувати (Сучава 1405 Cost. II 631).

Ходіння — ім. від ходити, рос. хождение.

Лекс. 1596.33: Шествіє — хоженьє.

Хозари — назва народу тепер є багато географ. назв — Козари, Козарка і т. ін. див. хазари.

Холера — гостроінфекційне епідемічне шлункове захворювання, супроводжується блювотами і дуже сильними прогосами, які приводять до дезгидратації організму і через це до смерті, в наш час зустрічається рідко і коли появляється, то швидко ставиться під контроль. У п. мові слово також лайка. Слово виводиться з гр. cholera від cholé — жовч, але можливо, що грецьке походить від д. євр. holi — хвороба й rah — зла, отже holi rah — зла хвороба.

Холерик — 1. людина хвора на холеру; 2. людина з енергійним, але неврівноваженим типом нервової системи, відмінна від флегматика і меланхоліка за грецькою класифікацією темпераментів. Від грецької назви жовчі — див. холера, бо вважалось, що така неврівноваженість спровокована поганою функцією жовчного пузиря.

Холм — невелике підвищення, праслов., рос. холм, словен. holm, болг. хълм, ст. сл. хльмъ.

Слово о п. І. 1187р.: Притопта хльми и яруги, 21.

Лекс. 1627.280: Холм — пагорок.

Холод — низька температура повітря. Ст. сл. хладъ, спільнослов. *chlod; рос. і укр. повноголосся — холод; чс. і балканське — хлад, індосвр. корінь *skol — холодний; сканд. hela — іній, лит. szaltas — холодний, szalti — мерзнути.

Собачий холод — собака звичайно в зимі на холоді, холоді сильному. Звідси: собачий холод — це дуже сильний холод.

Холодєць, дцю — зах. укр., студенець або драглі, це холодна страва із дрібно покришених овочів або із охолодження м'ясного чи рибного відвару.

Холодний — прикм. до слова холод, форма найбільш поширена на Наддніпрянщині, тоді як на Галичині і Волині кажуть переважно зимний, а на Закарпатті і Мараморщині студений, студено.

Хлоп — ст. сл. хлапъ — слуга, раб, наймит, друга ст. сл. форма — холопъ — раб, невільний, слуга, робітник. Так само ст. сл. холопии і хлапии, холопити — служити холопом. Рос. холоп, п. chlop — селянин, міцний мужчина, чс. chlap — холоп, мужчина;

срб. хлап — слуга, те саме словен. hlapec. Укр. хлопець — парубок, а хлап — масть у картах.

Холостий, холостяк — неодружений, в укр. мові дуже рідке, в рос. мові часте. В Словн. Б. Гр. IV 409 цих слів нема, а в Рос. укр. Словн. 1962 р. ст. 760 подаються як українські: холостий, холостяцький, холостяк. В укр. мові панує парубок, парубоцький. Див. стародавнє, ст. сл. хластин, хлачьба, хлакьи. Слова холостий, холостець відомі у Срезн. III, 1386 з XVI віку.

Холуй — слово з російського, але нерідке і в мові українській, як підлизник, лакиза, лакуза. Походження не вияснене, може однокорінне з нахал — рос. нахаба. Склад хол-уй. Те, що й хам, говорять головно про прислужників, підлизників.

Хома́, -мі — З. У. Тома, -мі; чол. ім'я, ст. сл. Фома, д. євр., араб. teom — близнюк.

Лекс. 1627.411: Фома — двоякій.

Т. т. 12: близняк метафорично дводушен купно разом и двоёумен.

Мы княз двдъ дмитрисвич... хома билюрминъ... чинимы знаменит. Лучишя, 1388 Р 38-39.

Хома невірний — крилатий вираз, який постав в Євангелії Івана 20:24-29. Апостол Хома перше висловив був невіру в Воскресіння Христа, Ів. 20:24-25, а побачивши Христа по Воскресінні увірував, Ів. 20:26-29.

Хомут, -та́ — давнє хомуть (з юсом великим) — шийна частина кінської упражі з тур. камут — того ж значення, Дм. 500.

Згідно твердженню Олжаса Сулейменова, „Аз і Я”, ст. 146-147 слово упряж також тюрське з булг. піраг — з'єднання, пірам — з'єднати.

Хор, -у — співучий колектив, що спільно виконує вокальні твори з гр. choros.

Девять ест хоров Ангелских. Катих. 1645 р. 7.

Хорéя — з гр. choreia — танок, захворювання нервової системи, що характеризується мимовільним сипанням, гримасами, некоординованими рухами; див. Вітова недуга.

Хорів — назва гори Синай, де Бог оголосив свій закон Torah. Наука Мойсєєві, д. євр. Chorev — суша і гр. Choreb; ст. сл. Хоривь. Див. 2 М 17:6, Суд. 6:39 і ін.

Лекс. 1627.472: Хорів — пуша або зопсованье, або высхлость або мѣч (горе).

Хѳрий, хворий — нездоровий, п. chory, праслово, первісна форм хворий, також у староч. мові chvory; суч. чс. chory, choroba, праслово, рос. хиреть — чахнути, слов. hiravost — чахота, туберкульоз, hirati, hirav, hiravec з того ж гнізда; ц. сл. прохирель — підлий, авест. hvava — рана, д. нім. swer — біль, нім. Schwäre — пухлина на шкірі, болячка.

Много хорыхъ Єлеємъ мазали и уздорвляли. Катих. 1645 р. 59. Если хоруетъ кто... там само.

Хорѳба або хвороба — п. chogoba — порушення функцій організму; див. хорий.

Лекс. 1596.19: Недуг — хорѳба. Недугую — хорую. Недугованіс — хорованье. Недужый — хорый, хоруючий.

Т. т. 20: Немош — хорѳба, недужость. Немошественую — хорую.

Лекс. 1627.87: Хорѳба з природи.

Т. т. 188: Зараза, хорѳба.

Т. т. 277: Френчюга — франца, хорѳба блудних (це пранці або сифіліс, див. пранці).

Т. т. 303: Червеница — хвороба.

Т. т. 312: Язя — хвороба, недуг.

Т. т. 414: Хороба жолтая.

Хорѳбрий — відважний, мужній, енергійний; ст. сл. храбрь, спільнослов. chorb-ry, рос. храбрый, п. арх. chorbry, ерб. храбар, храбрен; чс. chrabry, лит. skarbs — гострий на смак, нім. scharf — гострий.

Слово о п. І. 1187р.: Игорева храбраго плъку. Ваю храбрая сердца. Изрони душу изъ храбра тѣла. Храброму Мстиславу. Наведе хробрыя плъкы. Храброму Святъславичю. Ольгово хоброє гнѣздо. Храбрии русичи. Храбрая князя.

Лекс. 1627.280: Храбрый — мужный, хорѳбрий.

Хоровѳд, хоровѳду — старовинний слов'янський масовий народний танець; рос. хоровод, чс. chogovod від слів хор (гр. choreia — танок) і водити. Див. коровод.

Хороніти, охороняти — це тепер боронити. Але ст. сл. храна — їжа, так і південносл. Л. Булаховський, 59. Тому ст. сл. хранити — берегти і годувати. Пор. болг. храна — їжа, корм, жита, а храня

— годую. Те саме і в срб. храна — корм, їжа, хранити — годувати, берегти. Див. похорон.

Хоробший — добрий, гарний; рос. хороший. У Панд. Никона XIII в. знаходимо: хорошание — величання, хорошавый — чепурун, фронт, хорошии — красивий, гарний. Церковь хорошу, хорошо. Хороший — і в матеріальному і в чеснотному значенні. Слово східнослов'янське. Походить може від назви божка Хорс, а саме через протобулгарську форму цього імені — Хурша; див. Хорс.

Хорс — давньорус. Хърсь — східнослов. божество сонця, можливо, і місяця; його культ прийшов з Сходу вірогідно через булгарське посередництво, де він називався Хурша, див. хороший. Булгари взяли цей культ від іранців, де цей бог називався Хуршет — сіяюче сонце, авест. *xvare žaetem — отже зрештою це божество індо-євр. В пантеон Київської Русі був заведений Володимиром перед хрещенням. М.Л.К.

Слово о п. І. 1187р.: Великому Хърсови влъкомъ путь прерыскаше.

Хорувати, хорую, хворувати, хворію — давнє хоровати, хороую і хворовати, хвороую. Див. хворий.

Хоругва, -ви або хоругъв, -гви — прапор. Деякі виводять це слово з гр. choregia, інші з монг. orongo, що є більш вірогідним.

Слово о п. І. 1187р.: Біла хоруговъ.

У староукр. мові XIV-XV ст. означало військовий прапор або військовий загін.

Уставл ємь иже каждый рыцерь алюбо простыи земєнїнь коли хоругъви поднесоут што умель своего мєстца стєрєч, а хоругви свои боронїть, XV ст. ВС 10 зв.

Хоружий чи хорунжий — Др. І. Крип'якевич зо Львова пише нам: „У Самовидця, в щоденнику Марковича і в інших джерелах XVII-XVIII ст. звичайно вживається форма „хоружий”, а вже в „Чорній Раді” П. Куліша маємо „хорунжий” з польського chorąży: котрої форми вживати?” Старослов'янське хоронггы — прапор також хоронгъвъ, хороуги, хороугъвъ, це здається дуже стара позичка з монгольського orongo, *horongo (Извѣстія VII 2, 295, E. Berneker, 398, A. Brückner, 182). У давній мові слово дуже часте, напр. в „Слові о полку Ігоревім” Біла хоруговъ. Той, хто носив хоругов, віддавна звався у нас хоружий. Посада офіційного прапороносця дуже рано повстала в Польщі, — це був chorąże,

пізніше *choraży*, з Польщі слово пішло й на схід, пор. рос. хорунжий — перший офіцерський чин у козачих військах. В Україні міцно жила своя стара форма хоружий, так у Ланцицькій грамоті 1433 р. читаємо миколан с коєлца хоружин; В. Розов, 122, Порицький запис 1450 р. хороужин луцькии Каманин: Пал. Изборникъ. В Словнику П. Беринди 1627 р. церковне знаменосець перекладається: прапóрщик, хоружій. На Полтавщині, в Роменскім повіті є велике село Хоружівка; часте прізвище Хоруженко; в м. Брусиліві був селянин Хорунжий. Але в XIX ст. підо впливом російським і польським заціплюється форма хорунжий, так у П. Лукашевича (Малоросійскія думы, 1836 р.) читаємо вже в думі: Попереду хорунжий іде (пор. Колесса 107); У Приказках Номиса 1864 р. ч. 7291: Лучче живий хорунжий ніж мертвий сотник. Два останні приклади показують, що форма хорунжий добре відома в народній мові, а коли так, то не легко вертати свою старшу форму „хоружий”. У всякому разі „хоружий” — своя стародавня форма, хорунжий — форма чужа, польсько-російська.

Хосен, хосенний — дуже поширені в західноукраїнських говорах, у мові літературній не вживані, східним укр. говорам зовсім не знані. „Хосен” повстало з тюрського хазна, казна, „скарб” через малярське *haszon* — „користь, прибуток”; слово помандрувало й до мови української, де широко розійшлося, зберігаючи малярське значення. Слово „хосен” чи „хусен” знаходимо вже в карпатських пам’ятниках XVI віку. В північно-сербських краях вираз „хасна” — користь, дуже поширений, за малярським впливом, але літературна мова оминає його. В Канаді й Америці ці слова хосен, хосенний, вихіснувати загально вживані, бо занесені сюди емігрантами з Галичини. В літературній мові вживаємо: користь, корисний, використувати, а не хосен, хосенний, вихіснувати.

Хотіна — жін. ім’я, зм. Хотя, ст. сл. Фотинія з гр. *Photinia*, див. Фотинія, калькою з нього є дуже популярне в Росії і на Україні — Светлана, Світлана.

Хотіти — ст. сл. хотѣти — сильно бажати, вимагати; рос. хотеть, п. *chcieć*, болг. ште допоміжне дієслово в утворенні майбутнього часу, сrb. тьу, тьеш, тье; лит. *keteti* — хотіти.

Грамота в. к. Мстислава, 1130 р.: Которыи почьнеть хотѣти.

Слово о п. І. 1187р.: Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти. Хочу бо копіє преломити. Хотят прикрыти. Галици хотятъ полетѣти.

А по старымъ дорогамъ гостемъ поити куда хочеть (1366 Р 14).

А кто бы хотѣлъ тоѣ пороушити таковыи да ест проклѣтъ от господа Бога (Гирлов 1494 ВД II 163).

Хоть — арх., бажання, ім. жін. роду від дієсл. хотіти.

Лекс. 1627.280: Хотеніє — хоть.

Убозство доброволнос которое при самой хоти и сердцу чловѣчимъ найдується. Катих. 1645 р. 75 б.

Хоть — арх., бажана, мила жона; чс. *shot*, словац. *shot'a* — жона. Але на східнослов. ґрунті це слово зустрічається тільки у Слові про Ігорів похід, де наявно багато тюркізмів і тому більш вірогідне для цього слова з даного пам'ятника тюркське джерело. Черных 29 висловив думку, що це татар. катуња — татарська жінка, але татари прийшли пізніше від написання Слова, отже це мабуть якась інша монгольська мова — половецька чи болгарська.

Слово о п. І. 1187р.: Забыв своя милая хоти красныя Глѣбовни свычая и обычая.

Обычай тут не звичка, а те саме що в болгарському обичам — люблю, отже любов, ласка.

Хоть — хотѣ, хотє, хотѣ — староукр., сучасне хоч, допустовий сполучник і частка, див. хоч.

Хота моего слоугоу какъ его слоугоу видь. (1484 ЯМ).

Лекс. 1627.46: Лакоты едати хоть троха.

Лекс. 1627.166: Поне — хотѣй, хоть.

Отже хоть утворене з дієслівної форми.

Хохл — чуб. Так росіяни дражнять українців. „На Поділлі українці себе не забувають і хоч що кажи, не розердиш їх так, як словом хохол”, Свидн. 16.

Хоч — з давнього хоть, допустовий сполучник, творить багато фразеологічних виразів: хоч плач, хоч світ за очі йди, хоч танцюй, хоч з блиску втікай, хоч убий, хоч кинь, тимно — хоч око виколи, хоч вовком вий, хоч у гріб кладись, хоч кілка на голові теши йому, — а йому все одне, все робить своє і т. д.

Хоч Маєстаты, хоч Панства. Катих. 1645 р. 4 б.

Храм — ц. сл. храмъ; культова споруда, призначена для релігійних відправ будь-якої релігії, в християнстві — церква. За архаїчними віруваннями сама хата, в якій мешкає людина є храмом,

тому і етимологічно слово храм походить від слів із значенням будинок: рос. хоромы, повноголосна форма південнослов. храм означає великий, пишний будинок, а ц. сл. храмъ, храмина — просто хата. Праслово, спільнослов. *choŋm, х походить з ск, отже слово споріднене з нім. Schirm, з *skerma — охорона, суч. значення парасоля. Ц. сл. чремъ з *skerm — намет.

Мы князь Михаило Ивановичъ прыдалисмо на храмъ Пречистої Богоматеры землю Мстиславль, бл. 1500 АСД II №4.

Лекс. 1596.31: Храм — дом. Храмина — дом, домок.

Храповицького завдати — сильно хропіти, див. хропіти.

Хребѣт — осьовий скелет вищих ссавців і людини; рос. хребет, п. grzbiet, праслово, спільнослов. skrbъt, ц. сл. хръвьтъ, срб. хрбат, слов. hrbet — спина, górski, hrbet — гірський хребет; гірський хребет — це вершина ряду гір, чс. chrbet, походить від хриб — пагорок, срб. хрид — скала, словен. hrib — холм, отже ідеться про два слова різного походження, як і в укр. і рос. мовах стали омонімами.

Лекс. 1627.317: Задняя — хребѣт, задѣк.

Т. т. 318: Междораміе — хребѣт.

Хрестити, хрестити — основний християнський обряд, одне з сім таїн-сакраментів, через який певна особа, в першу чергу немовля, прийнята в християнську общину. Відповідає єврейському і махOMETанському обрізанню. В процесі хрещення дана особа занурюється у воду або окроплена водою в пам'ять занурення Христа в р. Йордан. Щодо фонетичного аспекту слова І. Огієнко вважає правильну для укр. мови форму хрестити, а не хрестити і пояснює: „Давні рь, рь, ль у живій східноукраїнській мові, коли вони знаходяться у відкритому складі поміж приголосними, звичайно вимовляються ри, ли, але в деяких інших говорах вимовляються різно: ро, рі, ре і ін., а тому новий академічний правопис наказав писати тільки: гримати, гриміти, дрижати, дрижаки, кривавий, кришити, тривати, тривога, чорнобривий і т. ін., так само: хрестити, хрищений, перехрищувати, Водохрища (ідеться про правопис 1929 р. М.Л.К.). В давнину було крьсть, крьстити, пізніше стало крестъ, крестити, але було й крист, крьсть і ін., запозичене від давньогерманського Christ, Crist, а це від Христос, гр. Chrystos. Вимова „хрестити” частіша за вимову „хрестити”, слово „хрест” має е як в складі закритому”.

Сучасна правописна норма: хрестити.

Те саме стосується на думку І. Огієнка і слова хрестоматія.

Хрестоматія — повинно писатись хрестоматія, бо походить з гр. *krystomatheia*. Це збірник вибраних творів або уривків з них, складених як навчальний засіб, напр. хрестоматія давньої укр. літератури Ол. Білецького.

Хрещатий — від слова хрест, слово дохристиянське, назва квітки „барвінок хрещатий”. По 988 р. постала назва вулиці в Києві, де князь Володимир хрестив киян: Хрещатик.

Це зауваження І. Огієнка, але тут потрібно йти далі і підкреслити, що злиття слів хрест і Христос сталось тільки в слов'ян, в інших індоєвр. народів це слова цілком відмінні — нім. *Kreuz*, фр. *croix*, лат. *crux*, це первісно символ вогню, який добивався тертям двох шматків дерева, покладених навхрест. На думку О. Брюкнера, *Slownik etymologiczny jez. polskiego*, 185, перенесення слова Христос — помазанець на слово хрест стало можливим тому, що в слов'ян збереглося слово *кръст* — іменник збережений у присл. *охрест*. Ол. Брюкнер вважає, що польське слово для хреста *krzyz* походить від непрямого відмінка лат. *crux* — *crucet*, яке прийшло через д. нім. *kriuze* до слов'ян. Отже думка Ол. Брюкнера розходиться з думкою І. Огієнка, див. гасло хрестити, що з самого початку слов. Христос і хрестити мають спільне походження, основним словом будучи Христос. Але оскільки сам І. Огієнко твердить, що „хрещатий” — це дохристиянське слово, а воно відноситься до рослин, які мають форму хреста, то мабуть треба йти ще далі і відшукати корінне дохристиянське слов'янське слово для поняття хрест, яке має кількатисячно річну давність. М.Л.К.

Хризма або хрисма — гр. *to miron krisma* — тайна причащення св. дарів і харизмів Святого Духа, яка здійснюється покликанням Святого Духа і миропомазанням, тобто помазанням елєєм — священною олією — і має як підставу низходження Святого Духа під час хрещення Ісуса Христа в р. Йордан. Це одне з таїнств Православної Церкви.

Лекс. 1627.472: Хрисма — помазаніє.

Хризма або Миропомазаніє. Катих. 1645 р. 46 б.

Хризостом або Златоуст — грецьке прізвисько знаменитого візант. проповідника Йоанна Златоуста, який помер р. 407 н. е.

Лекс. 1627.472: Хрисанф — златоцвѣтен, златый цвѣт.

Хрисовул, -ла — з гр. *chrysos* — золото, лат. *bull*, печатка —

так зветься на Сході, у болгар, сербів грамота з золотою висячою печаткою, у рум. мові слово *hrisov* поширилось на грамоту, видану румунськими воєводами з їхньою печаткою, якою дарували помістя або боярський титул.

Христїна — жін. ім'я, гр. Христова. Ім'я західноєвр. дуже популярне.

Лекс. 1627.472: Христїна.

Христїянство — одна з трьох монотеїстичних релігій, головна догма якої віра в Ісуса Христа, Божого Сина і в його воскресіння.

Христїянїзація — несення всьому світу науки Христової як велить Єв. Матвія 28:19-20.

Христодул — чол. ім'я, гр. раб Христа, див. Феодул.

Лекс. 1627.472: Христодул — Христов раб.

Христос, Христá — в христ. релігії Син Божий, одне з трьох іпостасів Божества: Бог-Отець, Бог-Син і Святий Дух. За Євангеліями його ім'я було на д. євр. мові Йешу — скор. форма від Йешаяху — Бог врятував, а друге ім'я Христос — грецьке, але як і Ісус має єврейську основу, це грецький переклад євр. Месїї — Машїях — помазанець Божий, див. Мессїя.

Лекс. 1596.17 б: Месїя — Христос, Помáзанец.

Т. т. 31: Хс — Месїя Помазанец.

Христос викладається Помазанец. Катих. 1645 р. 16.

Христофбр, -ра — чол. ім'я, ст. сл. Христофоръ, гр. Христовоць.

Хрїстя — жін. ім'я, нар. від Христїна. Див. Христїна.

Хрін, хрїну — часом хрон, хрону, або хрін, хрону — давнє хрѣнь — трав'яниста овочева рослина з потовщеним коренем, їдким і гірким смаком, вживається як приправа до їди.

Хро-хро-хро! хру-хру-хру! — звуконаслідування голосу свиней. Звідси хрокати, хрюкати. З прамови.

Хронолógія — літочислення від гр. *chronos* — час і *logos* — вчення. Наука про встановлення часу подій. Римські історики рахували час від заснування Риму — візантїські від створення світу, але на відміну від євреїв, які вважали, що це сталось 3761 р. перед Христом, візантїський історик Амартолоос вважав, що це сталось

5508 років перед народженням Христа. Ця система була перейнята і в староукр. і в румунських літописах. Це, так звана, Константинопольська система. Згідно цієї хронології Хрещення Русі мало місце роу 6496, за нашим літочисленням роу 988. Олександрійська система, прийнята в Москві, вважала, що створення світу сталося року 5500 до народження Христа. За єврейським календарем рік 1994, це рік 5755.

Хрономётр, хронометра — з нім. Chronometer — точний годинник, який використовується в астрономії.

Хроп! — звуконаслідування сонного хропіння. Звідси: хрипіти, хрипка, хропіти, хропак, хропті, хропнути. З прамови.

Хроп! хряп! — звуконаслідування удару, кидання. Звідси: хрѡпати, хрѡпнути, -ся, хряпати, хряпнути. З прамови.

Хропіти, хропті — видавати хриплі звуки уві сні. Затинав хропака — спав і хропів. Хропе на всі застави — сильно хропе. „Штепан ліг і швидко захропів”, Гонч. Л. і зб., 26.

Хрум — звуконаслід. слово їди. Звідси хрумтіти — видавати хрускіт під час розжовування їжі. „Вечеряє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно хрумтить у нього в зубах”. Гонч. Л. і зб., 26.

Хрунь — діал. свиня, слово звуконаслід., використане і як лайка по відношенню до зрадника національних інтересів.

„В деяких селах кажуть на свиню — вибачте за слово — хрунь. У нас кажуть, що свиня рохає, а в інших селах, де я був на війні, кажуть, що хрунь хрунькає”, „Час”, Чернівці, 5 січня 1933 р. Рогізнянський.

Хруп! — звуконаслідування відгризування, ломлення. Звідси: хрѡпати, хрупотіти. З прамови. Про сніг кажуть, що хрупає під ногами, бо видає тріск. Також хрупає людина, яка видає трускт під час розжовування їжі.

Хрусь! хрясь! хрясь! — звуконаслідування шуму, тріску, удару, ламання. Звідси хруснути, хрустіти, хряснути, хряскати. З прамови.

Хто — питальний і відносний займ., давньорус. кѣто складається з корінної частини кѣ і частки то. Кѣ — це займенниковий компонент використаний у слов. мовах для розрізнення назв осіб

від назв речей, для яких використ. основа чь: къто — чьто. Поруч з къ було ще кий. Еволюція займ.: къто — кто — хто. Хто появляється вже рано, напр. Іпат. Літ. початок: хто почал княжити.

Худий — ст. сл. худъ; 1. сухий, тонкий, зголоднілий; 2. недобрий, поганий. Худий протилежний то тлустого. Натомість сrb. худан — поганої якості, слов. hud — поганий, злий, сердитий, hudic — чорт. 3. негарний, слабий. Слово загальнослов., рос. худой, п. chudy — це в основному слова з значенням малотілий. Х-пішло з первісного ск-: лит. skaudus — болісний, skudrus — гострий, споріднено з словами паскудний, див. рос. скудный — бідний, хуже — гірше; ц. сл. кудити — псувати.

Життя св. Бориса: Слава хужша паутини.

Слово о п. І. 1187р.: Не худа гнѣзда шестокрилци, 32.

Т. т.: Худу струю імѣя, 42.

Худоба — домашній скот, первісно може мізерний, пор. худий. Друге значення чи не старше — майно, масток, мізерний спадок. В Національнм Музеї у Львові на Апостоли 1573 р. є такий напис 1605 р.: „Войт надал с худоби своє Апостол друкованы до храму”; Полтавські акти 1664 р.: „Маю своєї ходоби досит, а чужои не хочу возит”, 8; 1668 р.: „Реєстръ ходуби Хвескосковой: подушок три, ложник, плахот двѣ”, 132; „Розбили мене з усеи ходубы, то ест гроший готових”, 56; Рудченко, Казки: „От як умер батько, зосталася їм худоба: млин і хлів і кіт”, II. А ось цей приклад з полтавських актів судових 1669 р., ст. 168 дуже влучно вияснює значення слова худоба: „Се осени викрадена в мене комора зо всѣмъ убозством моимъ, щомъ през немалый час вивѣдевалем, гдебис моя худоба появит мѣла. Теды теперь позналем у Василя Собка власную мою водниху”. А Брюкнер показує, що домашнім тваринам дали навмисне таку назву принизливу, аби „не наврочити”. Так само пояснюється ще більш принизлива назва для скота: бидло.

Худоба ходить у чередах.

Худобний, худібний — убогий, бідний. З західноукр. творах слово часте, рідке у східноукр.: Етногр. збірник, т. III: Були два брати: іден був богач, а другий був худобний, 108; Угорщина, т. XXVII: Худобна жена, 287 Грибів; А мені дай спокій, худобний сироті, Головацький, III, 393. Словн. ред. Б. Грінченка IV 418 твердить, ніби „худібний” визначає „состоятельный” і дає приклад з

Г. Барвінок: Да ще й без худоби вдова, а сам він худібний, 422. Це не зовсім так: тут худібний — хто має худобу, звичайно, вже тим самим багатший від того, хто й худоби не має.

Художество — арх., мистецтво, див. художник.

Лекс. 1596.31 б: Художество, ремесло.

Лекс. 1627.349: Арифметика: числительная художество яже счисляти число.

Художник — 1. митець; 2. маляр, графік, скульптор, тобто представник образотворчого мистецтва. Від ст. сл. художый — мистецький, умілий, стесл. художьникъ — митець, умілець, майстер.

Лекс. 1627.50: Дебелохудожник — грундаль, ремесник грубого ремесла.

Т. т. 277: Хитрец — художник, ремесник.

Т. т. 281: Худог — мудрый. Художник — ремесник. Художество умное — хитрость, ремесло, умѣтность, наука Книг.

Хула — арх., книжн., те що ганьбити, знеславлює, дієсл. хулити — ганьбити, ст. сл. хулити, хула з тим же значенням.

Слово о п. І. 1187р.: Уже снесся хула на хвалу.

Лекс. 1596.31 б: Хула — ганьба, блюзнірство. Хулю — ганю, блюзною. Хуленіє — поганьбенье. Хульник — блюзнірца.

Хуліган — бешкетник, бандит. Назва повстала від прізвища англійської родини XVIII в. Hooligan, що була загально відома з свого злочинства.

З цим же значенням вживається в З. У. слово бенкарт, п. бскарт — незаконна дитина, байстрюк, бешкетник.

Хульник, -ка — арх., той який когось ганьбити, наклепник. Див. хула.

Лекс. 1627.476: Много разорителей и хульников.

Хупавий — діал.; 1. красивий; 2. тендітний, ніжний; 3. нарядний, ошатний. Болг. Хубав — гарний, добрий; хубост — краса. Походження може бути спільне з протобулг.

Лекс. 1627.45: Гордость — хупавость, напыщенье, надутость.

Т. т. 48: Губаво, лѣпо — хороше, хупаве. Надуте, бутне, бучно.

Бучно — хупаво, Син. 12.

Хур-хур-хур! — звуконаслід. шуму від крил. Звідси хуркати, хуркнути.

Хура і фура — з нім. Fuhre — віз; хурман і фурман — візник, нім. Fuhrmann. Також фра — віз, фірман — візник. Скільки хур вивіз, Свидн. 20.

Хусен — д. євр. chatan — зять, пізніше молодий, в Польщі вимовляється хусн, хусна і стало визначати наречений.

Хусит — з сучасного євр. chusid, перероблене з chasid, див. хасид.

Хустка — шматок тканини або трикотажний виріб переважно квадратний, який пов'язується на голову, шию, напинається на плечі, з усіх слов. мов окрім укр. його має тільки польська: chusta, chustka, chusteczka, паралельне до праслов. *skut — край одяжі спорідн. з лит. skiautus з тим же значенням від skut — стрижу.

Лекс. 1596.26 б: Судар — хустка, фацелік и тыж подвика.

Лекс. 1627.42: Главотяж — хустка.

Т. т. 263: Пояс, хустка.

Процѣди презь чистую хустку, Син. 1.

Хуткий — швидкий, скорий; з п. chutnie — швидко, chętnie — охоче.

Лекс. 1627.263: Тщалив — хутлівий. Тщаніе — хуть.

Хутро, хутра — шерсть, шкура деяких звірів, що йде на виготовлення одягу. Вичинена шкура такого звіра. З нім. Futter.

Хухати, хукати — дихати на щось з метою охолоджувати його або нагрівати. Звуконаслідувальне.

Лекс. 1627.221: Скренъство, хухнѣніе.

Ц

Ц — двадцять шоста буква української азбуки, зветься це, в ц. сл. азбуці зветься ци, цебто чи, числове значення 900. Форма була запозичена в IX в., з гебрійської цедек.

Цабé! — вигук на волів, щоб повернули направо. Див. собі.

Цадик — з д. євр. caddik — праведний. Хто виконує все, що йому належить виконати з Божих заповідів; лат. justus; Пс. 7:10: Хасид святіший за цадика.

Ца́лий — цілий.

Лекс. 1627. пер.: Ца́лого слуги свого.

О. Данило Бодревич з Улична запитусь: „У моєму селі говорить нарід „цале село”, чи то полознім? Дивує це мене, бо в селі нема ані одного поляка, так само й околиця чисто українська”. Це справді дуже цікаве питання. По багатьох містах Галичини чув я слова цалий та цалком, чув їх у таких місцевостях, як південна Косівщина гори, де про більший польський вплив мови не може бути. Звичайно пояснюємо ці форми польським впливом: слова повстали десь по сусідству з поляками, а звідти поширились і там, де польського впливу не було. Але надзвичайно сильне поширення форм цалий, цалком і в чисто українських місцевостях насуває на думку, чи не є це форма іншого походження. Слово цѣлий — праслово відоме всім слов. народам: болг. цял, рос. целый, сrb. цео, чс. celý, п. cały, корінь широко знаний і в мовах індоєвропейських, напр. пруське kailustisk, гот. hailas і т. ін. Але цікаво що болгарський Апостол XIII в. знає форму цало (див. Lexicon, 1862 р. Фр. Міклошіча, ст. 1107), що поруч із нашим „цалий” говорить може про давнину цієї форми. Пор. ще і рос. целовать і цаловать. Чергування ъ: а належить у нас до дуже рідких, але знане: різати — разити, образ (перше значення „образ” — щось вирізане), лізти — лазити, сісти — сядати і ін.

На нашу замітку про слово „цалий” Др. Андрій Чайковський подає ще одне джерело польського впливу: „Цалий, цалком (декуди цавком) по селах, де польського впливу нема й не було, можна пояснити ще так. Ці слова і багато подібних занесли до сіл вояки австрійської армії з так званих галицьких полків — galizische Regimente — де панувала своєрідна полкова мова. В роках 1877-1878 служив я однорічним добровольцем при 30 львівському полку і добре вивчив цю полкову мову, як чудний курйоз: німецько-польсько-український жаргон. В мові цій термінологія була німецька (Gewehr — гвер, кріс, Vajonet — байнет і т. ін.), було багато слів польських, але з українськими закінченнями при відміні. Цієї полковою мовою вояки писали листи додому, нею ж говорили вернувшись. Таку військову мову чув я в полках 80 Золочівським, 77 Самбірським і 55 Бережанським”.

Військова служба — це взагалі сильний шлях чужоземного впливу. Що ж до слова „цалий”, то її не конечно треба вважати за польську. Форма ця у всякому разі дуже давня. Так Київський тестамент 1532 року: цалим будучи. Полтавські акти 1557 р.:

Цап — козел, це слово індоєвр. В архаїчному індоєвропейському культі вогню божеством вогню були пожертвовані домашні тварини самці, тому назви деяких з них були утворені з основи типової для слів цієї групи, див. право, правий, правда, просо, поросся, а саме PR/PER, цап належить до цієї групи; лат. його назва сарег, рум. ар, рос. цап. М.Л.К.

Цап! — рухонаслідування скорого схоплення. Цап широко відоме в укр. мові і всі слова звуконаслідувальні своїм походженням. А він його цап! — схопив або цапнув — те саме. Цапати — хватати. Зцапати — схопити. Слово відоме багатьом слов'нським мовам.

Лекс. 1627.314: Ящер — острая скоро, коротои уживають до рукоястя шабленого, цапа.

Цар — володар, слово дуже поширене вже в глибокій давнині, царевьна, царица, царицинь, царь, царьській, царьстьєне (царьство, царствовать і ін.). У староукр. пам'ятках XIV-XV в. слово цар, царський відноситься головним чином до татарського хана, бо московські правителі в той час ще називались „великий князь”, а лише з 1547 р. взяли собі титул „цар”:

Охмать царь один царь былъ, а ныне два цари есмо з братомъ моимъ седиматомъ (1484 ЯМ).

Лекс. 1596.33 значення вже узагальнене: Цар — кроль. Царство — королевство. Царствую, паную, кролюю.

Слово це як і слово „король”, що походить від імені франкського короля Карла Великого походить також від власного імені. У римлян власне славне ім'я Caesar стало титулом правителів взагалі. Перша вимова цього імені було Каесар, з цією вимовою запозичили це слово германські племена, яких римляни підкорювали дуже рано, щоб пізніше ними же бути переможеними, отож взяли це слово у формі Keisar, суч. нім. Kaiser, але згодом дифтонг **ae** став вимовлятися **e**, а десь у IV-V-му віках звук **k** перейшов на **ц**, тому і появилось старо-слов'янське цъсарь, а з нього пішли східні цесарь і цьсарь, а вже звідси і „цар”. В давнину панувала у нас форма „цъсар”, але вона скоро змінилась на живе стягнене „цар” (із цъсарь) — так звали звичайного імператора візантійського і Іван Грозний, вважаючи себе спадкоємцем Візантії, перебрав собі цей титул, по народному „білий цар”, царями звано також всіх правителів, про яких мовиться у Біблії.

Ц́ара — край із рум. агă, воно з лат. terra — земля. Слово часте на Буковині. У Федьковича: Пішов я царами блідити. На Буковині часте цара-царенна — багато людей.

Царевич — син царя, його спадкоємець. У староукр. грамотах син татарського хана:

Хотѣ боуд там татарскїи царевич хотѣ не боуд (Сучава, 1460 ВД II 174-5).

Ц́арина — з румунського arină, перероблене terra. В рум. мові слово означає: 1. нива, рілля; 2. територія села з прилягаючою землею.

А хотарь емоу ест от могылы... на конец царинѣ (1400 DIR „А” 433).

„І просторинь — безмежну царину вітаєм серцем круглим і простим”, М. Бажан, „Кров полонянок”, 1927. М.Л.К.

Царів, царѣва, царѣве — належний царю.

Лекс. 1627.450: Поле царѣво.

Царствувати — арх., панувати, володарювати.

Лекс. 1627.301: Царствую — кролюю, паную, рязю.

Царський — прикм. від цар, в староукр. мові означало: 1. належний татарському ханові; 2. божий:

А писна въ Кієвѣ въ обитѣли прѣстѣи въ печерском монастыри прѣстыя бѣа (Київ, 1446 Р 155).

Цвалом — з п. swaŕem, на Сході: чвалом, тобто дуже швидким темпом, галопом, навскач. Походження невідоме.

Цвалувати — зах. укр. з п. swalowac, на Сході галопувати, чвалати.

Цвень! — звуконаслідування скорої мови. Звідси цвѣнькати — невизразно говорити чужою мовою. Цвѣнтох — балакун.

Цвинтар, -ря — обгороджене місце, де ховають мерців, з гр. koimuterion, лат. coemeterium, cimeterium. В Галичині цвинтар або цминтар з п. smentarz. Цвинтар перше визначало кладовище біля церкви. У староукр. грамотах фігурує як цмынтарь.

А з другеє стороны улицы до цмынтару, а поперокъ до цмынтара аж до речки Городницы (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Цвікер — мн. цвікери, п. cwіkieg з нім. на Сході це слово не жив., тут пенснѣ з фр. pince-nez — це окуляри, які закріплюються

тільки на ніс і не на вуха, колись були дуже в моді в панівних класах.

Цвір-цвір-цвір, цвірікати, цвіркати — щebetати, звуконаслід. Звідси цвіркун, -на́. Пор. нім. zirpen — цвірікати, Zigre — цвіркун.

Цвірікінь! — звуконаслідування горобця. Звідси: цвірінькання, цвірінькати. Про це вже цвірінькали горобці — тобто всі про це знали.

Цвіркати — плювати через зуби.

Цвіркун — комах підряду прямокрилих, який тертям крил видає тріскучі звуки. Від цвірк. Див. сверщок.

Цвісті — розкриватися, розпускатися (про квіти), перен. 1. бути у розквіті сил; 2. виділятися яскравою барвою. В зах. укр. цвисти. Вже в давнину були ці дві форми: цвисти, цвьту і цвѣтти, цвѣту.

Цвіт, цвіту — ст. сл. цвѣть, праслов. *kvěť, рідко визначає квітку, найчастіше квітки пелюстки на рослині під час цвітіння. На З. У. часто цвіт означає квітку: Цвіти серед поля, Фр. З в. 17.

Цвітень, цвітня — постійно в З. У., на Сході тільки квітень. Див. квітень.

Цвітка — З. У. квітка.

Цвях — загострений залізний кінчик з голівкою, якого вбивають в стіни, в дерево і т. д., постало з нім. Zweck, перше значення якого було: голка, використана як мишень при стрільбі з лука, а пізніше стало ціль. В баварському діалекті: Zwack.

Цебер, цебра — відро, п. seber, чс. čber, словен. seber, срб. чабар, рум. ciubăг з угор. scöböг з тим же значенням і наголосом на першому складі.

Лекс. 1627.22: Водонос — вѣдро или конов, цебер.

Т. т. 323: Кадь: цебер, кѹфа.

Цегла — збірн., будівельний матеріал, штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини, з сер. в. нім. ziegel. Для окремих брусків використ. форма цеглина.

Лекс. 1627.156: Плинка — цѣгла, плинфник — цегѣлник.

Т. т. 427: Лаван — бѣлый або цѣгла.

Цегельня — зах. укр. цеголя — завод або майстерня, де виготовляють цеглу.

Цей, ця, це — див. сей. У староукр. мові замість сей іноді використовувався вказівний займенник той, подібно до рос. этот.

Лекс. 1596.17 б: Міротвореніє — тогѡ свѣта створеніє.

На томъ свѣтѣ маюг потѣху духовную, а на ономи вѣку истую в Небѣ будуть мѣти. Катих. 1645 р. 76.

Центавр — див. кентавр.

Церата — клейонка, п. *cerata*, з італ. *imcerata* — восківка.

Цѣрбер, -ра — ревний сторож, невмолимий й неблаганний. У гр. міфології Цербер — це трьохголовий пес, який охороняв вхід і вихід до Гадесу, так щоб ніхто звідти не вийшов.

Церемонія — з лат. *ceremonia* — урочистий релігійний обряд. Церемонія означає: 1. пишність, помпа; 2. поведіння перебільшено ввічливої особи.

По інших церемоніяхъ. Катих. 1645 р. 45.

Цѣрква — 1. релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядності; 2. будівля, в якій відбувається християнське богослужіння.

Лекс. 1596.33: Церков — зборанье. Дом Божій.

Від гр. *kiriaky oikia, kiriakon oikion* — Дім Господній; повстали: германське *Kirche*, англ. *church* і т. ін., так само й давньослов'янське *цркъвы, цркъвы, церкы, пізніше церковь*. Але здається слов'яни позичили собі це слово не з грецької мови, а від германців, що перше принесли християнство до них. Костянтин і Методій, ширячи християнство серед мораван, не змінили деяких християнських термінів, що застали вже на цих землях, а серед них і слово *цркъы, церков, верхньо-нім. kiricha*. Те саме значення має гр. *ekklysia*, звідки пішли: лат. *ecclesia*, фр. *église*, італ. *chiesa*. В мові польській аж до XVIII ст. вживано слово *cerkiew, cerkiewny*, тільки з XV ст. появляється тут *kościół, kościelny*. Теперішня літературна мова вживає тільки форми „церква”, а не архаїчного „церков”.

Року 1627-го в своєму Лексиконі Памво Беринда виставляє таку теорію походження слова Церква: „Есть Церковь окружным обведена і обварована цырклем, от которого слова и етемон свой, то есть вывод маест. Зобранье правовѣрныхъ есть оцырковано Дѡгматами Святыми. И на поданую Вѣру и Догмата благочестивыи иных не припускает до себе, и до обцых не выходит и не высказует з своего цырклю”.

А ось і інше пояснення, стор. 301-302: „Церковь — Храм Божій; Дом Божій. Церковь єсть названа от царя, иж царским Домом єсть. А в грецком языке Екклісія, Церков. Отсуда называється: Собор — от зобрания, згромаджѣньє — от зозваня вкупу на Громаду. Маєт имен много, называється: Скинїя, Дом Молитвы, Свѣденіє, Святило Селѣ, Святоє людзкоє, Святая. А Олтар зоветься „Святая Святых”. А на стор. 328 читаємо: Цѣрковь тлумачится еллински екклісія: згромажєньє або зобраньє людей многоє, або зволаньє, зозваньє або дружїна. Єст Церков овчарня овец Христовых розумных”.

Церковь Святая тие Сакрамента споль злучила. Катих. 1645 р. 48.

Цѣсар, -ря — ст. сл. кесарь з гр. *kaisar*, лат. *caesar*. В Іпатіївському Літ. під 915 роком подано: „Андрѣянь кесарь римський”. В Св. Софії в Києві на стіні є запис, що 20 лютого 1054 р. помер „цесарь наш Ярослав (Мудрий)”. Пор. д. в. нім. *cheisar*, *keisar*, суч. нім. *Kaiser*.

Цех, цеховий — 1. середньовічний союз ремісників з нім. *Zesche*, первісно товариство спільноти шахтарів; 2. суч. значення: відділ промислового підприємства.

Лекс. 1627.245: Содружество — цех, братство.

Цѣха — заст., значок присвоєний цеху або якому небудь іншому товариству. В п. мові *sescha* — це прикмета, риса, знак взагалі, з нім. *Zeichen* через *ch. seich* — тавро. Це широке значення зафіксоване і в Беринди:

Лекс. 1627.400: Симвѣл — знак, цеха́.

Цехін — іст., старовинна венеціанська золота монета вартістю в дукат.

Цехмістер — старшина цеху у 1 значенні з нім. *Zechmeister*.

Ци — зах. укр., східне і літ. *чи*, див. *чи*. Це *ци* дуже давнє: *ци* оударить мечемь, Договір Ігоря, 945 р.

Лекс. 1596.12: єда — *ци*.

Лекс. 1627.262: Убо — *ци* убо ли — *ци* ужеж.

Циб! — рухонаслідування широкого кроку. Звідси *цибати* — широко ступати, *цибатий* — той, хто широко крокує. З прамови.

Цибань — довгоногий, *циба* — довга нога. *Циб... циб* — це те саме що *цибати*. Див. *циб!*

Цибуля — овочева городня культура з їстівним коренем — цибулиною і трубчастим листям, що є їстівним ранньою весною, дуже популярна приправа. Рос. лук, укр. назва чужа — лат. *serpula*, сер. в. нім. *Zibelle*, *zebulle*, суч. нім. *Zwiebel*, італ. *cipolla*, фр. *siboule*, п. *cebula*.

Лекс. 1627.110: Лук — далмацки: чоснок лѣсный, пол.: цебуля, чески лук, червлений.

Т. т. 303: Червлений лук — цибуля.

Цибух — рурочка для люльки з кінцівкою з слонової кісті. Почав цибух продмухувати, Свидн. 187. З тур. *ciubuk*. В укр. мові відоме і слово чубук.

Циган, -на — рос. циган, давнє циганинь; індоевропейська народність, розпорошена по багатьох країнах Азії і Європи, куди прибули як раби, місце їхнього походження дискусійне, щодо мови, то це романі привезене з Північної Індії, але також і дравідійська мова таміл, якою говорять у Південній Індії і на острові Цейлон. Походження слова циган неясне, воно розповсюдилось через слов'ян, тоді як англійці називають їх *gipsy* — від слова Египт, а французи *bohémien* — від назви чеської провінції Богемія. М.Л.К.

Цигáро — люлька, це зах. укр. вимова від п. *cygago*, тоді як літ. мова знає тільки сигара з фр. *le cigare*, а це від ісп. назви одного сорту тютюну на острові Куба *cigatto*, нар. сигарка.

Циду́ла — шматок паперу, записка, на Сході вже не вжив., на Закарпатті збереглось під впливом угор. *cédula*, а на Галичині під впливом п. і чс. *cedula*, нім. *Zettel*, лат. *cedula*, *schedula*, гр. *schede* — частина.

Лекс. 1596.28 б: Свиток — Цидула.

Лекс. 1627.214: Свиток — циду́ла, папѣр зверченый.

Цизбрик — з п. *scyzoryk* — ніжик. Слово з галицького говору.

Цикорій — 1. трав'яниста рослина родини складноцвітних, сушений корінь якої використовується у сушеному вигляді як сурогат кави, краща форма цикорія, жін. роду бо з італ. *scicoria*.

Цимбáли — дуже поширений музичний інструмент в Україні, тепер потроху виводиться. Назва походить від гр. *kimbalon* — кимвал, лат. *symbalum* — ця назва попала до Угорщини *szimbalon* і Польщі, куди потрапила з італ. *sembalo*; рос. кимвал.

Лекс. 1627.16: Цимбал, гарфа.

Т. т. 423: Кимвал: цимбал для гранья.

Цимелія — мн., рідкі книги, голі XV-XVI віків, які в архівах бережуться з великою дбайливістю, італ. *simelio* — старовинна дорогоцінна річ, реліквія.

Ціна — це властиво цинк, з нім. *das Zinn*, п. сунa, але в старовину його плутали з оловом. Див. оливо.

Лекс. 1627.420: Касейтер — цина, б'їлоє олово.

Цинамбн — кориця з д. євр. *kinnamon*; Вихід 30:23, Пр. 7:17, Пісн. 4:14. Греки пізнали рано кору цього субтропічного дерева і назвали *купатомон*. Геродот пише (III, 111) „Оповідують, що великі птахи носять ті кусочки кори, що їх від фінікіан ми навчилися називати кінамомом”.

Лекс. 1627.100: Кориця — цинамбн.

Цинік — циніки були філософською школою в Давній Греції, яка проповідувала незалежність людини від оточення, зневагу до цивілізації, повернення до первісного стану. Як приклад можна назвати кініка Діогена, про якого кажуть, що жив у бочці. Гр. назва кінік означає — такий як собака. Кініків вважали безсоромними, безоглядними, це значення забрали і слова цинізм, цинічний: „Він немов сатир цинічно глузує з нас”, Р. Іваничук, Бл. м. д. осп. 159.

Цинк — хімічний елемент, ковкий метал синьовато білого кольору; див. цина.

Циркуль — інструмент, що складається з двох ніжок, з'єднаних на однім кінці шарніром. Використовується для викреслення кіл. З лат. *circulus*; нім. *Zirkel*.

Див. пояснення слова „церква” у Памви Беринди — гасло церква.

Цистерна — резервуар для води, головно дощової, лат. *cisterna* — підземне сховище води від слова *cista* — скриня.

Лекс. 1627.241: Суск — цистерна, ями, рофы.

Цитара — античний музичний інструмент, подібний до ліри, лат. *cithara*, див. цитра.

Лекс. 1627.48: Гудец — арфіста, цитариста. Гусль — гарфа, цитра.

Т. т. 422: Цитара, гарфа.

Цита́та — ж. р., дослівний уривок з якогось тексту. З лат. citatum — накликає, наведене; в З. У. часто цитат з п. нім. Zitat, п. cytat.

Ци́тра — струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скриньки з фігурними обрисами, відомий у давніх греків. Нім. Zither, гр.-рим. cithara.

Лекс. 1627.16: Брязкальце — то є што брязчит, яко клепало, цитра.

Цитрі́на — плід цитрусового дерева цитрону, жовтий на колір і кислий на смак; п. сутрупа, нім. die Zitrone; гр. kitron. На Сході лимон, ж. р., або частіше лимон, ч. р., з сер. гр. limoni, давнє лимонь, араб. laimun, англ. lemon.

Ци́ть! — звуконаслід. вигук: замовчи!

Ци́цька — мн. цицьки, розм. сосок людини або самки тварини, жіночі груди; лат. titia, рум. ă ă, але слово відоме і іншим мовам, бо взяте з дитячої мови.

Лекс. 1596.27: Сосца — цицька.

Лекс. 1627.230: Сосец — цицок, цицьки, цицька. Персь, грудь.

Т. т. 433: Мамаит, лт. перс або цицька.

Т. т. 470: Халдея — якoby цицьки.

Ці́в-ці́в! — звуконаслідування горобців.

Ціка́вий — те, що викликає інтерес, п. сіекаву, спочатку означало спритний, жвавий, розбіжний, який біжить в різні боки від сікаць, сієць — текти.

Лекс. 1627.296: Любопытный — цякавий, натрут, цякавость.

Ці́лий — ст. сл. цѣль, цѣлыи — здоровий, непорочоний, чистий, непошкоджений; рідко — увесь. У З. У. під впливом п. сафу сильно розвинулось значення цілий — увесь. Зб. 1073 р. 37: Пограбивши імѣння цѣла мало же даси. Див. цілий.

Ці́ло — зах. укр. з п. сафо. Вийшов ціло із тої біди. Бирч. П. 160. Вийшов ціло і скрився в лісі. „Діло”, №9939. Треба — цілим. Див. цілий.

Ці́ломудре́ний — арх., прикм. від ціломудріє, тепер ціломудрий.

Лекс. 1627.457: Софроній — цѣломудрный, честно живый.

Ці́ломудріє — це переклад гр. sophrosiny, що визначало

головну мудрість, розум; „Ціломудрий” — цілий, розумний. Уціломудрити, Тим. 2:4 — врозумити, „уціломудритися” І Петр. 4:7 — стати розумним. З бігом часу „ціломудріє” стало визначати тільки „мудрість, чистоту тіла” і в цім значенні слово відоме і тепер. Пор. у Шевченка в „Великомученице кумо”: „Ждала жениха та ціломудріє хранила”, 577. У Тит. 1:8: „Старцемь быти цѣломудренным” — це: нехай старі будуть розумні; „подобаеть бо епископу быти цѣломудрену” — це: треба, щоб єпископ був розумний.

Лекс. 1627.302: Цѣломудріє — честность, чистость, мѣрность, обычайность, трезвѡсть, встыдливѡсть.

Цілопáлення — жертва, ст. сл. Всесожженія, переклад гр. holocaust, стосується способу жертвувати тварини єдиному Богові або божествам шляхом спалення їх на вівтарі.

Лекс. 1596.8: Всесожєніє — офѣра цѣло спалюючаяся.

Лекс. 1627.35: Всесоженіє — цѣлопальная офѣра.

Цілува́ти — ст. сл. цѣловати — принести присягу, приклонитися, ц. сл. цѣловати — поздоровляти, вітатися, болг. цілувам — цілую, чс. celovati, п. sałowac від праслов. *sěľь — цілий, подібно до д. нім. heilazzen — вітати (англосакс. halettan, давньослов. heilza), ці значення пояснюються тим, що поняття здоров’я і цілостності, непошкодженості тіла збігались у давні часи, те самі і в д. євр. šalem означало цілий, непошкоджений, а šalom — це вітання. Через давнє значення слова цѣловати — вітати, перекладачі Біблії застосували його до своїх завдань: Лука 1:40: Маріям цѣлова Єлісаветь — це Марія поздоровила Єлісавету. Пор. Луки 22:47. Поцілунком вітали поважних осіб, тому ст. сл. поцілувати — привітати. І в такий спосіб змінилось старе забуте значення і цілувати стало означати торкатися губами кого, чого-небудь у знаки пошани, а далі і дружби і любові і старе лобызаніє вже перекладалось Зізанієм і Бериндою словом цілувати. М.Л.К.

Лекс. 1596.17: Лобжу — цѣлую. Лобзаніє — цѣлованіє.

Т. т. 32: Облобызаю — цѣлую, облапляю. Облобызаніє — цѣлованьє, облапленьє.

Лекс. 1627.302: Цѣлованіє — поздоровлѣньє. Цѣлую — витаю, поздоровляю.

Ціль, цілі — ж. р., мета, мішень з ним. Ziel — мета, мішень; спорідн. з дієсл. zielen — тягнути, цілити на початку лука, який розтягувався; п. cel, чс. cí; від поляків розповсюдилось по всій Русі; рос. цель.

В тот цель (для того) и конец. Катих. 1645 р. Предмова.

Той цель есть... Т. т. 58 б.

Цімес — щось найсмачніше з мови їдїш *zimes*, нім. *zum essen*; додаток до їди, суботній десерт.

Ціха́ — арх. діал., характерна риса, ознака; див. *цеха*.

Лекс. 1627.79: Цѣха, знак, знамя, прапорець или хорогов; значу́, цѣху́ю.

ЦК — Центральний Комітет; вимовляється „цека”. Стосувалось головно до Центрального комітету Комуністичної Партії.

Цло — з укр. мито; рос. пошлина, з нім. *Zoll* через п. сю.

Цмок! — звуконаслідування поцілунку. Звідси *цмкати*.

Цму́лити — пити, ссати, звуконаслід.

Цний — чесний, поважаний; староп. *сny*, п. *zasny*.

Лекс. 1627. пер.: Дому цных Балабанов цных теж клейноты.

Балабаны були меценатами Памва Беринди.

Цнота — п. *spota*, те саме що *чеснота*. Дуже часто в старовину слово. Тепер не вживане. Див. *честь*.

Лекс. 1627.52: Добродѣтель — цнота, также моч. Добродѣтельный — цнотливый, добрый, учтивый, почесный. Метаф(орично): зацный, славный, знаменитый.

Т. т. 348: Добродѣтельный, цнѳта, цнотливый, або милый, тихий, скормный, покорный, ласка́вый.

Т. т. 450: Побожность, цнѳта.

Цнотливий — прикм. до *цнота*.

Лекс. 1627.5: Благ — добрый, цнотливый.

Цок! — звуконаслідування легкого удару. Звідси *цбкати* зубами.

Цокати — це стукати чимсь об щось: *цокатися*, *цокотання*, *цокотати*, *цокотнеча*, *цокотня*, *цокотун*, *цокотуха* — все це звуконасл. слова. У розм. мові *цокотати* — це говорити швидко, не вгаваючи. Жінок, які так говорять називають *цокотухами*, мужчин *цокотунами*. *Цокотня*, *цокотання* — це перестук, безпервне стукання.

Цоколь — 1. нижня частина зовнішньої стіни якоїсь будови; 2. постамент, підніжжя скульптури або колони; 3. частина

електричної лампи, яка служить для закріплення лампи в патроні з італ. zoccolo, нім. Socel з лат. socculus.

Цофатися — зах. укр. відступати, відтягнутися з п. sofać się з н. в. нім. zaufen.

Цукерка — конфетка, п. cukierek; див. цукор.

Цу́кор — перейшов довгу дорогу поки нарешті примандрував і до нас. З Індії sarkara, sakkhara (пісок, пісок цукровий), перейшов цукор до арабів, де прийняв форму sukkağ. Європа вживала тільки меду, не знаючи цукру і лише хрестоносці принесли його від арабів до Європи. З італійського zuchero (із арабського) повстало німецьке Zucker, а вже від німців зайшло воно до чехів і поляків, а відси дісталось й до нас як цукор, цукерка; західноукр. цукер, цукорок. Із індійського повстало і грецьке sakhar, а з цього російське сахар, досить відоме і в Україні.

Цуп! — рухонаслідування вхоплення. Звідси цупати, поцупити — потягти, вкрасти.

Цурпа́лок, цурпалка — відламаний шматок деревини, уламок; повстало через контамінацію слів цурка з тим же значенням і палка.

Цуценя́, цуцик — молода собачка, слово вірогідно прийшло зі Сходу, можливо протобулгарське, бо болгари до цього часу знають слово куче для собаки, а мадяри kutyа, а тюрські предки болгар називались кутугури — собачі угри; див. собачі угри.

Цюк! — звуконаслідування легкого удару сокирою. Звідси цюкати — рубати дрова; цюкання. Повтрюване: цюк-цюк. „Моя сокира цюк-цюк”, Воропай, Звичаї, 42.

Цюрр! — звуконаслідування течення, плину, особливо води. Звідси цюрити, цюркотати.

Цюця — собака в дитячій мові.

Цяця, цяцька — забавка, забавлятися — цяцькатися з польського, а те з чеського czas — дарунок, забавка. „Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість” — приповідка про те, з якою легкістю дехто обіцяє те, а не збирається виконувати.

Цьвох! — звуконаслідування удару. „Заплетеною косою аж цьвохнуло по плечу”, Гонч. Л. і зб., 19.

Цькувати — напускати собак на кого-небудь, переносно — переслідувати людей. Звуконасл.

Цьом, цьомати — в дитячій мові: цілувати.

Цьомки — в дитячій мові: поцілунок.

Цьоця — зах. укр. тітка, п. ciotka.

Ч

Ч — двадцять сьома буква української азбуки, зветься че, в ц. сл. азбуці червь — червяк, цифрова вартість 90.

Чабан, чабанá — пастух. Слово іранське, яке поширилось по тюрських мовах, як чобан — назва пастух взагалі, але ці тюрк. мови мають окремі слова, як назви для пастухів, овечок, корів і т. ін. Пор. срб. чобан чи чобанин, румун. cioban.

Чавун, чавунá — великий горшок з чугуна. З тюрк. чуюн, чугун. Дм. 551. Зах. укр. чагун. Дм. 551. рум. В чавуні звичайно варять кулешу.

Чавунка — початкова назва залізниці, бо все було з чавуна і сталі.

Чагар, чагарі, чагарник — зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин, з тур. çajeg — луг, а далі з іранського.

Чадо — ст. сл. чядо — дитя, син чи дочка; „чядь” — діти або люди, народ. В укр. чадо — дитя тільки на Гуцульщині і Закарпатті, в східних говорах зовсім невідоме. Звичайно виводиться з нім. *kind, але тепер заперечують це походження. Звідси нащадок — потомок на-сь-чад-ок, доценту і т. ін.; див. доценту.

А за насъ и чада наша Господа Бога молити (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I VI).

Два татари на имѣ пашко и петрика съ чед их (Дольний Торг, 1451 Cost. II 400).

Лекс. 1627.303: Чадо — сын, дитя.

Чадра, чадри — з тюрк. çadğā — легке покривало, яким жінки мусульманки закриваються з голови до ніг, залишаючи відкритими тільки очі.

Чай — повстало з китайського the, ша — через турецьке „чай”. Більшість слов'янських народів уживають форми „чай”, рос. чай, болг. чай, чс. šaj, тільки в польській мові herbata. Чай — це вічнозелена кущова рослина і напій з її листків, а також ширше напій з будь-яких листків, тільки болгары мають для лікарських чаїв іншу назву: „білки”.

Чайка, -ки — назва запорозької лодки. Походить від тур. kajak — лодка каяк — це міжнародна назва таких лодок, використаних для спортивних змагань; пор. каюк.

Чайка — 1. морський водоплавний птах родини сивкових; 2. наземний птах денний родини сивоподібних, давнє чайка: Слово о п. I.: Стрежаше є чаїцями на струях. Слово східносл. і західн. сл., звуконаслідувальне, наслідує крик чайок. В укр. чайка, часчка, часня, чаїний.

Чайовé — поляки дають на pitwo або napiwek чи з ним. trzvingeld. Чехи zproritné, росіяни — на чай, але частіше на водку. В Україні як нагорода за послуги поширений етичний (безалкогольний!) вираз дати на чай, чайовé; цього виразу треба й нам триматися.

Чаклувати — робити магичні дії, рухи руками, промовляти замовляння; слово вірогідно східного походження; угор. csáklizni — обманювати при грі в карти.

Чалий — сірий з тюрк. чал, пол. шал — сірий. Дм. 568.

Чалма — головний убір у мусульман, з тур. чалма. Дм. 549: Інша назва тюрбан.

Чап! — звуконаслідування легкої або тяжкої ходи. Здовжена форма чалап! Звідси чапати, чалапати — тяжко йти. Чапати — це повільно йти, не поспішаючи, йти по грязуці. „Насилу до вас дочапав, така грязука!”

Чапля — болотний дикий перелітний птах з довгим дзьобом. Довгий як чапля. Ном. №8623. Слово всеслов., давнє чапля і цапля: рос. цапля, п. szapla, чс. šar.

Чапрак, чапракá — тур. чапрак — покриття коня чи сідла.

Чардаш — угорський народний танець в швидкому темпі з часів революції 1849 р., проник і в салони. Назва походить від csárda — шинок при краю дороги.

Чари, чарувати, чарування, зачарувати — заморозити кого. Але вже в „очарувати” нема чаклунства — це зробити гарний вплив, гарне враження на кого. Звідси чарівний — що чарує. „Чари” — праслово. Слово чародей появляється в ц. сл. вже з XI в. Первісне значення слова „чар” збережене в чехів čara — лінія, тому що накреслення лінії у вигляді магічного кола входило до операцій чародійництва, отже дієслово чарати — це означало накреслити лінію, лит. keras — чар, kereti — наврочити, авест. čarā — середина, інд. kṛnotti, karoti — чинить, kṛtja, kartra — чари, д. пруське Kurke — божество урожаю.

Лекс. 1627.285: Обаваю — заклинаю чарами.

Т. т. 303: Чароотравник — що чарами труєт.

Чарівний — 1. який має магічну силу; 2. перен. надзвичайно гарний.

Лекс. 1627.267: Узлоношеніє — чаровноє ношєньє.

Чарівник — чаклун, маг, людина, яка використовує чари.

Лекс. 1596.3: Балий — заклінач, чаровник.

Лекс. 1627.2: Б́алій — чаровник, pharmakos, вщок албо лѣкар. Б́аліа — чаровница, яз. Балство — лѣкарство, отрута.

Т. т. 303: Чародѣй — чаровник. Чародѣяніє — чарованьє.

Т. т. 467: Фармакѣй — чаровник.

Чарка — старовинна посудина для пиття вина; тур. čara — миска. Напис на чарі до 1151 р. А се чара...

Чарка вина. Син. 1.

Чародій — те саме що чарівник. Див. чарівник.

Час, часу — 1. одна з основних об'єктивних форм існування матерії; 2. тривалість, яку можна виміряти; 3. певний період. Того ж кореня, що чаїти, чекати. Див. чайти. Ст. сл. чась. Не в́єсте дньє ни часа. Остром. Єв. 1056 р. Мт. 25:13. Але поруч з словом чась вже з найдавнішого часу в Укр. вживалось й слово година, напр.: Невеселая година в́стала, Слово о п. І.; рос. часы — годинник, час — година, а укр. час перекладається, як время; п. czas. Ліпше сказати іншим часом, а не „в інший час” — рос. в иное время; останнім часом або останніми часами, а не в последний час — рос. в последнее время; часом, коли не коли, а не „від часу до часу” — рос. от времени до времени; нім. von Zeit zu Zeit. В яку годину в Галичині, о якій годині — це п.

„Аби чимсь забити час” — якось провести час, фр. tuer le temps.

Маю давати у годъ одь сихъ часовъ и навѣки вѣчныи (Вільна, 1499 АСД VI 3).

Лекс. 1627.115: час точка часу.

Т. т. 145: Без замѣрення часу.

Т. т. 252: теперешного часу, прійдучого часу, минулого часу.

Т. т. 282: От сего часу.

Т. т. 315: Время — час.

Т. т. 319: Долгого часу боль.

Часу свого чинити. Катих. 1645 р. 43 б.

Часослов — богослужбна книга з текстами релігійних пісень і молитв призначена для щоденних церковних відправ. Колись правив за читанку при навчанні грамоти. Часослов — це книга годин молитовних. Синонім: часословець з давнього часословьць, скорочено часловець. Це Л. Баранович в XVII в. писав: часловцьф выдруковаль.

У Беринди часлов має інше значення:

Лекс. 1627.303: Часослов — годинник, zegar.

Ча́стий — 1. повторюваний через короткі проміжки часу; 2. який складається з близько розташованих предметів. З того ж кореня, що і щастя, kim, skim; лит. kimsti — запхати, kamsu — стиск.

О границах дѣдичных и речных частыи споры (XV ст. ВС 5 зв.).

А от лоз на гору до частых дубовъ (1419 Р 90-91).

Части́на — 1. окрема одиниця, яка виділяється з цілого; 2. складовий компонент цілого; 3. неповне ціле. Спільнослов. čestь, ц. сл. часть; рос. часть; п. część, спорідн. з словами частий, щастя; див. староукр. часть, част, честь.

А тотъ небожчикъ брат мой андреи отписал мнѣ имєне отчины свое третюю часть (Вільна, 1495 ВМБС).

Часто — присл. від частий, ст. сл. часто.

Слово о п. І. 1187р.: Часто врани гряхуть.

Т. т.: Часто бѣды страдаше, 37.

Лекс. 1627.135: Часто, почаство.

Частократ — арх., часто.

Францик позычил Юрьєви двадцет корцовъ пшеници и ємоу сѧ частокрот оупоміналь (XV ст. ВС 22).

Частувати — віддавати ому належну часть або честь.

Почастувати, почастунок. Ст. сл. часть. Див. часть.

Лекс. 1627.264: Угощаю — честую, гостя честую.

Ча́та — військовий відділ для сторожі, сторожа, дозір. Звідси чатівник — вартовий, чатувати — сторожити і ін.; ст. сл. чета — відділ, збори, юрба. Пор. чаяти — сторожити. Може сюди й чайка. Див. чаяти.

Ча́тина — так в зах. укр. особливо в гуцулів кажуть на ігли хвої, на Сході це — глиця, шпильки. Ліс хвойний або шпильковий, в зах. укр. чатинний. У мові сербській це четина, в рум. setină.

Чауш — поліційний слуга в колишній Туреччині, член турецької кінної гвардії — чауш баші, а також посланець султана з особливими дорученнями. Слово зустрічається в повісті Романа Іваничука „Мальви”.

Чах! чах-чах! — звуконаслідування відламання. Звідси чахати, чахнути, відчахати, відчахнути. Відчахнути гілку від дерева.

Ча́ша — келих, старовинна посудина округлої форми з широким верхом і звуженим низом, використовувалась для пиття. Пропонуємо як етимона сер. в. нім. Asch, множ. Asche — попіл, Aschenkrug — урна, в якій давні германці зберігали попіл від мерців після їх спалення. М.Л.К.

Лекс. 1596.15 б: Кратір — ча́ша.

Лекс. 1627.234: Стляница — склянка албо кўбок, ча́ша, кéлих.

Т. т. 446: Потір — ча́ша, кубок, келих.

Чаша — kos — в біблійній мові часто це „доля”, Боже призначення людині. Пор. Пс. 75:9: Чаша (доля) в Господній руці. Пс. 16:5: Господь — то частина насліддя мого й чаші (долі) моєї, або ж тяжка доля: Пор. Пл. Єремії 4:21: Веселися та тишися, о дочко Єдому, та ож над тобою перейде злий Келих, уп'єшся і оголишся й ти. Звідси перейшло до Нового Заповіту розуміння чаші, як тяжкої долі, що і дало фразеологічні вирази чаша горя, чаша терпіння й ін. „Гадаєш нас чаша ця обмине?”, Гонч. Л. і зб., 17. Пор. Мт. 26:39, 42, Мр. 14:36, ЛК. 22:42, Ів. 18:11 і ін.

Чашка — давнє чашька — це келих, на Зах. Укр. вживають слово під впливом п. czaszka у розумінні „череп”. Ростяв йому волоссем вкриту чашку, Щур. Рол. 41.

Чашник — староп. *czaśnik*, придворний сановник, який відповідав за постачання напоїв до стола господаря у Молдавському князівстві з XIV ст., почесний титул — боярин-чашник.

А на то есть вѣра пана Могыла чашника (Сучава, 1500 RA G 261).

Лекс. 1627.304: Черпчий — подчашій, чашник, черплющій.

Чаща — густий ліс, хащі, нетрі, арх.

Съ гаи съ дубровами съ чащи съ дубники съ березники (1424 P-100).

Лекс. 1596.33 б: Чаш — гуща, ліс густый.

Чаяти — ст. сл. чайти, чекати, ждати, отчаяти: впасти у відчай; рос. отчаянный — відчайдушний, давніше отчайдуша означало злодія, п. сховатись, підстерігати; словен. *čaj* — чекай; сrb. чајати — чекати; праслово інд. *čajati* — боятись, стерегтись; гр. *tegos* — стережачий; *tereo* — вважаю, чайти заст. чекати, надіятись. Сюди містечко Почаїв, річка Почайна з приставками по-. В суч. мові не вживається, але живі похідні слова: відчай, одчай — безнадійність, причаюватись — заховатись, щоб неждано повнитись.

Лекс. 1627.303: Чаю — ожидаю, чекаю. Чаю въспріати — сподѣваюся. Чаяніс — очекиваньє. Звідси й чекати — ждати, сподіватись та і в п. *czekać*.

Чвалати — див. цвалати, чвалом — цвалом.

Чверть — четверта частина, четвертина; рос. четверть, п. *ćwierć*; див. чотири.

Волно резникомь... тушамн и чвертьми... кому хотя продавати (Луцьк, 1389 PEA I 27).

Чебрéць — болг. чубрица, сrb. чубар, ром. *сімbru*, угор. *csombor*; городня рослина, використана як приправа і лікарський чай. Див. у І. Нечуя-Левицького „Повісті”, 1872 р. т. I, стор. 76: Заросла могила чебрецем.

Чей, чень — зах. укр. бож, певне. Ти чей не хочеш унизити мене, Фр. З. Б., 37. Чень то не довго вже, Фр. З. в., 131. З ачей. Див. ачей.

Чекáн, чакан або джаган — зах. укр. кирка, слово тюрське, угор. *csákány*; „Задзвонять в моє серце джагани в копальні” Б. І. Антонич, „Пісня про незнищенність матерії”. М.Л.К.

Чекáння — ім. від чекати.

Лекс. 1627.255: Чеканьє, очекиваньє. Терплю — чекаю.

Всього очекиваня людій. Катих. 1645 р. 8.

Чекáти — ждати, стояти поки хто прийде або щось станеться; п. czekać, срб. чекати, чс. šekať, утвор. суфіксом -к від дієслова чаяти. Див. чаяти.

Лекс. 1596.: Варяю — чекаю.

Лекс. 1627.18: Чекаю, ожидаю.

Т. т. 176: Чекаю, упережаю.

Т. т. 185: Терплю, чекаю.

Т. т. 303: Чаю — ожидаю, чекаю. Чайаніє — очекиваньє.

Т. т. 443: Пармен — чекаючий.

Чекмінь, -меня — верхня довга одежа, яку носили міщани по містах з тат. чикмен, полов. цекмен. Дм. 550.

Челядь — колись означало вся родина разом з слугами; індоєвр. корінь *kel — той самий, що в слові „человек”, ст. сл. челядь, лит. keltis — рід, покоління; кельт. klan, санскр. kulam — юрба, болг. челядь — сім'я, челедин — сімейний, п. czeladz — слуга, угор. cseléd — наймичка. В укр. мові слово дуже розвинене: челядь — слуги, домочадці, молодь, юнаки й юначки; жіноцтво, челядина — жінка на Закарпатті і Мараморщині; челядник — слуга; челядникувати — служити і ін.

А хто немецкую челяд держа бы одного затаилъ довѣдавса тых будем казнит великим казньми (Перемишль 1447-1492 ЛКНВ).

Абы заправовали панове челядь. Катих. 1645 р. Предмова.

У староукр. мові челядь означало також і феодально залежний селянин, раб.

Дали есми монастирю от молдавици двѣ челѣди циганскыи (Дорогуна, 1434 ДГСММ).

Чемодáн — валіза з татар. чамадán, рос. чемодан, болг. чемадан. На перській і таджицькій мові дзаман — це одяг, а дан — скринька. Часте в Україні слово валіза вживається рідко. Народне чамайдан.

Чепухá — нісенітниця; рос. чепуха.

Сл. Тимашова, пол. XVIII в.: Бездѣлица, чебуха.

Червень, червня — давня назва місяця іюля, потім іюня. Мць июль рекомыи червень, Єв. XIV в. В Остріжськiм Часословці 1612

р. л. 85: Мѣсяць йоній сирѣчь червець. В Галичині червець/червця; п. *szewiec* — назва місяця іюня. Черцева спека, Коц. 53. Див. календар. Вважають, що саме в цей місяць вилуплюється черва бджіл, а бджільництво було одна з основних галузей господарства давніх східних слов'ян.

Червѣць — у староукр. мові червець або червень — червона фарба, здобута від червака *porphyrophora polonica* — це виробництво розповсюдилося саме в поляків. Див. черви.

Лекс. 1627.303: Червлѣнь, червень — червець, кармазин, чырвѣи. Кармазинова фарба с червцю.

Черви — мн., однина черв'як, розм. червак — безхребетні тварини, які пересуваються випинаючи своє м'яке видовжене тіло; п. *szew* — хробак, праслово; лит. *kirmis*, інд. *krmis* — хробак, головно хробак, який дає червону фарбу, що дісталась до арабів як *qerqazi* — темночервоний і розійшлась по світу; фр. *carmin*, укр. кармазин; див. кармазин.

Червоний — п. *szewony*, рос. *красный* — один з основних кольорів спектра, крайній в категорії „тепліх” кольорів, колір крові. Назва походить в укр. мові від черв'яка, що давав червоний колір, див. червень, черви. У давньорус. мові черлений. З цього же слова походить і назва карт — червоний або черви, а також „кер” від фр. *coeur* — серце.

Слово о п. І. 1187р.: Чрълен стяг... Русичи поля чрълеными шиты прегородиша. Чръленныя шиты.

Се азь... пань Игнатіе... оже дали єсмы трои двери от дамакы чръвенои съ златом (Молдовица, 1462 BD I 70).

В староукр. пам'ятках слово пишеться іноді як чирвоний:

Лекс. 1596.: чирвоный золотый французкій.

Лекс. 1627.100: Нитка шовку чирвоного, єдваб чирвоный.

Т. т. 303: Чермный — чирвоный.

Т. т. 468: Чирвоная фарба.

„Червоне море” в Біблії в цій назві не згадується ні разу, завжди маємо *jam Suf* — море Очеретяне, а це тільки невелика затока Червоного моря, докладніше одна з Синайських заток, 5 М. 1:40, Суд. 11-16. Давні гебреї, єгиптяни та сиріяни звали це море *jam Suf* — Очеретяне море, *suf* — зарослий очеретом, а греки по-своєму звали *Eguthra thalassa* — червоне море, ст. сл. Чермное море, чермний — червоний.

„Червоний рядок” — той рядок, який у давнину у рукописній

книжці починався червоним ініціалом. Тепер кажемо абзац, новий рядок.

Черво́нйло — червоне чорнило. Див. чорнило.

Черво́ніти — ставати червоним. Дія за знач. черво́ніти — це черво́ніння. Абстр.: черво́ність.

Лекс. 1627.289: Чирво́ню як кров, чирво́ность.

Т. т. 304: Чермнѣюся — радѣюся, соромѣюся, черво́нѣюся.

Т. т. 460: Черво́нися.

Черв'ячок — здрібн. від черв'як. Див. черви. „Заморити черв'ячка” — випити горілки.

Черга́ — порядок один за одним, з тур. черге того ж значення.

Лекс. 1627.305: Чре́да — черга, перемѣна, колѣя, череда.

Черевіки, череві́ків — вид невисокого взуття переважно на шнурках або гудзиках, однина череві́к. Пор. тюрк. чевек — м'ягкі туфлі без каблуків, рос. чувяки. Череві́ків немає, а музика грає, грає. Шевч. 294. Вушка од рудих череві́ків. Коц. 58. Давне череві́кь, Пов. вр. літ 6501 р. по Переясл. списку.

Лекс. 1596.27: Санда́лія — череві́ки.

Лекс. 1627.156: Санда́л, череві́ка албо чобот.

Т. т. 214: Санда́лія — черевіки, пантофля.

Чре́во — те саме, що живіт, див. „І рот розтерзано, і проросте на ранок в дівочих черевах їдкий монгольський плід”, М. Бажан, „Кров полонянок”.

Праслово, ц. сл. чрево, алб. crevo, чс. střevo, п. trzewo або czrewo, спілнослов. *skerwo, лит. skievis — шлунок, д. прус. kermens.

Брухъ — чрево, утроба, животь, трибухъ. Син. 10.

Чередá — гурт великої рогатої худоби, див. черга.

И дворянинъ нашей милости... говорилъ... тымъ земляномъ абы... стад и черед не пасли (Луцьк, 1475-1480 Арх ЮЗР 8 IV 20-21).

Чере́з — приименник уживається: 1. для означення якогось простору поперек якого розміщується що-небудь; 2. для означення причини чого-небудь. Ц. сл. чрѣсь. Див. кризь.

Слово о п. І. 1187р.: Через облакы, 30. Изрони душу черес злато ожерелиє, 34. Вьются голоси чрес потокъ добротичинъ на

доубъ на оузлѣсіє (1415 Cost. I 121).

Причинові відношення появляються вже в давній мові:

А черєс тоє оусє а мы єсми поставили завєскоу р̄рублі сєребра (Бирлад, 1460 BD I 41).

Черемош — назва ріки у Галицькій землі і на Буковині. Гадають, що назва від рослини черемха, яка була поширена на берегах цієї ріки, рос. черемуха, п. *szereucha* або *trzemucha*; пор. п. топонімічна назва *Trzemeszno*, спільнослов. *kermucha*. Див. і село Черемхово на Галичині. Така гіпотеза А. Брюкнера, *Slownik etymologiczny jez. polskiego*, стор. 76. Але існування фіно-угор. народності черемиси дозволяє гадати і про іншу можливість, тим більше, що інші кочовики печенєги залишили свій слід в топоніміці Галичини, не кажучи вже про численність назв з коренем „угр”.

Про тож мы... на знаность то чинимы аже даєм... на рѣцѣ черемоши двѣ полянѣ (Снятин, 1424 Р 99 МЛК).

Черенкі — друкарські літери, друкарський шрифт; слово зах. укр. з п. *trzon* — ручка, ядро, стержень; рос. черенок.

Чéреп — скелет голови хребетних тварин і людини, праслово, ц. сл. череп, рос. череп — скелет голови, черепаха плазун з черепистим роговим щитом, п. *trzor*, чс. *třer* — череп, давнє значення глиняний посуд виступає в угор. *csérér* у слові черепок, черепиця і т. д.; нім. *Scherbe* — уламок глиняного посуду або шкла. Як відмічає А. Брюкнер тенденція перенесення назви глиняного посуду на людську голову відмічається у різних мовах: лат. *testa*, фр. *tête* — голова, старослов. чаша.

Череп'ятий — зроблений з глини, переважно посуд.

Чересло — вертикальний ніж у плузі. Від слова через.
Лекс. 1596.33 б: Чересло — бок, бедро, чересло.

Черéшня — 1. плодове дерево родини вишневих; 2. червоний або жовтий плід цього дерева; рос. черешня, п. *trzesnia*; лат. *cerasus*, нім. *Kirsche* — назви в європ. мовах походять від латинської.

Черінь, черені — нижня площина, дно печі, де горять дрова, огнище, спорідн. з словом черенки, див. черенки, ц. сл. чрѣнь — ручка.

Чернѣцтво — монашество, див. чернець.

Лекс. 1627.88-89: Иночество — єдиноцтво, чернецтво — от черна одѣянїя нмя прїят.

Чернець, ченця — ст. сл. черньць — монах, хто вбраний в чорне. Чернец, черчик, ченчик або навіть чепчик, так фігурує в укр. колядах Василь Великий (330-379), відомий аскет і пустельник від 370 р. єпископ Кесареї, творець правил монахального життя, за ним названий орден східних монахів — василян. Його день припадає саме на перше січня за старим стилем, тому і згадується в колядах поруч з св. Меланією — Маланкою.

Присылалъ до нас... архимандрит печерскіи с Кієва и вся братія мнстыря печерского чернцы крылошане... чтож им насиліе чинит и права имь давныє... ламати хощет (1481 ГПМ).

Лекс. 1596.14: Законник — чернец.

Чернівці — рум. Cernău i, нім. Czernowitz; назва міста на північній Буковині, центр Чернівецької області. Існують різні пояснення цієї назви, які беруть як основу або прикм. чорний — черный або вираз „чорні люди”, тобто простий народ. Найбільш переконливе пояснення Йона Богдана, згідно з яким назва походить від слов'янської форми прізвища бояр Негру, які мали свої володіння на цій землі і в актах фігурують, як „Чорний”.

А што было дати єму у Черновци то иметь дати у Хотини (Сучава, 1408 Cost. II 632).

Чернігів, Чернігова, Черніговський — Полт. акти 1664 р. ст. 11: Чернѣговъ. Черн. грамота 1691 р.: Архиепископъ чернѣговскій. У Коц. 23: Чернігів:

„З ынгими трємя монастыри сиверскои земли: черниговски, брянски, Новгородска сиверского (1481 ГПМ).

Чернявий — арх. чорнявий.

Лекс. 1627.432: Маврікій — чернявий.

Черпак, черпало — посудина, міра рідини, див. черпати.

А оу четвѣрток литоургию и братіам дати по чирпалоу на трапеза (Поляна, 1448 Cost. II 365).

Черпати — 1. набирати, доставвати якусь рідину або сипку масу; 2. перебрати, здобувати що-небудь, напр. знання. Праслово, ц. сл. чрпу і чрплу (з носовим у), з спільнослов. *па-сєртї; рос. черпать, п. czerpać, срб. црпем, болг. черпя — черпаю, лит. kirpti, керпу — ця основа наявна і в інших індоєвр. мовах, але без цього специфічного для слов. мов значення: лат. сагро — обриваю, гр. karpos — плід, нім. Herbst — осінь, бо тоді зривають плоди; інд. kṛpani — ножиці.

Черта́ — рос. граница, межа. Черта оседлости — межа мешкання, так називалась офіційно в царській Росії та територія, поза якою євреям не вільно було мешкати — з дуже рідкими винятками.

Черто́г — арх., пишна велика кімната або будинок, палац, ст. сл. чертогъ — величний дім, палац. Рай.

Лекс. 1596.33: Черто́г, палац, терем.

Лекс. 1627.304: Чертог — ложниця албо покой, кролескій палац, терем, палата царева злотова́ная.

Чеса́ти — 1. розправляти, розплутувати гребінцем волосся; 2. очищати від домішок; 3. розм. енергійно щось робити; праслово з чергуванням о-е; п. *czesać* і *czosać*; рос. прическа (вимовляється „причоска”), спорідн. з словом коса, спільнослов. **kěsati*, ц. сл. *чесати*, *чешоу*; лит. *kasti*, *kasyti* — копати, дряпати; гр. *kseo* — гладжу, *ksaino* — чешу.

Чесний — ст. сл. *чъстьнъ*; 1. моральний, коректний, порядний; 2. достойний, шановний, поважний; 3. на Мараморщині і Закарпатті чемний, слухняний про дітей; див. *честь*, *цний*, *зацний*.

У староукр. мові: 1. рицарський; 2. достойний; 3. священний. Напис на хресті 1161 р.: *Покладаеть Чъстьный Кръсть въ манастири своємь. Чъстное Дръво бесцънно есть.*

Слово о п. І. 1187р.: *Нечестно кровь пролиясте, 26.*

Про *чесных пановъ* приступаю... *кролеви польскому* (Черняхів, 1435 Р 132-3).

Лекс. 1627.458: *Есть и камень честен в Сирин.*

Чесність — властивість за знач. *чесний*, *чесна поведінка*, *чесний характер*.

Лекс. 1627.304: *Честность — почтливость, обычайность, встыдливость, скромность, повага, шляхетность, дороговсть. Честный — учтивый, смѣренный, метафорично: кошовный.*

Честь — моральна чистота, давнє значення *слава*, *добре ім'я*, *гонор*; ст. сл. *чъсть*, болг. *чест*; рос. *честь*; сrb. *част*; чс. *čest*; п. *cześć* (також *вітання*); спільнослов. *състь*, ст. сл. дієсл. *чъту*, спорідн. з *чисти*, д. інд. *cittis* — розуміння, *cetati* — помічає, думає; латиш. *skist* — думати, через чергування голосних, пов'язане з дієсл. *читати*; див. *читати*.

Слово о п. І. 1187р.: *Ищучи чти.*

Зоставити при *честі* у староукр. мові означало повернути *чиесь добре ім'я*, реабілітувати:

И мы... во всемь есмо князя костантина... оправили и дѣда и отца его и матку его и его самого при чсти оставили (Вільно, 1495 АЛМ 84).

Чеський — який стосується чехів, Чехії, напр. чеська мова.

За волю Владислава... кралѣ оугръскаго и чьскаго (Гирлов, 1499 BD II 419).

Четá — військовий загін, угор. csata — битва, рум. ceată — загін у сто вояків. Слово східне.

Лекс. 1596.33: Чет — пóчет, войско ушико́ваное.

Четвер — див. тиждень.

Четвѣртий — день тижня, давній четверг:

А писан оу острозе оу четвергъ на свѣтого Остафѣ день (Острог, 1463 AS 1, 56).

Четвероєвангеліє — книга, яка вміщає в собі всі чотири євангелія від Матвія, Марка, Луки і Івана (Йоанна), гр. tetra — чотири, гр. tetraeuangelion.

Азь рабъ божїи... именемъ стефанъ по прозвищуо винць коупихъ съ тетраеуѣль за свою дшѣоу, 1401 ЗКЕ.

Четвертий — порядковий числівник, див. чотири, рос. четвертый, п. czwarty z czwartu.

Село радостов а в том селе три члвки а четвѣртыи отамон (бл. 1471 ЛКЗ 91).

Чех — особа чеської національності.

Чех — монета XVII-XVIII ст., срібна чи й золота. Назва походить від чехів, бо ці монети карбувались в столиці Чехії — у Празі. Монета здавна була поширена на Україні, це та сама монета, що звалася „полторак”, цебто 1,5 польського гроша. Року 1675-го гетьман України Самойлович задумав був карбувати для України окремі монети і хотів назвати їх чехами: „А ті чехи в малоросійських городах стануть імать с охотой”.

Монета „чех” вживалася в Україні аж до середини XIX ст., назва цієї монети забулася в Україні (Є. Чернов, 37-38).

У пам’ятках зустрічається і як „чеська монета”.

А се я Некраш Колчєевич из братьєю своєю продали две сєлища на имя Доубища вечно за шєстьдєсят копѣ грошєй чєское монєты (Кременець, 1497 AS I 112).

Чечуга — назва риби стерляді, чечужний, відома в сх. і зах. сл. мовах.

Чечуга — назва свині на Поділлі. А. Свидницький, 38: „Чечуга побігла”.

Чи — 1. первинний сполучник розділовий, походить від спільнослов. кореня питальних займенників *ko-, вжив. для означення предметів з перелічування; 2. сполучник допустовий, вживається коли є логічна невідповідність між певними твердженнями, напр. так чи інак; 3. питальна частка уживається для підсилення питального характеру речення, напр. „чи то правда?”.

Відповідники в інших індоєвр. мовах набагато вужчі щодо застосування: лат. qui, quin — як, д. нім. hwi, суч. нім. wie — як, авест. čī — як.

В пам'ятках іноді чи комбінується з сполучником ли або ж ли заміщає чи. В зах. укр. говорах замість чи зустрічається ци.

Слово о п. I. 1187р.: А чи диво ся стару помолодити? 27.

Т. т.: Чи ли вьспѣти было.

Т. т.: Се ли сотвористе?

Лекс. 1627.262: Убо — ци.

Изали збирають с терня грона винные? Катих. 1645 р. 85.

Чига́ти — 1. чекати; 2. вижидати когось; 3. підстергти; 4. прагнути, забрати чуже майно.

Лекс. 1627.355: Ассур — чигающий.

Чигирин, Чигрин — місто, районний центр Черкаської області, розташоване на р. Тясмині з басейну Дніпра. Резиденція Богдана Хмельницького. Назване вірогідно від слова чагарник.

Чий — відносний і означальний займ. — належний кому, від кореня питальних займенників *ko, лат. cuius — чий. Див. чи.

А мы роспытали старых людей чия то отчина (Дворець, XV ст. СГЧА).

Чик! чики-чики! — звуконаслідування різання. Чикчик та й одрізав. Звідси чикати — різати. У дит. мові чика — ніжик. Стародавнє.

Чин, чину — 1. ранг, службове становище, стан; 2. заст. діяльність, дія, праця; 3. спосіб, в якому щось робиться „таким чином”, „головним чином”. Див. чинити.

Се я смирены федосей игумень спаскии постриг а оу выноческии чин (XV ст. ВОРСР 179).

Лекс. 1596.33: Чин — порядок. Чиновнѣ — ведле порядку. Чиннѣ — порядне.

Чиніти — 1. робити, особливо розповсюджене в зах. діалектах; 2. виконувати щось не руками: вчини мою волю, вчинив йому кривду. На Закарпатті слово підтримане і впливом угор. csinálni, запозич. у слов'ян — „що ти чиниш?” — це угор. mit csinálsz? У ц. сл. чинити від чинь означає і впорядкувати, рос. чин — посада, чиновник — урядовець, вжив. і на Україні. Спільнослов. *keinu, інд. cinoti — збирає, авест. čajeiti, činwaiti — вибирає, гр. роіео — робить, творить, див. поет.

А што ми оускажет господарь мои тоє радь чиню (1386 Р. 30).

Лекс. 1596.29 б: Твору́ — чиню. Твореніє — чиненьє.

Лекс. 1627.164: Пожиток чиню́.

Т. т. 448: Раав — замѣшеньє чинячая.

Яко чиниш за дний Апостолкихъ. Катих. 1645 р. 43.

Тоє чинѣте на мою пам'ять. Катих. 1645 р. 51 б.

Приказують добро чинити. Катих. 1645 р. 84 б.

Чинш — старе „кинсь” — це плата яку давали селяни позбавлені земельної власності за найм у поміщика землі натурою чи грошми. Староп. czynsz, староч. cinz, сер. в. нім. zins. До нім. дісталось з лат. census.

Им нъє... даемъ и записуемъ зо всеми людми... и з роботами и теж с платы и цынши (Вільна, 1499 AS I 117).

Лекс. 1627.49: Дань — чинш, побор, заплата чиншованя.

Числівники — один 1, два 2, три 3, чотири 4, п'ять 5, шість 6, сім 7, вісім 8, дев'ять 9, десять 10; всі спільнослов'янські.

Числo — кількість виражена номерами. Споріднено з словом читати; див. рос. число, чс. cislo, староп. czyslo, лит. skaitlius.

Писан листь оу галичи оу понедлокъ число лѣт рожества Христова... (Галич, 1424 Р 106).

Лекс. 1627.305: Числія, числo — личба або личман. Числія наупотребително ест.

Чистий — прикм. 1. незабруджений; 2. без домішки; 3. який має вільну, нічим не займану поверхню; 4. безгріховний (чиста совість), щирий. Праслово, спільнослов. *kist, ц. сл. чисть, чистити, д. прус. skistai, skistan — чисто, лит. skystas — рідкий (рідина),

skaistas — блискучий. Спорідн. з гр. schidzō — ділю, лат. scindo — розділяю, розколюю. Слово загальнослов., рос. чистый, сrb. чист, чс. čisty, словен. čist, п. czysty.

Слово о п. І. 1187р.: По чистому полю.

Слюбуємо нашою чистою вѣрою безо лсти и безъ хитрости (Чжурзев, 1403 ДІМ).

Лекс. 1627.305: Чистый, истинный — правый, ширый, чистый.

Чита́ти — 1. пізнавати букви алфавіту і уміти їх поєднати у словах; 2. пройти очима або вимовити вголос певний написаний текст. Споріднено з словами чистий і честь.; д. інд. cetati — помічає, думає, уважає; латиш. skist — думає, уважає; спільно-слов. съто cistii — вважати, цінити; ц. сл. чисти, чьсти. Значення слова розвинулось від рахувати — читання названо від читання по складах, нанизування силаб, див. число.

В пам'ятках зустрічається у формі чести:

Коли видить грамотоу а любо слышит чутчи (1387 СП №12).

Комуже боудеть того потребно листа чести (Луцьк, 1451 ДГШХ).

Чита́ч, -ча — 1. хто читає певну книгу; 2. відвідувач публічної бібліотеки. Давня форма — читатель — збереглась у рос. мові.

Лекс. 1627.467: Прієм сей мой труд, читателю.

Т. т. 476: Любомудрый Читателю.

Читець — рос. чтец; 1. той який читає кому-небудь або публічно вголос, напр. читець-декламатор; 2. заст. читач.

Лекс. 1627.305: Читатель — чтець, зри клирик.

Чихі́р, -ру́ — червоне кавказьке вино домашнього приготування, яке ще не бродило, муст, тюрк. чахир. Дм. 500.

Чіп, чіпа — пробка від бочки. Дурний як чіп — дуже дурний; рум. сер, угор. csap — те саме, лат. cippus — стовбур, але слово скоріше східне.

Чіпп! — звуконаслідування горобця.

Член — 1. частина тіла, яка тримається до туловища: верхній член — рука; нижній член — нога; 2. статевий орган чоловіки; 3. кожна осіб, які складають товариство, сім'ю, організацію, керівний орган і т. д.: члени сім'ї, члени уряду; 4. кожна частина речення; 5. кожний компонент математичного рівняння. Праслово, спільно-

слов. *kel-n, звідси й коліно, ц. сл. члѣн, рос. член, п. członek. У староукр. пам'ятках зустрічається під впливом староп. мови як члонок із значенням: 1. стаття у юридичному творі; 2. частина тіла.

О четырёх члонкахъ за которыж вина (XV ст. ВС 17 зв.).

За голову шестьдесят гривень за жьныи члонокъ оутатыи тридцат гривень (Т. т. 24 зв.).

Чмих! — звуконаслідування прочищення носа, а також утікання. Звідси чмихати. Чмихнув скоро — подався невідомо куди.

Чобіт, чобота — шкіряне звуття, яке накриває ногу до коліна, татар. чабата — постолы в тюрк. мовах з перс. šabat. Пучки лізуть із чобіт, Кул. 266. В чоботах ходить, а босі сліди знать, Номис. №1182.

Лекс. 1627.156: Черевик албо чобот.

Т. т. 214: Сапог — чобот, черевик. Сапожник — чоботар.

Човг! — звуконаслідування шаркання ногою. Звідси човгати ногами.

Човен, човна — легке судно, ст. сл. члънь, челнь, чолнь; пор. срб. чун, чс. člun. Неначе човен в синім морі, Шевченко, 1. Впізнав греків човен, Коц., 6. Намалює човен, Кул., 401. В Галичині човѣн, човна́. Множ. човна замість літ. човні під впливом п. мови. Військові човна, „Діло”, №9986.

В літературній мові тепер зовсім не вживають слова „лодка”, панує тільки човен. Акад. Рос. укр. Словник т. II, ст. 445 рос. „лодка” перекладає словом „човен”, а про „лодку” й не згадує. Так само не знає лодки й Словник Б. Грінченка. Цікаво, що на Київщині у багатьох місцях лодка — це великий човен із дощок, а човен — малий і видовбаний з дуба. Шевченкове „неначе човен в синім морі то потопає, то виринає” говорить про те, що човен не киче малий. Первісне значення слова човен (*ketmas) — пень дерев'яний — говорить про те, що розрізнення слів „човен” і „лодка”, що маємо його на Київщині дуже старе. На Волині в багатьох місцевостях знають тільки „лодку”, звичайно, без російського впливу. Давні ладя — лодия, члънь, чълнь, чолнь — отже обидва слова старі.

Чогб — від займ. „що”, вжив. на початку питальних речень або як питальне слов.

Лекс. 1627.304: Чесб — чогб. Чесб ради — для чого.

Чок! — те саме що й цок. Див. цок. Це звуконасл. слово. Дм. 569 подає, що тюрк. чок — багато, бажати довголіття, кип-чок — довбати, клювати.

Чоколяда — це форма вжив. на Галичині для слова шоколад під впливом п. *czekolada*. Посли дістануть шоколаду, Фр. 3 в. 188.

Чолó — верхня надочна частина обличчя людини. Ст. сл. чело, перше значення верх, верхина; пор. стояти на чолі, очолювати; пор. лат. *celsus* — підвищений, *collis* — холм, лит. *kalnas* — холм, гр. *kolonos* — пагорб, рос. челó, срб. чéло.

Чолом бити: стародавній вираз замість просити.

Бить нам чоломъ околничый смоленській (Вільна, 1499 РИБ 776).

Чолобиття — ст. сл. челобитис — поклон, привіт, прохання. Жив. чоло. Володимирська книга, 1570 р.: Ихъ милость на мое чоломбите то учинити, 85. Від цього виразу в нас позосталося тільки „чолом”, „чолом давати” — вітати, часом старе „чолом бити” — просити.

И ихъ милость на мое чолобитье... печати свои приложили къ сему моему листу (Луцьк, 1449 АЛМ 8).

Чоловік — ст. сл. челоувѣк і чловѣк, в укр. тепер головно мужчина або супруг — чоловік жінки, ст. сл. челоувѣкъ — homo, укр. людина, гебр. *adam*. А слов'янські мови зберегли ст. сл. значення: рос. человек, півд. сл. човек, п. *czlowiek*, чс. *človek*. Загальне походження слова не ясне, може це слово складне челоувѣкъ (Черних, 27), тоді це — той хто має повну силу: чоло — верх, вік — сила, тому в укр. мові чоловік — супруг (Черних, 27-28). Але ще за праслов'янської доби слово челоувѣкъ набуло широкого значення, як *homo sapiens* взагалі і стало визначати і чоловіка, і жінку (Черних, 28).

О. Брюкнер виходить при аналізі цього слова від слова челядь. Визначаючи, що друга половина слова — це вѣк — сила, знаходить спільнослов. корінь *kel — рід, отже чоловік — то сила челядна, сила роду, сила родини. О. Трубачов виходить з подібних міркувань і вважає, що чоловік — це „син роду”.

Слово о п. I. 1187р.: Вѣци челоувѣком скратишась.

У староукр. мові XIV-XV ст. окрім давнього значення — людина, особа, душа — появляється і нове значення — феодально залежна особа.

Інокоторого єсмо чоловіка вѣдали въ нашои земли, што ємоу добра не хотель... з землі нашеє и выслали (1496 BD II 405).

А в томъ же селѣ члѣкъ сидить на вроце, пол копы в годъ же дасть (бл. 1471 ЛКЗ 90 зв.).

Чоловік Божий — часта у нас назва на людей праведного життя, пор. часте в Біблії іѣ Elohim — чоловік Божий, особливо на пророків: І Цар. 13:1, 4, 5. У старій укр. мові „чоловік Божий” — то епітет святого Олексія, персонажа з шкільної драми.

А писанъ листъ... оу днь стѣго Олексѣя члѣна бѣд (Смотрич, 1375 P 20).

Чоловічий — сучасне значення супружеський, мужеський; давнє значення властивий людині, людям.

Ач подлоугъ часовъ розныхъ обычаи и учинкы члѣчи измены (XV ст. ВС 9 зв.).

Лекс. 1596.21 б: Пристосовує свой голос до чоловічого.

Чоловічок — так в укр. мові кажуть на „зіницю ока”. Усі народи для „зіниці” утворили свої власні назви, і вони закріпилися в мовах усього світу різні. Дійсно, хто пильно дивиться в зіницю, той бачить себе там маленьким — як чоловічка. Те саме і в мові гебрейській: іѣон — чоловічок, гебр. іѣ — чоловік, а -он — кінцівка зменшування. Цікавий вислів з 16/17 псалма стих 8: Хоронити мене як зіницю (іѣон) свою дочку ока (bat ajn). В мові гр. kóre — дівчинка, korigon — зіниця, лат. pupilla — дівчинка сирітка, італ. pupilla — вихованка, але і зіниця, рос. зрачок, зорочок, зеница, а також человек, мальчик (Преобр. III 60).

Чому — нащо, розвинулось з давнього чему, присл. з питальною функцією, що розвинувся в свою чергу з місцевого відмінка займенника „що”, „в чому справа?” — „в чім річ?”.

Слово о п. І. 1187р.: Чему, господине, насильно веєши, 38.

Чому Бог человека допустил в грѣх впасти. Катих. 1645 р. 12 б.

Чоповѣ — іст., державний податок від алкогольних напитків, його брали від горілки, меду, пива, а від 1629 р. лише від меду. Слово знане від XV в., див. чіп.

Чорбаджі — капітан сотні яничарів в колишній Туреччині.

Чорний — найтемніший з кольорів, появляється там де не падає або не відбивається світло. Праслово, рос. черный (вимовл.

чорний), п. czarny, чс. černy з давнього črny, сrb. црн, ц. сл. чрнь, спільнослов. *сърнь, *сърснь, д. прус. kirsnas (у назвах рік kirсна), інд. kr̥ṣṇa.

Чорна звірина — кіт, собака — перебіжить дорогу, погано буде — повір'я. Чорне по білому написано — все ясно, доказів більше не треба; бачити все у чорному світлі — з фр. voir tout en noir — дивитися на все песимістично.

Слово о п. І. 1187р.: Чръный ворон. Чръна земля. Чръныя тучя с моря идут.

Отписую королеви два кони чорный а тисавый (XV ст. Арх ЮЗР 8 VI, 29).

Чорне море — це море нічого в собі чорного не має, навіть була така популярна рос. пісня „Самое синее в мире Черное море мое”. Назва турецька, турки позначали назвами кольорів різні сторони світу — жовте, червоне, чорне — останнє означало північ, бо справді це море розташовано на північ від Туреччини. М.Л.К.

Чорний шлях — дорога, якою їздили татари, коли зненацька нападали на Західно українські землі, підпалюючи зерна, грабуючи, беручи людей в ясир.

Чорні булгари — каробулгари або протобулгари, тюрська кочова народність, яка в другій половині першого тисячоліття н. е. утворила у Східній Європі, визволившись від залежності від хозарів, велику імперію. Границі її мінялися у різні часи, але з погляду історії України важливе є існування протобулгарської держави, заснованої року 619 на її теперішній території булгарськими вождями Юрганом Органом і Курбатом. Безпосереднім наслідком цього було заснування Києва, див. топонімія. В наступні століття за панування над Києвом будуть боротися болгары, хозари і варяги (русь), тому що це був центр, від якого вів торговий шлях до Константинополя, аж поки з поразкою хозарів і розгромом болгар, здійсненим вдовою булгарського принца Угера Лаичіні (літописний Ігор), варяжкою Ольгою Хелгою, у Києві остаточно не запанують варяги, які поступово слов'янізувались, будучи асиміловані слов'янською більшістю. Протобулгари, які вважали себе нащадками гунів, відіграли велику роль не тільки у створенні кримського татарського ханства, але і Запорозької Січі, про що свідчать тюрські назви на Півдні України; звичай козаків брити голову, залишаючи лише один чуб — чупринку або оселедець, їх одяг, традиція кобзарства (саме слово кобза тюрського походжен-

ня). Присутність монгольської домішки в генетичній спадщині українців було у свій час визнано проти його волі визначним укр. антропологом Федором Вовком (Федор Волков). Але я завжди в людській історії перемога щодо поступу цивілізації зосталась не на боці руйнівної сили — кочовиків, а осілого хліборобського народу, тобто у даному випадку східних слов'ян. Див. Слово о п. І., Святослав, собачі болгари, Тьмуторокань, Сон Святослава. М.Л.К.

Чорні клобуки — були в XII ст. гвардією, тобто елітарним військом київських князів. Це тюрське плем'я каракалпаків — кара — чорний, калпак — капелюх; пор. угор. kalap. Смерть київського князя Ізяслава оплакували: „Вся Руська земля і всі чорні клобуки”.

Чорнило — слово це широко відоме ще з перших слов'янських пам'яток XI віку: чрьнило, чьрнило, чернило — чорна рідина до писання. В українській мові полишалася старослов'янська форма „чорнило”, в російській мові тільки „чернила”, тобто слово множинне *pluralia tantum*. На початку це слово визначало тільки чорну рідину до писання, звідки й назва. Пізніше значення цього слова поширилося, — воно стало визначати всіляку рідину до писання, чому й повстали такі чудні вирази, як „червоне чорнило”, „зелене чорнило” і т. ін. Правда, в нашій мові ширяться і добрі новотвори: червонило, зеленило і т. ін. Болг. і сrb. мастило, чс. inkoust, п. „атрамент” повстало з латинського *atramentum*.

Чорниця, чорниці — рос. черника, п. *czarne jagody*; плід кущового дерева, маленькі чорні ягоди, в Карпатах їх звать афіни з рум. *afine*.

Лекс. 1627.77: Дерево на котором черниць ягоди ростут.

Чорнобиль — місто в Київщині на р. Прип'ять, де відбулась 26 квітня 1986 р. ядерна катастрофа на атомній електростанції, яка потрясла людство. Чорнобил — це укр. назва різновиду полину *Artemisia vulgaris* і тому дехто відразу пов'язав цю подію з пророцтвом в Апокаліпсі (Об'явлення Йоанна Богослова) — глава 8, стих 10-11 — де один передвісником кінця світу є те, що велика зоря впала з неба палаючи як смолоскип і від того вода гірка, як полин. М.Л.К.

Чорногуз — див. бузько.

Чорнорізець — ст. сл. чьрноризьць; той хто носить чорну одержу, монах, чернець. Є рукопис 1348 року: О писменех чьрноризца Храбра. Див. риза. Чорноризці як і ченці — чернці — називались так у протилежність до білого кліру, світського духовенства, священників.

Чорт — нечиста сила, дідько, біс. Дуалістична концепція існування двох начал — доброго бога і демона чорта характерна і для дохристиянських язичеських релігій, але набрала широких розмірів у християнстві, де названий Сатана; див. Луцифер. Праслово, рос. чорт, п. szart, давніше crt, срб. сртити — проклинати. О. Брюкнер припускає спорідненість цього слова із словом чарівник; лит. kereti — чарувати. Див. евфемізми. „Я схопив її книгу як чорт грішну душу”, Р. Іваничук, Б. д. м. Госп. 135.

Лекс. 1596.11 б: Дѣмонскій — чортовскій.

Лекс. 1627.470: Халдѣя — якобы чѳрти.

Чорт — уживається для зазначення сильно, дуже багато: у нього до чорта грошей!

Чортик — неприємна друкарська помилка.

Чортма — з чорта має. Грошей у нас чортма. Пор. у Б. Грінченка II 566: „А хіба ж є така пісня? Чорт має”.

„Чортове зілля” -- див. тютюн.

Чота — те саме, що чета, див. чета. Єванг. 1499 р.: Конници створиша четы три.

Лекс. 1627.304: Чѣта почет, полк, громада.

Чотири — кількісний числівник, ідноєвр. слово зустрічається у всіх слов. мовах. спільнослов. *četyre, санскр. catvārah, гр. tettares, лат. quattuor, лит. keturi, латш. četri, давнє укр. четьре. Див. четвертий.

Чотирнадцять — кількісний числівник у давньорус. мові четьре на десяте, ст. сл. четьрьнадесятъ.

Чубарий — масть коня: з ясними плямами на іншій масті. З тюрк. чибари. Дм. 551.

Чубук, чубукá — рурка до люльки з тур. чубук з тим же значенням. Див. цибук. Пол. цибик. Дм. 551.

Чудний — це чудакуватий, рос. странный, чудной.

Чудо — 1. явище викликане надприродними силами, яке

суперечить законам природи; 2. перен. щось надзвичайне, гідне подиву. Того же кореня чу — *skju, як і слово „чути”, див. чути. Це тому що чудо сприймається органами чуття, ст. сл. чюдо, чоудо, рос. чудо, п. cud, гр. kydos.

Восьме чудо світу — кажемо на щось велике, небачене, грандіозне. Про сім чудес світу за визначенням античності див. сім.

Чудотворець — який робить чудеса, епітет деяких святих, між іншим Миколи.

По той сторонѣ всѣ чудотворци (Краків, XV ст. ОБРН 112).

Чужий — 1. не власний, не свій; 2. сторонній; 3. незнайомий; 4. з іншої країни, іноземець. Походить з того ж спільнослов. кореня як і чуття і чудо. Див. А. Brückner, Słownik etymologiczny jęz. polskiego, pol. 67; п. cudzy, рос. чужой, болг. чужд, хорв. tudj, слов. tuj, чс. cizi, ц. сл. чуждъ, туждъ і штуждъ. Чужий — це незвичкий, тому у Початковому літописі фіно-угорські племена півночі названі Чудь.

Слово о п. І. 1187р.: Пожрьша чужи ручьи, 42.

О браніи чужог поля (XV ст. ВС 7 зв.).

И тежь абы ихъ люди съ чоужыхъ земель... абы не было (Вільна, 1498 ВД II 412).

Чужі — чужі слова в укр. мові діляться на дві групи: 1. слова ялові, цебто такі, що в нашій мові зайві, бо їх легко можна заступити відповідними своїми, напр. рутинований — вправний; 2. слова чинні, цебто такі, що ми їх звичайно не перекладаємо, бо часто й відповідних слів своїх не маємо. До другої групи належать, скажемо, слова термінологічні, напр. пошта, школа, телефон, гімназія і т. ін.

Чужоземець, -мця — чужинець.

Лекс. 1627.89: чужозёмка — прихóдень, прихожая, чужозé-мец — прихóдень, гость, обчій.

Т. т. 235: Странен, странный — гость, обчій чловѣк, посторонній, прихóдень, чужоземець, гость, обчій, чужоземскій, пелгрим, вандровный, чужий.

Чужолбжник — арх. людина, яка порушує подружню вірність.

Лекс. 1627.181: Прелюбодѣй — чужолбжник.

Чуйний — 1. делікатний, чутливий; 2. який швидко сприймає на

зір або слух. У староукр. мові уважний, пильний. Від чути. Див. чути.

Лекс. 1596.24 б: Подвиг — чуйное старанье.

Лекс. 1627.161: Чуйное старанье, клопот.

Чуйність — 1. уважність і сердечне ставлення до людей; 2. чуйність; 3. діал. бадьорість. Це значення зустрічається і в пам'ятках:

Лекс. 1596.3: Бождреніє — чуйность, пильность. Бодрость — чуйность. Бодрствую — чуося, чуйность маю.

Лекс. 1627.пер.: Чуйность стражи.

Т. т. 14: Чуйность, пильность.

Чу́лий — 1. чутливий; 2. вразливий; 3. чуйний. Від чути. Див. чути.

Лекс. 1627.пер.: Знак чу́лои цноти.

Чума́ — гостре інфекційне захворювання людей і тварин, що поширюється у формі епідемії. З турк. осм. čuma — наголос в цих мовах все на кінці слова; болг. і сrb. чума́, рос. чума́. В Галичині джу́ма, п. džuma. В інших мовах назва хвороби виводиться з лат. pestis, фр. la peste, угор. pestis, нім. die Pest, звідси і термін пестициди.

Чума́к, -ка́ — візник на Дон по рибу чи в Крим по сіль, чумакувати, чумацтво, чумацький, чумачка, чумакування. Не мало писано про походження слова „чумак”, але остаточно вирішення немає. Перше виводили це слово від тур. „чомак”, яке означає „палиця”, „булава”, але такого значення по всіх укр. говорах немає. Гр. Ільїнський Р. М. 1933 ч. 6 виводить з рос. говіркового слова „чумак” — замруза, нехлюй; чумачка — те саме, а також „чумазький” — чорний, брудний, задріпаний: „Чумаки мало могли дбати про свою чепурність під час далекої подорожі. Вони, бувало, пішки ходили сотні верстов „у Крим по сіль” за доброї погоди палило їх пекуче сонце, а в негоду придорожнє болото забризкувало їх з голови до ніг, тим то вони дійсно були „чумазими”, в російському значенні цього слова.”

Сам корінь чум- походить з гр. kauma — спека, жар. kaio — палю, індоєвр. корінь keu- — палити. Слово чумак спочатку визначало „закурений, загорілий”.

Деякі вчені слово чумак виводять від тюрк. чума — візник. Дмитрієв 563 до цієї гіпотези не пристає, бо перс.-тур. „чомак” визначає палицю, булаву.

Чуприна — 1. довге пасмо волосся на голеній голові, що звисало над лобом, оселедець. „Через віки перекайданена, як стяг чуприну несучи йшла Україна за Богданами, йшла за свободою вночі”, Л. Танюк, „Через віки”; 2. волосся на голові людини; 3. те саме що чуб. Чуб — чуп або виведене з нього чуприна, спорідн. з гот. *skuft* — волосся на голові, сер. в. нім. *schorpf* — чуб, кудри; д. в. нім. *scoub* — сніп, в'язка соломи.

Чура — те саме що джура; помічник козака. „Із своїм чурою”, Кул. 337.

Чурék — з тюрк. чурек — хліб, чорек — коржик з неквашеного тіста. У „Кавказі” Т. Шевченка: „Чурек і сакля — все твоє!”

Чурило — Пленкович персонаж, рос. билин; бабій, що жінкам у Києві заворочує голови, вірогідно трансформоване ім'я Кирило. Див. Кирило.

Чути — 1. сприймати звуки вухом; 2. мати слух; 3. перен. відчувати. Давніше чути вважалося і щодо запахів. Походить з кореня чу-, спільнослов. *skju-*, послужило для слуха і нюха, тоді як у греків цей же корінь відносився до зорових вражень, гр. *thyoskoos* — який доглядає жертви, гот. *usskaws* — передбачливий, проникливий; д. нім. *scouwon*, нім. *schauen* — дивитися, в інших індоєвр. мовах без *s*: лат. *saveo* — відчуваю, гр. *akuo* — (відси акустика); інд. *kawī* — віщий, рос. *чувствовать* — означає тільки відчувати; п. *czuć* — те саме, а у безособовій формі значить чути запах, а не звук. Проте синонімія чути вухом і відчувати зустрічається і в інших індоєвр. мовах, зокрема в італійській, де *sentire* означає і відчувати, і сприймати слухом. М.Л.К.

Чуючи у нас быти Христа. Катих. 1645 р. 52.

Чуття — рос. чувство; 1. здатність відчувати враження через сенсоріальні органи відчуття — смислів; 2. душевні переживання.

Певне поплутання чуття з теперішнього погляду часте в біблійній мові, напр. у пророків. Так, напр. часто знаходимо „бачити”, замість „чути”: „Побачите слово Господнє” Єр. 2:31. „Хіба ж ти не бачив, як народ цей казав?” Єр. 33:24. „Щоб бачити, що буде він казати мені”, Ав. 2:1. „Слова Амоса, які він бачив на Ізраїля”, Ам. 1:1. „Слово Господнє, яке він бачив”, Мих. 1:1.

Чух! чухи-чухи — звуконаслідування шкрябання тіла. Звідси: чухати, чухатися, чухання. Стародавнє.

Чха́ти, чхання, чхи — видавати шум при судорожному видиханні носом. Звуконаслідувальне.

Ш

Ш — двадцять восьма буква української азбуки, зветься ша. Форма букви запозичена з гебрейської шин. Букви **ш** в гр. мові немає, тому всі біблійні євр. імена з **š** передані по-грецьки через **с**. Напр. Асирія — євр. Ашур, Авесалом — євр. Авешалом і т. д.

Ша! — вигук: тихо! В Україні вважається єврейського походження. Насмішливо: Ша, кіндер! — тобто: тихо, діти!

Ша́баш, шабашувати, шабашити — перестати працювати, всі від д. євр. šabbat, у вимові ашкеназі і їдіш — шабес. Див. субота.

Ша́бля — ручна холодна крива зброя, яку кавалеристи носять на лівому боці, староукр., рос. сабля, п. szabla, з камськ. болг. sabja, мад. szablya, д. в. нім. sabel, ст. сл. сабля. Див. сабля.

Слово о п. І. 1187р.: Гримють сабли о шоломы. Поскепаны саблями калеными. Сабли у них изьострены. Кричатъ под саблями. Крильца припішали поганыхъ саблями.

На то есмо прысягали, яко и сами оуизрыте... штобы богъ даль наши ворози подъ нашими ногами и под нашими шаблями (1496 BD II 403).

Шавлі́я або шальві́я — трав'яниста лікарська рослина з лат. salvia, д. в. нім. salveia, чс. šalvej, п. szalwija. „Посію я шавлію рано у неділю” (Пісня).

Шадда́й, Saddaj — це найдавніша назва Бога у давніх гебреїв, яка панувала ще до Мойсея, але позосталася й далі. Назва ця часта в Біблії, пор. Буття 17:1, 28:3, 35:11; Вихід 6:3, Числа 24:4; Рут 1:20; Пс. 41:1, 68:15 і ін., а особливо в Книзі Йова, що вказує на її глибоку давність.

В Книзі Вихід 6:2-3 читаємо: І говорив Бог (Elohim — власне Боги) до Мойсея й сказав йому: **Я** Господь (Jehovah)! І являвся я Авраамові, Ісакові та Яковові Богом (be El) Шаддаєм, але ім'ям Моїм Jehovah (JHVH) Я не дався їм пізнати”. З цього видно, що Шаддай — це найдавніша назва Бога, з якою Він був знаний ще Авраамові.

Значення слова Шаддай не ясне. І наука виставила кілька теорій його походження, напр.: 1. šadot — перемагати, гвалтувати, а šaddaj — переможець; 2. še daj — що вистачає; 3. šedi — мій демон. 2 М 32:17. чужі боги стали гебреям за демонів, тому šed — демон; 4. sade — поле, тому Шаддай — Бог поля; 5. вавилонського šadu — скеля; 6. асирійське šedu — бог бик і т. ін. Греки переклали слово Шаддай словом Pantokrator, старослов'янське Вседержитель, цебто Всемогутній. В Книзі Йова 8:3 Шаддай — це синонім Бога.

Шайтан, -на — диявол, араб. зміна слова сатана, тур. шайтан. Дм. 501, 551. Первісний етимон етіопіський саетан — ворог. Див. сатана.

Шалаш, -ша — шатро з тур. салаш — шатро, туркм. чалаш, азерб. шалаш. Дм. 552.

Шалений — 1. який втратив контроль над собою перебуваючи у стані надмірного збудження, хвилювання; 2. дуже сильний про явища природи, почуття з слова шал, шаліти; п. szał. Праслово, ст. сл. шалень — шалений. Спорідн. з словами на х, рос. нахал — нахаба, сrb. хала — бруд.

Лекс. 1627.139: Неистов — шалёный. Неистовство — шалёнство. Неистовъ — шалёне.

Т. т. 143: Несмыслен — дурен, шалёный.

Т. т. 261: Тяжкосердый — смутный, шалёный, глупый.

Шалівка — дошка з нім. schalen — оббивати дошками, шалювати. З нім. перейшло до чс. šalovati, з чс. до п., а звідти до нас.

Шаліти — 1. перебувати в стані надмірного збудження; 2. проявлятися сильно — про явища природи. Див. шалений.

Лекс. 1627.427: Студия шалъючих.

Шалья — див. шалька.

Лекс. 1627.175: Превъса — шалья, ваги.

Шаль, шалі — 1. шовкова тонка хустка; 2. у староукр. мові велика хустка з дорогої кашмірної вовни, з тур.шаль, староп. szal, перс. sal.

Скарбы... вси золотыи, и гроши и сребро, и шали (Вільна, 1498 АЛМ 163).

Шалька — тарілка в терезах з нім. Schale — чашка через п. szala, szalki.

Лекс. 1627.126: Мѣрило — вага, шáлка.

Т. т. 306: Шалка — мисочка у ваги.

Шам! — звуконаслідування легкого шуму: миша шамотить у соломі або шумотить.

Шамáн — жрець, ворожбит, вольхв в примітивних народів. Слово тунгузьке. Шаманізм — віра в силу шамана.

Шампа́нське — вино чи шампан, свою назву отримало від французької провінції Champagne, де готується відоме шипуче вино.

Шандáр — народна вимова в Галичині слова жандарм, з фр. gendarme. Див. „Украдене щастя” І. Франка.

Шанс — ч. р., вигляд на успіх з фр. chance, звичайно вживається у мн. — шанси.

Шанування — поважання. Див. шанувати.

В яком пошанованю от нас маест быти Имя Исус. Катих. 1645 р. 15 б.

Шанува́ти — поважати з нім. schonen, п. szanować. Нім. schonen походить від д. в. нім. scōnī; пор. сучасне schön — гарний. Слово означало спочатку блискуче, чисте, світле. Пізніше schonen стало означати оберігати щось, тримати чисто, непошкоджено, захищати від зла. Так і пояснюється своєрідний розвиток на слов'янському ґрунті цього етимона в словах шана, шанування, шанувати.

Ша́пка — убір на голову. Слово всеслов'янське, пор. тур. „жапка” з тим же значенням, відти і укр., болг. і срб. шапка, як і угор. sarka, рум. арсă. „На злодії шапка горить” — огонь викаже злодія, а огонь — давній божок. Цебто бог викаже злодія. Випробування щирості вогнем було прийнято у татар, на божество блискавки клялись в Київській Русі.

Шапка Мономаха — див. Мономах.

Лекс. 1627.422: Кідáр — завбй, ківѣр, капелюш, шапка королевская або поповская оздобная.

Ша́почний — прикм. до шапка.

Шапочний розбор — надто пізно. Прийти на шапочний розбор — коли вже шапки розбирають.

Шар, -у — 1. однорідна речовина, що суцільною масою

вкриває щось; 2. розм. верстна, праслово; ц. сл. шарь — фарба, сrb. шарка — віспа.

Шар — рідко куля, кулястий предмет; рос. шар; земной шар — земна куля.

Шар! — звуконалідування тертя по чому. Звідси — шаркати брусом по ножі, по косі, шаркати ногою по підлозі. Шарудіти по чому. „Не світячи світла, став шарудіти в тумбочці”, Гонч. Л. і зб., 25.

Шарáх, шарáхнути — кинутися, слово звуконасл.

Шáрварок, шалварок — п. szarwark, salwark. Додаткові до земельних феодалні обов'язки по будівництву, ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків. З нім. Scharwerk — панщина від Schar — ряд, загін, громада і Werk — праця.

Шарж, шáржу — сатиричне або гумористичне зображення, яке полягає на перебільшенні, пересаді з фр. charge — вантаж.

Шаржа — зах. укр. з п. szarsza, фр. charge — залпа, стрілянина.

Шаркань — в угор. нар. казках назва змія, дракона. Слово зустрічається і в укр. казках Закарпаття і Мараморщини.

Шáрлат — яскраво червоний, пурпур; лат. scarlatum через нім. Scharlach, де означає і дитячу інфекц. хворобу — скарлатину. Основа слов персько-арабська.

Лекс. 1596.23 б: Препруда — порфира. Порфира ест жолв албо риба, которая з себе пушает шарлатный то ест багровый пот, которого збирают на шарлатную фарбу, от тых ся зовет шáрлат. И сукня з шарлату и сукно багровои фарби.

Шарлатáн — дурисвіт. Різно пояснюють. Слово, певне, повстало з італійського ciarlatano від ciarlare — базікати, багато говорити. Уже в Італії ciarlatano означало вуличного продавця цілющих речей. Але форма слова — charlatan — в'яже нас із Францією, а тому дають іше й інші пояснення, але вже дальші від правди. Розповідають, що в Парижі жив дуже добрий лікар, Latan, він щоденно накладав повний візок (char) різних ліків, возив їх по місту й добре помагав людям. Візок Латана (char de Latan) й став назвою для „шарлатанів”, бо багато обманщиків скористали зо звички Латана й собі зачали продавати різні речі, ніби цілющі,

обманюючи народ. Є ще таке пояснення. В Середні віки часто виступали італійські комедіанти, одягнені в червоне шарлатове вбрання: звались вони *scarlatani*, *scarlati*. Вони робили багато різних штук, обманюючи народ, і від них ніби й повстало слово „шарлатан“.

Шаровáри — широкі штани заправлені в халяви. З перського шайвар, через тур. шальвар, тат. чалбар. Дм. 552. Слово було вживане і в давньо-євр. мові (див. Дан. 3:21) *sarbalin*, гр. *sarabara*. „До червоних шароварів“, Коц. 13. Свіда про це слово пише: „Сарабара перське одежа, дехто це звать штани“, Корсун. 314.

Шарп! — звуконаслідування раптового тягнення. Звідси: шáрпати — тягти, шарпатися, шарпанина — тягання, шарпнути — рвонутися, шарпак — обшарпаний, обідранець.

Лекс. 1596.31: Хищеніє — шарпанина.

Лекс. 1627.204: Расхищеніє — розшарпаньє.

Шáрпати — 1. тягти, різко, рвучко смикати за щось; 2. термосити, сіпати кого небудь. Див. шарп.

Лекс. 1596.25: Рѣю — волоку́, шáрпаю, пхáю. Рѣяніє или рѣяніє — шáрпаньє, поныхáньє.

Лекс. 1627.257: Тóргаю — шáрпаю або рву.

Шарф, -а — довгаста хустка на голову або плечі, фр. l'écharpe.

Шáстати — ходити без пуття туди й сюди. Шастає по хаті й лається. Див. шасть.

Шасть! шусть! — рухонаслідування раптового появилення. А він шасть у хату! Лисиця шусть у нору! Стародавнє.

Шата — сукня, уроч. шати — одежа; п. *szata*, давнє запозич. з герм. *hetaz*, сер. в. нім. *haz* — одежа, шваб. *häss*, швейц. *häss* те саме.

Лекс. 1596.15: Шата — риза.

Лекс. 1627.2: Шарлатная шата.

Т. т. 84: Измѣна рыз: пара шат.

Т. т. 209: Одежда — шата.

Шатан — арх. сатана, угор. *sátán*.

Шатáтися — розм. вештатися, рос. шататься, ст. сл. шата-тише, болг. шетам — ходжу сюди туди, роблю по хаті; серб. хорв.

шетати — ходити; спільнослов. *šetati, чс. šatati — рухати, д. в. нім. sinnan — рушити.

Лекс. 1596.33: Шатаюся — дрижу́, шумлю́ а тыж як лев рычу. Так з грецького власне викладається. Шатáніє — дрижаньє, шумленьє.

Шатён — чоловік з темно-русявим волоссям з фр. chatain.

Шатрó, шатра́ — рос. шатер — намет з тюрк., може ще з половецького чатер.

Ша́фа — вертикально стояча скриня для одягу з сер. в. нім. schaf через п. szafa.

Шарáр — заст. діал. домоуправитель, швейцар, лакей; д. в. нім. schaffari, сер. в. нім. schafaere, суч. Schaffer через п. szafar.

Лекс. 1596.11 б: Домостроитель — ша́фар, справца дому.

Лекс. 1627.222: Шафар, перекупец.

О слугах Христовых и шафарахъ Таємниць Божіихъ. Катих. 1645 р. 53.

Ша́фарство — заст. діал. домоуправління, ведення господарства. Див. шафар.

Лекс. 1627.227: Споряженье господарское албо шафарство.

Т. т. 236: Домостроєніє, домоправленіє, шафарство.

Шафрáн — багаторічна трав'яна рослина з оранжевими квітками, корені якої використовувались для виготолвлення фарб, і виготовл. ліків. Слово загальноєвр. з араб. az za fegán, п. safran.

Лекс. 1627.103: Крокос, шафран.

Шафувати — арх. діал. вести господарські справи; п. szafowac, див. шафар. Шафовати Таємницями Господними. Катих. 1645 р. 54.

Шах! — наслідування швидкого руху. Здовжена форма шарах! Див. шарах.

Ша́хи — гра на дощці поділеній на чорні і білі клітини, яка полягає в пересуванні двома партнерами фігур, один тримає чорні, а інший — білі, кожний грач має їх 16. Гра походить з Індії, але названа за ім'ям перського правителя — шаха. В укр. мові прийнята та сама форма слова, що і в п. szachy, тоді як росіяни для цієї ж гри вживають слово шахмати, слово мат з араб. мат — безсилий, мертвий, бо гра кінчається з завоюванням другим

партнером фігури з назвою „король” і вигуком шах мат — король помер.

Лекс. 1627.пер.: Шах в чаши.

Т. т. 307: Шахматы и ляки.

Шахра́й — обманщик, пройдовіт з нім. Schacheger, нім. Schacherei — це торгівля за прибутком. Походження слова вірогідно д. євр., див. шахрувати.

Шахрувати — з д. євр. šeker — брехня, у їдш šakres — обман, пор. ще д. євр. sachog — вештатися, socher — купець (Пр. 3:14), sach'rah — гандель, торгівля (Іс. 23:18). Звідси і вираз шахер махер — той що робить (нім. Macher) обман.

Шашлік, -ка́ — смажена баранина, тюрк. шиш лик — баранина, що смажиться на вертелі (вертель — шиш). Дм. 569.

Шва́гер, -гра — брат чоловіка або брат жінки, чоловік сестри; швагрова — жінка брата або жінка брата чоловіка — часті слов на Зах. Укр. з нім. Schwager, Schwägerin, витіснили свої давні слов'янські назви родства, на Волині, однак, більш прийнято для жінки брата — братова, на Буковині іноді кумнат з лат. cognatus через рум. cumnat, так само і в Мараморщині.

Швадрон, -ону — невелика кавалерійська військова частина з фр. escadron, рос. эскадрон, п. szwadron з нім. Schwadron.

Шванкува́ти — заст. діал. хитатися з нім. schwanken через п. szwankować.

Лекс. 1627.77: Уставичне киваюся, метаф. шванку́ю.

Швейца́р, -ра — сторож біля входних дверей установи, порт'є з нім. Schweizer — швейцарець, бо таку роботу часто виконували саме швейцарці.

Швейцарія — назва європ. країни, нім. die Schweiz; п. Swajcarja, фр. la Suisse.

Швець, шевця́ — ремісник, що шиє черевики і чоботи. Від шити — скріпити ниткою, див. шити.

Лекс. 1627.214: Сапогошвейі — швець.

Лекс. 1627.273: Усмошвец — м'яховник, що зброи подшиваєт, тлумоки робит, рымар, швец.

Швиг! — рухонаслідуванчя швидкого кидання. Звідси: швігати — кидати, швигнути — скинути, напр.: Вітер як швигне

хустку з голови, Б. Грін. XV 489. Також швидриць — швидриць з мішка в річку.

Швирга́ти — сильно й швидко кидати слово, звуконасл., див. звідси: швиргома́ — кидаючи, шворгнути, швирдиць — кинув.

Шві́ркати — глухо дзвеніти. Коса швіркає в траві. Слово звуконасл.

Швобре́нь, -ня — металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. д., п. swopen — стержень.

Шейгер — ч. р., шіксе ж. р., у мові їдш презирлива назва неєвреїв, з д. євр. sekec — гідота, обридження збереглося як самозахист євреїв проти вислову „смердячий жид”.

Шекель — назва основної грошової одиниці в сучасному Ізраїлі, запозичене з д. євр. šekel — міра ваги, гр. siklos, ст. сл. сікль, 2М 38:26, 4 М 7:13. Шекель був підставовою одиницею євр. ваги, дорівнював 16,37 грам. Талант мав 3600 шеклів або 60 мін, а міна 60 шеклів: шестидесятирична система. Шекель ділився на два півшекелі, що звався века. Див. сикль.

Шелéп! — звуконасл. ходи по грязюці, упадку в неї. Звідси шелéпати. З прамови.

Шелесть! — здовжне форма від шасть, шесть — рухонаслідкування рапотового появилення, зникнення, сховання, появилення шуму. Звідси: шелестіти, шелеснути, шелест. З прамови. „Дощі шелестівли за вікном по деревах”, Гонч. Л. і зб., 9.

Шелбм — див. шолом.

Шеломя — пограничний горб.

Слово о п. I. 1187р.: О Руская Земле — уже за шеломянем еси!

Шéляг, -га, шелюг — стародавня найдрібніша польська монета, праслов. позичка з гот. csillings, нім. Schilling.

Лекс. 1627.199: Пѣнязь — шéлюг, шéлюгами.

Т. т. 206: Фалшивая монета, недобрыи шéлюги, злыи грош.

Т. т. 354: Ассарій — два шелюги.

Т. т. 458: Рахуючи по шелягу.

Шéльма — з нім. Schelm — дурисвіт, нерідке в укр.: шель-

мувати, шельмованець — таврований каторжник. П. szelma.

Шёмрання — видавання легкого шуму, шереху. Звуконасл.

Лекс. 1627.210: Ропот — нарѣканє, шемранѣ, маркотанє, ворчѣнє.

Шебл — це місце, де — за вірою євреїв — перебувають люди по своїй смерті, позагробний світ, д. євр. šeol. Корінь цього слова зовсім невідомий, похідних слів на має, в інших семітських мовах не знане. Це слово перекладають: гр. ades, лат. infernum, ст. сл. адъ, рос. преисподняя. До шеолу, за вірою євреїв йшли всі померлі, і грішні, і праведні, тому це не пекло. В псалмі 6:6 шеол це синонім смерті. Пор. Пс. 16:10, 88:4, 88:5, Числа 16:30 і ін. Синонім шеолу: аваддон. Пор. Йов. 21:13: Кінчають в добрі свої дні і сходять в спокої, в шеол.

Шеп! — звуконасл. тихої мови. Звідси: шептати, -ся; шепіт, шепоту; шепотіти; ворожка пошептала. Ворожка шеп-шеп, та й помогла! З промови.

Шепталá — сушені абрикоси чи персики. З перс. іран. шафтала — персик, до нас прийшло через тюрк., полов. шафтали. Дм. 552.

Шербет, -ту — 1. прохолоджуючий напиток на Сході з фруктів; 2. густа солодка маса, виготовлена з фруктів. Слово араб., прийшло через тюрк. шербет. Дм. 552.

Шербур — фр. Cherbourg — „миле місто” — порт на півн. зах. узбережжі Франції.

Шерег — слово прийшло з угор. sereg (s вимовляється як ш, зовсім навпаки, як в польському, а sz — як с) — загін піхоти; піхота короля Сігісмунда Баторія ділилася на шереди і від неї слово шерег пішло далі на схід — до поляків, росіян (шеренга) і українців. Слово шерег, як військовий термін ряд війська широко у нас відоме навіть у мові народній, але все визначає ряд військовий, а не звичайний. Так Исторические песни (Думи) Антоновича й Драгоманова (1874-1875) дають: Узяв Нечай ворогів класти трьома шеретами (II 789); Військо збирає, все шеретує, ставить у ряди (I 15). Гнатюк у Етн. Зб. XIII 136 подає із Стрийського повіту: Три шереди народа у білнх ризах. Академічний правничий словник, ст. 174 рос. „ряд” перекладає словом ряд, шерег військовий, лава. Словник Б. Грінченка добре знає це слово. Таким чином слово

„шерег” стало в нас своїм словом, у Наддніпрянщині вимовляється тільки шерег, а не шерег, цебто зовсім українізувалося, а тому вважати його як звичайний полонізм нема підстав. Таку ж долю пережили в нас і багато інших військових термінів.

Шериф — почесна назва мусульманина, який веде свій вік від Мухамеда. З араб.

Шериф — виборна особа в США або призначена королем (в Англії), яка виконує адміністративні поліцейські і деякі судові функції. Слово походить з англосакс. shire+reeve.

Шеровець — в жаргоні українців з Канади людина, яка має акції, англ. share (пайки) у акціонерних товариствах.

Шестий — див. шостий.

Шестый Артыкуль Вѣры. Катих. 1645 р. 27 б.

Шестокрилець — який має три пари крил, так звуться деякі міфічні істоти — серафіми, змії і т. д.

Слово о п. І. 1187р.: Все три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрилци, 32.

Шибайголова — смілива, відчайдушна людина або бешкетник. Диб. шибати.

Шибати — кидати, бити; шибайголова — паливода. Пор. сrb. шибати — сікти різками, болг. шибам'ю — січу, ст. сл. шибати; п. szyb — предмет, який із свистом летить у повітрі. Праслово, спорідн. з д. інд. k ipati — кидає, k ipras — швидкий, авест. xsviwga — хуткий, сrb. шибика — різка. Див. шибениця, шибеник.

Шибеник — 1. той хто повісився або кого повісили на шибениці, вішальник; 2. розм. бешкетник, пустун. В староукр. мові сам кат називався шибеничник.

Лекс. 1627.151: Паличники — шибеничники, каручії катове.

Шибениця або шибеничка — приладдя для повішення або взагалі для страти, ешафот. Слова шибениця і шибеник зустрічаються з тим самим значенням в мові білоруській і в півд. рос. говорах. Від шибати, бити; див. бити. Первісно шибениця означало місце для катувань, отже там били людей.

Шикуння — ім. від шикувати.

Лекс. 1627.209: Всего войска ушикованье. Ушикованос войско до бою.

Шикувати — ставити когось у ряд, шерегу; п. *szukować* з нім. *Schick, Geschick*.

Лекс. 1596.33: Войско ушикованое. Жолнере на три гуфы розшиковалися.

Лекс. 1627.296: Ополчаюся — полк шикую.

Шімон — д. євр. *Šim'on*, див. Семен. Шимон — це не польська форма, а давньоєврейська.

Шіна — 1. обруч залізний чи резиновий на колесо, з нім. *Schiene*; 2. в Галичині шини — це рейки або рельси. „Вискочив із шин особовий потяг”, „Діло”, 1922 р. №21.

Шінка — копчене м'ясо, перев. свинячий окист, копчене стегно, з нім. *Schinke* через п. *szynka*, рос. окорок.

Шинкар, -ря — корчмар, див. шинок.

Лекс. 1627.22: Винарск — шинкар.

Шинок, шінку — іноді шинк, з нім. *Schenke*.

Шипшина — кущ із колючими голками, плоди якого використовують як джем або для приготування лікарського чаю із слова шип — колючка на рослині; споріднено з словом щипати, п. *szyp* — стріла, *szypszyna* — шипшина.

Лекс. 1627.364: Боденец — терньє острое и простое, цвѣту бѣлого и запаху вдячного, которое называется от греков приснолиственное, для того те негдѣ листа не тратить. По нашому шепшина. З тои голій (повѣдають нѣкоторые) корона Христови зроблена была.

Не для тебе Василечку шепшину садила. Чуб. V. 99.

Ширитися — широкий, ширина; арх. обширний, рос. ушир, шир-яний. Рос. делаться шире, розширяться. Грінч. II. 1007.

Ширмувати — Лекс. 1627.355: „Ассур-чигающий, або ширмуючий.”

Широкій — Слово о п. I. 1187р.: Через поля широкая.”

Широке поле, Чуб. III, 241.

Широта — широчинь; у Лекс. 1627.157: Довготу, широту, толстоту.

Ширяти — широко й швидко літати.

Слово о п. I. 1187р.: А ти буй Романе яко сокол на вѣтрѣх

ширяся, 31.

Орлом сизокрилим літає, ширяє, аж небо блакитне широким б'є, Шевч. 9.2

Шіти — скріплювати ниткою. Загальнослов'янське праслово, ст. сл. шити, лит. siuti, siuvu; д. інд. sivyati — шие, syuman — шов; лат. suo — шию; гот. ssiujan, спільнослов. *šiti з *šiu.

Шити білою або грубою ниткою — явно писати чи казати неправду. Направда виглядає, як непідібрана нитка на шитві.

Шифр, -у — сукупність умовних знаків певної комбінації, яких використовують у таємному листуванні і читають за допомогою ключа, фр. le schiffre, в Галичині шифра.

Шійка — 1. суцвіття хвойних та деяких інших рослин, вкрите лусками, а також м'ясисте потовщення на коренях або взагалі на підземній частині рослин: „усі шишки летять” на когось — на нього валяться всі нещастя.; 2. ірон. поважна особа в високому чині — велика шишка, велике цабє. З тур. шиш — пухлина. Дм. 553.

Шия — частина тіла людини і більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом, рос. шея, п. szyja, праслов. *šija. На думку М. Фасмера первісно шия мало мало значення комір.

Лекс. 1627.39: Вия — шія.

Т. т. 465: Без обертання шыи.

Вираз „шия платити” означало у староукр. мові бути засудженим на смерть.

Шістедесят — кількісний числ. 6 десятків, давнє шістьдесят.

Шістедесятий — порядковий числівник, у староукр. мові скорочено шістьцятый.

Под лѣтомъ бжѣя нарожѣнья тысячего трисотъ шістьцятото шестого (Перемишль, 1366 Р 12).

Шістна́дцять — кільк. числ., десять+шість. Т ствердло під впливом дальшого твердого складу.

Шість — основний кільк. числівник, мудреці стародавності вважали його досконалим числом, тому що 1x2x3 і 1+2+3 дають однаково 6. Праслово, рос. шесть, ст. сл. шесть, шесть — шостий, спільнослов. *šestь від індоєвр. діал. слова *ksekь — шість, лит. šeši, латиш. šesi, гот. saihš, лат. sex, алб. diashte.

Шка́па — заморочений слабосилий кінь, п. szkapa, чс. škara.
Лекс. 1627.97: Конь, шка́па.

Шкарба́ні чи шкарбуни — старі зношені чоботи від звуко-насл. шкарбати — стукати старими чобітьми.

Шкарпе́тки — короткі панчохи, рос. носки, з італ. scarpa — черевик через п. skarpetki і szkarpetki.

Шкварка — підсмалений шматок сала, з якого частково витопився жир; з нім. schwarte, через чс. škvarek, п. skwarek.

Шкереберть! — вигук рапотового кидання. Шкереберть у воду.

Шкідли́вий — який негативно впливає внаслідок матеріальних втрат або втрати здоров'я. Див. шкода.

Лекс. 1627.318: Лукавен — злостливий, шкодливий.

Шкі́ра — верхній покрив тіла людини і тварини. З давн. скора, скура; пор. лит. skura, чс. skora і skura; п. skóga. У давній мові співпало з загальнослов. і індоєвр. словом корá, лит. skara — вирваний шматок, інд. śarman — шкіра, гр. keiro — стрижу, лат. caro — м'ясо, англосакс. heorþa — шкіра і scearn — частина, суч. англ. skin.

Шко́да — 1. матеріальні втрати, збитки; 2. співчуття до кого, жаль; сер. в. нім. scado, суч. нім. Schaden через чс. škoda, п. szkoda.

Грамота 1478: Видѣли шкоду и за тую шкоду дали сто рублевъ.

А з тог бывалі велікыи наклады и шыкоды и колопоты (XV ст. ВС 10 зв.).

Лекс. 1596.29 6: Тщета — шко́да. Тщету приємлю — шкодую, шкоду подымую.

Лекс. 1627.283: Отложеніє — шко́да, дваоло́ка.

Староукр. мова знала і термін „шкода воеваная” — тобто воєнна шкода, шкода спричинена воєнними діями, напр.:

Шкоду воеваную нам и корунѣ нашон оучиненую отпущаємы (Ланциця, 1433, Р. 121).

Шко́дити, ушкоджений — завдавати збитки, втрати, див. шкода. До цього гнізда слів належить і дієслово перешкодити — ставити перепони. Див. перешкода.

Лекс. 1596.32: Обйжду — шко́джу, кривджу. Обида — кривда, ушкоже́ньс.

Лекс. 1627.160: Повреда — шкода. Повреждаю — шкожу, зашкожую. Поврежденіє — зашко́жене.

Шкодува́ти — жаліти. Значення розвинулось з слова шкода — див. шкода; 2. оскільки шкоду можна не тільки завдати, але і зазнати.

Лекс. 1627.263: Тщету приємлю — шкодую, шкоду подіймаю.

Шкб́ла — установа для навчання дітей, підлітків часом і дорослих, з гр. scholy, лат. schola. У значенні збірнім відноситься іноді до сукупності учнів однієї школи. У З. У. уживається в множині, бо давні школи склалися з кількох класів, а клас був закінчене ціле, як школа: клас риторики, філософії, богослов'я. У школах мій старий не бував. Свид. 58.

Лекс. 1627.461: Схолі — школа, училище. Схоластік — шкб́лнік.

Заживати добра церковные на шпиталѣ, на школы. Катих. 1645 р. 43.

Шкб́ла — так скрізь в Україні звать євр. молитовний дім. Це bet hammidraš — дім для досліду (св. Письма), пізніш — дім молитви й науки для старших по нім. Schule, їдш šil.

Też, jestliby chto kak na szkolu... metał, tot majet staroste naszomu zaplatiti dwa funty percu (Луцьк, ZPL 105).

Шкряб! шкреб! — звуконаслідування шкрябу, чухання. Звідси шкрябати, шкребіння, шкребачка, шкребти. В кутку шкребетався в міцному чемодані, Гонч. Л. і зб., 41. Пошкрябав у вікно. Буряки шкребти.

Лекс. 1627.100: свѣрбѣти или скробатися, драпатися.

Шкúра — 1. зовнішній покрив тіла тварини; 2. матеріал одержавний після хімічної і механічної обробки шкіри деяких тварин; 3. розм. шкіряний покрив тіла людини, шкіра. Див. шкіра.

Лекс. 1596.15 б: Кожа — скбра.

Лекс. 1627.272: Шкурокряяч.

Шкúрник — розм., той хто дбає лише про власні інтереси.

Шкуруяній — заст., шкіряний. Зроблений з шкури. Див. шкура, шкіра.

Лекс. 1627.273: Усмян — ремѣнный, кожаный, скоряній, кохтб́вый.

Шкутильга́ти — місцеве: шкатильгати, шкитильгати; рухонаслідувальне дієслово нерівної ходи, шкандибати. Пошкультигав з києм додому.

Шлу́нок — орган травлення людини і більшості тварин, який являє собою розширену частину травного тракту.

Шлюб, -у — з староп. ślub — клятвенна обітниця, ще недавно означало в нас присягу, шлюбувати — присягати. Слова ці — слюб, слюбити, слюбовати добре відомі вже в українських і молдавських грамотах XIV ст. Так, у грамоті 1388 р. читаємо: А мы слубоуємо єму воротити. Грамота Мірчі Великого 1403 р.: Слюбуюємо нашою чистою вѣрою. Слово „шлюбувати” часом ще й тепер визначає в нашій мові присягати. Але слово „шлюб” давненько вже втратило своє первісне значення присяги, визначаючи тільки вінчання. Ця переміна значення трапилася так. В давнину, в XVI-XVII віках в нашій Церкві при вінчанні обов'язковою була й присяга молодих на вірність один одному. Народ надавав цій присязі (шлюбові) таку силу, що ціле таїнство вінчання називав шлюбом, цебто присягою, що позосталося в нашій мові й тепер, хоч російська церковна влада в Наддніпрянщині викинула стару форму присяги на вінчанні. Цікаво, що вже словник Памви Беринди 1627 р. церковно-слов'янське слово „бракъ” перекладає: „веселе, женитва, слюб”, цебто вже на початку XVII віку панувало „шлюб” у значенні вінчання.

Див. слюб, слюбувати.

У староукр. пам'ятках значення присяга і вінчання зустрічаються синхронно.

Мы Стефан воевода на тые слюбы и присѣги... и на нашу вѣроу христїяскоую слюбоуєм (Гирлов, 1499 BD II 425).

Лекс. 1627.74: Наложница, не шлюбная жона.

Т. т. 132: Нарочне — што ся з шлюбу даєт Богу.

Т. т. 291: Обѣт — обѣтница, Богу учиненная, шлюб.

Христос Церковь Собѣ пошлюбиль. Катих. 1645 р. 36 б.

Шлюбувати — арх., діал. присягати. Див. шлюб.

Если немовлятко, теде ставають за него и шлюбуютъ. Катих. 1645 р. 46 б.

Шлях, -у́ — дорога, особливо широка з нім. Schlag — дорога, удар. „Останній шлях” — похорони.

Шляхётний — 1. прикм. до слів шляхта і шляхтич; 2.

високоморальний, щедрий, благородний.

Лекс. 1627.317: Древній, ветхій — старожитний, шляхетний.

Шляхетність — ім. від шляхетний.

Лекс. 1627.177: Превышанье цноты душевной, шляхётность, моц душевная.

Т. т. 304: Чётность — почитвость, повага, шляхётность.

Шляхётський — 1. стосовний до шляхти; 2. належний шляхті.

Лекс. 1627.173: Пояс албо стану шляхецкого надаваньє.

Шляхта — дрібне польське дворянство з нижньо нім. slaht, сер. в. нім. slahte — рід, походження, порода, верхньо-нім. Geschlecht — рід, покоління, староп. szlachta.

А онъ намъ маеть, посполу з ыншою шляхтою... службу военную отправляти (Луцьк, 1438 Р 141).

У староукр. мові шляхтою хоруговною називали ту шляхту, що ставала на чолі народного ополчення під час воєнних дій.

Шляхтич — представник шляхти.

И волно ему въ здѣшнемъ панѣствѣ нашомъ жону пояти и титулу вшелякого и волности шляхецкоѣ, яко властному шляхтичови, тубылцови заживати (Луцьк, 1438 Р 141).

Шльоба — переробка імені Соломон, д. євр. Šelomoh.

Шмата — див. шмаття.

Лекс. 1627.210: Платок албо шмáта так суконная як и полотенная.

Шмáття — 1. куски чого-небудь; 2. розм., білизна; 3. купа одягу, білизни; 4. дрантя, лахміття. Порвав на шмаття. Тато сидів тільки в шматті. Свидн. 43. Царівна шмаття пере. Рудч. Ск. II 113. Запозич. через п. szmat з сер. в. нім. snatte — шов на тканині, рубець, стрічка, рубіж.

Шматувати — це дерти, пошматований — подертій. Іноді шмаття — брудна білизна. Шмаття золять. Свидн. 28.

Шморг! — рухонаслідування раптового сховку куди. Шморг у хату. Стародавнє.

Шмóргати, шморгнути — 1. втягнути з шумом через ніс повітря; 2. Обчищати листя з стеблини рослин; 3. втекти. „Шморгнула в хату”.

Шмуль — народна єврейська вимова д. є. Šemuel, див. Самуїл.

Шнур, шнурок, шнувати, шнурівка — з нім. Schnur через п. sznur. Значення слова подає вже П. Беринда:

Лекс. 1627.266: Уже, ужище, по́вороз, стрычок, шнур, мотуз.

Шовінізм — в Наполеонівській армії служив жовнір Микола Chauvin (Шовен). Гарячий патріот, він без застережень готовий був покласти життя своє за імператора, чому й був 17 раз ранений. Шовена знала вся армія. Пізніше письменники Скриба та Коньяри зробили його героєм своїх п'єс, через що Шовен став символом гарячого патріота, а від нього й повстало слово шовінізм — сліпий, гарячий націоналізм; звичайно тільки в людини з державного народу, бо людина з недержавної нації шовіністом бути не може.

Шовк, -у — 1. волокно, що виділяється гусеницями шовковицевого шовкопряда; 2. пряжа нитки з цього волокна або з подібного синтетичного матеріалу; 3. тканина з цього волокна. Рос. шелк, англ. silk, з гр. seres — китайський.

А коли имуть купити татарскый товаръ у сочавъ или шолкъ, или перець или камкы... отъ гривну, у сочавъ по три гроши (Сучава, 1408 Cost. II 630).

Шбйхет — різник у різниці, д. євр. šochet, пор. шахат (šachat) — порізає. Єр. 39. 6. Часом уживається в живій українській мові.

Шоколад, -у — рано, ще перед завоюванням Мексики іспанцями, індієці готували напій чокولاتль, звідси пішло слово шоколад в різних формах („Культура індейців”, 1963 р. ст. 31).

Шоло́м, -а — старовинний металевий убир для захисту голови від ударів холодної зброї. Шолом виготовлений з різних матеріалів, використовується і сьогодні в різноманітних обставинах. Давньорус. шелом, ц. сл. шлемъ, спільнослов. *šelmъ, запозич. з д. герм. helmaz, гот. hilms — шолом.

Слово о п. I. 1187р.: Ты бо можеши Донъ шеломы выльяти. Под шеломы латиньскыи. Шеломы половецкыя. Ваши златыи шеломы.

Лекс. 1627.307: Шлем-шишак — прилбиза, мисурка, гелм.

Шишак — це шолом на угорській мові. Шолом у гуцулів — це шапка.

Шопа — діал., покрівка, накриття на опорах для захисту від

сонця чи дощу з нім. die Schuppe через п. szopa.

Лекс. 1627.253: Буда, шбопа.

Шбо́пка — за польським szorka, що з давнього німецького schorpf, теперішнє Schuppen. У нас рідке слово, звичайно вживається вертеп.

Шор! — звуконаслідування тупого шуму. Звідси шорохтіти, шорохнути, шорох. З прамови.

Шосé — широка, звичайно асфальтова дорога, не відмінюється; з фр. la chaussée, народнє сош, соша, соше́. В Галичині шбо́са з п. szosa.

Шоста́к, -ка́ — назва монети в шість польських грошей чи три рос. копійки, тепер ця назва забулася. (Є. Чернов, 38-39).

Шбо́стий — порядковий числ., п. szosty, словац. šiesty, ст. сл. шестый, спільнослов. *šestь; в укр. мові відбулася зміна е на о вже з давнього часу. Пересопн. Єв. 1556 р. Мт. зач. 12: шоста; Новий Завіт Негал. 1581 р.: шостый, 57, от шостое години, 33; Книга Луцька 1572 р.: шостого. В Гал. вжив. стара форма шестий. Праслово з індоєвр. діал. *ksektos, лит. šeštas, лат. sextus.

Шофéр — водій з фр. chauffeur, з нього і англ. chauffeur — означає затоплювач.

Шпа́га — широкий двосічний меч, старе спата, гр. spada, лат. spatha, лит. spogas, срб. шпага.

Шпага́т — мотузок з нім. Spagat через п.

Шпале́ра — широкі смуги паперу для оббивання стін, італ. spalliere, п. szpaler.

Шпара́ги — діал. спаржа; п. szparag, походить з гр. asparagus.

Шпе́тити — спотворювати.

Лекс. 1596.23: Посмражаю, морщу, шпечу.

Шпе́тний — огидний, бридкий з нім. spöttische через п. szpetny.

Шпиг! — рухонаслідування раптового колоття. Звідси шпигати — колоти, шпигнути — кольнути, шпигонуті. Стародавне.

Шпиг, шпі́га, шпигу́н, шпигуна́ — підстерігач, розвідник з нім. spähen, чс. speh, spehun, п. szpieg; часте також шпіо́н, рос.

шпион, італ. spione, нім. Spion.

Лекс. 1627.95: Соглядатай, шпѣг.

Т. т. 164: Позоритель — шпѣг.

Т. т. 187: Прилагодай — шпиг.

Т. т. 242: Сходник — шпѣг.

Шпигування — діяльність шпигуна.

Лекс. 1627.244: Согляданіє — шпѣгованьє. Соглядатай — шпѣг. Соглядаю — шпѣгую.

Т. т. 354: Чинячій вѣшпѣгованя.

Шпигувати — слідувати за кимсь, підстерігати.

Лекс. 1596.28: Соглядаю — шпикгую, на зрадѣ пересмотрую. Согляданіє — шпикгованьє. Соглядатай — шпакг.

Шпик, -ку — підшкірне свиняче сало, нім. Speck, через п. szpik. У Беринди значення трохи відмінне:

Лекс. 1627.10: Мозок в костех — шпик.

Шпиряти — арх., випитувати, досліджувати; це значення в XVI-XVII вв. польського szperować.

Лекс. 1627.94: Выпытован, шпягован, шпыран.

Шпиталь — давнє слово; в давнину будували окремі доми, де знаходили собі відпочинок усякі подорожні, а особливо ті, що йшли на прощу. Будинки такі називалися госпіталями (hospital — од слова hospes — гість, подорожній) чи в українській переробці — шпиталіями. А через те, що таких шпиталів потребували найперше хворі, то скоро шпиталі-притулки перемінилися на шпиталі-больниці. Уже в Словнику П. Беринди 1627 р. на ст. 14 читаємо: болница — шпиталь. Серед українського народу шпиталі стають особливо відомі з XVI віку, коли церковні братства, навіть по селах пильнували мати свій шпиталь, де знаходили притулок всі бідні, старі та подорожні. Старець, що жив у шпиталі, користувався загальною пошаною. Слово „шпиталь” знане у нас здавна, напр. Книга Луцька 1565 р.: На шпиталь Володимерскую надалъ, 48. Приказка: „Про тебе і в шпиталях шепчуть”, Номис ч. 2584 визначає, що навіть старці (не хворі) про це говорять.

Лекс. 1627.439: Носокомія — шпиталь.

Заживати добра церковні на шпиталь. Катих. 1645 р. 43.

Шпихлір — зах. укр. з п. szpichlerz, сер. в. нім. spichaere, на Сході не жив., тут — надвірна комора, хлібниця, житовня, у

лемків — зсіпка. Див. спіжарня.

Лекс. 1627.231: Хранилище или хранилница — шпыхлѣр, клѣть на схованьє.

Шпигинáр, -на́ру — народна назва терпентину. Див. терпентин.

Шпіона́ж, -у — те саме що шпигунство, з фр. l'espionage, див. шпиг.

Шпурну́ти — сильно кинути, шпурля́ти, -ся, шпурля́ння, шпуртону́ти, шпуря́ти — усе слова звуконасл.

Шрапне́ль — розривний артилерійський снаряд з англ. shrapnel.

Шриф́т, -у — 1. повний комплект друкарських літер певного типу; 2. відбитки друкарських літер на папері; 3. графічна форма літер при писанні з нім. die Schrift — письмо від дієсл. schreiben — писати.

Шрі́т, шрѣту — староп. szrot, сер. в. нім. schrot; 1. дрібні свинцеві кульки, які використовують для стрільби у мисливстві; 2. заст., подовжені куски м'яса.

Волно резникомъ... на шроты рубаючи кому хотя продавати (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Шруба — зах. укр. гвинтик, з нім. Schraube через п. śruba.

Шта́мба — арх., друкарня з італ. stampa.

Лекс. 1627.307: Шта́мба — печáтня, друкарня.

Шта́ні, -нів — панталони, брюки, слово множинне. Його походження мало в'яснене. А. Соболевський („Материалы и исследования”, 189) виводить це слово з лат. sutana, але це трудно прийняти, бо зміст цих слів аж надто далекий. Гр. Ільїнський Р.М. 1933 р. ч. 10 виводить від початкового шьт-ана, а це від шити. В арх. укр. говорах відома форма двійні „штані”, однина „штана”, на це вказують і форми штаням, штанях (Р.М. 1933 р. ч. 10 ст. 336). Слово відоме тільки у сх. слов. мовах.

Што — староукр. означ. займ., суч. що, див. що; рос. что.

И даль есмь и землю рольную и съ сѣножатами што к тому дворищу слушасть (Казимир, 1349 Р. 3).

Што до здорбвѣ належит. Катих. 1645 р. 78 б.

Штовх! — рухонаслідування удару кулаком, пор. штурх.
Звідси: штовхати, -ся, штовханець, -ця. З прамови.

Штраф, штра́фу — грошове стягнення, яке накладається як покарання переважно в адміністративному і судовому порядку; рос. штраф, походить з нім. Strafe, яке має ширше значення: покарання взагалі.

Штрик! — рухонаслідування раптового удару чимсь гострим.
Звідси: штрикати, штіркнути ножом, чим тонким. З прамови.

Штémпель, штемпля або штемпеля — печатка з нім. Stempel.

Шту́ка — з сер. в. нім. Stücke, множ. від Stück — частина цілого, шматок. Слово прийшло через п. sztuka, яке зберігає це значення так і в староукр. мові: Крех. Ап. „Гончар от тої штуки вчинил начинь”, 271.

Лекс. 1627.47: часть, штука.

Але слово полисемічне вже в старій нім. мові, зустрічається напр. значення щось хитро, уміло зроблене, навіть нечесний поступок:

Лекс. 1627.82: Извитіе — хитрость, штука.

Далі в нім. мові слово вжив. у розумінні театральний твір, отже так само двозначно як і фр. ріесе, яке означало і шматок, і театральний твір; це значення не зустрічається ні в польській, ні в укр. мові, натомість зустрічається (виведене з нім. непрямо, де існує слово Meisterstück — шедевр) узагальнене значення „мистецтво”, яке в нім. мові відсутнє. Зокрема широко вживає це слово Іван Франко у своїх критичних творах, але на Наддніпрянщині це слово не прийнялось. У староукр. мові зустрічається слово штука у значенні спортивне змагання: Лекс. 1627.161: Ширмѣрскую штуку показую, моцуюся — це означало фехтування. І оскільки у давній мові хитрость і розум були по суті синонімами, то перехід до значення мистецтво, тобто те що зроблено не природою, а людським розумом, людською кмітливістю був підготовлений:Л

Лекс. 1627.82: Штука — хитрость, штучный, штучное мовеньє, хитрость в мовѣ.

Т. т. 276: Карность люб штука, самовловка, хитрость.
М.Л.К.

Штукувати — зшивати з шматків, з нім. stückerln. Слово ідал.

Штундисти — з нім. Stunde — година, релігійна секта

заснована в Німеччині в XVII ст., яка в минулому поширилась і в Росії і на Україні, адепти якої займались головню колективним читанням Біблії після церковної служби. Вона сприяла розповсюдженню письменності. Штундисти займались і популяризацією і продажем Біблії і оскільки це характеризує баптистів, то в Бессарабії і на Буковині вони злилися з баптистами. М.Л.К.

Штурмувати — атакувати з нім. stürmen.

Лекс. 1627.296: Штурмований.

Штурх! — рухонаслідування удару кулаком. Звідси штурхати кулаком у бік, штурхнути, штурханець, -нця, штурханці їсти. З прамови.

Штучний — несправжній, неприродний. Від слова штука.

Штучність — ім. від штучний. У Беринди має значення уміння, знання:

Лекс. 1627.98: Штучность, умѣтность.

Шу! шу-шу! — звуконаслідування шуму. Звідси шуміти, шум, шумливий. З прамови.

Шу! шу-шу! — звуконаслідування шептання. Звідси шушукати, шушукатися — тишком говорити. Стародавнє.

Шуба — козуш підшитий сукном. Слово загальнослов.; рос. шуба, п. szuba, походить з перс. džubba через араб. al dzubbach.

З нового міста послано князю великому тферському шоуба соболья (1488 УКТ).

Шубовсь! шубовть! — рухонаслідування раптового падіння у воду. Звідси: шубовснути, шубовтнути. Стародавнє.

Шубравець — арх., нікчемна, підла людина, шахрай; п. szubrawiec — гультай. Слово походить від імені відомого пол. полеміста XVI ст. Шудровіуса, про якого твердили, що він походить від львівських катів.

Лекс. 1627.210: Рубищеносец — ошарпанец, шубравец.

Шувар — зах. укр., п. szuwar; багаторічна трав'яниста рослина з довгим мече-подібним листям і гострим запахом, айр, лепехá, татарське зілля.

Александр розказал войску своему носити тростину, шуварь, лозину. Тишів. Олекс. XVIII в. ст. 101.

Шуг, шуг-шуг! — звуконаслідування руху, звідси дієслова, які означають ходити, швидко і з шумом літати, шугати, шугнути, шугонути. Коршак шугнув під хмари. Вогонь високо шугав. „Розсильні шугають від будинку до будинку”, Гонч. Л. і зб., 17. Також прогання птахів: шуг-шуг!

Шукáти — ст. сл. искати, рос. искать; намагатися знайти, виявити кого-небудь чи що-небудь з ним. suchen через п. szukać.

„Шукайте і знайдете”, ст. сл. Ищите и обрящете — вислів євангельський Матвія 7:7.

И не имаємъ соби иныхъ жадныхъ сторон шоукати и никомоу иномоу оусклонити ани поддатисѧ кромѣ короля Его милости (Сучава, 1468 ВД II 301).

Шукати чюю душу — чистий гебраїзм, це важити, чигати на час життя, бажати часісь смерті, тут душа (nefeš) — життя. Пор. Рим. 11:3, Вихід 4:19. Пор. 2 М 4:19: Повмирили всі, що шукали твоєї душі — що важили на твоє життя; також Мт. 2:20 і багато інших.

Шульга́ — лівша, рос. шульга — ліва рука, ст. сл. шуица — ливиця, ошую — ліворуч. Слово було всеслов'янське. Пор. прізвище Шульгін. Пор. санскр. saḡyas — лівий.

Лекс. 1627.307: Шуая — лѣвая, манька, шульга́.

Слово вживане тільки в полтавських говорах.

Шум — сукупність різноманітних звуків, які зливаються в одне неприємне ціле. Див. шу! Ст. сл. шумъ — галас, шума — ліс.

Слово о п. I. 1187р.: Что ми шумить? Вшумѣ трава.

Вислів „трава шумить” зустрічається і в укр. нар. піснях (Укр. пісні, Макс. 9).

Шумовіння — білувата пухирчаста маса на поверхні рідини, утворена від коливання або кипіння. Вино шумує. З нім. schäumen, від Schaum — піна, п. szumowiny.

Шурúm-бурúm, -ма — стара річ, мотлох, барахло. Це типове для тюрсько-тат. мов паристе поєднання, в якому перше слово значення не має, а „бурум” — моток. Дм. 563. В Україні часто й на татарина, що скуповує старі речі, кажуть „шурум-бурум”.

Шурх! — рухонаслідування раптового провалу куди, раптового скакання в що. Напр.: Святий дух у дірку шурх, загадка на мишу. Ящірки шуркають. Шурхнув у яму. Стародавнє.

Шурх! — звуконаслідування звуку. Шурхати, шурхнути, шурхіт. Це видавати легкий шум або шелестіти, напр. „Цокають сокири... глухо шурхають... рубанки”, А. Шиян, „Баланда”, 217.

Шуряк — брат жінки, давнє шуринь, рос. шурина, серб. шура, шурак; болг. шурей. В зах. укр. слов. і в зах. укр. ці слова випирає нім. швагер. Це давнє слово має відповідники і в мовах індоєвропейських, напр. д. інд. sualah — брат жінки.

А мне єси ни одного листа, ни королева а ни шурина моего не вказывалъ (Вільна, 1495 РИБ 618-620).

Шут, -та — жартівник, блазень, спільнослов. слово, пор. ст. сл. ашють — марно, даремно, дарма. Алф. XVII в. 63: Ашут (сер.) — туне, рекше даром.

Лекс. 1627.307: Шут — бшуст, прелѣстник, блазень, шубравець.

Шшш! — звуконаслідування того, що шипить. Напр. гадюка шипить. У печі вогонь шипить. З прамови.

Щ

Щ — двадцять дев'ята буква української азбуки, зветься ща. Це своя власна форма букви, зложена з **Ш** і **т** під **Ш**.

Щавний — зах. укр. з давнього штавний. На Сході кислий: кислий борщ, кисле яблуко.

Щадіти — 1. милувати; 2. берегти, зекономити. Ст. сл. штедети, болг. штада, спільнослов. *ščediti від *skend, чергується з *skond; див. скудний, паскудний, п. oszczędac — ошаджувати. Спорідн. з авест. sčindiyeti — ламається.

Лекс. 1627.409: Щадіт нас — печется нами, жалуєт. Щаджу — заховую.

Щасливий — 1. який відчуває вищу міру задоволення життям; 2. який має удачу; 3. сприятливий збіг обставин, ц. сл. съчястѣн — який причастний, якому випадає частина, чс. št'atny, п. szczęśliwy, спільнослов. sčěstьje — сприятлива доля, виводиться з префіксу *sъ (давньоінд. su — добре) і čestъ — частина, отже добра частина, добра доля.

„Щасливі годин не знають” — у радості не відчувається перебіг часу.

Лекс. 1596.2 б: Блаженство — щасливість. Блажен — щасливий. Блаженствую — щасливий естем. Благополучний — щасливий. Благоденствіє — щастье.

Щасний — прикм., заст., зберігається у заперечній формі нещасний, п. *szczęsny*; 1. щасливий, благополучний:

И мы были тую речь отъложили до нашего... щасного приеханья до отъчины наше, великого князства литовьского (Краків, 1489 РИБ 433).

2. побажання блаженної, світлої пам'яті покійному виражалось у староукр. мові формулою „щасной (счасной) памяти”.

Щастити — 1. удатися, везти; 2. розм., давати комусь щастя; 3. у наказовому способі — нехай буде удача: Щасти вам Боже! Щасти ж вам, Гонч. Л. і зб., 48.

Лекс. 1596.2 б: Благополучаю — щастит ми ся.

Т. т. 4 б: Благоденствую — щастит ми ся.

Ще — присл., додатково до того самого, рос. еще, стар. укр. оше, болг. оште, йоште, п. *jeszcze*, сораб. *hišce*. Мовознавці припускають спорідн. з д. інд. *áti* — дуже, гр. *et* — і, гот. *ith* — і, а іноді пов'язують з лат. *atque* — також, авест. *atša*.

Щебет, щебетання — спів деяких птахів, напр. ластівок, солов'я, жайворонка.

Лекс. 1627.198: Птичого щебетання.

Т. т. 454: Сірах — пищенье, щебетанье.

Щебетати — дієслово від щебет, рос. щебетать, давньоукр. штьбѣтати — означало балакати пусте, п. *szczebiot*, сораб. *sčebatać*, лит. *skambeti* — звучати. Звуконаслідувальне слово.

Щедрий, щедротний — який охоче ділиться з своїм майном, спорідн. з шадити, рос. щедрый, п. *szczadry*, староукр. щедрь, ст. сл. штедрь, спільнослов. *scedr*, латиш. *skederns* — щепки, лит. *kedeti* — пукати, гр. *skedannymi* — роздробляю, гр. *skedros* — точнісінько.

Лекс. 1627.409: Щедрый — щедробливыи, литостивый, гоине дающий. Щедрота — милосердіє, щедробливість — гоиність, злитованье. Щедрю ущедряю — милосердыє чиню, гоине даю.

Щедрівка — повстала від ст. сл. штедрь — милостивий, штедровати — бути милостивим до кого. Слово дуже старе і сильно в нас розгалужене: щедрець, щедрый, шедрик, щедриня, шедрити, шедристь і т. ін. „Щедрують” — цебто бажають „щед-

рості” кому під Новий Рік в деяких місцевостях — від Водохреща. „Щедрівка” — пісенька, що в ній бажать кому щедрости, головню доброго врожаю в новім році. „Щедрий вечір” — вечір під Новий Рік, коли щедрують, цебто Меланки. „Щедрик” — це щедрівник або сам щедрий вечір.

Щезати — зникати. Сказіти — п. *kazić* — псувати, викручувати; у суч. укр. мові, зокрема в західних діалектах, у Мараморщині і Закарпатті скажений означає подекуди — попсований, зокрема про їжу. У староукр. мові сказити означало знищити, скасувати, зробити недійсним. Корінь *каз* — псування, знищення, має як різновид палаталізований *чез* — відси ст. сл. *чезноути*, болг. *чезна*, укр. *щезати* — гинути, висихати, сrb. *чезнути* — чахнути. М.Л.К.

Щекіт — щebet, тьохкання, рос. *шекот*, чс. *štěkot* — про гавкання собаки, білор. *скахатать*, звуконаслід.

Слово о п. I. 1187р.: *Щекот* славій успе. Абы ты сіа пльки ушекотал.

Щелепа — одна з двох лицьових кісток, в яких тримаються зуби, горішня і долішня, або верхня і нижня щелепа, на Зах. Укр. перев. перший варіант. Слово зустріч. і в рос. діал., іноді у формі *скелеп*, М. Фасмер припускає спорідн. з словом *щілина*; ст. сл. *челюсть*, рос. *челюсть*.

Щеміти — 1. боліти, нити; 2. психофізичний феномен тиску від переживань; староп. *szczmiać* — тиснути; спорідн. з словом *оскома*, див. *оскома*.

Щент — прислівн. *дощенту*, частий на Наддніпрянщині. Він погіб до щенту, Кул. От. 42; п. *do szczętu* — цілком, зовсім з ім. щент — накриття. Адвербіалізація ім. щент у род. відмінку відбулась внаслідок того, що він вийшов з ужитку. В Словн. Памви Беринди 1627 р.: до штяту. Тишів. Олекс. XVIII в. л. 81: *Плодь ихъ выгубили до штенту*.

Щеня — множ. щенята; рос. *шенок*; молодий собака, в рос. діал. вжив. також для молодих вовків і лисиць. Щенитися — родити малят (про суку), ц. сл. *штена*, словен. *sčené*, болг. *штене* — молодий пес, п. *szczenie*, спільнослов. **sčene*, -te, вірм. *chund* — молодий собака або вовк, ірл. *cano* — вовченя, д. інд. *kaniestas* — наймолодший, гр. *kainos* — новий.

Лекс. 1627.455: Щенята лвовы, лвенята.

Щетіна — жорсткий волос, жорстка шерсть, напр. у свині. Слово всеслов'янське, срб. чекинья — щетина, а четина — хвоя. Див. четина.

Щип! — рухонаслідування щипання. Звідси щипати, -ся, щипка, щипнути, щипун — хто щипається, щипучий. Одягненого в нове щипають і проказують: „Щипочки, рибочки, там і моїх дві ниточки!”.

Щипати — первісне значення відірвати щось, захоплюючи пальцями, сучасне осн. значення: сильно затискувати, защемляти шкіру тіла.

Лекс. 1627.95: Нащепав дров на офьру.

Щирій — 1. відвертий, правдивий; 2. справжній, дійсний; 3. самовіддаваний, ретельний, завзятий; п. szczery, чс., словац. číry (číre pole) з тим же значенням; спорідн. з гот. skeires — ясний, зрозумілий, санд. skigt — чистий; сер. в. нім. schir — чистий, суч. нім. schier — щирити або шкірити зуби — сміятися.

Щирій — це чистий, цілий, незіпсутий. Щире золото, щире вино, щирий приятель. В Крекиськім Апостолі 1560-их років церковнослов'янське „чистий, цѣлый” перекладаються словом щирій: Золото щирое, 659; Щирого серця, 503; Вина счирого, 635. В Азбуковнику XVII ст. читаємо: „Щирость — цѣлость”, „щирій — цѣлый”, л. 367. А. Брюкнер неправильно виводить це слово від широкий.

Лекс. 1596.2: Беззлюбіс — щирая доброть.

Т. т. 33: Цѣл — щирый, правый, зуполный, чистый, нефалшивый, прѣстый, добрый.

Лекс. 1627.3: Беззлюбивый — невинный, незлостливый, щирый.

Т. т. 40: Вѣрнѣ исте, певне, щіре.

Т. т. 139: Нелестный — незрадливый, щирый.

Т. т. 185: Приискрнеє дружество — щирое приртелство. Щире, пріятелски, брацко.

Щірість — ім. від щирій.

При мудрости має бути щирост правдивая... Будте мудрыми яко змієве, а щирими яко голуби. Катих. 1645 р. 87.

Щит, щитá — ручний предмет старовинного військового

озброєння, перев. у вигляді округленої дошки з дерева, шкри чи металу, як захист тіла проти холодної зброї. У давній мові існувало і виведене від нього слово щитить — оборонятись щитом, а в сучасній мові захищати від зашитити, рос. защищать. Староукр. щить має і значення оборона, болг., срб. штит, чс. čtit, п. szczyt, спільнослов. *ščitъ, спорідн. з лит. skietas — частина, латиш. skieti — гребінь, ірл. sciath — щит, лат. scutum — щит.

Слово о п. І. 1187р.: Лисици брешут на чръленыя щиты. И сулицы ляцкыи и щиты.

Лекс. 1596.33 б: Щит — тарча, заслѡна.

Лекс. 1627.309: Щит — тарча.

„За щитом чи на щиті” — вираз у давніх греків: вертайся з війни переможцем або мертвим на щиті. Загубити в бою свого щита вважалось в давніх греків найбільшим соромом. Давній гр. історик Плутарх (46-125) розповідає, що одна мати грекиня, виражаючи на війну свого сина, подала йому щита й наказала: „Вертайся з ним або на ньому!”, цебто переможцем або мертвим. У давніх греків того воїна, що вертався з війни без щита побивали камінням або киями.

Щілина — вузький довгастий отвір, рос. щель, білорус. щелка, щелки — очі, шелич — дивитися крадькома, словен. ščalja — скалка, п. szczelina — щілина, спорідн. з лит. skelti, skeliu — щілина, skiltis — відрубаний шар, skyle — діра, сканд. skilja — розколоти (див. рос. осколок), гр. skallo — рубаю, копаю; вірм. čelum — щілина. Див. скала.

Лекс. 1596.27: Сквжнѡ — щѣлина.

Лекс. 1627.219: Щѣлина, дѣра.

Що — 1. питальний і відносний займенник, означає загальне питання про предмет; 2. сполучн., поєднює синтаксичні одиниці, рос. что, староп. czso, п. со, ст. сл. чѣто, староукр. што, див. што; давнє значення „чому?”, спільнослов. *čъ, інд. tasja, гр. tojo, лат. quis, quid, срб. шја, чс. паč — для чого, словен. ništ — нічого, словац. піč— нічого, ст. сл. ничбже — нічого. М. Фасмер бере під увагу спорідн. з інд. часткою cid, авест. čis, čiš, гр. ti, tis — хто, хетт. kuі, рос. что за, укр. що за — калька з нім. was für ein?

Мы княз литовский княз олександро Корьятовичь... чинимъ свѣдочно... што жь былъ братъ нашъ придалъ млинъкъ црѣви къ матцѣ бѣи оу смотричи (Смотрич, 1375 Р 20).

Лекс. 1596.17: Облудне що справую.

Лекс. 1627.306: Что — што, що.

Т. т. 433: Або що.

Т. т. 447: Отда́ное що Богу.

В Київському Катахизмі 1645 р. звичайно подається што, а в Львівському 1646 р. що. Напр. на стор. 5 б: Що маю розумѣти.

Що мені та тобі — це чистий гебраїзм: ц. сл. Что мнѣ и тебѣ — визначає що тобі до мене. Суд. 11-12, 2 Цар. 3:13, 2 Хр. 35:25, те саме в Новому Заповіті: Мр. 5:7, Лк. 8:28, Ів. 2:4: Что мнѣ и вамъ. 2 Сам. 16:19, 19:23 — що вам до мене. Что намъ и тебѣ. Мт. 8:29, Мр. 1:24, Лк. 4:34 — Що тобі до нас. Ездра 4:3: Нѣсть намъ и вамъ создали домъ — Що вам до нас при будові дому.

Для тих, хто не знає цих гебраїзмів подібні вирази утруднюють розуміння біблійного тексту.

Щоб — з'ясувальний сполучник, приєднує підрядні речення мети, означальні, додаткові, підметові, присудкові речення, а також відокремлені звороти; давнє чьтобы і чьтоб, в давнину часто вживали „абы” замість „щоби”, тепер цей архаїзм залишився лише в зах. укр. говорах. Див. аби.

А то єсми записал дал къ церкви божєи на памѣт доуши своєи... штобы то по моєм животє непорушно было (Луцьк, 1470 AS I 67).

Щогодіни — присл., кожної години. „Що години по чайній ложці” — коли хтось робить щось дуже поволі. Фразеол. вираз з лікарських рецептів.

Щоденний — який відбувається кожного дня, рос. ежедневный, п. codzienny.

Лекс. 1627.пер.: А я штодєнним застаю богомолцем.

Масм при Молитвах наших щоденных просити их. Катих. 1645 р. 8 б.

Щойно — присл., зовсім недавно, тільки що. Слово вживалось раніше частіше на Галичині, але має тенденцію все більше розповсюджуватися на Наддніпрянщині і в літ. мові. Походить з що+йно. Див. іно, йно.

Щокá — частина лица від вилиці до нижньої щелепи; рос. щека, п. szczeka; пор. сканд. skegg — борода, skagi — шматок землі, що входить в море.

Щось — неозн. займ., означає: якийсь предмет, якесь явище;

рос. что-то, п. соб. Вжив. іноді і в знач. прислівника головно в розм. мові із значенням невідомо з якої причини. Це мабуть вплив рос. что-то. Див. що.

Лекс. 1627.149: Нѣчто — щось.

Т. т. 449: Щось злоє.

Щука, -ки — риба, слово всеслов'янське, по пам'ятках відоме з XVII в. У Срезневського тільки щучина — м'ясо щуки. Це слово виводять із „скакати” — метка, скакаюча з води. В укр. щука жін. р., а самець щупак.

Щуп! — рухонаслідування доторкання. Звідси щупати, арх. звичайно мацати, щупальце, щупання. Самка щука, самець щупак. Щепта солі. З прамови.

Щупак, -ка — назва самця до щуки. Преобр. III 120 подає корінь *скап-, *кwap-, пор. укр. квапитися, покwapний; п. kwapny, тому що щупак меткий, бистрий.

Щуплий — слабосилий, худий, кволий; рос. щуплый, чс. štíply, п. szczyply, праслов. *ščurpъ; пор. щупати — такий тонкий, що щупаючи чуєш його кості.

Лекс. 1627.254: Тонкій, щуплий.

Щур, шурá — співочий птах родини в'юркових. Змен. шуря.

Лекс. 1627.310: Щуръ — сковронок.

Щур, -ра — пацюк, білор. шура; спорідн. з ящур, чс. діал. štúr, словац. štúr, п. szczur. Походження невияснене.

Ю

Ю — тридцята буква української азбуки. Буква зложена з двох букв: і та у, бо такий і сам звук ю.

Ювелір, -ра — 1. спеціаліст по виготовленню прикрас з золота і дорогоцінних каменів; 2. торговець ювелірними виробами, нім. Juwelier, Juwel — дорогоцінний камінь, прикраса.

Ювілей, юбілей — річниця якоїсь визначної дати чи то загального чи особистого порядку, д. євр. jovel — ріг. З М 25 встановлює т. зв. ювілейний рік, рік 50-ий, коли кожний раб мусів бути звільнений, а куплена земля повернена власникові її.

Наступлення ювілею проголошувалось трубінням рогу, йовел, чому рік звався ювілейним, *šanah hajjovel*.

Лекс. 1627.414: Ювілей — милостивое лѣто.

Юда, -ди — ст. сл. *Iuda*, д. єв. *Jehudah* — славний.

Лекс. 1627.415: *Iuda* — хвалене або визнане.

Солярський II 335: „*Iuda* — хвала Богові, слава Богові або хваліте Господа, славте Господа”.

Книга Буття 29:35: „*I* завагітніла вона (*Lea*) ще й сина вродила й сказала: Тим разом я буду хвалити (*odeh*) Господа. Тому й кликнула ймення йому *Iuda*”.

За біблійною версією *Iuda*, сина *Iakova*, родоначальник однойменного племені, гр. *Judas*, лат. *Judas*. Однак в укр. мові ім'я *Iuda* асоціюється з *Iudoiu* Іскаріотом, за євангеліями один з учнів Христа, який зрадив його, тому *Iuda* стало синонімом зрадника.

Юдей або іудей — єврей, ц. сл. *iudѣи*, *iudеи*; гр. *Judaios*, лат. *Judaeus*.

Пак кто сѧ покоусит пороушити того нашего даанїѧ и потвѣржденїѧ таковїи да єсть проклат от г҃а б҃а... и да имат оучастїє и сѧ онѣми іоудеє (Ясси, 1500 Cost. S 231).

Євреям приписували „христоубивство”, або богоубивство, хоч насправді його убили римляни, і за це церковні діячі твердили і навіть і до сьогодні дехто з них абсурдно твердить, що євреї „проклятий народ”. М.Л.К.

Лекс. 1627.415: *Iудей* або *iудеянин* — жyd визнавца. Зри єврей.

Юдея — назва південної частини Палестини після її розколу на дві держави *Iудея* і *Iзраїль* під час правління сина Соломона *Roboama* (р. 931 до н. е.), тому що її заселяли два племена *Iuda* і *Beniamin*, а правляча династія *David* була з племені *Iudi*.

Лекс. 1627.415: *Iудея* — исповѣданїє або хваленїє.

Юліан — чол. ім'я, ст. сл. *Iуліан*, присвійна форма родового імені *Cezarja* — *Kaіus Юліус Каесар*, тобто *Юліїв*.

Лекс. 1627.415: *Iуліан* — зѣло тяжкоумен, горко в умѣ имяши.

Юлія — жін. ім'я, ст. сл. *Iуліа*, *Юіана*; нар. *Уляна*; див. *Юліан*.

Юль — ц. сл. *июль*, *июль*; староукр. *іюль*, *юлії*, *июлии*; лат.

iulius, суч. укр. липень — назва сьомого місяця в честь Юлія Цезаря. Див. календар.

Записань у Кобрыни Іюля десятый день въ лѣто, 6909 (1401) (Кобрынъ, 1401 Ак ВАК III 2).

Юна́к, юнака́ — молода людина. Часте в укр. літ. мові: „Дівчину вродливу юнак покохав”, М. Вороний. „Він був юнак уродливий”, Кул. 103. В Галичині часті ще молодець. Див. молодець. Вже в давнину було юнакъ, але вжив. рідко, частіше — юноша, напр. Ключ. Роз. 1665 р. л. 40. Ст. сл. юнь, п. јупак — сміливець, багатир; старочс. јunes — бичок, спільнослов. *јупъ, спорідн. з лит. jaunas — молодий, лит. jaunikis — наречений, авест. yuvan, гот. juggs, лат. juvenis, junior — молодий, iuvencus — бичок.

Слово о п. І. 1187р.: Уношу затвори. Плачется мати по уноши, 42.

Юність — книжн., молодість; рос. юность.

Лекс. 1596.34: Юность — молодость. Юноша — парубок, младенец, молодёц. Юнота́ — молодость. Юнотка — молодица.

Лекс. 1627.301: Юность — молодость. Юный — молодой.

Юпі́тер — назва римського бога бурі, блискавки, війни, паралельного до грецького Зеуса і слов'янського Перуна, отже з групи божеств вогню, тому і ім'я сформоване з одного з індоєвр. коренів стосовних до обоження вогню IAU/DIAU, первісно Jos-Pater, pater — отець, пор. санскр. Diaus-Pitar. М.Л.К.

„Юпітере, ти гніваєшся, значить ти не правий” — так написав др. гр. письменник II в. Лукіян у своєму творі „Прометей”. Зевс (а в римлян Юпітер) безпідставно розгнівався на Прометея, і той йому докоряв: „Ти гніваєшся, значить ти не правий”. І це стало крилатим словом, так кажуть на того, хто гнівається безпідставно.

Юргелт — арх., данина, з мови їдіш — річні гроші.

Лекс. 1627.272: Урок — побор, юргелт, дань.

Юр'ів, -ва — назву одержав від князя Ярослава Мудрого (1054 р.), який в Хрещенні був названий Юрієм. Князь Ярослав побудував його р. 1032-го. Пізніше ця фортеця була зруйнована, а на її місце постала Біла Церква.

Юродивий — 1. психічно хворий, божевільний; 2. у знач. ім. жебрак, божевільний, що має дар вішунства.

Лекс. 1596.34: Юрод — дурень, глупий, блазен. Юродивий

— дурний, блазнуючий, дур'ючий. Юродствую — дур'ю, блазную. Юродство — глупота, блазенство.

Юст — чол. ім'я, ст. сл. Iустъ, лат. справедливий.

Лекс. 1627.415: Iуст — праведен.

Юстина і Устима — жін. ім'я, ст. сл. Iустина, лат. Юстова.

Юстін, Юстініан — чол. ім'я. Юстів.

Лекс. 1627.415: Iустін, Iустініан — правдивий.

Юхта — оброблена кінська або волова шкіра з нім. Juchten через чс. juchta, п. jucht.

Юхтовий — прикм. до слова юхта.

Лекс. 1627.273: Усмян: рем'янный, скор'янный, юхтовый.

Я

Я — тридцять перша буква української азбуки. Буква зложена з і та а, як і сам звук я.

Ябеда, ябедник — старі слова визначали дрібного судового урядника. Але ці „ябеди” так в'їлися народові своїм неправдивим поступуванням, що цим словом давно охрищено клеветника взагалі. У Словнику Памви Беринди 1627 р. читаємо: „клевета — обмова, злореченьє, ябедництво, укоризна. Клеветник — ябедник” (стор. 97). Із цим останнім значенням слово добре відоме в східньо-українських говорах ще й тепер; пор. у Словнику Б. Грінченка: Ябеди за чвірку горілки пише. Древнеруське запозичення з скандинавського *embaetti* — служба, посада; д. в. нім. *ambahti* — посада, яке походить від гал. *ambactus* — горнець.

Лекс. 1627.459: Сикофант — лгар, потварца, ябедник; зри шут.

Яблуко — плід садового і лісового дерева — яблуні; ст. сл. древнерус. ябълко, в Галичині часте ябко; пор. чс. і словац. *jablko*, п. *jablko*. У А. Чайк. „Олюнька” прізвище: Іван Ябчак, білор. яблык, болг. абълка, ябълка; спільнослов. **ablъko* із **ablu*; спорідн. з лит. *obuolas* — яблуко; латиш. *abuols*, лит. *obelis* — яблуня, лат. *Abella* — назва міста в Кампанії, яке славилось своїми яблуками.

Лекс. 1627.419: Округлости або ябка.

Т. т. 449: Яблука розд'ялення (див. нижче яблуко незгоди).

„Яблуко Адамове” — див. Адамове яблуко.

„Яблуко незгоди” або „яблуко рзбрату” — крилатий вираз взятий з гр. міфології. Богиня незгоди Ірида, ображена, щоб пересварити богинь кинула навмисне золоте яблуко, а на ньому був напис „найуродливіший”. І зараз за яблуко пересварились три богині: Гера, Афіна і Афродита. І тільки Парис віддав яблуко Афродиті і тим спинив сварку, за те ображені богині надалі мстили Трої під час Троянської війни.

Явір, явора — дерево родини кленових з великим п'ятилопатеvim листом; слово всеслов., ст. сл. аворь, аворовъ, взяте з герм. *Ahorn*, кінцеве **п** відпало.

Явно — присл.; 1. відкрито, неприховано; 2. очевидно, від дієсл. явити, наяву, явний; древнєрус. явити — показувати, виявити, явьнь, болг. яве — на яву, явя — показую, явлю; срб. јавити — об'являти; праслов. *aviti, спорідн. з лит. овује — наяву, оvuties — привиджується, сниться.

Лекс. 1627.311: Явѣ — певне, явне.

Ягве або Яхве — правдива назва Господа Бога в гебреїв. Широко розповсюджена форма, між іншим, і в поемі Франка „Мойсей” Євгова — це результат помилкового прочитання масоретами (свр. вченими VIII-XI ст.) невокалізованої форми (адже давньоєвр. тексти писались виключно приголосними). УНВН. М.Л.К.

Ягода — соковитий, невел. за розміром плід трав'янистих і кущових рослин, рос. ягода, болг. ягода — полуниця, срб. јагода, словац. jahoda, ст. сл. агода, праслов. *aga, ц. сл. виняга — виноградна лоза.

Лекс. 1596.14: Черныцѣ ягѣды растут.

Яд — отрута. Слово „яд” — праслово, відоме вже в найперших писаних пам'ятках XI в., так само і слово ядовитий. Поруч із цим словом відоме з XI в. і їдь. Говори східноукр. нерідко знають „яд”, пор. в „Кобзарі” Шевченка: Яд находять в животі, 477. В західноукр. говорах панує „ідь”; пор. у Франка „Зах. Беркут”: Боярин їдовито всміхнувся, 44. Їдовитий голос боярина, 97. Але сучасне літ. мова слово „яд” не вживає — вживає звичайно „отрута”, „отруя”. В „Кобзарі” Шевченка слово „отрута”, праслово, часте: Уродила рута, волі нашої отрута, 151. Трошки в

пלישечці отрути, 476 і т. д. Болг. яд — отрута, гнів, горе; словац. jed — отрута; п. jad — отрута тварин і рослин; праслов. *edu, і. є. *ed — на думку М. Фасмера (Етим. слов. рус. яз.) — це евфемізм, люди казали їда, страва, уникаючи наклікати смертоносну отруту, ніби це щось поживне, а не страшне.

Лекс. 1627.312: яд — їд.

Язва — рідко, виразка; рос., білор. язва, іноді і в розумінні зла людина, спільнослов. jazva, д. пруське eyswo — рана, лит. aiža — шілина.

Лекс. 1596.34: Язва — рана, побит'є, пораженьє, як о Іовѣ єст писано.

Лекс. 1627.312: Язва — рана. Язвлю — рану.

Язык, -ка — 1. рухливий м'язовий орган в ротовій порожнині людини і тварин, служить при травленні і смакуванню, у людей і для мовлення; 2. староукр. — мова. Загальнослов., праслов. *jъzъkъ — розширення на -к від *jezy; спорідн. з давньопрус. iusuwis — язык, лит. liežuvis, лат. lingua з давнього dīngua, гот. tuggo.

Лекс. 1627.пер.: Язык славѣнскій.

Т. т. 476: Віблїя пятми языки.

„Держи языка за зубами” — мовчи, бережи дане слово.

Вже в спільнослов. період слово язык означало народ, народність, тому що народи відрізняються за ознакою мови. Те саме спостерігається і в д. євр., де lašon означає і язык, і народ.

Язичник — ст. сл. языкъ за гр. ethnos, визначало також плем'я, народ, особливо народ мало знаний, далекий, що був звичайно неохрищений. Звідси й повстало „язичник” у значенні поганин (д. євр. goj), калька від гр. ethnīhos.

Язичницький — прикм., від язичник, ст. сл. языцьскіи, частіше вжив. слово поганський.

Лекс. 1627.312: Язык — народ поганскій. Язычник — поганець. Языческій — поганскій.

Язьо — язык в дитячій мові.

Яір — бібл., чол. ім'я, ст. сл. Iaіръ, д. євр. Jaіr — буде світити: гр. Jaeіg. Див. Числа 31:41, Втор. 3:14, Мр. 5:22, ЛК. 8:41.

Яй! — звуконаслідувальний звук здивування або болю, частий в З. У. Звідси яйкати, яйкотіти. З прамови.

Яйце́ — захищена овальною шкаралупою сукупність білка і жовтка, з якої утворюється зародок птахів. Праслово, ст. сл. аице, яице, усім слов'янам знане: рос. яйцо, болг. яйце, срб. яйце чи јаје, чс. vejse, п. јаје, јајко; пор. нім. Ei. Часто виводять *aje з avje — від назви первісного птаха, пор. лат. avis. Яйце в Україні має різні назви. Яйце звичайне, з-під курки чи пташки, пóкладки чи пóкладень — те яйце, що кладеться курці, щоб неслася, але в Галичині на яйця часто кажуть пóкладки; крашанка — покрашене великоднє яйце, але в східних говорах, напр. на Катеринославщині, й на звичайне непокрашене яйце кажуть крáшанка; писанка — помистецькому розписане великоднє яйце.

Як — питальний прислівник, визначає питання про спосіб дії, стан, обставини; також означ. і відносний прислівник, порівн. і з'ясувальний сполучник, рос. как, старочс. ako, ak — як, хоч; словен. ako, п. јако, ц. сл. яко, древнерус. акы, яко; староукр. яко, ст. сл. ако, яко; спільносл. *ako, д. інд. a-sau — той, гр. ehei — там.

Слово о п. I. 1187р.: Прострошая половци, акы пардуже гнѣздо.

Т. т.: Куряни скачуть, аки сѣрьи вльци в полѣ.

Т. т.: Яко соколь на вѣтрехъ ширяся.

Лекс. 1627.210: Шмата так суконная, аки полотенная.

Т. т. 441: От головы як человек.

Т. т. 450: Саламандра — бестїйка, велика як ящорка.

Як Писмо Святоє учит. Катих. 1645 р. 7 б.

Як выхваляти маєм. Т. т. 20 б.

Як много речій навчаєть тотъ Артикуль. Т. т. 27 б.

Як — порівняльний сполучник, творить багато фразеологічних виразів: спинився як укопаний; схожий як дві краплі води; видно як на долоні; а це йому як об стіну горохом; справа йде як по маслу; як через землю провалився; напився як швець і багато ін. „Як Пилип з конопель” — вискочити нежданно до чого. Пор. рос. „як кур во ши” — як курка в борщ; болг. като петел в кълчища — як півень у пеньок; п. jak koziol w studnię — як козел в колодязь і ін.

Який — ”давньоруський відносний займенник якъ, яко, яка, в структурі якого виділяється праслов'янський корінь *j-, суфікс -ак- і детермінатив -ь-, -о, -а українська мова в членній формі (який, яке, яка) використала у функції не тільки відносного, а й питального займенника” (М. А. Жовтобрюх і ін., Історична граматики укр.

мови, Вища школа, Київ, 1980).

Якая розніца ест. Катих. 1645 р. 5.

Якіи суть пожитки того Сакраменту. Т. т. 59 б.

Якийсь — який+сь, неозначений займ.; невідомо який, незвичайний або неточно визначений.

Лекс. 1627.149: Нѣкій или нѣкто: якіиць.

Якім — чол. ім'я, ст. сл. Іоакимъ від д. євр. Jehojakim — Господь ставить або El'jakim — Бог поставить (2 Цар. 18:18). Скорочена форма Jakim (I Хр. 24:12) — поставить, поставив, цебто Бог чи Господь. Пор. і Іс. 22:30.

Лекс. 1627.416: Іоаким — знову встаючий, скорбь молящася. Іоаким — Господнѣ повстаньє, панскоє потвержѣньє або пан мстячийся.

Якинф — арх., суч. яхонт, сапфір або рубін. Форма якинф прийшла безпосередньо з гр. мови, тоді як яхонт прийшло з д. в. нім. jachant, через староп. jachant, а нім. походить з сер. лат. hyacinthus.

Лекс. 1627.466: Якинфъ — камень многоцѣнный, росски яхонт.

Яків — чол. ім'я, ст. сл. Іаковъ, д. євр. Jaakov. В Старому Заповіті походження цього імені — наслідок нар. етимології. Див. Книга Буття 25:25-26: „І вийшов перший червонуватий, увесь він — немов плащ волосяний (sear) і кликнула ймення йому Ісав. А потім вийшов його брат а рука його трималася п'яти (baakev) Ісава. І кликнув ім'я йому Яків”. Ідеться про двох синів близнюків Ісаака. Сучасна історіографія вважає, що Яків немає нічого спільного з Ісааком і Авраамом, що ідеться про плем'я Бен-Яков, походження якого арамейське, яке покинуло область Харран з північної Месопотамії після провалення держави Мітанні, одночасно з нападом ассирійців ан Ганігалбат (приблизно року 1257). Внаслідок союзу між племенами Бен-Якоб і Бен-Ізраєл постать патріарха Якова ототожнюється у Старому Заповіті з постаттю Ізраєла. Пор. Андре Лемер (Lemaître), Історія євр. народу, вид. III, Париж 1992. Оскільки слово Якоб — арамейське, йому не можна знайти пояснення на тлі д. євр. мови. М.Л.К.

Лекс. 1627.412: Іаківъ — запинатель або пята, або стопа.

Якір, якоря — пристрій для утримання на місці суден у вигляді металевого стержня з лапами, які чипляються за ґрунт.

Древнерус. якорь прийшло через д. шведське ankari — якір, д. ісл. akkeri з лат. ancoга, а це з гр. agkoga.

Алф. XVII в. 63: Якор — елл. анкира.

Якість — 1. специфіка предмету; 2. ступінь його вартості; 3. характерна його ознака. Сформовано з слова який; пор. п. jakość, рос. качество з какої, а все це кальки з лат. qualitas від займ. qualis — який.

Лекс. 1596.15 б: Качество — якость.

Яко — гебрейське „ке”, цебто „як” при числівниках означає: близько, біля, із, з, коло, цебто приблизний рахунок. Грецький переклад переклав це ке словом hos, а ст. сл. „яко”. Звичайно, ст. сл. „яко” такого свого значення ніколи не має, це чистий гебраїзм, дослівний переклад гебр. ke. Напр. I Цар. 22:6: Яко чотиреста — близько чотирьохсот; I Сам. 22:2: Ke arba meot iš; ц. сл. „яко тридесять и шесть мужей” — коло 36 мужів. Пор. ще Рут 1:4, 2:17, Суд. 3:29 і т. п.

Часте таке „яко” в мові Нового Заповіту. Напр. Мт. 14:21: Ядущих же бѣ яко (близько) пять тысящ. Мр. 5:13: Бяху же яко двѣ тысящи. Пор. ще Мр. 8:9, Лк. 9:14, Дії 5:36 і т. п.

Якшати́сь — накладати з ким, бути з ким у добрих стосунках, від тюрського „якши” — добре. Часте в рос., в укр. рідке.

Ялі́на, ялинка, ялиця — високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових, ст. сл. ела чи ель, слово всеслов'янське (в зах. слов. є **d** перед **i**), рос. елка, ель; п. jodła, jedła з герм. прус. addle, лат. edulus. Ялинка різдвяна походить з Німеччини, в Україні вона повелася знедавна, головно в містах.

Ялму́жна — милостиня з гр. eleemosyne, лат. alimosina, давнє нім. almuosan, нове нім. Almosen, чс. almužna, п. jalmužna, укр. XVI-XVIII в. в. ялмужна з польського; закарпатське аламужна з угор. alamizna.

Яма — заглиблення у землі, заст. тюрма, див. тюрма, ст. сл. ама, яма Лука Жид.: Под братом амы не рой. Праслов. *jama; болг. яма. Індоевроп. походження не доведено.

Янгол — часта на Наддніпрянщині форма з давнього ангель. Зм. форма янголяточко. Літ. форма ангел. I. Огієнко пропонує ангол, див. ангол.

Яничари — назва давньої турецької піхоти, заснованої

турецьким султаном Муратом I 1362 р. з молодих потурчених християн; яничари зайняли найвищий ранг в турецькому війську і на протязі століть були страховиськом Європи, доки, ставши небезпечними для самих султанів, це військо було ліквідоване у 1826 році. Слово „яничар” стало емблематичним для людей, які для кращого життя стають ворогами власного народу, в такому сенсі вживає їх часто суч. укр. прозаїк Роман Іваничук, див. його роман „Мальви”, який мав називатись „Яничари”, але влада заборонила в 1969 р. цей заголовок, а пізніше замовчувала і самий роман. Слово походить з тур. „яні чері” — нове ополчення, новобранці. Друга частина слова „чері” — військо, старе „черик” чи „черик” — солдат. Дм. 554. Пор. рум. *ieniseri*.

Янкель — народна переробка д. євр. *Isakov*. Звук **н** постав з носової вимови початкового *ia-*, власне глухого приголосного *аін*, кінцеве *-ль* постало зо здрібнілого *-ле*, див. *Яків, -ле*.

Януарій — чол. ім'я, ст. сл. *Іаннуарій*, лат. *придверник*.

Янус — бог часу в міфології давніх римлян. Зображення Януса було дволике, в протилежні боки, один бік дивився вперед, до прогресу, а другий назад. Дволиків людей і тепер звуть Янусами.

Япнія, японець, японка — це властиво перероблена греками китайська назва цієї країни, розташованої на архіпелагах і означає країна сходу сонця, бо Японія розташована на схід від Китаю. Французи переробили назву на *Јароп*, відси і укр. літ. назва, німці на *Јарап*, звідти її назва в Галичині — *япанець, японський*. „І почав писати пильно про політику японську”, Мак. Рев. 36.

Япончиця — древнерус., верхній одяг, плащ, *япанча*, з тур. *япунджа* — рід коміра або плаща грубої роботи, у півн. тюрк. мовах *япунча*.

Слово о п. I. 1187р.: *Япончицами и кожухы начаша мосты мстити*.

Яр, яру — логовина, слово *всеслов'янське*, звідси і *яруга* — слово, яке зустрічається у *Слові о п. I*. З тюрк. *яр* — *крутий берег*. Дм. 554.

Яред — батько *Еноха*, див. *Книга Буття 5:18-20*, жив. 962 роки і став символом довголіття. У мові рос. підпало впливу „*скаред*” і визначає ще *злий, скупий* і часом з таким значенням заходить і в мову укр. Див. *Аред*.

Яре́ма — народна форма ім. Єремія. Див. Єремія.

Яри́га чи яриза — нижчий поліцейський служник, посланець, від старотат. ярги — суд, судовий виконавець. Дм. 563.

Ярий — весінній, пристрасний, палкий, яритися — палати, яристь — пристрасть, яркій — пристрасний, яровий — весняний, ярина́ — весінні посіви, яриця — пшениця посіяна весною, яр — поет. весна. Ц. сл. ярь — весна, древнеруськ. — ярь — весінній, літній; болг. діал. яра — весна, спільнослов. *јагь, спорідн. з авест. уаге — рік, гот. јег — рік, нім. Jahr, лат. hognus — цього року.

Слово о п. І. 1187р.: **Яр туре Всеволоде!**

Лекс. 1596.64: Яр — сердитий. Ярость — сердитість, запалчивість. Яростивый — сердитый. Ярови́жный — сердовижний. Яру́ся — запалююся гнѣвом, серджуся.

Ярина́ — на Наддніпрянщині збіжжя, що його сіють весною, на З. У. горобина під впливом п. јагзуна. Плотик до городця з яриною, Чайк. „Одарка”, 40. Білор. ярына — яровий хліб, словен. јаг — те саме.

Лекс. 1627.78: Ярина огородная.

Т. т. 420: Кегхрен — ярина́.

Ярлік — від тюрського jarlek — лист, наказ; це були грамоти від татарської влади, які писалися татарською мовою. В Литовській Метриці в XV-XVI віках повно різних листів ханів татарських, усі вони звуться „ярликами”, тобто листами, грамотами. Пізніше повстало значення записка, знак, привилей, бо хани татарські часом давали свої ярлики як привілеї.

Ярмарок — річний торг, з нім. Jahrmakkt з тим же значенням. Часом вимовляють ярмалок. Див. торжество.

Лекс. 1596.30: Торжество — ярмарок.

Ярмо́ — знаряддя з дерева, в яке ставлять шию худоби або коней для тягла, п. јагзмо, чс. јагмо і јагто, давня форма род. мн. ярем, корінь *ја-, спорідн. з коренем *ји-, лат. jugum — ярмо, рум. југ.

Лекс. 1596.14 б: Яго — ярьмо.

Ярму́лка — татарська шапочка з татар. яр-мулла, а суффікс -ка сього ж походження. Дм. 554.

Ярові́т — балто-слов. божество Яровит або Гієровит, названий у Життєпису св. Оттона Бамберзького як бог війни, паралельний до Марса у римлян. Біля цього кумира висів золотий

щит, в нього били, щоб лякати християн, які збирались знищити цього ідола. Будучи богом війни, Яровит належав до світлоносних начал. М.Л.К.

Яруга — глибока, довга западина. Див. яр.

Слово о п. І. 1187р.: Притопта хльми и яругы. Вльци по яругам. Яругы имь знаєми.

Яса́, ясі́ — чутка, поговір, звістка; ясіти — звіщати. Вживається в полтавських говорах. Тюрк. яса — закон, збірник монгольського права.

Ясір — неволя в татарській орді. Тур. esir — полонений.

Лекс. 1627.157: Плънь — ясыр, полон, здобыч и теж война.

Яскіня — печера, слово вжив. у зах. укр. говорах; п. jaskinia, чс. jeskyne, у письменників XVII ст. — лігво звірів, барліг. І швидко сітка вхід яскині заплела. Фр. Ів. Виш. 51. Корінь яск — схованка, той самий що в слові ящик — скриня, гр. askos — лантух.

Ясний — 1. який випромінює яскравість; 2. світлий, чистий; рос. ясный, об'яснить, ц. сл. ясно. А. Брюкнер ставить дві гіпотези — або первісний корінь яск- і тоді слово спорідн. з яска — яскрава зірка, або ж корінь jas- і тоді слово спорідн. з чс. jasati — кричати, jasot — крик.

Лекс. 1627.467: ясный, свѣтлый.

Яспис — дорогоцінний камінь, гр. iaspis, д. євр. jaš'peh (Вихід 28:20), араб. jashm — ашма.

Яструб — хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, з гострими загнутими пазурями, ст. сл. ястрабъ, п. jastrzab, срб. јастрејѣб.

Лекс. 1627.241: Орел ястребу подобен.

Т. т. 412: Ісрик — ястреб.

Ятаган — кривий тур. кінджал з тур. ятаган — лежача шабля. Дм. 55.

Ятка — 1. легка будівля для тимчасового користання; 2. повітка, п. jatka у півд. слов'ян і рум. поята, poiată з тим же значенням, або ж клітка для птахів.

Лекс. 1627.455: Скинiя — метафоріце ятка, крамница.

Ятрівка — невістка, жінка дівера; уживається вже рідко. Слово всеслов'янське, хоч не по всіх мовах визначає те саме. Знане

і в індо-євр. мовах, індоєвр. корінь *ieneter* (середнє *e* випаднє), Трубачев, 138, пор. лит. *inte*, *jente* і ін.

Лекс. 1627.314: Ятровъ — повинная, ятровка.

Ять — це ст. сл. назва букви **Ѣ**, яку мали окремі слова. Навчитися писати **Ѣ** було трудно, тому вираз „зробити на ять” — зробити якнайкраще.

Яфѣт — один з синів біблійного Ноя, ст. сл. *Іафетъ*, д. євр. *Iafet*, може з д. євр. *jafo* — бути гарним або за Гезенідсом — поширений.

Лекс. 1627.411: Іафет — п'якний. Розширення або распространеніє або радячій.

Алф. XVII в. 73 б.: Афет євр. работаніє.

Яфини — чорні лісові ягоди, угор. *áfonya*, рум. *afine*, див. чорниця.

Яхонт — див. якинф.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДО ПАМ'ЯТОК ЦИТОВАНИХ У ТОМАХ IV-V

- AGZ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak swanego Bernardyńskiego, t. I, Lwów, 1868.
- АкВАК Акты издаваемые Виленской археографической комиссией, т. III. Акты брестского градского суда, Вильно, 1870; т. XI. Акты главного литовского трибунала, Вильно, 1880.
- АкЮЗР Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, т. I, 1361-1598; СПб., 1863, т. II, 1599-1637, СПб. 1865.
- АЛМ Акты Литовской метрики, т. I, вып. I, 1413-1498, собраны Ф. Н. Леонтовичем, Варшава, 1896, вып. II, 1499-1507, Варшава, 1897.
- АЛРГ Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар-Запольским, вып. I, 1390-1529 г., М. 1900.
- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, ч. I, т. VI, К. 1883; ч. 4, т. I, К. 1867; ч. 7, т. II, К. 1890; ч. 8, т. I, К. 1893; ч. 8, т. III, К. 1909; ч. 8, т. IV, К. 1907.
- AS Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366-1506, Lwów, 1887; т. III, 1432-1534, Lwów, 1890.
- АСД Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867; т. VI, Вильна, 1869.
- BD Documentele lui Stefan cel Mare publicate de Ioan Bogdan, vol. I, Bucure ti, 1913; vol. II, Bucure ti, 1913.

- ВМБС Судове рішення у справі розподілу маєтків Андрія Корсаковича між Борисом Семеновичем, Глібом Остафійовичем та Івашком Совичем, 1495 р., Москва, ЦДАДА, СРСР ф. Литовська метрика, кн. зап. 5, арк. 58, зв. 59. Частина грамоти має скорочення РИБ 620-621.
- ВМКФС Угода між княгиною Федоровою Соколинською і її сином та між паном Богданом Сопичичем про маєтки Черєю і Тухачево, 1496 р., Москва, ЦДАДА ф. 389 Литовська метрика, оп. I, кн. 6, арк. 75.
- ВОРСР Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым, СПб. 1842.
- ВС Статут Казимира Великого, XV ст., Москва, Державний історичний музей, збірка гр. Уварова, №702.
- ВСоб. Підтвердження литовського князя Олександра Богданові Собачці на володіння землею Чигиревщиною в Новгородському повіті, 1495 р., Москва, ЦДАДА СРСР ф. Литовська метрика, кн. зап. 5, арк. 110-110 зв.
- ГВКЛ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год., К. 1868.
- ГМ Підтвердження дарчої грамоти Грушівському монастиреві 1404 р. — „Научные записки Ужгородского госуниверситета”, т. XIII, серия историко-филологическая, Львов, 1955.
- ГОКІР Грамота Олександра Казимировича дворянину Івану Русиновичу на село Сомино, 1499 р., СПб. Бібліотека Салтикова-Щедріна, відділ рукописів „Западно-русские акты”, №8.
- ГПМ Ставропігiальна грамота константинопольського патріарха Максима Києво-Печерському монастиреві, 1481 р. Київ, Державна публічна бібліотека АН України ф. 217.
- ГСПТЗ Грамота молдавського господаря Стефана III (Великого) Великому князеві Івану III з

- пропозицією укласти договір проти турків, червень 1484 — березень 1486 р., Москва, Бібл. Рос. Академії Наук, №4.3.15, арк. 69-70.
- ДГМ Договірна грамота Івана Мирчі, воєводи і господаря Бессарабської землі з польським королем Владиславом, „Записки Одесского общества истории и древностей”, т. IV, отд. II і III, Одесса, 1860, стор. 322.
- ДГПМ Дарча грамота Олександра з Колков Печерському монастиреві на копу грошей 1398 р., Київ, Держ. публ. бібл. АН України від II, 1517, №18, арк. 347-348.
- ДГСММ Дарча грамота молдавського воєводи Стефана Воронецькому монастиреві на дві сім'ї циган 1434 р., Москва, Румянцевський музей, кол. Маркевича і Лукашенка ф. 159, №5.
- ДГШХ Дарча грамота князя Свидригайла Ольгердовича слугі Хомякові молодому Сенкові на вотчину Сморгдів, 1451, Львів, Бібліотека АН України, відділ рукописів, №2086.
- DIR Documente privind istoria Româiei Introdúcere, vol. II, Editura Academiei, 1956, No. 8, 10 a, 10 b.
- DIR “A” Documente privind istoria Româiei veacul XIV XV A Moldova, vol. I, 1384-1475, Ed. Academiei 1954.
- DC Cronica Episcopiei de Rădău i cu Apendice de documente slavone originale i traduse de D. Dan Viena, 1912.
- ЭСФ Энциклопедия славянской филологии, Издание ОРЯС АН под ред. акад. И. В. Ягича, Пг. 1916, №118.
- ЗКЕ — Запис на королівському євангелії XV ст., „Мовознавство”, №1, 1968, стор. 68.
- ZPL Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563, Poznań, 1841, S. 103-109.
- ИК — Інвентар міста Кременця XV ст., Москва ЦДАДА ф. Литовська метрика, кн. зап. 4 арк. 122, зв. 123.

- KE Запис у восьмигласнику виданому Фіолем у Кракові 1491 р., Günter Zainer i Swietopelk Fiol przez Karola Estreichera, Warszawa, 1867.
- Cost. Documentele moldovene ti înainte de Stefan cel Mare publicate de Mihai Costáchescu, vol. I, Ia i, 1931, vol. II, 1932.
- Cost. S. Documentele moldovene ti înainte de Stefan cel Mare publicate de Mihai Costáchescu, Supliment la documentele lui Stefan cel Mare de I. Bogdan, Ia i, 1933.
- ЛКБВ Лист польського короля Казимира біскупові Виленському та ін. з приводу переговорів з магістром хрестоносців 1447-1492 р., Москва, Інститут рос. мови Академії Наук, архів В. Розова, №56, 3, 76.
- ЛКЗ Люстрація Київської землі, бл. 1471 р., Москва ЦДАДА ф. 389, Литовська метрика оп. I, кн. 3, арк. 90-94.
- ЛКНКВ Лист короля Казимира до намісників ковенського, вількомірського та ін. із заборонаю держати без його відома німецьку челядь 1447-1492 р., Москва, Інститут рос. мови АН, архів В. Розова, №32.
- МВ М. Bosnjak. O štampariji, štamparu, i izdavacu ukrajinskih inkunabula na narodnim jeziku. Bulletin Zavoda na likovne umjetnosti JAZU godina 14, 1966, broj 1-3, Strana 92-109, XII Zagreb 1967, S. 11.
- Mih. Doc. P. Mihailovici. Documentele moldovene ti găsite la Constantinopol (1462-1755), "Cercetări istorice", an. X-XII, No. 1, Ia i, 1936.
- ОБРН А. С. Орлов. Библиография русских надписей XI-XV вв., Москва, 1936.
- Пам. Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. I, изд. II, К. 1848.
- ПГВСР Підтвердна грамота восводи Стефана Тоадеру на володіння селом Ризини 1495 р. Державний іст. архів Молдавії ф. 220, спр. 278.

- ПДВКА Посольство на в. к. литовського Олександра від воєводи волоського Стефана через дворника Джурджа та писаря Матияша 1496 р., Москва ЦДАДА ф. 389, Литовська метрика, оп. 1, кн. 6, арк. 60-61.
- ПОСВВ Посольство на в. к. литовського Олександра від воєводи волоського Стефана через дворника Джурджа і Юрія Щербичів 1493, Москва ЦДАДА ф. 389, Литовська метрика, оп. 1, кн. 5, арк. 151, зв. 152.
- ПСЧК Перемишльський суд визнає село Частровичі за дідичем Пінком Кунашевичем в його суперечці з Верешаком Бутевичем 1369 р. ЦДІА України у Львові ф. 13, оп. 2, спр. 3, стор. 111.
- Р В. Розов. Українські грамоти т. I-XIV в. і перша половина XV в., К., 1928.
- РЕА Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев 1388-1550. Собрал и издал С. А. Бершадский, СПб 1882, т. III. Документы к истории польских и литовских евреев 1364-1569 СПб. 1903.
- РИБ Русская историческая библиотека, т. 27. Литовская метрика, отд. 1, ч. I, СПб. 1910.
- RIR Revista istorică Română, vol. IV, 1934.
- РФВ Русский филологический вестник, т. 75, М. 1916, стор. 169.
- SL Slavia Časopis pro slovanskou filologii ročník XIV, Praha 1936-1937, S. 678-679.
- СП А. Соболевский и С. Пташицкий. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века, СПб. 1903, №12, 13.
- СРК Wl. Kuraszkiwicz. Gramoty halicko-wolynskie XIV-XV wieku. Studjum jezykowe, Kraków, 1934, S. 135.
- СЯ Статут Ягайла XV ст., Москва, Держ. іст. музей, збірка гр. Уварова, №702.

- УКТ Упоминки, послані князеві Тверському 1488 р.,
Москва ЦДАДА ф. Литовська метрика, кн. 4, арк.
184.
- ЧІАФ Чолобитна попа Ісидора 1498 р., М. інст. рос. мови,
арх. В. Розова, №14.
- ЯМ Ярлик від царя Муртази 1484 р., ЦДАДА.
Литовська метрика, кн. 4, арк. 112, зв. 113. Див. і
РИБ, 351.

ПІСЛЯМОВА

Глибокі політичні та економічні зміни, які відбулися у Східній Європі за останні роки уможливили вінніпезькому товариству „Волинь” доручити після смерті Ю. Мулика-Луцика редагування і доповнення рукопису етимологічно-семантичного словника української мови митрополита Іларіона (Івана Огієнка), починаючи від літери П, саме мені, філологу з Румунії. До 1989 р. це було б неувяимо. Я дуже вдячна Видавничій Комісії за виявлене довір'я, бо вважаю працю над етимологічним словником найтяжчим і найбільш відповідальним завданням для фахівця з цієї області.

Визнаю, що на початку я мала певне вагання, тому що моє поле діяльності було до цього часу переважно література і лінгвостилістика, але нарешті я так захопилася роботою, що зрозуміла, що я її доведу до кінця; до речі, я переконалася, що я не перший літературознавець, який береться за таку праю, я мала перед собою приклад чудового румунського літературознавця Олександра Чоранеску, автора фундаментальних праць про бароко, який, будучи в екзилі в Іспанії, власними силами склав на іспанській мові етимологічний словник румунської мови. Отож я не перша.

Бажання Інституту Дослідів Волині, який спонсоризує цю працю було задовольнити прохання абонентів, які пренумерували словник, але за десять років отримали лише три томи, отож було пора довершити словник. Але від часу, коли вийшов перший том, тобто від року 1979, обставини кардинально змінились. Цей словник вже не можна адресувати вузькому колу спеціалістів і рядових читачів у діаспорі, він повинен бути адресований, так би мовити, „сборній Україні”, а це збільшило мою відповідальність, бо довелось вступити в конкуренцію не тільки з англومовним етимологічним словником Ярослава Рудницького, розпочатого дуже сумлінно, але завершеного недавно поспіхом, але із фундаментальним академічним етимологічним словником української мови, який, на жаль, через великі труднощі публікації, дійшов тільки до літери М. Чи і після його завершення словник Огієнка буде цікавим і корисним?

Я зробила все, що було в моїх силах, щоб відповідь на це питання була позитивною. З цією метою я спиралась на безперечні переваги цього словника над існуючими словниками, або тими, що є в процесі появи.

Цей словник не тільки етимологічний, він етимологічно-семантичний, і його складач — визначний мовознавець Іван Огієнко — мав щасливу ідею використати досвід тлумачних словників, які наводять багато ілюстративного матеріалу, щоб читач познайомився з даним словом в живій тканині мови. Французький мовознавець Клод Оже, який розпочав у 1897 р. знамениту серію тлумачний словників Ларусс — в якій, до речі, наводиться і невелика етимологічна інформація, писав, що „словник без прикладів — це скелет”. Не побоюючись збільшення обсягу свого словника, І. Огієнко ввів до його складу дуже багато прикладів як з давньої, так і з нової української мови, як з художньої літератури, так і з фольклору. Ці приклади, до речі, визначили і реєстр слів, бо дуже часто у рукописі я знайшла в основному ті слова, які зареєстровані в Лексиці Зизанія і Лексиконі Беринди, при чому як це не дивно, І. Огієнко фіксує у словникових статтях як церковнослов'янські слова з цих книг, так і слова, які наводяться Зизанієм і Бериндою, як їх відповідники у живій мові XVII століття. Таким чином рукопис переобтяжений архаїзмами. Перевага — багатство ілюстративного матеріалу виявилась одночасно і недоліком внаслідок внесення до рукопису дуже багатьох слів з галицьких говорів. Щоб у якійсь мірі зменшити цей дисбаланс, я в першій мірі збільшила реєстр слів з традиційного фонду української мови, зокрема мови літературної, використовуючи щедро систематизований матеріал з пам'яток, наведених у Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст, складений під редакцією Л. Л. Гумецької і виданий у Києві у двох томах у 1977-78 рр., який чому зовсім не був врахований у тому I-III.

Принципове значення цих внесок можна обґрунтувати тезисами виступу угорського мовознавця Андраша Золтана та II Міжнародному з'їзді українців, Львів, 1993 р. Промовець піддав, зокрема, критиці академічний Етимологічний словник за те, що в ньому не позначається час першої фіксації успадкованих українською мовою спільнослов'янських слів. Він доводить, що багато з цих слів є в українській мові міграційними, тобто вони не загально-слов'янськими через передачу їх з своєї давнини, а тому що вони проникли в українську мову і частково і в російську шляхом їх переходу з чеської до польської в XIV-XV століттях. Це стосується, зокрема, канцелярської мови (і канцелярської мови Молдавського князівства доби Штефана Великого). Отже слова наявні у цих грамотах і судових актах дозволяють визначити час

проникнення багатьох слів в українську літературну мову. Зазначимо, що це стосується не тільки спільнослов'янського фонду, але і слів, які прийшли з давньої німецької мови через чеське, а далі польське посередництво. Все це важливо не тільки з погляду хронології, але і з погляду характеристики української мови, яка завдяки цьому масивному припливу чеських, а головню польських слів перетворилась у XIV-XV столітті з східно-слов'янської на східно-слов'янську і одночасно західно-слов'янську мову. Цитати з пам'яток XIV-XV століття дали змогу не тільки збагатити реєстр слів, але і показати, що попередило на три століття той лексичний фонд, який відображений у рукописі Огієнка ілюстраціями з Зизанія, Беринди і Катехізису 1645 р. Ці цитати даються нами в супроводі умовних скорочень їх джерел, запозичених з того ж „Словника староукраїнської мови XIV-XV століть”, які розшифровуються вище в окремому списку.

Багатство цих цитат з пам'яток зберігає дух праць І. Огієнка, який видно з тієї невеликої частини словника, яку він встиг опублікувати, а також з докладних словникових статей, внесених сюди з журналу „Рідна мова”, виданого ним у Варшаві у 30-их роках, волів спиратись на багатьох прикладах з пам'яток і встановити, по мірі можливості, момент проникнення слова в українську мову.

Щодо цитат з нової української мови, їх внесення часто виправдовується складачем необхідністю показати різницю в слововживанні між Галичиною і Великою Україною (як називалась Наддніпрянина у 20-30-х роках). Загальнорозмовна мова ілюструється переважно прикладами з роману „Люборацькі” Анатолія Свидницького, повістями і Словником Бориса Грінченка. Класики української літератури, такі як Шевченко, Леся Українка, М. Коцюбинський і І. Франко (для зах. укр. слів) враховані менш послідовно. Щодо мовної ситуації на Україні після 1917 р., то вона слабо відображена цитатами з письменників. Я намагалась трохи заповнити цю прогалину, цитуючи з Рильського, Бажана, Р. Лубківського, Л. Танюка, а з прозаїків цитати з роману Олесь Гончара „Людина і зброя” (1960), який чомусь дуже полюбився І. Огієнкові, я доповнила ілюстраціями з яскравої мемуарної книги Романа Іваничука „Благослови, душе моя, Господа” (1993) (пор. і статтю „Яничари”). Книга Р. Іваничука, письменника, який народився і формувався в Галичині, яскравий доказ того, як далеко пішли інтеграційні процеси в українській мові.

І тут я переходжу до другої переваги словника І. Огієнка. Як відомо, через всю довголітню і плідну діяльність Івана Огієнка, який помер у 1972 р., маючи 90 рооків, червоною ниткою проходить бажання боротись за єдність української мови. За неї він боровся, живучи до війни у Польщі і намагаючись навчити галичан говорити „правильно”, по-літературному, за це він боровся, живучи в еміграції і виступаючи проти намагання великої частини інтелігенції з діаспори утвердити відмінний правопис, ніж той, яким користувались у Києві. До речі, максимальне наближення (за окремими винятками) написання слів у рукописі словника і до норми сучасного українського правопису у значній мірі полегшило моє завдання редагувати цей словник, так щоб він був прийнятний для всіх українців сьогодні, коли Україна є незалежною. Різні автори відмічають певні позитивні результати намагань І. Огієнка (пізніше митрополита Іларіона) сприяти наближенню українців на мовному полі. Однак, за півстоліття школа, військо, преса, пересування населення зробили більше, ніж міг мріяти коли-небудь мовознавець. Українська мова на сьогодні, принаймі для тих, які говорять літературною мовою, є єдиною. Небезпека сьогодні не тільки численність полонізмів на Галичині або мадяризмів і словакізмів на Закарпатті, а засилля русизмів у мові головно тих мешканців західно-українських областей, які перебували довший час у війську, на роботі у глибині Росії або на державній чи партійній роботі.

Саме тому, що процес уніфікації української мови відбувається бурхливими темпами, вияснення І. Огієнком того, які саме слова є „західними” і які є „східними” зберігатиме надовго своє значення, вказуючи на внесок кожної з історичних провінцій України до збагачення як літературної так і загальнорозмовної мови. Бо, відмітимо, що уніфікація йде в обох напрямках, багато слів, які Огієнко вважав чисто галицькими, набули сьогодні поширення по всій українській мовній території. На жаль, одинадцятитомний академічний словник української мови досить скупий на ці дані, задовольнячись ремаркою „діал.”, а про який саме діалект української мови йдеться не сказано ні слова. Сподіваємось, що новий великий словник української мови, запланований Інститутом мовознавства ім. Потебні Академії наук України усуне цей недолік. Але і він не зможе виконати того, що зробив своїм лексикографічними працями І. Огієнко, а саме ніби сфотографувати мовний стан східних і західних областей в момент,

коли ці дві частини об'єднались в одну державу. Можу посилатись на паралельний приклад. Коли Лазар Шейняну склав у 1896 р. свій відомий „Універсальний словник румунської мови” пройшло тільки 40 років від об'єднання Молдавії і Валахії в одну державу, і він ще встиг позначити, які слова прийшли в румунську мову з говору Молдавії. Сьогодні, 100 років після появи цього словника жоден румун не відчуває, говорячи рідною мовою, що він щойно користався словом, якого до 1859 року в Валахії (Мунтенії і Олтенії) не знали.

Третя перевага рукопису словника І. Огієнка, дорученого мені для опрацювання, було численність статей, присвячених загальним іменниками і антропонімам давньоєврейського походження. В даному випадку автор використав свій досвід перекладача Біблії на українську мову, відмітивши гебраїзми не тільки в перекладах Старого Завіту, але і в перекладах Нового Завіту, беручи цілком слушно під увагу, що первісний текст євангелій складався арамейською мовою, близькою до гебрейської.

Як відомо, Біблія була дуже важливим джерелом збагачення фразеологізмів у різних європейських мовах, в тому числі і в українській, і словник Огієнка подає важливі інформації для тих, хто цікавиться первісною моделлю фразеологізмів. Будучи, як духовна особа, дуже заклопотаним правильним розумінням біблійного тексту, він послідовно відмічає неточні переклади того чи іншого слова чи виразу на церковно-слов'янську мову. Все це має самостійне значення, адже мало хто сьогодні може похвалитися на Україні таким досконалим знанням давньоєврейської мови, яким володів митрополит Іларіон. Хочеться тільки побажати, щоб товариство „Волинь” видало і рукопис праці І. Огієнка „Гебрейські слова в українській мові”, сприяючи таким чином розв'язанню такої актуальної проблеми, як українсько-єврейські культурні відносини. Хочеться відмітити, що в певній мірі І. Огієнко врахував і впливи мови їдіш, хоча він так її не називає. Думається, що таких впливів було навіть більше, ніж враховано складачем. Посилаюсь тільки на слово „юргелт”, зустрінутого Огієнком у Беринди, але ним не аналізованого, якого на мою думку, треба вважати словом мови їдіш. До деяких власних назв і загальних іменників давньо-єврейського походження я додала інформації, почерпнуті з наукової літератури, адже дослідження цієї області надзвичайно збагатилось за останні десятиліття, головню, за рахунок археологічних знахідок.

Четвертою перевагою рукопису словника І. Огієнка є констатація тюркського походження великої кількості слів української мови. Авторитет, на який посилається складач є у більшості випадків Башкирсько-російського словника М. К. Дмитрієва, виданий в Москві в 1940 р., в якому вказуються тюркські етимони багатьох російських слів. Така підвалина додає додаткову вартість цим свідченням, бо башкирська мова є кіпчачко-булгарською, а сенсаційні матеріали, опубліковані після розпаду Радянського Союзу виявили величезне значення саме протобулгар в етногенезі і історії українського народу. Читач знайде посилання на відповідні дослідження, зокрема Фархада Нурутдінова і Юрія Олійника у таких статтях, які ми внесли спеціально до цього словника, як „Чорні болгари”, „Собачі угри”, „Угорці”, „Угер Лачині”, „Святослав”, „Скарб Аттілі”, „Тризуб”, „Слово про Ігорів похід”, „Сон Святослава”, „Сотворіння світу”, „Тропа”, „Троян”, „Топонімія” і ін.

Українська мова формувалась на протязі досить довгого періоду. Відомий мовознавець Юрій Шевельов досить переконливо показав у своєму виступі на другому міжнародному конгресі україністів, що дослідженню доступно переважно літературна, книжня мова, якою користувались на території сучасної України, а це було після хрещення Русі старослов'янська мова, яка за своєю природою була староболгарською і яку церква ревно оберігала від посторонніх впливів, і була наднаціональною, церквою плекана літературна мова, як для католицької церкви латина. Доказом того, що така мова має мало стосунку до розвитку живої народної мови є той факт, що такою слов'янською церковною мовою користувались довгі віки і в румунських князівствах, де жива народна мова має неолатинську основу. Як показують пам'ятки, цитовані в цьому словнику, починаючи від XIV століття, ця літературна мова витісняється в адміністрації і в судах іншою літературною мовою, яка має як основу старочеську і старопольську. Але це також ще не є жива народна мова. Вона запанує по справжньому лише після Котляревського (тобто після 1798 р.), чия „Енеїда” була справжнім вибухом, але і ця мова з політичних причин запанує спочатку головним чином в художній літературі. Ю. Шевельов запропонував для розпізнання української мови, як мови народної фонетичні явища на рівні говорів, які лежать в основі розвитку української мови між шостим і шістнадцятим століттям. Ми б запропонували як додатковий матеріал для

дослідження саме ці тюркізми, які відрізняють східнослов'янські мови від західнослов'янських і частково від південнослов'янських (пишу „частково”, бо тюркський вплив на ці мови також значний, але має іншу специфіку). Ці тюркізми проникли саме як слова побутової мови, слова живої розмовної мови, як результат співжиття українців з степовими кочовими племенами.

Поруч цих безперечних переваг у рукопису словника є певні аспекти, які я б назвала дискусійними.

Один з них це внесення величезного числа звуконаслідувальних і рухонаслідувальних слів, з яких І. Огієнко виводить дуже багато слів широко вживаних в живій українській мові. Він твердить, що вони є з „прамови”. Але з якої прамови? Думка про існування якоїсь індоєвропейської прамови була давно відкинута науковцями, на сьогодні визнається тільки існування різних індоєвропейських діалектів, з яких розвинулись пізніші індоєвропейські мови, в яких по різному трактуються якісь спільні індоєвропейські корені. До цих коренів слова, які Огієнко називає звуконаслідувальними і рухонаслідувальними вигуками не можуть бути зараховані, бо ті самі вигуки виражають різні явища в різних мовах і навіть у різних місцевостях. Те саме можна сказати про слова дитячої мови, яким І. Огієнко надає велике значення. Невипадково ж дуже часто складач словника виводить ці вигуки а posteriori з семантично повнозначних слів, шляхом дедукції. Це і доказує, між іншим, правоту школи неограматиків, які заклали основу наукового аналізу походження слів, і які з принципу не врахували ониматопейчні слова. Це саме роблять і фундаментальні етимологічні словники слов'янських мов, зокрема словники Олександра Брюкнера і Макса Фасмера. Звичайно, такий метод етимологізування легкий, але надто спрощений. Хоч існує один аргумент і на користь методу І. Огієнка — мова розвивається від простого до складного і певний акустичний образ має існувати в основі багатьох слів, всупереч теорії Ф. де Соссюра про те, що між значенням слова і його звуковим образом зв'язок чисто умовний. Але як забезпечувати себе від довільних здогадок, від суб'єктивних оцінок?

Є ще і інший недолік рукопису цього словника і то немаловажний. В численних випадках у рукописі поданий лише старослов'янський відповідник, не кажучи про ті випадки, на які скаржився і мій попередник Ю. Мулик Луцк, де не названо жодного відповідника. Вище сказане нами показує, що шлях прямого виведення українських слів з старослов'янських

неприйнятій. Єдиний науковий підхід це вивести слово з спільнослов'янської основи, якщо це слово слов'янського походження. На жаль, І. Огієнко зробив це у дуже малому числі випадків. Щоб встановити таку основу треба мати дуже велику мовознавчу компетенцію і, враховуючи, що будь-яка лексикографічна праця є у великій мірі компіляцією, я дозволила собі спиратись на визнані авторитети, зокрема на вище названі праці *Słownik etymologiczny języka polskiego* Олександра Брюкнера, Краків, 1927, друге посмертне видання Варшава 1957 і *Russisches etymologisches Wörterbuch* М. Фасмера, 1953 в оригіналі і в перекладі з доповненнями О. Трубачева, друге видання, Москва, 1986. І оскільки треба було цю базу підвести і до перших трьох томів словника, я супроводила вказівку на спільнослов'янську основу і посилання на паралелі в інших індоєвропейських мовах, головню старих, інформацією, в яких мовах зустрічаються ці самі корені в попередніх томах. Щодо слів, які прийшли до української мови в нову добу, то я навила інформацію щодо їх походження головню з таких авторитетних праць, як „Словник іншомовних слів” за редакцією О. С. Мельничука, Київ, 1974, словник французької мови Ларуса і Оксфордський словник англійської мови, а також італійсько-російський словник, уточнюючы або доповнюючы скупі інформації, які подає І. Огієнко, який, як вище сказано, цікавився головню відмінностями у формах цих же слів між Галичиною і Наддніпряниною. Етимологічні словники звичайно такі слова не наводять, а лише слова з традиційного фонду, але мені здається, що І. Огієнко мав рацію ввести їх у рукопис свого словника і то не тільки через відмінність у формах, яка зустрічається між різними провінціями, а просто для доповнення картини про шляхи збагачення лексики української мови. Це тим більш бажано, що Словник іншомовних слів, хоч і зроблений дуже ґрунтовно, все ж трохи однобічний, даючи перевагу науковій термінології за рахунок багатьох слів, які повинні увійти у багаж кожної освіченої людини. На жаль, на Україні ще не прийнято випускати те, що німці називають *Konversationslexikon*, тобто лексикон, який вміщає слова потрібні для розмови в товаристві освічених людей, а вони мають їх цілу серію. І. Огієнко, мабуть, мав на увазі і цей тип лексикографічної роботи, коли до деяких понять подав досить докладну інформацію про те, як ці слова і вирази появились. Праця А. П. Коваля і В. В. Коптілова „Крилаті вислови в українській літературній мові”, Київ, 1975 далеко не задовольняє повністю потребу такого типу

довідкової книги, бо обмежується крилатими висловами, які зустрічаються в українських письменників, і навіть список цих письменників, з політичних причин не є повний. А як бути з виразами, які просто так побутують серед людей, які знають якісь чужі мови або закінчили хоча б середню школу? Олександр Тараненко, говорячи у своєму виступі на другому конгресі українців про майбутній великий словник української мови, згадував не випадково про необхідність „залучення елементів енциклопедичного опису”. На Україні через різні історичні обставини лексикографія до цього часу орієнтувалась головним чином на національну специфіку і замало цікавилась тим, що отримало українське суспільство з культурної спадщини людства. У словнику І. Огієнка є багато такого, що може увійти потім, з цього погляду, до майбутнього великого словника. І хоч ця тенденція словника нібито дивергентна по відношенню до фактури етимологічних словників, приймаючи до уваги, що це словник в рівній мірі і семантичний, я зберегла і навіть доповнила цей аспект, вважаючи його корисним і актуальним.

Нарешті щодо чисто семантичного аспекту, тобто визначення слів. Рукопис мною отриманий був щодо цього дуже бідним, дуже мало слів реєстру мали при собі пояснення. І знову, приймаючи до уваги компілятивний характер словникових праць, я дозволила собі широко використати визначення з одинадцяти-томного словника української мови, які в свою чергу пристосовують у великій мірі до української мови визначення відповідних російських слів, опрацьованих такими лексикографами як Д. М. Ушаков, Г. О. Винокуров і В. О. Петросян, і які читач зустріне в книзі „Словарь русского языка”, виданий в Москві в 1949 році під редакцією С. І. Ожегова. Звичайно, я інтерпретувала ці визначення досить вільно, орієнтуючись на тлумачні словники інших мов і там, де визначення з 11-томного словника мені видавалось надто громіздким або недобре систематизованим, я воліла замінити його іншим, більш простим і влучним, бо саме такі визначення полюблював І. Огієнко. Приклади з цього словника я майже не взяла, вважаючи той запас прикладів, якого я мала у своєму розпорядженні досить переконливим.

В заключенню хочу висловити свою подяку панові інж. І. Онуфрійчуку, який взяв на себе добровільно і без винагородження велике і благородне завдання піклуватись науковою спадщиною митрополита Іларіона, за шляхетне до мене ставлення.

Бухарест, 2 січня 1995 року

Магдаліна Ласло-Куцюк.